

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İMAM CAFER es-SÂDİK'A
İSNAT EDİLEN TASAVVUFÎ TEFSİR
ve METODU

Doktora Tezi

Hazırlayan
Yunus Emre GÖRDÜK

Danışman
Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ

Şanlıurfa 2010

ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ'ın danışmanlığında Yunus Emre GÖRDÜK'ün hazırladığı "İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Tasavvufi Tefsir ve Metodu" konulu bu çalışma 22.06.2010 tarihinde aşağıdaki juri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ

Üye : Prof. Dr. Hskmet AKDEMİR

Üye : Doç. Dr. Nurettin Turgay

Üye : Doç. Dr. ~~MUSTAFA~~ AKGÜNDÜZ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Hasan Şahin

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında yapıldığını ve Enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr.
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Abuzer PINAR
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1
I. METODOLOJİ.....	1
A. Çalışmanın Konusu.....	1
B. Önemi ve Amacı.....	1
C. Yöntemi.....	3
D. Sınırlılıkları.....	3
II. İMAM CAFER es-SÂDİK'IN YAŞADIĞI DÖNEME.....	5
GENEL BİR BAKIŞ.....	5
A. Emevîler Döneminde İmam Cafer (H.80- 132).....	10
B. Abbasîler Döneminde İmam Cafer (H.132-148).....	18
C. İmam Cafer es-Sâdik'ın Yaşadığı Dönemde Fikrî Akımlar.....	23
1. Şîilik.....	23
2. Haricîlik.....	29
3. Mutezile.....	30
4. Kaderiye.....	31
5. Cebriye.....	31
6. Mürcie.....	32
D. İmam Cafer es-Sâdik'ın Yaşadığı Dönemde Tefsir Hareketleri.....	33
BİRİNCİ BÖLÜM.....	37
I. İmam Cafer es-Sâdik'ın Hayatı, İlmi Kişiliği Ve Eserleri.....	37
A. Hayatı.....	37
1. Adı, Ailesi ve Nesebi.....	37
2. Kardeşleri ve Çocukları.....	41
3. Zühd ve Takvası.....	43
4. İmam Mûsa el-Kâzım'a ve İnsanlara Vasiyeti.....	46
5. Vefatı.....	48
B. İlmî Kişiliği.....	50
1. Genel Olarak İlmî Kişiliği.....	51
2. Alimlerin İmam Cafer es-Sâdik Hakkında Söyledikleri.....	58
3. Tahsil Hayatı.....	60

4. Hocaları.....	62
5. Talebeleri	63
6. İmam Cafer'in Hadîs Şeyhleri	67
7. İmam Cafer'den Hadîs Rivayet Edenler	68
8. Hadîs Rivayeti Açısından İmam Cafer es-Sâdık	71
9. Vecîz Sözlere Ve Bazı Suallere Verdiği Cevaplar:	74
10. Münazaralarından Örnekler:	79
C. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Eserler	82
1. Tefsîr ile ilgili olan eserler.....	85
2. Çeşitli İlmî, Fıkhî, Ahlakî, Fikrî Meseleler İçeren Eserler:	88
3. Cafer es-Sâdık'a Nispet Edilen Cefr-Astroloji-Fal-Kimya-Tılsım-Tıp-Reml-İksir vs. Dair Eserler	95
4. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Diğer Bazı Kitap ve Risaleler.....	103
İKİNCİ BÖLÜM.....	106
I. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Tefsir Ve Bu Tefsirde İzlenen Metod.....	106
A. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Tefsir ve Nüshaları.....	106
1. Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshalarının Fizikî Özellikleri:.....	111
2. Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshalarının İçerik Özellikleri:.....	113
3. Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshaları Arasındaki İlişki	118
B. Tefsirin İmam Cafer es-Sâdık'a Aidiyeti Meselesi.....	120
C. Tefsirin Rivayet Zinciri.....	124
1. İmam Mûsa b. Cafer el-Kâzım (183/799):	126
2. Ali b. Mûsa er-Rızâ (203/818):	128
D. Tefsirde İzlenen Metot	129
1. Tefsiri Yapılan Ayetlerin Sûrelere Göre Dağılımı	129
2. Bazı İlginç Tefsir Örnekleri.....	134
3. Zâhirî Mânası ile yapılan Tefsir.....	138
4. Müteşâbih Ayetlerin Yorumu	141
5. Ayetin Ayetle Tefsiri	145
6. Ayetin Hadîsle Tefsiri.....	148
7. Hadîslerin Tahriçleri	157
8. Hz. Ali'den Nakledilen Tefsirler ve Vecîz Sözlere	164
9. Hurûf-u Mukatta'a Tahlilleri	169
10. Çeşitli Kelimelerin Hurûf-u Mukatta'a Gibi İncelenişi	175
11. Kafiyeli ve Belağatlı Anlatım Örnekleri.....	179
12. Başka Şahıslara İsnat İle Yapılan Tefsir.....	181
13. Sahâbe-i Kirâm'dan Bahisler	183

14. Lugavî Açıklamalar	189
E. Eserde Geçen Bazı İtikadî Noktalar ve Tartışmalı Meseleler	189
1. Tevhid	190
2. Rüyat Meselesi.....	190
3. İmanın Artma-Eksilme Meselesi	191
4. Büyük Günahlar ve İşleyen Durumu	191
5. İhlas ve Niyet.....	193
6. Garanik Hadisesi.....	194
7. Miraç	196
8. Ehl-i Beyt Sevgisi	196
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	197
Tefsirin İşârî-Tasavvufî Yorumlar Açısından Analizi ve Diğer Bazı İşârî Tefsirlerle Mukayesesi	197
I. Çeşitli Kelime Ve Kavramlara Verilen İşârî-Tasavvufî Manalar.....	197
A. Kelimelere Yüklenen İşârî-Tasavvûfî Manalar	197
B. Çeşitli Kavramlarla İlgili Olarak Üçlü Taksimle Yapılan İşârî-Tasavvûfî Açıklamalar.....	212
II. Ayet Yorumlarının Diğer Bazı İşârî Tefsirlerdeki Yorumlarla Mukayesesi	269
A. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın es-Sülemî Tefsiri ile Mukayesesi	270
B. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın et-Tüsterî Tefsiri ile Mukayesesi.....	280
C. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın el-Kuşeyrî Tefsiri ile Mukayesesi	287
D. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın el-Kummî Tefsiri ile Mukayesesi	294
SONUÇ.....	300
BİBLİYOGRAFYA.....	303
ÖZET	317
EHL-İ BEYT'İ GÖSTEREN TABLO.....	320

ÖNSÖZ

Bütün zamanlarda en çok okunan ve hakkında en çok konuşulan kitap, Kutsal Kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'dir. On dört asırdır dillerden düşmeyen, kalplerden ve hafızalardan silinmeyen yüz on dört sûresi, insanlara feyiz, bereket, ilim, hikmet, zikir ve tefekkür kaynağı olmuştur. Son Peygamber'e (s.a.v.) nazil olan bu Kitap, her devirde insanlık aleminin bütün manevî ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. Bu sebeptendir ki, her türlü kitap ve bilgi zaman aşımına uğrarken, Kur'ân yenilenmeye ihtiyaç duymadan ayakta kalmış ve ilk geldiği günkü tazeliğini hep korumuştur.

Kur'ân'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber'dir (s.a.v.). Kendisine gönderilen ayetlerin ne ifade ettiğini ilk anlatan O'dur. Denilebilir ki, Peygamberimiz'in (s.a.v.) sözleri Allah'ın Kitabını açıklarken, bütün yaşam serüveni ile birlikte şahsiyeti de canlı bir Kur'ân haline gelmiştir. Bu itibarla fiilî, kavî ve takrîrî sünnetin tümü Kur'ân'ın tefsiri mahiyetindedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın nasıl tefsir edileceğini, ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiğini, Peygamberimiz'den (s.a.v.) ilk öğrenenler Sahabîlerdir. Nesilden nesile aktarılan tefsir birikiminin ilk hamilleri onlardır. Bu bakımdan, Kur'ân-Sünnet çizgisinden sapmamak kaydıyla, sonraki dönemlerde yapılan ve yazılan bütün tefsirler, hep o nebevî kaynaktan ortaya çıkmıştır denebilir.

Kuşkusuz, tefsir geleneği çerçevesinde zamanla ortaya çıkan çeşitli ekollerin en ilgi çekici olanı: "İşârî-Tasavvufî Tefsir" ekolü olmuştur. Bilindiği gibi Allah, mesajını insanlar anlasın diye göndermiştir. Ayetlerin lafız itibarıyla ne anlama geldiği Arapça bilenlere ekseriyetle malumdur. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, hiç kimse Allah'ın kelâmını zahîrî anlamıyla sınırlayıp '*bundan başka anlamı yoktur*' diyemez. İşârî tefsir metoduna göre yorum yapan müfessirler, ayetlerin aslî ve zâhirî mânasını reddetmemişler, ancak ayetlerin işârî mâna tabakasına dikkat çekmişlerdir. Yani, işârî-tasavvufî izahlar, ayetlerin mâna bütünlüğünden sadece cüz'î bir kısımdır. Mutasavvıf müfessirler, manevî tecrübeleri ve ilhama mazhariyetleri derecesinde kalplerine doğan mânaları ifade etmişlerdir. Bununla birlikte işârî tefsiri, bâtınî ve indî görüşlerden de ayırmak gerekir. İslam Tarihi boyunca akıl, mantık hatta İslam çerçevesi dışında kalan bâtınî ve hurufî cereyanlar, elbette ki bahsimizden hariçtir. Bu tür oluşumların işârî-tasavvufî tefsir anlayışı ile bir alâkası bulunmamaktadır.

Tez çalışmamızda, İmam Cafer es-Sâdık'a (80-148) isnat edilen işârî tefsiri inceleyip ayrıntıları ile beraber ortaya koymaya gayret ettik. Bu tefsirin bilinen

elyazması nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nadide nüshanın İstanbul'da olmasına rağmen, ülkemizde bu tefsirle ilgili ayrıntılı bir çalışmanın yapılmamış olması, bizi bu çalışmaya yönelten en büyük etken olmuştur.

Çalışmamızın giriş kısmında: İmam Cafer es-Sâdık'ın yaşadığı dönemdeki ilmî, fikrî ve kültürel durumu genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Büyük bir din bilgini ve kendi zamanındaki Ehl-i Beyt'in önderi olan İmam Cafer'in, Emevîler ve Abbasîler dönemindeki siyâsi karışıklıklar içinde hayatı ve toplumu okuma tarzını belirlemeye çalışırken, o devirdeki tefsir hareketlerine de kısaca değinmiş olduk. Birinci bölümde, İmam Cafer es-Sâdık'ı her yönüyle tanıtmayı hedefledik. İkinci bölümde, ona isnat edilen tefsirin metodunu, ayrıntılarıyla tetkik ettik. Üçüncü ve son bölümün başında, tefsirde geçen tasavvufî-işârî terim ve yorumların analizine yer verdik. Bunu takiben, incelediğimiz tefsiri, diğer bazı işârî-tasavvufî tefsirlerle mukayese ettik. Kanaatimizce can alıcı öneme sahip olan bu bölüm ile, "İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Tasavvufî Tefsir ve Metodu" adlı tez çalışmamız tamamlanmış oldu. İncelediğimiz tefsir metninin, bilinen işârî tefsirlerde olmayan ilginç yorumları ihtiva etmesi yanında, değişik tefsirlerle ortak veya benzer yönlerinin olması da bizim için ayrıca memnuniyet verici oldu. Bu çalışma, tarihi ve mânevî değeri yüksek olan elyazması bir tefsirin özelliklerini, ayrıntılı şekilde gün yüzüne çıkarma gayretinin sonucudur.

Doktora çalışmasına teşvik ettiği günden beri büyük bir sabırla, benden hiç bir yardımını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Musa Kâzım YILMAZ Bey'e teşekkür borçluyum. Değerli katkılarını gördüğüm hocalarım Prof. Dr. Hikmet Akdemir ve Doç. Dr. Murat Akgündüz'e, kıymetli görüşlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Adnan Demircan, Prof. Dr. Mesut Erdal ve Doç. Dr. Nurettin Turgay'a, ayrıca tezin her safhasında bana destek olan bütün dostlarıma da kalbi teşekkürlerimi sunuyorum.

Yunus Emre GÖRDÜK
Diyarbakır/12.05.2010

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhisselam
Ank.	: Ankara
b.	: İbn
bdt.	: Basılmamış doktora tezi
Bkz.	: Bakınız
CB.	: Chester Beatty-5253 nüshası
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Enst.	: Enstitüsü
Fak.	: Fakültesi
Hız.	: Hazreti
haz.	: Hazırlayan
HRÜ.	: Harran Üniversitesi
İst.	: İstanbul
k.v.	: Kerremallahu vechehu
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: Maddesi
NP.	: Nâfız Paşa-65 nüshası
Nşr.	: Neşreden
Nşr.	: Neşriyat
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
trc.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
tsz.	: Tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
v.	: Varak
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vs.	: Ve saire
yay.	: Yayınları
y.y.	: Yayın yeri yok
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

I. METODOLOJİ

A. Çalışmanın Konusu

Tezimizin konusunu oluşturan eser işâri-tasavvufî bir tefsirdir. Müellifinin kim olduğu belli olmamakla beraber bu tefsir İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilmektedir. Girişinde belirtilen yedi kişilik bir rivayet zinciri ile, yapılan tefsirler İmam Cafer'e isnat edilmiştir. Eserin içeriğinde Hz. Ali ve İmam Muhammed el-Bâkır'dan rivayet edilmiş ayet yorumları, ayrıca müellifin yorumu olduğu anlaşılan yerler ve anonim olarak rivayet edilen açıklamalar da yer almıştır. Bu eserin, çeşitli kütüphane kayıtlarına ve değişik indekslere "İmam Cafer es-Sâdık Tefsiri" diye geçmesinin sebebi, hem eserin baş tarafında belirtilen rivayet zincirinin ona dayandırılması, hem de eserin genelinin ondan gelen rivayetlerden oluşmasıdır.

Çalışmamıza konu olan tefsir, İmam Cafer'e isnat edilen bir eser olunca, İmam Cafer'in şahsî, ilmî ve siyasî hayatı, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde hilafet makamını işgal edenlerle ilişkileri, onun yaşadığı dönemdeki siyasi-itikadi fırkalar ve özellikleri, ayrıca ona isnat edilen çeşitli eserler vb. konulara da çalışmamızın içinde yer verdik. Dolayısıyla tezimizde, tefsirin içerik analizi ve bazı başka tefsirlerle mukayesesinin yanı sıra, İmam Cafer'in hayatı ve ilmî kişiliğine de uzun sayılabilecek bir bölümü ayırmış olduk.

B. Önemi ve Amacı

Eser elyazmasıdır, *GAL*, *GAS* ve diğer kaynaklarda eserin çeşitli nüshalarından bahsedilmektedir. Fuat Sezgin beş nüshayı kaydeder. Söz konusu nüshalardan biri de ülkemizde, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Nâfiz Paşa-65'te kayıtlı olan nüshadır. Bu nadide eser ülkemizde bulunduğu halde, üniversitelerimizde eserle ilgili şimdiye kadar doktora düzeyinde bir çalışma yapılmamıştır. Bize göre bu tefsir, hem manevi önemi, hem de içeriği itibarıyla doktora tez konusu olarak üzerinde çalışılması gereken bir eserdir.

Ülkemizde yapılan çalışmalarda bu tefsirle ilgili, sadece bazı kitapların ilgili bölümlerinde ve birkaç makalede bilgi verilmiştir. Örneğin: Celal Kırca, eserle ilgili

yazdığı müstakil makalede bu eseri ayrıntılı olmamak kaydıyla ele almış ve özelliklerinden bahsetmiştir.¹ Süleyman Ateş, “İşâri Tefsir Okulu” adlı kitabında böyle bir eserin varlığına değinmiş;² Süleyman Mollaibrahimoğlu da Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki yazma tefsirlerle ilgili eserinde, bu tefsir hakkında mücmel bilgiler vermiştir.³ Ayrıca Mehmet Atalan’ın, İmam Cafer’e isnat edilen bütün eserler ile birlikte bu eseri de ele aldığı makalesi, kısmen de olsa konu ile ilgili yapılmış bir çalışma sayılabilir.⁴

Diğer taraftan, tez çalışmamızın proje aşamasında, İngiltere’nin Birmingham Üniversitesi’nde 2003 yılında yapılmış “The Qur’an Commentary Attributed to Imam Ja’far Sâdıq (a.s.): A Study of Its Dating and Interpretive Method” isimli bir tezin varlığından haberdar olduk. Ancak yaptığımız inceleme sonucunda, bu tezde izlenen metodun, bizim tezimizde izlediğimiz metotla aynı olmadığını gördük. Adı geçen tezi hazırlayan Ensieh Nasrollahizadeh’nin bu çalışması, İmam Cafer’e isnat edilen tefsirin, ağırlıklı olarak Şîa bakış açısıyla yapılan bir değerlendirmesidir. Ancak bilindiği gibi, İmam Cafer es-Sâdıq, Şîiler için olduğu kadar Ehl-i Sünnet için de önemli ve büyük bir önderdir. Ülkemizdeki tek nüshası Süleymaniye/ Nâfız Paşa-65’te kayıtlı bulunan ve bizzat tetkik etme şansına sahip olduğumuz bu tefsirin, daha tarafsız ve akademik bir bakış açısıyla değerlendirilmesi düşüncesi bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

İmam Cafer’e isnat edilen bu tefsir, tafsilatlı bir incelemeye tabi tutulduğunda, özellikle ülkemizde yapılan çalışmalar itibariyle, şimdiye kadar ihmal edilmiş olduğu daha iyi anlaşılacaktır. İmam Cafer’e isnat edilmesi bu eseri önemli kıldığı gibi, tarihi eser olması, önemini daha da arttırmaktadır. Bu çalışmayla eserin, elimizdeki işârî tefsirlerde olmayan son derece orijinal açıklamalar ihtiva eden ilginç bir eser niteliği taşıdığı da gözler önüne serilmiş olacaktır. Ayrıca, işârî tefsir yöntemi ile yazılan diğer tefsirler üzerindeki muhtemel etkilerini saptamak için de, eserin içeriğinin dikkatle analiz edilmesi gerekliydi. Tez sürecinde, bu eserin aynı zamanda işârî-tasavvufî tefsir terimlerini içeren bir lugat mahiyetinde olduğunu da tespit etmiş olduk. Çalışmanın

¹ Celal Kırca, “Cafer es-Sâdıq ve Ona İzafe Edilen Tefsiri”, Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, VI, s.95-112

² Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, Yeni ufuklar Nş., İst., 1998., 46-51.

³ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler (Metot ve Kaynakları)*, Süleymaniye Vakfı Yay., İst., 2002., 479-481.

⁴ Mehmet Atalan, “Cafer es-Sâdıq’ın Eserleri”, Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık 2001, IV, s.115-131.

amacı yukarıda belirtilen değişik noktalara ışık tutmak ve işârî tefsir çalışmalarına katkı sağlamaktır.

C. Yöntemi

İmam Cafer'in ilmî ve siyasi hayatı, şahsiyeti, yaşadığı dönemin özellikleri vb. konulara tezin, özellikle giriş kısmında ve birinci bölümünde yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümünde eserin Nâfiz Paşa ve Chester Beatty nüshaları, içerik olarak ele alınmış ve tefsirin metodu incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, tasavvufî tefsir öğeleri açısından yaptığımız analiz ve diğer bazı tefsirlerle yapılan mukayese kısmı yer almıştır.

Tez çalışmamızda literatür taraması, içerik analizi ve eserin başka eserlerle mukayesesi yöntemleri kullanılmıştır. Uzun bir inceleme sürecinden sonra, bu çalışmada, klasik eserlerden günümüze uzanan çizgide hem Sünni hem de Şîi müelliflerin, çok çeşitli eserlerinden önemli bilgi ve tespitlere yer verilmiştir. Klasik eserler, çağdaş eserler, makaleler ve ansiklopedi maddeleri içinden, konu başlıklarıyla ilgili her nokta dikkatle araştırılmıştır.

İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen tefsirin ülkemizde bulunan Nâfiz Paşa-65 ve İrlanda/ Chester Beatty-5253 nüshaları karşılaştırılarak içeriklerinin aynı olduğu tespit edilmiştir. Tefsirde yapılan ayet yorumları incelenerek tefsirin metodu ile ilgili belirlenen başlıklar altında ortaya konmuştur. Eser, diğer bazı işârî-tasavvufî tefsirlerle mukayese edilerek ortak ve farklı yönleri belirlenmiştir. Sağlıklı tespitler yapabilmek için de, bu tespitlerde ölçü alınacak ayetlerin, hem mukayese edilecek tefsirde hem de İmam Cafer'e isnat edilen tefsirde yorumlanmış olmasına dikkat edilmiştir.

D. Sınırlılıkları

İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen yüzlerce eser vardır. Bunların bazıları, tez çalışmamızın ilgili kısmında da belirtildiği gibi Kur'ân'ın tefsiri ve yorumu ile ilgilidir. Ancak tez çalışmamız, İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen ve beş nüshası olduğu belirtilen tefsir ile sınırlıdır. Bu eserin özel bir ismi olmayıp, bazı kütüphane kayıtlarına "Tefsîru İmam Cafer Sâdık" veya "Tefsîrü'l Kur'ân" gibi adlarla geçmiştir.

Tezimiz tahkik çalışması değil bir metot çalışmasıdır. Bu nedenle tefsirin Chester Beatty ve Nâfiz Paşa nüshalarının incelenmesi ile iktifa edilip Hindistan'da

olduğu anlaşılan diğer nüşhalar dikkate alınmamıştır. Kaldı ki Hindistan'da olduğu anlaşılan üç nüşhadan “Buhâr-XV.13” ve “Bankipora-XVIII, 2, 143, No:1460” nüşhalarının rivayet zinciri, incelediğimiz nüşhaların rivayet zinciri ile aynı değildir.

Tefsirler arası mukayese kısmında ise, tezin konusunu oluşturan tefsiri, et-Tüsterî, es-Sülemî, el-Kuşeyrî ve el-Kummî gibi belli başlı işârî tefsirlerle mukayese etmeyi uygun gördük. Daha birçok işârî tefsirle bu tefsiri kıyaslamak mümkün olduğu halde, çalışmanın sınırlarını dikkate alarak yukarıda belirtilen tefsirlerle yetindik.

II. İMAM CAFER ES-SÂDIK'IN YAŞADIĞI DÖNEME

GENEL BİR BAKIŞ

İmam Cafer es-Sâdik'in doğduğu tarih olan 80/699 tarihi,⁵ Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan (86/705)'in halifeliği dönemine rastlar.⁶ Medîne'de doğan ve uzun zaman Irak'ta yaşayan Cafer es-Sâdik, Emevî ve Abbasî Devletleri'nin hakimiyet zamanlarına şahit olmuştur.⁷ Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Abdülmelik (II. Yezid), Hişam b. Abdülmelik, Velid b. Yezîd, Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik, İbrahim b. Velîd ve Mervan b. Muhammed'in; ardından da Abbasîler'in ilk halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh ve ondan sonra gelen Ebû Cafer el-Mansur'un hilâfetlerini içine alan bir zaman diliminde yaşamıştır.⁸

İmam Cafer es-Sâdik'in asrının özelliği, tefsir, fıkıh, kelam, cedel, ensâb, lugat, şiir, edebiyat, kitâbet, tarih, nücûm gibi ilimlerin gelişip yayılması olmuştur.⁹ Arapların ilk öğrendiği ilim din ilimleri idi. Özellikle Sahabîler, iştirak ettikleri fetihlerle gittikleri İslam beldelerinde, Kur'ân, hadîs ve fıkıh temelli medreseler kurmuşlardı. Zamanla Medîne, Fustat, Basra, Kûfe ve Şam bu ilmi hareketin merkezleri olmuştu.¹⁰

Fetihler sebebi ile dünyanın dikkatinin Araplara yöneldiği, Emevîlerin son ve Abbasîlerin ilk dönemleri, medenî toplumlarda tıp, hendese, coğrafya, matematik, astronomi, edebiyat ve tarih bilimlerinin geliştiği bir dönemdi. Mısırlıların İskenderiye Medresesi, Suriye'nin Roma akılcılığından etkilenen okulları vardı. Halid b. Yezîd (85/704), İskenderiye Medresesi'nde bulunan bir grup Yunan filozofunu Şam'a getirmişti. Onlar, Kimya ilmine dair kitapları Kıptî ve Yunan dillerinden Arapçaya çevirdiler.¹¹ İbnü'n-Nedîm, İkinci Emevi Halifesi Yezîd'in oğlu Halid'in, Yunan ve

⁵ İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-A'yan*, Beyrut, tsz., I, 328, Hayreddin Ziriklî, *el-A'lam*, y.y., 1954, II, 121

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XIII, Dâru Beyrut, Beyrut 1982, IV, 337-522; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 339.

⁷ Adil Nuveyhid, *Mucemu'l-Müfessirîn*, I, 125, Beyrut, 1983

⁸ Bkz. İbnü'l-Esîr, IV, 453 -V, 589.

⁹ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel-İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İst. 1980., II, 399; Seyyid Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, Dâru't-Teârûf, Beyrut, 1983, I, 664-665; Hasan el-Emîn, *Dâiretü'l-Maârifü'l-İslâmiyyeti's-Şîiyye*, Beyrut, 2001, I, 565; Şeyh Muhammed Rıza el-Hakîmî, *Levla es-Senetan Leheleke'n-Nu'man*, (yayın yeri yok), 1985, 40.

¹⁰ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhü'd-Devleti'l-Arabiyye*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabî, Beyrut 1986, 691.

¹¹ Muhammed Cevad Muğniye, *Ehl-i Beyt Menziletühüm ve Mebadîhim*, Dâru't-Teyyârî'l-Cedîd, Beyrut, tsz., 81-84; Hitti, II, 399.

Kıpt dillerinden kimya, tıp ve astroloji ilimleri üzerine yazılmış kitapları ilk tercüme eden Müslüman olduğunu söyler.¹² Irak'ta Farsça yazılmış olan "Hesabâtü'd-Devle" adlı eser, Haccâc b. Yusuf zamanında Arapçaya çevrilmiş, Dımaşk'taki Rumca eserler ise Abdülmelik b. Mervan zamanında (oğlu Hişam zamanında diyenler de olmuştur) yine bu dile tercüme edilmişti. İbn Mukaffâ da birçok eseri Farsça'dan Arapça'ya tercüme etmiştir.¹³ Doğum tarihini esas aldığımız zaman, bu tercüme faaliyetleri ve ilmî hareketliliği ihtiva eden yılların, İmam Cafer es-Sâdık'ın çocukluğuna denk geldiğini görürüz. Bundan yola çıkarak, İmam Cafer es-Sâdık'ın olgunluk döneminde ilmî ve kültürel aktivitenin boyutlarını tahmin etmek güç değildir.

Önceki dönemlerde İslam muhitlerinde ilim denince, Hz. Peygamber'in sözleri kastedilerek, "İlim iki kısımdır: Din ile ilgili ilim, beden (yani tıp) ile ilgili ilim" şeklinde bir tarif yapılmaktaydı.¹⁴ Tercüme faaliyetlerinden sonra, Müslümanlar, fıkıh, tefsir, hadîs ve benzeri dersler yanında, merak saldıkları bu yeni ilimleri de ders vermeye başladılar. Şam, Irak ve Hicaz mescitlerinde, çeşitli ders halkaları oluşmaya başladı. Bu ders halkalarında, Müslümanları çeşitli fırka ve mezheplere yönlendiren tartışmalar da oluyordu. Bugün hâla izleri silinmeyen tartışmalar genelde, hilafet meselesi, insanın efalinde istiklâliyetinin olup olmadığı, büyük günah işleyenlerin ve tevbe etmeyenlerin durumunun ne olacağı, Allah'ı görmenin mümkün olup olmayacağı, Allah'ın sıfatlarının O'nun aynısı mı gayrısı mı olduğu ve Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı gibi meseleler etrafında cereyan ediyordu.¹⁵

Abbasîler idareyi ele alınca, Bağdat'ı inşa edip hükümet merkezini oraya taşıdılar. İlme, edebiyata ve eğitime büyük önem verdiler. Dinî ve Arabî ilimlerde tartışma ve ilmî münakaşalar oluyordu. Fikrî akımlara ait medreseler ortaya çıkmıştı. Ecnebi maarifinin ortaya çıkıp, Müslümanların onları öğrenmeye başlamaları, kelâmî fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuş; fikhî meselelerin tartışılmaya başlanması ve yeni meselelerde teşrî talebi, içtihat kapısını açmıştı. Böylece uzman fakihler tarafından, doğru içtihat ve fikhin ölçülerini sunma ve zapt etme asrı başlamış oldu.¹⁶

¹² Ali Halil Mustafa Ebu'l-Ayneyn, *el-İhtimâmatu't-Terbeviyyeti fî Fikri Cafer es-Sâdık*, tebliğ: "Min A'lâmi't-Terbiyyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", Mektebetü't-Terbiyyeti'l-Arabî li Düveli'l-Halîc, Riyad, 1988, I, 94; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 578; Ayrıca bkz. Hitti, II, 400.

¹³ Muğniye, 81-84.

¹⁴ Hitti, II, 398.

¹⁵ Muğniye, 81-84, Ebu'l-Ayneyn, I, 94-95.

¹⁶ Ebu'l-Ayneyn, 94.

Yine aynı dönemde ilk defa Halife Mansur devrinde (136-158/754-775) Süryanice'den, Yunanca'dan ve Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapılmıştır.¹⁷ Çeşitli tartışmaların Edebiyatta, ilme bakış açısında ve siyasette tesirleri oluyordu.¹⁸ Sırma, “*Abbasîler döneminde yapılan tercümelerin faydasından çok zararı olmuş; İslam bilginleri yüzyıllarca ‘akl-ı evvel’ nedir, ‘akl-ı sâni’ nedir, gibi boş ve hiç kimseye yarar sağlamayacak felsefî problemlerle vakit öldürmüşlerdir*”¹⁹ diyerek, ilmî enerjinin belli noktalarda boşa harcandığını ifade eder. İslam dünyasına giren fikirlerin çoğu, Müslümanların itikatlarına da zarar verici nitelikteydi. Abbasîlerin belli ölçülerde tanıdığı serbestliğin de bir sonucu olarak, ilk defa, Allah'ın varlığını, peygamberi ve dini inkâr eden zındıka düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştı.²⁰ İslam'ın ön gördüğü tevhid inancına zıt olan çeşitli görüşler, insanların kafasını karıştırıyordu. Bunun karşısında, tasavvufî düşünce ve onun getirdiği yenilikler; ayrıca re'y ve kıyas gibi yeni esasları ikame eden çeşitli fikhî mezhepler ortaya çıkmıştı.²¹ Kıyasıya yapılan tartışmalardan, insan aklının yararlanacağı ve besleneceği bir ilmî birikim meydana gelmişti. Dîni ilimler ve buna paralel olarak, Arap-İslam düşüncesine yeni giren felsefî çalışmaların yanı sıra kâinata, insanın mîzacına ve Astronomiye dair derin araştırmalar da vardı.²²

İmam Cafer es-Sâdık'ın olgunluk dönemi, işte bu ilmî ve fikrî çekişme, etkileşim ve gelişimlere rastlar. İslam toplumu, çeşitli sahalarda meydana gelen gelişmeler sonucu, siyasi, toplumsal ve ekonomik alanda yeni problemlerle karşı karşıya kalmıştı ve tartışmalı meselelerin hepsine, İslam inancına göre çözüm getirmek gerekiyordu. Bunlar göz önüne alındığında, İmam Cafer es-Sâdık zamanındaki fikrî, kültürel ve ilmi ortamın genel görüntüsünü zihnimize canlandırmak daha kolay olacaktır.²³

Değişik ilimlerde söz sahibi olan devrin bilginlerini, şu şekilde sıralamak mümkündür: Tefsir ve nesep ilimlerinde Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, es-Süddî el-

¹⁷ Suyûtî, 269.

¹⁸ Muğniye, 81-84.

¹⁹ Sırma, 27.

²⁰ Emîre Bergul, *Tebliğ: “Hayâtu'l-İmami's-Sâdık ve Lemehatün min Ahlâkîhi ve Âdâbihî” Mü'temerü'l-İmami Cafer es-Sâdık ve'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Yayın: el-Müsteşâriyyetü's-Sekâfetü Cumhuriyyeti'l-İslamiyyeti'l-İraniyye, Beyrut, 1997, 339., Zühayr Genc, *Tebliğ: “Menhecü'l-İmami's-Sâdık Fî Muvâceheti Müşkilâti'l-Asr”*, İmam Cafer es-Sâdık- Dirasât ve Ebhâs, Yayın: Müsteşâriyyetü's-Sekâfe, Şam tsz., 328.

²¹ Bergul, *Tebliğ: “Hayâtu'l-İmami's-Sâdık ve Lemehatün min Ahlâkîhi ve Âdâbihî”*, 339.,

²² Muhammed Ebû Zehra, *İmam Cafer*, Şafak Yay., İst. 1992, 100.

²³ Mehmet Atalan, *Cafer-i Sadık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ank. 2007, 48.

Kebîr (127/754), İsmail b. Abdurrahman, Ebû Hamza es-Semâlî gibi zatlar şöhret kazanmışlardı. Yine tefsir ilmi ile ünlenen Hasan el-Basrî (110/728) ve eş-Şa'bî (104/723) gibi zatlar, Urve b. ez-Zübeyr (94/712), ibni Sîrîn (110/729) ve İbni Cüreyc (150/767) seçkin bilginlerden kabul edilmekteydi.²⁴ Fıkıh ve hadîste İmam Ebû Hanîfe (150/767), onun öğrencisi İmam Ebû Yusuf (182/798), İmam Malik b. Enes (179/795), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve diğerleri; tarih ve megazî'de Muhammed b. İshak b. Yesar (151/768); Arapça'da, Sarf ilminin kurucusu Muâz b. Müslim el-Hirâî el-Kûfî; Nücûm'da (Gökbilimi) Nevbaht ve oğulları; kitabette, dünya'nın en meşhur kâtiplerinden (hattatlarından) olan, aynı zamanda Emevîler'in son hükümdarı Melik Mervan el-Himâr'ın da kâtibi olan Abdülhamîd ilmi ve kültürel hayatın önemli temsilcileriydi. Edebiyat ve şiirde Ömer b. Ebî Rebîa, hitabet sahasında ise yine Hasan el-Basrî (110/728), Ziyad b. Ebih ve Haccâc b. Yusuf (95/714) zikredilmeye değer isimlerdi.²⁵

Muhammed Ebû Zehra, İmam Cafer dönemindeki ilmî ve fikrî hayat ile ilgili olarak şu tespiti yapar: *“İmam Sâdık'ın etrafındaki ilim halkasını oluşturan kişiler arasında, çağının ilimlerini almış, bu ilimleri düşüncelerine ana hedef ve uzmanlıklarına konu edinmiş kimseler vardı. Şurası gerçek ki bütün fikrî akımları kuşatan, sadece bir zümreye özel olmayıp bütün zümreleri kucaklayan bu fikrî hareketin sonuçları, o çağdaki çeşitli düşünce sistemlerinin birbirinden farklı biçimde ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Bazı bilginler kendilerini hadîs çalışmasına vermişler, bundan başka ilimlerle sadece dar bir sınır içinde kalmak kaydı ile (hadîs ilmine açıklama olabilecek kadar) ilgilenmişlerdir. Bunlar fıkıh alanında yapılmış tahriçlere, insanlar arasında meydana gelen olayların çözümünde prensip olabilecek kuralların istinbâtına yönelmemişlerdir. Bu gruba örnek olarak Süfyan es-Sevrî (161/777), Süfyan b. Uyeyne (197/813) ve İmam Cafer ile görüşen başka bilginleri gösterebiliriz. Bazı bilginler de hadîse, fikhî tahriç ve insanların dinî hükmünü sordukları meselelerin çözümü bakımından ayrı bir önem vermişlerdir. İmam Malik (179/795), Ebû Hanîfe (150/767), Evzaî (157/774) ve Ehl-i Sünnet fıkıh bilginlerinden daha başkaları da bu gruba örnektirler. Bilginlerin bazıları da 'akîde' açısından doğru tevhid inancını açıklamayı kendilerine uzmanlık alanı olarak seçmişlerdir. Bu bakımdan o dönemde*

²⁴ Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, I, 664-665. (eş-Şa'bî aynı zamanda önemli bir hadîsçidir. Rivâyetlere göre yüz elli kadar sahâbeden hadîs dinlemiş ve bunların hepsini hafızasında toplamıştır. Halife Abdülmelik tarafından önemli bir görev için, İstanbul'daki Bizans İmparatoruna da gönderilen Şa'bî'nin en tanınmış talebesi ise şüphesiz Ebû Hanîfe'dir.)

²⁵ Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, I, 664-665; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 576.

*siyaset alanında çeşitli akımlar, inanç sistemi alanında çeşitli zümreler ve değişik fikhî ekoller ortaya çıkmıştır. İmam Cafer es-Sâdık ise kendi asrında olup biten her şeyden haberdar olan bir alimdi.”*²⁶

İmam Cafer es-Sâdık'ın doğduğu Medîne şehri, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği ilmin beşiği idi. Bulunduğu ortam onu, Kur'ân ilmini, sünneti ve kendi çağında yapılmış fıkıh ve tahriçlerini öğrenmeye sevketmişti.²⁷ İmam Cafer es-Sâdık, zamanının en seçkin hadîs ve fıkıh otoritesiydi. Hz. Fâtıma soyundan gelenlerin imametini kabul eden Şîa'nın da lideri pozisyonunda idi.²⁸

Medîne Şehri bulunduğu bölgede de, ilim tahsili bakımından büyük bir önem taşıyordu. Kûfe, Basra, Vâsıt ve Hicaz bölgeleri; Benî Esed, Muhârik, Tayy, Gatafan, Gıfar, Ezd, Huza'a, Mahzum gibi kabileler ve özellikle Hâris b. Abdülmuttalip ve Hasanoğulları ile Kureyş kabilesi, ilim öğrenmeleri için çocuklarını Medîne'ye gönderirlerdi. Medîne, Hz. Peygamber'in hicret yeri ve İslam Hükümetinin ilk merkezi olduğu için, Fıkıh, Hadîs ve diğer ilimlerde bölgeye önderlik yapıyordu. Özellikle de Hz. Peygamber'in ilmine varis olan torunları bu şehirde yaşamaktaydı. Bu nedenle insanlar orada zengin bir ilmî atmosfer bulabiliyordu. İmam Cafer es-Sâdık'ın ders halkaları ise, zamanına göre İslam'ın en büyük üniversitesi hükmündeydi.²⁹ Ayrıca İslam toplumuna giren felsefî düşünceler sonucu, itikadî esaslarda ortaya çıkan şüphe, inkâr ve dine saldırı, İmam Cafer'in bu üniversitesinin önemine önem katıyordu.³⁰

Medîne bölgesinin, o devirde ilim kaynağı olmasının önemli başka bir sebebi de, çeşitli İslam beldelerine dağılmış olan Sahabîlerin, Emevîlerin başa gelişiyle tekrar Medîne'ye dönmeleriydi. Bu dönüşler, iktidar sahiplerinden ve siyasetten uzaklaşmayı amaçlıyordu. Bu nedenle Muâviye'nin çevresinde, sadece Amr b. el-Âs ve onun gibi Muâviye'ye taraftar olmuş kimseler kalmıştı. Muâviye'nin oğlu Yezîd, ardından da Mervan oğulları iktidara gelip fitneler artınca ve ayaklanmalar çoğalınca, Tâbiînden olan âlimlerin çoğu, yine Hicaz bölgesinde iki Harem-i Şerîf'in civarını kendilerine sığınak edinmişlerdi. Burada, ilmî çalışmalar, öğrenci yetiştirme, fetva verme ve ortaya yeni çıkan meseleler için hüküm istinbât etme ile meşguldüler. İşte bu nedenle özellikle

²⁶ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 100-101.

²⁷ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 99.

²⁸ Marshall G. S. Hodgson, “*Dja'far al-Sâdık*”, The Encyclopedia Of Islam, Leiden, II, 374.

²⁹ Muhammed Halîfî, *Min Emâli'l-İmâm es-Sâdık*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, tsz., IV, 162, 179.

³⁰ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 88.

Medîne, İmam Bâkır, İmam Cafer es-Sâdık ve İmam Zeyd zamanlarında, ilimde zirveye ulaşmıştı.³¹

A. Emevîler Döneminde İmam Cafer (H.80- 132)

İmam Cafer es-Sâdık'ın hayatının yaklaşık ilk elli yılı, Emevîlerin son elli yılına denk gelir. O, dünyaya geldiğinde Emevî idaresinin en seçkin birkaç yöneticisinden sayılan Abdülmelik b. Mervan halife idi. Abdülmelik b. Mervan'ın 65/685'te başlayan hilafeti, 86/705'te sona erdi. Daha sonra sırasıyla: Velid b. Abdülmelik (86/705), Süleyman b. Abdülmelik (96/715), Ömer b. Abdülaziz (99/717), Yezid b. Abdülmelik (101/720), Hişam b. Abdülmelik (105/724), Velid b. Yezîd (125/743), Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (126/744), İbrahim b. Velîd (126/744) ve son olarak Mervan b. Muhammed (127-132/744-750) hilafete geçtiler. Pederi İmam Bâkır'ın 115 tarihinde (kimilerine göre 114/733) vefatından sonra, imametin kendisine geçtiği kabul edilirse, İmam Cafer, Hişam b. Abdülmelik'ten itibaren, son beş Emevî halifesi ile muhatap olan alimlerdenidir.³²

Emevîler zamanında Araplar imtiyazlı bir sınıf haline gelmişti. Onlar, arazi vergisinden muâftı ve ordu karargâhının bulunduğu şehirlerde, yalnız onlar silah altına alınıyordu. Divana kaydedilen askerlerin büyük kısmı Araplardan meydana geliyordu. Her türlü tazminat ile, fethedilen bölgelerden gelen ganîmet ve para dışında aylık ve yıllık maaş alıyorlardı. Emevîler'in bu ırkçı tutumları, çeşitli kabilelerin de eski asabiyetlerini ortaya çıkarmıştı. Hz. Hüseyin'in katlinden sonraki süreçte, insanlar Emevîler'e şüphe ile yaklaşıyorlardı.³³

Fethedilen yerlerde, İslamiyet'i kabul eden, fakat Arap olmayan unsurlar (Mevâlî) ise, idârî, iktisâdî ve sosyal açıdan ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu. Mevâlî, yapılan fetihlerden sonra savaş ganîmeti olarak, Hicaz bölgesine getirilen ve

³¹ Ebû Zehra, İmam Cafer, 144.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, IV, 453-V, 403; İmâdüddîn Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, (774/1372), *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV., çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İst. 1996., IX, 506; İsmail Yiğit, "Emevîler" *DİA*, İst. 1995, XI, 95; İmâdüddîn el-Hasan b. Ali et-Tabresî, *Esrâru'l-İmâme*, Müessesetü't-Tab'i't-Tâbia, Meşhed, h.1422, 81; Muhammed Hasan Tebrâiyan, (*Tebliğ: Hayâtu'l-İmami's-Sâdık ve Kabasün min ahlâkîhi ve Âdâbihî*) *Mü'temerü'l-İmami Cafer es-Sâdık ve'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Yayın: el-Müsteşâriyyetü's-Sekâfetü Cumhuriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İraniyye, Beyrut, 1997, 302; Yusuf el-Uş, *Ed-Devletü'l-Emeviyye*, Dâru Fikr, Dimaşk 1985, 305; Hasan el-Emîn, I, 565; el-Hakîmî, 23; Seyyid Cafer Şehîdî, *Ez Dirûz Tâ İmrûz*, Tahran, h.1382, 173; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ank. 1993, 139; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 339-430; Haydar, 72.

³³ İbn Tıktaka, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiye*, Dâr-u Beyrut, Beyrut 1973, 29; Ebu'l-Ayneyn, I, 93; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler" *DİA*, İst. 1988, I, 31; Beydûn, 40.

Arap olmayan esirlerin çocuklarından oluşuyordu. İslam'la iç içe büyümüş ve sonradan bir nevi Araplaşmışlardı. Özellikle İslamiyetin Arap olan ve olmayanlar arasında hiçbir fark ve üstünlük gözetmemesi, üstünlüğün takvada olduğunu belirtmesi Mevâlî âlimlere toplumda büyük bir makam kazandırmıştı. Genellikle şehirlerde bulunan mevâlî, teoride Araplarla eşit haklara sahip olmasına rağmen, uygulama hiç de böyle değildi. Müslüman olmalarına rağmen, devlet gelirlerinin artırılması için kendilerinden her türlü vergi, hatta gayr-i müslimlerin ödediği cizye vergisi bile alınıyordu. Mevâlîler, fetihlere piyade olarak katılıyor, buna karşılık Arap süvarilerinden daha az aylık ve ganimetten daha az pay alıyorlardı. Bu durum, iktidara karşı kuvvetli bir muhalefetin doğmasına zemin hazırladı.³⁴

Araplar içinde en etkili topluluk Hâşimîler, Hâşimîler içinde ise en etkili topluluk Hz. Ali'nin çocuklarından oluşan Alioğulları'ydı. Ardından Hz. Abbas'ın çocukları olan Abbasoğulları geliyordu. Emevîler bu iki sülaleyi de küstürüp kendilerinden uzaklaştırmışlardı.³⁵ Emevîler, aslında ilk başından beri Hz. Osman'ın şehit edilip haksızlıkla hilafetten düşürüldüğüne ve akrabalarından Muaviye gibi şahısların O'nun varisleri olduklarına, ayrıca kendilerinin Kureyş'in hilafete en layık kolu olduklarına inanıyorlardı.³⁶ Öte yandan "Şîa" fırkası tam tersi bir düşünceyle, daha başından itibaren hilafetin Hz. Ali ve çocuklarının hakkı olduğunu savunuyordu.³⁷

Yezid b. Muâviye zamanında (60-64/680-684) en büyük zulme maruz kalan Alioğulları,³⁸ her şeye rağmen gerek gizli gerek âşikar, dâvalarının peşini bırakmadılar.³⁹ Bu bakımdan Emevîlerin yıkılmasında başrolü oynayan onlardır.⁴⁰ Kerbelâ hadisesinden sonra, Ehl-i Beyt mensubu olarak ilk isyan tesebbüsünde bulunan kişi Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir (122/740). Zeyd'in, Emevî idaresinin

³⁴ Yıldız, I, 31; Beydûn, 40.

³⁵ Mehmet Ali Büyükkara, *İmâmet Mücadelesi ve Haşimoğulları (Hicrî II. Asır)*, Rağbet Yay., İst. 1999, 12-13.

³⁶ Kusayy el-Hüseyin, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Arabiyye, eş-Şirketü'l-Alemiyyeti li'l-Kitab*, Lübnan 1997, 308-309.

³⁷ Ali İpek, *Abbâsiler Döneminde Âl-i Beyt-Hilafet İlişkileri (762-815)*, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Kars 2002, 9; Hüseyin Utvan, *el-Firaku'l-İslamiyye fî Bilâdi's-Sam fî Asri'l-Emevî*, Amman 1986, 274;

³⁸ Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Tâberî (h.310), *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1987, VI, 376-382.

³⁹ İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslam*, Beyrut 1991, II, 101.

⁴⁰ Cemâlüddîn eş-Şeyyal, *Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, İskenderiye 1967, 5.

icraatlarından ve kendilerine karşı tutumlarından duyduğu rahatsızlıktan dolayı isyan ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Emevî idaresinden hoşnut olmayan Kûfeliler, ayaklanma düşüncesinde olan Zeyd'e yardımcı olacaklarına söz vermişlerdi.⁴² Zeyd b. Ali, kardeşi olan İmam Muhammed el-Bâkır ile istişâre etmiş, İmam Bâkır, ona Kûfelilere güvenilmeyeceğini söylemişti.⁴³ İmam Cafer de, Hz. Hüseyin'i ailesiyle birlikte İbn Ziyâd'a bırakıp kaçan Iraklılara güvenilmemesi konusunda, amcası Zeyd b. Ali'yi ikaz etmişti. Dolayısıyla İmam Bâkır ve onun oğlu İmam Cafer, politik ayaklanmalara karşı farklı bir tutum takınıyorlardı.⁴⁴

Zeyd b. Ali, kendisine bîatta bulunan Kûfelilerin bîatını aldıktan sonra, ayaklanma için gereken hazırlığı yapmalarını emretti. Kûfe'de Emevî karşıtı bir isyan başlattığında tarihler 122/740'ı gösteriyordu. Hareketin hazırlıksız oluşu ve Kûfeli taraftarlarının gerekeni yapmamaları sonucu bu hareket başarılı olamadı. Zeyd b. Ali ve çok sayıda adamı öldürüldü.⁴⁵

İmam Cafer, bu isyanda yer almamış ve aynı zamanda kendini Zeyd b. Ali'nin üstünde bir lider olarak kabul ettirmek için herhangi bir girişimde de bulunmamıştır.⁴⁶ Buna ihtiyaç da yoktu, nitekim amcası Zeyd'in, İmam Cafer hakkında: "Her zaman için Ehl-i Bey'ten, Allah'ın, yarattıkları üzerine hüccet tuttuğu biri vardır. Zamanımızın hücceti ise, ona uyanın şaşırmayacağı, ona muhalefet edenin ise hidayeti bulamayacağı kardeşimin oğlu Cafer'dir."⁴⁷ Kim cihad isterse bana gelsin, kim de ilim isterse kardeşimin oğluna gitsin" dediği rivayet edilir.⁴⁸ Hadiseden sonra Zeyd b. Ali'nin kıyâmı hakkında ne düşündüğü sorulunca, İmam Cafer es-Sâdık: "Babaları neye

⁴¹ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, tsz., III, 271; Büyükkara, 20; Namık Kemal Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicrî I ve II. Asırlar)*, Ank. Üni. S.B.E., bdt., Ank. 2007, 132.

⁴² Tâberî, *Tarih*, VII, 166-168; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-3*, Ensar Neşriyat, İst. 2008, 222.

⁴³ Ethem Rûhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, Selçuk yay., İst. 1984., 155.

⁴⁴ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 27; ayrıca bkz. Uyar, 91-92.

⁴⁵ Ayrıntılar için bkz. Tâberî, *Tarih*, V, 492 vd. VII, 180-181; İbnü'l-Esîr, V, 243; İbn Kesîr, IX, 539-540; Fığlalı, 155-156; İbn Tıktaka, 112; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 271; Apak, 222; Abdülhüseyin Ali Ahmed, *el-Hulefâu'l-Abbâsiyyîn*, Dâru'l Kutrî İbn el-Fücâe, Katar 1985, 44-45; Büyükkara, 20; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 419, 459.

⁴⁶ John B. Taylor, "Ja'far al-Sadîq", *Biographical Encyclopedia Of Sufis: Central Asia and middle East*, New Delhi 2002, 205.

⁴⁷ en-Nablûsî, "El-İmam Cafer es-Sâdık", 354; Haydar, 36; Muhammed el-Halîlî, IV, 156.

⁴⁸ en-Neşşar, 162.

başkaldırdı ise, o da aynı şeye başkaldırmıştır”⁴⁹ diye cevap vermişti. Bu söz, İmam Cafer es-Sâdık’ın, amcası Zeyd b. Ali’yi haklı bulduğunu, fakat isyan hareketini tasvip etmediğini göstermektedir.

İmam Zeyd’in savaştan sağ kurtulan oğlu Yahya, kimliğini gizleyerek Horasan’a ulaşır Belh’te gizlenmişti. Yakalanıp hapsedildikten sonra hapisten kaçmayı başaran Yahya, yaklaşık yüzyirmi bin kişilik bir orduyla, Nişapur valisi Amr b. Zürene el-Kasrî’nin ordusunu yendi. Bu savaşta Amr öldürülmesi üzerine, Yahya’nın ünü artmış, taraftar ve askerleri çoğalmıştı. Daha sonra Nasr b. Sayyar ile Merv yakınlarında karşılaşan Yahya mağlup oldu ve öldürülerek asıldı.⁵⁰

Onun isyan edeceğini haber alan İmam Cafer es-Sâdık, Yahyâ’ya mektup yazarak vazgeçirmeye çalışmış, babası gibi öldürüleceğini söyleyerek ikaz etmişti. Ancak bu, Yahyâ üzerinde etkili olmadı.⁵¹ Bu elim olay 125/743’te Velid b. Yezid’in hilafeti esnasında cereyan etmiştir.⁵²

Yahyâ’nın şehit edilmesi hadisesinden bir buçuk yıl kadar sonra Hâşimoğulları’ndan diğer önemli bir şahsiyet olan Abdullah b. Muaviye b. Cafer b. Ebî Tâlib, Kûfe’de kendisine bîat edenlerle birlikte bir kıyam hareketi başlatmıştı (127/744). Hareket bastırılınca Abdullah b. Muaviye İran’a gitmişti.⁵³ Tekrar güçlenip harekete geçen ve mağlup olan Abdullah, Horasan’a kaçtı ve burada öldürüldü.⁵⁴

Bu kanlı olaylar cereyan ederken İmam Cafer, isyan ve ayaklanmayı reddeden Ehl-i Beyt’in sembolü olmuştur.⁵⁵ Onun yaptığı cihat, inanç sistemini düzeltme ve şeriatı açıklayıp ders verme şeklinde olmuştur.⁵⁶ Nitekim İmam Cafer, çözümün kısa ve uzun süreli bir yönetim devri ile değil, ümmetin ıslahı ve tâlimi ile olacağını görmüştü.

⁴⁹ Takiyuddîn Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitâbu’l-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hutât ve’l-Âsâr*, Mektebetü’s-Sekafeti’d-Dîniyye, Kâhire, tsz., III, 438.

⁵⁰ Bkz. Tâberî, Tarih, IV, 536-538; Abdülaziz Sâlim, 655; Büyükkara, 20; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 459.

⁵¹ Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü’l-Vefâyât ve’z-Zeylî Aleyha*, Dârü’s-Sadr, Beyrut 1973, II, 38.

⁵² Büyükkara, 20.

⁵³ Tâberî, VII, 302-9, 371-4; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufî Ceşşiyârî (331/942), *Kitabü’l-vüzerâ ve’l-küttâb*, nşr. Mustafa Sekkâ, Kahire: Şirketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî 1980, 98; Büyükkara, 25.

⁵⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 430.

⁵⁵ Hodgson, “Dja’far al-Sadık”, II, 374.

⁵⁶ Vehbe Zuhaylî, “*El-İmam Sâdık, Hasâisuhu-Fıkhuhu*”, İmam Cafer es-Sâdık Dırasât ve Ehbâs, Müsteşâriyyetü’s-Sekâfiyye, Şam tsz., 148; Ebû Zehra, İmam Cafer, 62.

Ona göre, ümmet eğitim alırsa düzelecek, onlara hakim olanlar onları ezemeyeceklerdi.⁵⁷

Şii düşüncesini yansıtan Mutahharî'ye göre: “*İmam Cafer es-Sâdık, imamlara mahsus İlâhi bakış açısıyla, kendi zamanının gereği olarak ilimle meşgul olmayı ve siyasetten uzak durmayı seçmiştir.*”⁵⁸ Şii müellifler O'nun bu tutumunu “takiyye” ıstılahı ile açıklar. Yani İmam Cafer es-Sâdık, kendisine ve taraftarlarına bir zarar gelmemesi için inancını ve niyetini gizli tutmuştur.⁵⁹ Ehl-i Sünnet'e göre ise, İmam Cafer'in zaten bir ayaklanma niyeti olmamıştır.⁶⁰

Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya'nın başarısız isyan girişimleri ve olaylar esnasında çok sayıda insanın telef olması, Hâşimoğulları'nın Emevî idaresine son vermek için acilen hazırlıklara başlamalarına sebep olmuştu. Bu hazırlık sürecinin en önemli dönüm noktası, kendi aralarında makbul olacak bir lider seçimi için Mekke ile Medîne arasındaki Ebvâ köyünde yaptıkları toplantıdır. Bu toplantının, kendi aralarında biat edecekleri bir lider seçmek için 127/745 yılında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Amacı ise⁶¹ Abdullah b. Hasan ve iki oğlu Muhammed ile İbrahim, Hasanoğulları'nın liderleri pozisyonunda idiler.⁶² Hasanoğulları, Muhammed b. Abdullah'ı geleceği söylenen Mehdî zannediyorlardı.⁶³ Toplantıya Abdullah b. Hasan, Muhammed b. Abdullah, İmam Cafer es-Sâdık; Abbasîlerden, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın çocukları olan, İbrâhim, Ebû'l-Abbas ve Ebû Câ'fer katıldılar.⁶⁴ İmam Cafer, bu toplantıya Hüseyinoğulları'nın lideri kimliğiyle katılmıştı.⁶⁵

Rivayetlerin geneli, toplantıda hazır bulunan Ebû Cafer el-Mansur'un teklifiyle İmam Muhammed b. Abdullah'a bîat edildiği yönünde ise de,⁶⁶ muhtemelen belli bir şahıs üzerinde birleşilemeden toplantı sona ermiştir.⁶⁷ Hüseyinoğulları'nın en önemli

⁵⁷ Abdülhâlim el-Cündî, Tebliğ: “*Cafer es-Sâdık*”, Menşûratü'l Meclisi'l A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti fi Cumhûriyyeti Mısri'l-Arabiyye, Kahire 1977, 153-154.

⁵⁸ Abdülhâlim el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, Müessesetü Ensâriyân, Kum 1995, 319.

⁵⁹ Edîb, 177-180.

⁶⁰ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 49.

⁶¹ Tâberî, VIII, 428; İbnü'l-Esîr, V, 513.

⁶² Büyükkara, 22.

⁶³ Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, Dâru't-Talîfa, Beyrut 1988, 61; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, “*İmam Cafer*”, haz. Ahmed Hacc Seyyid Cevâdî, Kâmuran Fânî, Bahaüddîn Hurremşâhî, Tahran, 1989, II, 359.

⁶⁴ Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt- İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı*, Gelenek yayınları, İst. 2004, 140.

⁶⁵ Hodgson, “*Dja'far al-Sadık*”, II, 374.

⁶⁶ Ahmed b. Yahya b. Cabir Belâzûrî (279/892), *Kitâbu'l-Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, I-XIII, Beyrut: Daru'l-Fikr 1996., III, 308; Atalan, *Cafer-i Sadık*, 30-31; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 50-51.

⁶⁷ Büyükkara, 22-23.

sîması ve kendisine bağlı bir cemaatin lideri olan İmam Cafer es-Sâdık, Muhammed b. Abdullah'ın liderliğine itiraz edip olumsuz tavrını açıkça beyan ederken, toplantıya davet edilen Abbasoğulları, muhalif bir kimlik sergilememişlerdi. İmam Cafer'in itirazını, Hüseyinoğulları'nın Hasanoğulları'na kıskançlığı şeklinde algılayanlar da olmuştur.⁶⁸

İmam Cafer es-Sâdık'ın bîatta bulunmayışı, Abdullah b. Hasan'ı kızdırmıştı. Bunun üzerine İmam Cafer es-Sâdık, halifeliğin ilerde Seffah ve Mansur'a nasip olacağını; Mansur'un, Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim'i öldüreceğini söylemişti. İmam Cafer'in tahmini aynen çıkmış ve onlar öldürülmüştür.⁶⁹ İmam Cafer bunu bildiği için, Muhammed b. Abdullah'ı daima ayaklanmadan men eder ve ona itaati tavsiye ederdi.⁷⁰ Bu ihbarat İmam Cafer es-Sâdık'ın kerametlerinden sayılmaktadır.⁷¹ Kimileri bu durumu İmam Cafer es-Sâdık'ın ilhama mazhariyeti ile açıklar.⁷²

Sonraki süreçte yaşananlar İmam Cafer'in itirazının ve tavsiyelerinin ne denli haklı olduğunu ispat etmiştir. Aksini iddia edenler olmuşsa da,⁷³ İmam Cafer es-Sâdık'ın tutumunu aile içi bir muhalefet olarak değil, kendini belli etmeye başlayan Abbasî etkinliğinin farkındalık ve uzak görüşlülük olarak değerlendirmek daha doğrudur.⁷⁴ İmam Cafer es-Sâdık'a "Sâdık" lakabını veren kişinin Ebû Cafer el-Mansûr olduğu da söylenir.⁷⁵ Rivayete göre Mansur, Seffâh'tan sonra başa geçince, bunu İmam Cafer'in verdiği haberin gerçekleşmesi olarak kabul etmiş ve ona "Sâdık" lakabını vermiştir.⁷⁶

Abbasoğulları ile Alioğulları hilafetin, ortak kimlikleri olan Hâşimoğulları'na geçmesi hususunda birlikte hareket ediyorlardı. Başa geçecek şahsın hangi taraftan olacağını önemsemiyorlardı.⁷⁷ İdareyi ele almaya yönelik hazırlık döneminde, faaliyetlerin ağırlık merkezi, Şîilerin geleneksel kalesi olan Kûfe şehri değil Horasan bölgesi olarak belirlenmişti. Nitekim Kûfeliler, Alioğulları'nın her isyan hareketinde

⁶⁸ Büyükkara, 22-23; Ahmed eş-Şâmî, *Ed-Devletü'l-İslamiyyetu fî Asri'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, Demmam 1983, 74.

⁶⁹ Ebû Zehra, İmam Cafer, 51; Atalan, Cafer-i Sadık, 31.

⁷⁰ Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, (h.748.), *Tarîhu'l-İslam ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lam*, Dâru'l Garbi'l İslâmî, Beyrut 2003, III, 831.

⁷¹ İbn Haldun, *Mukaddime I-III*, trc. Zakir Kadirî Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1997, I, 505.

⁷² Neşşar, 163.

⁷³ Bkz. Bahaüddin Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, Yediveren Kitap, Konya 2004, 97-98.

⁷⁴ Uyar, 141.

⁷⁵ Büyükkara, 34.

⁷⁶ Ebû Zehra, İmam Cafer, 51.

⁷⁷ İpek, 10.

güvenilmezliklerini göstermişlerdi. Dolayısıyla Irak bölgesi, hareketin sıklet merkezi olarak uygun bir yer değildi.⁷⁸

Abbasî davetçilerinin, 100/718-719 tarihlerinden beri, faaliyete başladıkları ve toplantılar düzenledikleri söylenir.⁷⁹ Emevî hilafetinin sonlarına doğru ise, Horasan'da şiddetli bir şekilde Emevîlere muhalif tebliğler yapıyorlardı. Her yerde, hususan Horasan'da, orduyu Abbasîlere bîat etmeye davet ediyorlardı. Bu davet “Âl-i Muhammed rızası için” diye yapılıyordu. Bazı Şîiler de davetin böyle olmasına aldandılar ve aralarında “Eğer Emevîler sukut ederse, en azından halk ‘Hazret’e yani İmam Cafer es-Sâdık’a teveccüh eder” demeye başladılar.⁸⁰

Abbasoğulları kendi aralarında Ebû'l-Abbas'ı imam tayin etmiştiler. Alioğulları ise, bu duruma engel olabilecek ve hilafeti ele geçirebilecek bir güce sahip değillerdi. Sonraki dönemde, Abbasîler'in kendilerine hile yaptıkları ve hilâfeti gasp ettikleri düşüncesine sahip olan Alioğulları, haklı gördükleri çağrılarına devam ederek, birçok ayaklanma hareketine girişmişlerdir.⁸¹ Aynı dönemlerde, büyük çaplı olmamakla birlikte, Haricîler de çeşitli isyan faaliyetlerine giriştiler.⁸² Emevî idaresine karşı isyanlar, daha çok Arap olmayan Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Maverâünnehir ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkmıştır. Horasan'da Arap hâkimiyetinin düşmanları, çeşitli ırk ve dini görüşe sahip olmalarına rağmen, müşterek düşman saydıkları Emevîler'e karşı birlikte hareket ediyorlardı.⁸³

Şîi müelliflerin çoğunluğuna göre İmam Bâkır, İmam Cafer es-Sâdık'ın bir kıyam hareketi başlatacağını bildirmiş, ancak hareketin askeri girişim aşamasına gelip gelememe, zafer kazanıp üstün bir güç olup olamama durumunu, işlerin gidişatı ve karşılaşılan durum belirlemiştir.⁸⁴ Fığlalı, Watt'ın: “*Muhammed el-Bâkır'ın hayatının sonlarına doğru, siyasete şahsen ilgi gösterip göstermediğini tespit etmek güçtür.*

⁷⁸ Büyükkara, 13.

⁷⁹ Muhammed Mâhîr Hammâde, *el-Visâku's-Siyasiyyeti ve'l-İdâriyyeti'l-Âideti li'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981, 35.

⁸⁰ *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, (İmam Cafer md.), Tahran h.1368, II, 359.

⁸¹ İpek, 10.

⁸² Bkz. Tâberî, Tarih, V, 27-326., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 431.

⁸³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 431.

⁸⁴ Âdil Edîb, *el-Eimmetü'l-İsnâ'aşer*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1985, 166-168; Seyyid Ali Hüseyinî, *İmam Cafer es-Sâdık ve Fikri Akımlar*, Kevser Yayınları, İst. 2001, 59-70.

*Abbasiler adına propaganda bu zamanda başlamıştı ve oğlu Cafer es-Sâdık da, ortaya kendi adına iddialar atmış olabilir” dediğini nakleder.*⁸⁵

Fakat elimizdeki bütün veriler ışığında, İmam Cafer es-Sâdık’ın siyasetle ilgili bir hareketinin veya bir talebinin olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Örneğin: Ebû Müslim el-Horasânî, Emevîler devrinde kıyama niyet edince hilafeti İmam Cafer es-Sâdık’a teklif etmiş ise de İmam Cafer kabul etmemiş hatta mektuplarını da yakmıştı.⁸⁶ Ebû Seleme el-Hallâl da aynı şekilde, İmam Cafer es-Sâdık’a Hâşimoğulları’nın başına geçerek halife olmasını teklif eden bir mektup göndermiş ve ondan aynı cevabı almıştı.⁸⁷

Abdullah b. Hasan ise, kendisine böyle bir teklif geldiğinde, sevinerek Cafer es-Sâdık’ın yanına gitmişti. İmam Cafer, Abdullah b. Hasan’ın böyle bir teklifi olumlu karşılmasına da muhalefet etmiş, Horasan’daki Alevî örgütlenmenin Abbasî örgütlenmesine nazaran oldukça zayıf olduğunu hatırlatarak, teklife olumsuz cevap verilmesini ısrarla vurgulamıştı.⁸⁸

İmam Cafer bu tür çok mühim siyasi hadiseler içindeyken ve Müslüman halkın ekseri onu halifelğe Seffâh ve Mansur’dan çok daha layık görürken siyasetten uzak durmuş ve kendini ilme vakfetmeyi tercih etmiştir.⁸⁹ Şîa bakış açısına göre, Ehl-i Beyt imamları hadiseler daima İlahî gözle baktıkları için, ne olduğunu, ilerde ne olacağını, ne yapmak gerektiğini bilirlerdi.⁹⁰

⁸⁵ Fığlalı, 153.

⁸⁶ Bkz. Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, nşr. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, tsz. II, 154; Şemseddîn Sâmî, III, 1821; Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 261.

⁸⁷ Bkz. Tâberî, Tarih, III, 255, V, 451; Ahmed el-Mekkî İbn Hacer el-Heytemî, *es-Savâtku’l Muhrika fi’r-Reddi Alâ Ehli’l-Bid’âi ve’z-Zındıka*, İst. 1994, 202; Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 261-262; Ebû’l Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *El-İsâbe fi’l-Temyizi’s-Sahâbe*, Beyrut 1328, II, 131; Ziriklî, IV, 78; Abdülmün’im el-Hâşimî, *El-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424/2003, 36; İbn Tıktaka, 132.

⁸⁸ Bkz. Ebû’l Hasan Ali b. Hüseyin Mes’ûdî, (345/956), *Murûcu’z-Zeheb ve Meâdînu’l-Cevher*, Beyrut 1965, III, 254; İbn Tıktaka, 132, 147-148; Tâberî, Tarih, VII, 423; Uyar, 143.

⁸⁹ Bkz. Hodgson, “Dja’far al-Sadık”, II, 374; Ali, VII, 622; el-Habîb b. Tahir (Tunus Din İşleri Bakanlığı), “*Cafer es-Sâdık, Ebû Abdillâh Cafer b. Muhammed el-Bâkır*”, Mevsûatu ‘A’lâmi’l Ulema ve’l Üdebâi’l Arabî’l Müslimîn, (I-XV), Tunus: El-Munazzamatu’l-Arabiyye li’t-Terbiye ve’s-Sekâfe ve’l ‘Ulûm, Dâru’l-Cil, Beyrut, 1426 /2005. V, 317-319; Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu’, II, 359; Öz, “Cafer es-Sâdık”, VII, 1; Muhammed el-Halîlî, IV, 154; Tebrâiyan, 303; Fığlalı, 163; Vâizzade Horasânî, Tebliğ: “*Devrû’l-İmami’s-Sâdık- Fi Hareketi’l-İlmiyyeti fi Sadri’l-İslam*”, İmam Cafer es-Sâdık- Dirasât ve Ehbâs, Müsteşâriyyetü’s-Sekâfe, Şam tsz., 256-257.

⁹⁰ Bergul, 340.

B. Abbasîler Döneminde İmam Cafer (H.132-148)

Abbasoğulları, hicrî I. Asırda siyasi arenada sessiz kalmayı ve tarafsız gözükmeyi tercih eden bir politika izlemiştiler. Fakat bu aile, Emevîler'e karşı verdikleri mücadelede Alioğulları'nı desteklemiş ve onlarla her zaman birlikte olmayı ve iyi geçinmeyi prensip haline getirmişti. Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib (61/680), Zeyd b. Ali (122/740) ve Yahya b. Zeyd'in (125/743) isyanlarının başarısızlıkla sonuçlanması ve taraftarlarıyla beraber bu liderlerin acımasızca katledilmesi, Abbasoğulları için siyasi faaliyetlerinde göz önüne alacakları önemli dersler içermekteydi. Bu nedenle Abbasîler planladıkları ihtilal hareketi için uzun bir hazırlık dönemi öngördüler.⁹¹

Ebû Müslim'in yaptığı muhalif propaganda, Hz. Hüseyin ile başlayan ve en son olarak Zeyd b. Ali ve oğullarını da içine alan; Hâşimîler soyunun bir çok üyesinin, Emevîlerin elinde öldürülmesinin intikamının alınması ekseninde cereyan ediyordu.⁹² Hicretin 129. yılı, Ramazan Bayramı'nın ilk günü (15 Haziran 747) Abbasî taraftarlarının toplu halde buldukları Sikazenç'te İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayrak açılmış ve aynı gün Abbasîler namına hutbe okunmuştu.⁹³

Hicrî 132/749 yılının başlarına kadar tarih sahnesinde, "Abbasîler (Hz. Abbas'ın sülalesi)" ve "Alevîler (Hz. Ali'nin sülalesi)" kelimeleri açıkça görülmemiştir. Bunların yerine her ikisini de ihtiva eden başka tabirler kullanılmaktaydı. "Benî Hâşim" "Hâşimîler" "Ehl-i Beyt" gibi. Bu iki grup, kendi hakları olduğu halde, Emevîlerin gasp ettiklerine inandıkları halifeliği ele geçirmek için, onlara karşı birlikte mücadele veriyorlardı.⁹⁴

Abbasiler adına hutbe okunduktan yaklaşık iki buçuk yıl sonra, 12 Rebülevvel 132'de (28 Kasım 749) Kûfe Camii'nde minbere çıkan Ebû'l-Abbas es-Seffâh, Emevî Devletinin yıkıldığını ve yeni bir dönemin başladığını ilan etti.⁹⁵ Hilafet, Mansur'un sağ kolu olan Ebû Müslim el-Horasânî⁹⁶ ile Abbasîlere geçmiştir.⁹⁷ Bu süreçte Ebû Seleme

⁹¹ Büyükkara, 13.

⁹² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 226.

⁹³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 431.

⁹⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 19.

⁹⁵ Büyükkara, 13. (Bkz. İbnü'l-Esîr, V, 411-416.)

⁹⁶ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, V, 172; Mes'ûdî, III, 302; İbn Tıktaka, 148-149; Suyûtî, *Tarîhu'l Hulefa*, 259; Abdülmün'im el-Hâşimî, 30-31; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 77-87.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, V, 408.

el-Hallal'ın payı da büyüktür.⁹⁸ İlk halife “Seffâh” diye bilinen, Ebû'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas, 4 sene 8 ay ve bir-iki hafta halifelik yapmıştır.⁹⁹ O ölünce, kardeşi “Ebû Cafer el-Mansur” diye bilinen Abdullah halife olmuş, 21 yıl 11 ay ve birkaç gün halifelik makamında kalmıştır.¹⁰⁰ Mansur hilafete geçtikten, yaklaşık 10 yıl sonra 148/765 tarihinde İmam Cafer es-Sâdık vefat etmiştir. Mansur, kendilerinin Resûlullah'ın amcasının çocukları, Alioğullarının ise kızının çocukları olduğunu; amcanın ise, miras ve akrabalıkta kızın çocuklarından daha önde olduğunu iddia ederdi.¹⁰¹

Abbasîler iktidara gelir gelmez, Emevî hanedanının çeşitli zulümlerine uğramış Hâşimîlerin intikamlarını almak üzere faaliyete geçtiler. Bu intikam hareketleri son derece katı ve acımasız oldu.¹⁰² Mansur başa geçince ise, bütün Hicaz bölgesinin kendisine teveccüh ettiği Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye ve ailesi için de asıl tehlikeli dönem başlamış oldu. Halife tarafından, bu önemli hareket bertaraf edilmek isteniyordu.¹⁰³ Nitekim Abbasîler'e karşı Alevîler'in ilk karşı çıkma hareketi, Hz. Hasan'ın torunlarından Muhammed b. Abdullah (en-Nefsü'z-Zekiyye)¹⁰⁴ liderliğinde ortaya konmuştur. Dolayısıyla, Abbasîler yönetime geldiğinde Ehl-i Beyt, Emevî iktidarı zamanındakinden daha fazla takip ve baskıya maruz kalmışlardır.¹⁰⁵

⁹⁸ İbn Tıktaka, 131.

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, V, 589; Tâberî, Tarih, V, 125-126; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefa*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1952, 100; İbn Tıktaka, IV, 128; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; Muhsin el-Emîn, I, 659; Büyükkara, 14; Tebrâiyan, 302; el-Hakîmî, 23; Levis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luğat*, Dâru'l-Maşrik, Beyrut 1996, 338; *el-Mucemü'l-Arabiyyi'l-Esâsî*, 625.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, V, 589; Suyûtî, 270; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; Muhsin el-Emîn, I, 659; Tebrâiyan, 302; el-Hakîmî, 23; Kâdî Ebî Hanîfe en-Nu'man b. Muhammed et-Temîmî el-Mağribî (h.363), *Şerhü'l-Ahbar fi Fedâilü'l-Eimmeti'l-Athar*, I-III, Dâru's-Sekaleyn, Beyrut 1993, III, 306; İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsîler Dönemi*, İst. 2002, 17.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, V, 539; Abdülmün'im el-Hâşimî, 21.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, V, 161; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 51; İbn Tıktaka, IV, 94; Nuri Ünlü, *İslam Tarihi*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İst. 1992, I, 234.

¹⁰³ Bkz. İbnü'l-Esîr V, 513; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Ağânî*, nşr. Abd Ali Mühennâ, Beyrut 1992, XXI, 132; İbn Taktaka, 165; Dûrî, 61.

¹⁰⁴ Bkz. Abdülhay el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, Beyrut 1988, I, 213; İpek, 11; Tebrâiyan, 303.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Ebû Yakûb İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih Yakubî (284/897), *Târihu'l-Yakubî*, II, 360; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, VI, 135 vd.; Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (748.h.), *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarabad 1956, I, 180; Hüseyin b. Muhammed b. El-Hasan ed-Diyarbakrî (990/1582), *Târihu'l-Hamis fi Ahvali Enfes-i Nefis*, Beyrut (tsz.), II, 326; Vilyem el-Hâzin, *El-Hadâretü'l-Abbâsiyye*, Menşuratü'l-Camiati'l-Lübaniyye, Beyrut 1974, 150; Ahmed b. Muhammed İbn Abdi Rabbih el-Endelûsî, *el-İkdu'l-Ferid*, nşr. Ali Şîrî, Beyrut 1989, V, 61; Zirikî, IV, 78; Nüreddin Âl Ali, *el-İmam Cafer es-Sâdık Fi Nazari Ulemâi'l-Garb*, Dâru'l-Fâdıl, Dmaşk, 1996, 52; Haydar, 82.

Medine valisi, Mansur'un emriyle, yavaş yavaş Alioğullarını tevkif etmeye ve bu suretle muhtemel bir ayaklanmayı önlemeye çalışıyordu. Bunun üzerine ailenin ileri gelenleri olan Muhammed ve İbrahim, valinin eline geçmemek için gizlenmek zorunda kaldılar.¹⁰⁶ Mansur, hoşuna gitmeyen tavırları yüzünden, hicrî 144'te Muhammed'in babası Abdullah b. Hasan'ın¹⁰⁷ hapsedilmesini emretti.¹⁰⁸ Abdullah b. Hasan Halife Mansur'un baskısına, oğulları Muhammed ve İbrahim'in gizlenmesinden dolayı uğramıştı.¹⁰⁹ Abdullah b. Hasan ile birlikte 12 kişi¹¹⁰ oldukları söylenen aile efradı esir muamelesine maruz kalarak Kûfe'ye götürülüp hapsedilmiştir.¹¹¹ Onların Medîne'den çıkarıldıklarını gören İmam Cafer es-Sâdık'ın gözlerinden yaşlar boşanıp sakalından süzülürken: "Vallahi Allah, bundan sonra ne Mekke ne de Medîne'yi korur"¹¹² dediği, bize ulaşan haberler arasındadır.

Babası ve diğer aile efradı hapsedilen Muhammed, 145/762 yılı Recep Ayı başında kıyam hareketini başlattı.¹¹³ Babası Abdullah b. Hasan, 145/762 tarihinde, yetmişbeş yaşlarında hapsedildiği yerde vefat etmişti.¹¹⁴ Muhammed'in kıyamının, babası Abdullah b. Hasan'ın zindanda vefat etmesi üzerine başladığı da söylenir.¹¹⁵ Muhammed, Hendek Savaşı'nda olduğu gibi şehrin etrafında hendekler kazdırarak savunma yapmayı planlamıştı, fakat bu hendekleri geçmek Mansur'un komutanı İsa b. Musa'nın birlikleri için zor olmadı. Muhammed, sokak muharebelerinde kahramanca savaştı ve Ramazan'ın 15'inde şehit edildi. Hicrî 145 yılı içinde, (Ekim 762) Medine'deki isyan bastırılmış oluyordu.¹¹⁶ Büyük dede ve amcaları olan Hz. Ali, Hz. Cafer ve Hz. Ukayl'in; Hz. Ömer ve Hz. Zübeyr b. Avvam'ın evlatları, sâir Kureyşliler ve ensar soyundan gelenler Muhammed'e yardım etmişlerdi.¹¹⁷

¹⁰⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 92.

¹⁰⁷ Hakkında bilgi için bkz. İpek, 29-31

¹⁰⁸ Tâberî, *Tarih*, VIII, 451; Mes'ûdî, III, 299; İbnü'l-Esîr, V, 513; Mustafa Fayda, "*Abdullah b. Hasan b. Hasan*" *DİA*, İst. 1988, I, 106.

¹⁰⁹ İpek, 31.

¹¹⁰ Ziriklî, VI, 220.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, V, 526; et-Tâberî, VII, 540-541; ed-Dûrî, 62.

¹¹² İbnü'l-Esîr, V, 526; et-Tâberî, VII, 540-541.

¹¹³ Ayrıntılar için bkz. Yakûbî, II, 386; Mes'ûdî, III, 122; İbn Kesîr, X, 155; Hammâde, 39; Sırma, 20; İpek, 22; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 93.

¹¹⁴ İpek, 31.

¹¹⁵ İbnü'l-İmâd, I, 213; Ziriklî, III, 220.

¹¹⁶ Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 93; Mustafa Öz, "*Cafer es-Sâdık*" *DİA*, İst. 1993, VII, 1; Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyü', II, 359; ed-Dûrî, 66.

¹¹⁷ ed-Dûrî, 63.

Muhammed'in kardeşi İbrahim de Basra'da ayaklanmıştı.¹¹⁸ Onun bu kıyam hareketine Muhammed b. Abdullah'ın Medine'de hilafet ordusu tarafından öldürülmesi neden olmuştur. İbrahim, Basra'da kendi adına bîat alıyor, Dâru'l İmâre'yi ele geçirerek, önce Basra'ya hakim olmak, daha sonra da Mansur'la mücadele etmek istiyordu.¹¹⁹ Kûfe yakınında Bahamra'da yapılan savaşta İbrahim öldürüldü ve İsyan bastırılmış oldu.¹²⁰ Dört yüz arkadaşı ile yaptığı şiddetli harp sonrası¹²¹ İbrahim b. Abdullah öldürüldüğünde tarihler 25 Zilkade 145'i (14 Şubat 763) gösteriyordu.¹²²

İmam Cafer ferasetiyle, amcazâdelerinin bu isyanlarına karşı çıkmış, tarafsız kalmış¹²³ ve onlara başarılı olamayıp öldürülebileceklerini söylemişti.¹²⁴ Ebû Cafer el-Mansur'a karşı başlatılan bu isyan hareketleri, mücadele sürecinin Abbasîler dönemindeki ilk halkası oldu. Bu zamana kadar Emevîler'e karşı beraber hareket eden Abbasoğulları ile Alioğulları, bu acı hadiselerle tamamen yollarını ayırdılar.¹²⁵

Hadiselerin İmam Cafer'in tahmin ettiği istikamette gelişmesi, daha sonra Şîa tarafından, onun geleceği bilmesi şeklinde değerlendirilmiştir.¹²⁶ Öncekiler gibi bu girişimin de başarısız olması İmam Cafer es-Sâdık'ın hareket tarzını, özellikle Şîi toplum içinde popüler yaptı.¹²⁷ Üstte de belirtildiği gibi, Şîi müellifler çoğunlukla, İmam Cafer es-Sâdık'ın kıyam ve isyan hareketi için daima tetikte olduğunu savunmaktadırlar. Bu düşünceye göre, İmam Cafer fırsatını bulsa ve taraftarlarının sadakatinden ve hedeflerini gerçekleştirebileceğinden emin olsa, silahlı bir isyan hareketini başlatacaktı.¹²⁸ Öte yandan onun bu duruşu, Emevî ve Abbasî yönetimlerine razı olduğu anlamına da gelmez.¹²⁹

Halîfe Mansur ilk günden beri, İmam Cafer es-Sâdık ve babası İmam Bâkır'ın, Muhammed b. Abdullah ve onun babası Abdullah b. Hasan'dan daha faziletli olduğunu

¹¹⁸ Ayrıntılar için bkz. Yakûbî, II, 377-378; ed-Dûrî, 66; Sırma, 20; Salâhuddin Halil b. Aybek es-Sâfedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyat*, Wiesbaden 1974, VI, 31; Zirikî, I, 48.

¹¹⁹ İpek, 35.

¹²⁰ Tâberî, Tarih, III, 245-265; Mes'ûdî, VI, 189-203; İbn Kesîr, X, 161.

¹²¹ Yakûbî, II, 378.

¹²² Mustafa Öz, "Cafer es-Sâdık" *DİA*, İst., 1993, VII, 1; Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyü', II, 359; ed-Dûrî, 66.

¹²³ Hodgson, "Dja'far al-Sadık", II, 374; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 80.

¹²⁴ Öz, "Cafer es-Sâdık", VII, 1; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 80.

¹²⁵ Suyûtî, 261; Büyükkara, 29.

¹²⁶ Öz, "Cafer es-Sâdık", VII, 1.

¹²⁷ Hasan b. Mûsa Nevbahtî, *Firâku's-Şîa*, Dâru'l Advâ, Beyrut 1984, 37; Büyükkara, 32-33.

¹²⁸ Bkz. Edîb, 166-168; Hüseyinî, 60-70.

¹²⁹ Tahir, V, 317-319.

düşünüyordu.¹³⁰ Ona göre Alioğulları'nın en faziletlisi olan bu insanlar ise siyâsi mücâdeleden uzak durmuşlardı.¹³¹ İmam Cafer es-Sâdık birkaç kez Abbasîler'in isteği üzerine Irak'a gitmiştir. Onların bu istekleri bazen kendisine hürmet etmek ve kendisini yakınları arasına sokmak için, bazen de, başkalarınca zan altında bırakıldığı için olmuştur.¹³²

Ancak Halife Mansur, İmam Cafer es-Sâdık'ın canını sıkmak istemiyordu. Hişam b. Abdümelik'in yaptığı yanlışları tekrarlamak istemiyordu. Çünkü Hişam, İmam Zeyd b. Ali'yi sıkılmış ve onu kendisine başkaldırmak zorunda bırakmıştır. Bu nedenle Mansur, İmam Cafer es-Sâdık'ı dikkatle izlerken, bu müttakî imama kontrolün ağırlığını hissettirmemeye çalışıyordu. Hacc için Medîne'ye her gittiğinde, kendisi ile görüşmek için onu saygı ve hürmet içinde yanına çağırıyordu.¹³³ Onu muhabbetle sohbetine davet ediyor; görüşlerinden, nasihat ve ihtarlarından istifade ediyordu.¹³⁴ Hatta İmam Cafer'in vefat haberi üzerine çok üzülüp ağladığı, üç defa “ **إنا لله و إنا إليه راجعون** ” ve devamla “Cafer'in misli nerde bulunur?” dediği rivayet olunur.¹³⁵ Yine Mansur'un, “Ehl-i Beyt'in içinde daima bir muhaddis bulunur. Günümüzün muhaddisi ise Cafer b. Muhammed'dir” dediği aktarılır.¹³⁶ Mesela Şîi müelliflerden Muhsin el-Emîn: “*Abbasîler de, İmam Cafer gibi Haşîmi oldukları için, onunla iftihar etmiş ve ilmini neşretmesine zemin hazırlamışlardır*” der. Fakat devamla, “*ta ki haset ve fitne baş gösterene kadar*”¹³⁷ eklemesini de yapar.

Mansur'un isyan endişesini dile getirip sorması üzerine İmam Cafer es-Sâdık: “İnsanların içinde bize ve size en fazla düşmanlık yapan Emevîler'di. Ben onların yönetimi altında yaşadığım halde böyle bir şey yapmadım, yapmaya çalışmakla da itham edilmedim. Peki sen benim amcamın oğluyken, şimdi nasıl yaparım?”¹³⁸ diye cevaplamıştır.

¹³⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Yakûb b. İshak Kuleynî (329/940), *el-'Usûl Mine'l-Kâfî*, I-IV, İntişârât-ı İlmiyye Tahran h.1389, I, 31; Tâberî, *Tarih*, VII, 570; Büyükkara, 34.

¹³¹ Büyükkara, 34.

¹³² Ayrıntılar için bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, IV, 225; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslam*, Mektebetü'n Nehdati'l Mısıriyye, 1966, III, 115; Ahmed Atıyyetullah, *Kâmusu'l İslâmi*, Kahire 1963, I, 612; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 45-59; Tahir, V, 317-319.

¹³³ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 45.

¹³⁴ Sâmi, III, 1821.

¹³⁵ el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 360-361.

¹³⁶ Haydar, 37.

¹³⁷ Muhsin el-Emîn, I, 664.

¹³⁸ İmam Cafer es-Sâdık-Mansur ilişkileriyle ilgili çeşitli rivayetler için bkz. İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; et-Tâberî, *Delâil*, 110; Tahir, V, 319; Tebrâiyan, 302-303; Gürel, 212; *Mevsûatü'l-İlmi'l-*

Şîa'daki "takiyye" ıstılahı, Şîa ulemasının, İmam Cafer es-Sâdık'ın kıyam hareketlerinden uzak durmadığı, askeri bir direniş başlatacağı fakat bunu gizli yürüttüğü iddiasını gerekli kılmaktadır. Fakat biz, İmam Cafer'in bu tavrının siyasi bir endişe veya yönetime hoş görünme amacı taşımadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Nitekim Ziriklî'nin ifadesiyle: "İmam Cafer es-Sâdık, Abbasî halifelerine karşı cüretli, cesaretli, ve hakkı haykıran bir şahsiyetti."¹³⁹

C. İmam Cafer es-Sâdık'ın Yaşadığı Dönemde Fikrî Akımlar

İmam Cafer es-Sâdık'ın yaşadığı dönem olarak Emevîler'in yıkılışı ve ardından Abbasîler'in tarih sahnesine çıkışı esnasında İslam dünyasında çeşitli siyasi ve İtikadi mezhep hareketliliğinin oldukça yoğun olduğunu görmekteyiz. İslam Tarihinde ilk siyasi mezhep hareketleri, Hz. Osman'ın son zamanlarındaki hadiselerle başlamış ve nihayetinde onun şehit edilmesiyle iyice alevlenmiştir. Bu hareketler Hz. Ali'nin hilafeti zamanında (35-40/656-661) Şîa ve Hâricî isimleriyle gelişerek, belirgin bir hale gelmiş¹⁴⁰ ve Emevîler'in güç kullanarak sindirme siyaseti takip etmelerine rağmen, zaman zaman muhalefet ve ayaklanma hareketinden geri durmamışlardır.¹⁴¹

1. Şîilik

Şîilik, İslam tarihinde ortaya çıkan Siyasi Mezheplerinin en eskisidir. İlk önce Hicaz'da doğup ardından Fars, Mısır ve diğer bölgelerde gelişmiştir.¹⁴² "Şîa" lugat manasıyla arkadaş, etbâ demektir. Kelam âlimleri "Şîi-Şîa" kelimesini ıstılah olarak Hz. Ali ve oğullarına tarafdarlık eden gruba tahsis etmişlerdir.¹⁴³

Şîa'nın ne zaman doğduğu konusunda çeşitli görüşler vardır.¹⁴⁴ Yaygın kanaate göre ise, Şîilik Hz. Osman'ın son dönemlerinde ortaya çıkmış, Hz. Ali zamanında

Fikri'l-İslâmî, 212; Taylor, 207; Hodgson, "Dja'far el-sadık", II, 375; Toker, 407; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 265; Cafer el-Halîlî, 212; Haydar, 81; Abdülhâlim el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 99; Ali Sâmi en-Neşşar, *İslamda Felsefe Fikrinin Doğuşu*, Dârü'l Maârif, 1977, 166; Nüreddîn Âl Ali, 52; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 62, 126; Büyükkara, 33-34; Varol, 138.

¹³⁹ Ziriklî, II, 121.

¹⁴⁰ Ebû'l Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ârî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, nşr. H. Ritter, Wisbaden 1980, 3.

¹⁴¹ eş-Şeyyal, 8.

¹⁴² Muhammed Ebû Zehra, *İslamda Siyasi, İtikadi Mezhepler Tarihi*, Hisar Yayınevi, İst. 1983, 39; Kusayy el-Hüseyin, 297.

¹⁴³ Şehristânî, I, 131; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 495-498; Ahmed Hilmî, Ziya Nur, *İslam Tarihi*, Ötüken Yayınları, İst. 1982, 268.

¹⁴⁴ Bkz. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 40; Kusayy el-Hüseyin, 297; İbrahim Harekât, *es-Siyasetu ve'l-Mücteme'u Fî'l-Asri'l-Emevî*, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Fas 1990, 296; İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. Sâim Yeprem, İst. 1981, 17; Murat Ergin, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Şentürk Matbaacılık, Gaziantep, tsz., 25; Ahmed Hilmî, Ziya Nur, *İslam Tarihi*, Ötüken

gelişip yayılmıştır.¹⁴⁵ Siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Şîilik, hilafet tartışmalarında özellikle Emevîlere karşı Hâşimîleri destekleyen grubu ifade eder.¹⁴⁶

Bütün Şîiler Hz. Ali'nin Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından seçilmiş bir halife olduğu ve onun, ashab-ı kiram'ın en efdali olduğu hakkında ittifak etmişlerdir.¹⁴⁷ Onlar, sahabî ve tabînin şehadetleriyle, Kitap, Sünnet, Fıkıh ve Yargı'da hepsinin en bilgili olan¹⁴⁸ Hz. Ali'nin, ilk halife olması gerektiği ile ilgili birçok hafî ve celî nasların bulunduğunu söyler.¹⁴⁹ Ayrıca imamet dinin temeli olduğu için, Hz. Peygamber'in bunu ihmal etmesi, bu meseleyi ümmetin düşünce ve re'yyine bırakması mümkün değildir.¹⁵⁰

Şîa'ya göre, tevhîd, nübüvvet, imâmet, adâlet ve meâd dinin temelleridir. Bu temeller ile ilgili birçok meselede, Mutezile'nin görüşlerini paylaşır. Bunlara ek olarak, takiyye, rec'at, bedâ gibi garip inanç şekillerinin varlığı da bilinmektedir.¹⁵¹ Şehristânî'ye göre de, Şîiler, Hz. Ali'yi bırakıp diğerlerini halife olarak tercih ettikleri gerekçesiyle, başta Hz. Aişe, Osman, Talha, Zübeyr ve Muaviye olmak üzere bütün ashâb-ı kiramı kâfir sayarlar. Hatta bütün müminlerin küfrüne veya fiskına hüküm verirler. Daha tuhafı, Hz. Ali'yi de sessiz durduğu ve hakkını aramadığı için suçlamaları ve dil uzatmalarıdır.¹⁵²

Şîa, çeşitli fırkalara ayrılmıştır. Bazıları aşırı bazıları ise ılımlıdır. Özellikle Keysaniyye ve Zeydiyye Emevîler zamanında siyasi hadiseler büyük etkiler yapmıştır.¹⁵³ Şimdi Şîa'nın çeşitli kollarını ve değişik fikirlerini kısaca görelim.

Yayınları, İst. 1982, 268; Kusayy el-Hüseyin, 298; Brockelmann, *Tarîhu's-Şuûbi'l-İslâmiyye*, Dârü'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut, II, 137.

¹⁴⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 39-42.

¹⁴⁶ İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Emeviyyetu ve'l-Muâradatu*, el-Müessesetü'l-Câmia, Beyrut 1985, 39-45; Ayrıca bkz. Muhammed el-Hudârî, *Târîhu't-Tesrî'l-İslâmî*, Mısır 1970, 102; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, İz Yayıncılık, İst. 1993, I, 209.

¹⁴⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 495-498; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 40, 57.

¹⁴⁸ Horasânî, 255.

¹⁴⁹ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 495-498.

¹⁵⁰ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 495-498; İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah ed-Dîneverî, *El-İmâme ve's-Siyâse*, Halep, 1937, I, 6; Kuleynî, I, 177-178; Fığlalı, 213; Afîf en-Nablûsî, *Tebliğ: "el-İmam Cafer es-Sâdik"*, İmam Cafer es-Sâdik- Dırasât ve Ehbâs, Yayın: Müsteşâriyyetü's-Sekâfe, Şam tsz., 341.

¹⁵¹ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 267; Ayrıca bkz. Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslam*, III, 119; Tahir, "*Cafer es-Sâdik*", V, 316; Onat, 158.

¹⁵² Şehristânî, I, 140-168.

¹⁵³ Bkz. Şehristânî, I, 235; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslam*, Beyrut, y.y., tsz., 267-268; İbn Haldûn, *Tarîhu İbn Haldûn*, I, 201; Martin, I, 369; Harekât, 297; Kusayy el-Hüseyin, 297-298.

a. Zeydiyye

Şîa'nın Ehl-i Sünnet'e en yakın ve mûtedil kısmı “Zeydiyye”dir.¹⁵⁴ Zeyd b. Ali b. Hüseyin es-Sıbt'a nispetle “Zeydiyye” diye anılan grup, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliğine itiraz etmez, ancak Hz. Ali'yi onlardan efdal görürler. Zeyd b. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki olumlu fikirlerine muhalefet edip ondan ayrılan gruba da “Râfiziler” denmiştir.¹⁵⁵

Zeydiyye, imamları peygamberlik derecesine çıkarmamış, diğer insanlar gibi olduklarını, ancak Resûlullah (s.a.v.) hariç herkesten üstün olduklarını kabul etmişlerdir. Sahabîlerden hiçbirini de küfürle itham etmemişlerdir.¹⁵⁶ Seçilecek olan imamın, bilgin, zahit, civanmert, bahadır olmasını; imam olarak kendine bîate çağırmasını ve mevcut yönetime karşı çıkmasını şart koşarlar.¹⁵⁷ İmâmeti ‘Usûlü’ d-Dîn arasında sayan Zeydiyye, bir imamın varlığını zorunlu görmekte ve imamet kurumuna büyük önem vermektedir. İmâmetin Kureys'e aidiyeti şartını daraltarak, bunun sadece Ali-Fâtıma soyunun hakkı olduğunu savunurlar.¹⁵⁸

Zeydiyye, zamanla Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerini kabul eden önceki Zeydîler ile kabul etmeyen sonraki Zeydîler olarak ikiye ayrılmıştır. Zamanla Zeydiyye mezhebi zayıflamış ve diğer Şîi görüşler ona galip gelmiştir. Zeydiyye Şîası imametini İmam Zeyne'l-Âbidîn'den sonra İmam Bâkır'ın kardeşi olan Zeyd b. Ali'ye, sonra da onun oğlu Yahya b. Zeyd'e intikal ettirirler.¹⁵⁹

b. İmâmiyye

İmâmiyye, Şîi fırkalarının en uzun ömürlü ve en güçlü olanıdır. “İmâmiyye” ismi, “İmamet” meselesine verdikleri ehemmiyetten kaynaklanmaktadır. Bütün İmâmiyye fırkalarının üzerinde ittifak ettikleri en son imam, Cafer es-Sâdık'tır. Ebû

¹⁵⁴ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 52.

¹⁵⁵ Bkz. Tâberî, *Tarih*, V, 498; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 498, 499; İbn Kesîr, IX, 539-540; İbnü'l-Esîr, V, 243; Fığlalı, 155-156, 163; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 56; Kusayy el-Hüseyin, 298; Karabiber, 132.

¹⁵⁶ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 52.

¹⁵⁷ Bkz. Şehristânî, I, 137, 138; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 498, 499; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 459. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 52; Fığlalı, 155.

¹⁵⁸ Metin Bozan, *İmâmiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru*, İlâhiyât, Ank. 2007, 26-27.

¹⁵⁹ Fığlalı, 155; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 56. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 462; Tahir, V, 317-319.

Abdullah Cafer b. Muhammed es-Sadık vefat ettiğinde taraftarları (Şîası) 6 parçaya bölünmüştür.¹⁶⁰

İmâmiyye mensuplarına göre: İmâmete inanmak, İmâmiyye'nin usûlündendir. İmâmeti Allah tarafından verilen bir makam olarak kabul ederler.¹⁶¹ Hz. Ali'den sonra sırasıyla Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeyne'l-Âbidîn, İmam Bâkır ve İmam Cafer es-Sâdık'ın imametine kânidirler. “İmâmiyye” veya “Caferiyye” adıyla anılan mezhebi ona nispet ederler. Ehl-i Sünnet ise bu iddiayı desteklemez.¹⁶²

İmâmiyye'de hükmün delilleri: Kitap, sünnet, icma ve akıl olmak üzere dördtür.¹⁶³ Onlara göre sünnet, Hz. Peygamber'in ve On iki İmam'ın söz ve davranışlarını kapsar. Hepsine ittiba mutlak gereklidir.¹⁶⁴ İmamın ağzından çıkan her söz, peygamberin sözü, o da Allah'ın kelamı gibidir.¹⁶⁵ Hz. Peygamber'den ancak Ehl-i Beyt'in rivayet ettiği hadîslere uyarlar.¹⁶⁶

b. a. İsnâaşeriyye

Bu mezhep İmâmiyye'nin bir kolu olduğu halde, çoğunlukla bizzat “İmâmiyye” adıyla hatırlanmıştır. İsnâaşeriyye Mezhebi, diğer İmamîler gibi, imamda Peygamber'in vasiyeti ile alınan mukaddes bir otoritenin varlığını kabul eder.¹⁶⁷

İsnâaşeriyye, imametini, İmam Cafer es-Sâdık'ın çocuklarına intikal eden kısmında İsmailiyye ile ihtilaf ederler. İmam Cafer'in büyük oğlu İsmail, babasından önce vefat ettiği için, küçük kardeşi Musa el-Kâzım'ı imam tanırırlar.¹⁶⁸ Onlara göre, İmam Cafer es-Sâdık bizzat babası tarafından imam tayin edilmiş,¹⁶⁹ İmam Mûsa'yı da, kendisi tayin etmiştir. Sonra sırasıyla İmam Ali Rıza, Muhammed el-Cevad, Ali el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve onun oğlu “Muntazar” adıyla anılan Muhammed Mehdî'yi

¹⁶⁰ Şeyh Müfid, *El-İrşâd*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1979, 285; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 507; Fiğlalı, 163; Sa'd b. Abdillâh Ebî Halefî'l Eş'arî El-Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l Fırak*, Tahran 1963, 79.

¹⁶¹ Şehristânî, I, 145; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kâhire 1313, I, 84, 118, 152; Kâşifu'l-Ğitâ, *Caferî Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İst. 1979, 50; Onat, 158-159.

¹⁶² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 507; Vehbe Zuhaylî, “*El-İmam Sâdık, Hasâisuhu-Fıkhuhu*”, 149-150; Tahir, V, 317-319; el-Endelûsî, 134.

¹⁶³ Zeydan, 176; Vehbe Zuhaylî, “*El-İmam Sâdık, Hasâisuhu-Fıkhuhu*”, 149-150.

¹⁶⁴ Zeydan, 177.

¹⁶⁵ Onat, 159.

¹⁶⁶ Fiğlalı, 226.

¹⁶⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 509; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 59; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 462; Ahmed Emîn, III, 116.

¹⁶⁸ Şeyh Müfid, 285; Hodgson, “*Dja'far al-Sadık*”, II, 375.

¹⁶⁹ Şeyh Müfid, 271.

imam olarak tanirlar.¹⁷⁰ İsnâaşeriyye, kendi mezheplerine “Caferiyye” veya “Caferî Mezhebi” demektedirler.¹⁷¹

Bugün “Şîî” kelimesi bahis mevzuu olunca, İsnâaşeriyye anlaşılır. İsnâaşeriyye, İmâmîyye mensuplarının en kuvvetlisi olup, İnan ve Irak Şîileri genel olarak İsnâaşeriyye’ye bağıdır.¹⁷² İnan ve Irak’tan başka, Suriye, Lübnan, Pakistan ve birçok İslam ülkesinde bu mezhebin mensupları bulunmaktadır.¹⁷³

b. b. İsmailiyye

İsmailiyye kolu, kendilerinin İmâmîyye’ye bağı olduklarını iddia ederler. On iki imamdan ilk altısında, İsnâaşeriyye ile aynı görüşü paylaşırlar. İmam Cafer es-Sâdık’tan sonra ise imametın Musa el-Kâzım’a geçtiğini kabul etmezler. İsmailiyye’ye göre imamet İmam Cafer es-Sâdık’tan oğlu İsmail’e geçmiştir. İsmail’in İmam Cafer’den önce vefat etmiş olması bir şeyi değıştirmez. O vefat ettiğı için oğlu Muhammed el-Mektum’a intikal etmiştir. Muhammed, el-Mestur adıyla anılır. Ondan sonra oğlu Cafer -i Musaddık’ı, sonra onun oğlu Muhammed el-Habîb’i imam olarak tanirlar. Muhammed el-Habîb, mestur olan imamların sonuncusudur. Ondan sonra oğlu Abdullah Mehdî’yi imam olarak tanirlar.¹⁷⁴

Diğer Şîî mezhepleri gibi bu mezhep de Irak’ta ortaya çıkmış ve diğer mezhep mensuplarının gördükleri işkencelere bunlar da uğramışlardır. İsmâilî hareket, hicrî III. yüzyılın ikinci yarısında ihtilalci bir fırka görünümünde zuhur etmesinin ardından şaşırtıcı bir hızla yayılmıştır. Eski Fars inançları ve Hint görüşleriyle karıştırmaları sonucu, İslam’ın değışmez hükümleriyle çelişen bazı düşünce ve inançları benimseyerek İslam çerçevesinin dışına çıkmışlardır.¹⁷⁵ Bu fırka, İsmail’in imametini iddia ettikleri için “İsmailiyye”, İnançlarını gizledikleri için veya imamın saklanmış

¹⁷⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 509; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 59; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 462; Ahmed Emîn, III, 116.

¹⁷¹ Hodgson, “*Dja’far al-Sadık*”, II, 375; Ahmed Hilmî- Ziya Nur, 268.

¹⁷² *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 462.

¹⁷³ Zeydan, 178; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 59.

¹⁷⁴ Bkz. Şeyh Müfid, 285; Şehristânî, I, 149; Ahmed Emîn, *Zuhru’l-İslam*, III, 116; Hodgson, “*Dja’far al-Sadık*”, II, 375; İbn Haldun, *Mukaddime* I, 508; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 65;

Mustafa Öztürk, *Kur’an ve Aşırı Yorum*, Kitâbiyât, Ank. 2003, 66; Muhammed Kâmil Hüseyin, *Tâifetü’l İsmâiliyye: Târîhuha Nuzûmuha ve ‘Akâiduha*, Mektebetü’n-Nehdati’l Mısıriyye, Kahire 1959, 12; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 468; Bozan, 28.

¹⁷⁵ Bkz. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 66. , Mustafa Öztürk, 68, 69; Arif Tâmir, 19, 66; Ebû Yakûb İshak b. Ahmed Sicistânî, *Risaletu tuhfetü’l Müstecibîn*, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrut 1983, 18; Mustafa Gâlib, *Târîhu’d-Da’veti’l İsmâiliyye*, Dâru’l-Endelus, Beyrut 1965, 150-151.

olduğuna inandıkları için “*Bâtıniyye*” diye bilinirler. Çok daha farklı isimlerle de anılmışlardır.¹⁷⁶

Mısır’da kaldığı süre içinde İsmâiliyye fikirlerini öğrenip benimseyen Hasan Sabbah, 483/1090 yılında başta Alamut Kalesi olmak üzere, İran ve Irak’taki çeşitli kaleleri ele geçirerek Nizârî-İsmâilî teşkilatını kurmuştu.¹⁷⁷ Yine onun tarafından kurulan siyasi terör örgütü, bölgede hakim olan İslam devletleri için daima bir tedirginlik unsuru oldu. Yaygın kabul gören rivayetlere göre haşhaş içirilen fedailer,¹⁷⁸ aralarında Selçuklu devlet adamı Nizâmü’l-Mülk’ün (485/1092) de bulunduğu pek çok sünnî devlet adamını öldürdüler.¹⁷⁹ Böylesine sapık bir yolda olan bir fırkanın İslam’la ilgisinin olmayacağı açıktır. Bu fırkanın prensip ve öğretileri İslami ruhtan kaynaklanamaz, gerçek Şîilik ile de alakası olamaz, ancak sapıklıklarını gizlemek için bu adı taşımışlardır.¹⁸⁰

c. Keysâniyye

Şîilerin bir kısmı, İmam Bâkır’ın azatlısı Keysan’a nispetle “*Keysâniyye*” diye anılmıştır.¹⁸¹ Keysan’ın, Muhtar es-Sakafî ile beraber Hz. Ali’nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye’nin imameti için çaba harcadığı da söylenir.¹⁸² Hz. Ali’den sonra onun iki oğlu Hasan ile Hüseyin’i, sonra kardeşleri olan Muhammed b. el-Hanefiyye’yi ondan sonra da onun oğlunu imam olarak tanımışlardır.¹⁸³ İmamların masumiyetine, Muhammed b. Hanefiyye’nin tekrar döneceğine inanırlar. Bazıları Muhammed b. Hanefiyye’nin öldüğünü inkâr ederler.¹⁸⁴ Muhammed b. el-Hanefiyye’nin Hicaz Ülkesinde, Medine’ye 7 gün uzaklıktaki “Radvâ Dağı”nda yaşamakta olduğunu iddia ederler.¹⁸⁵ Allah’ın bilgisinin değişebileceğine, tenâsuha, kâinatın ilminin, sırlarıyla birlikte Hz. Ali’ye toplandığına, onun da bu ilmi oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye’ye

¹⁷⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 508; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 66. ¹⁷⁶ Şehristânî, I, 172; Ünlü, I, 437; Şehristânî, I, 174.

¹⁷⁷ Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu’l-İslâmiyyîn*, Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, Beyrut 1973, II, 316-335.

¹⁷⁸ Mustafa Öz, “*Haşîşiyye*”, *DİA*, XVI, İst. 1997, s. 418.

¹⁷⁹ Mustafa Öztürk, 75.

¹⁸⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 473.

¹⁸¹ bkz. Harekât, 297; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 500- 504; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 48.

¹⁸² Harekât, 297.

¹⁸³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 500; Harekât, 298.

¹⁸⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 500; Kusayy el-Hüseyin, 298.

¹⁸⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, *El Fisalu fi’l Milel ve’l Ehvâi ve’n-Nihal*, III, 118-121; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 500; Fığlalı, 148; Kusayy el-Hüseyin, 298.

tahsis ettiğine inanırlar. Günümüzde İslam ülkelerinde Keysaniyye'ye mensup kimse görülmemektedir.¹⁸⁶

d. Diğer Şii Akımlar

Şîa'nın bir kısmı “*Gulat*” (Koyu ve aşırı Şii) adını taşır. Bunlar, imamların ilahlığını iddia edecek kadar akıl ve imanın sınırlarını aşmışlardır. Bunlara göre: İmamlar ya beşer olup Tanrılık vasıflarını şahıslarında taşımakta, veyahut Tanrı'nın beşerî olan zâta hulûl etmiş olduğuna inanırlar ki bu inanç, Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki akidelerine uygundur.¹⁸⁷

Mesela, Hîre'li bir Yahudi olan Abdullah b. Sebe'nin ismine izafe edilen “*Sebeiyye Fırkası*”, Hz. Ali'nin ilah olduğunu, ölmeyip Hz. İsa gibi gökyüzüne çekildiğini savunurlar. “Yahudi ve Hristiyanların Hz. İsa'yı öldürdükleri iddiaları nasıl yalansa, Haricîlerin de Hz. Ali'yi öldürdükleri iddiaları aynı şekilde yalandır” derler. “*Gurabiyye Fırkası*” ise, peygamberliğin Hz. Ali yerine yanlışlıkla Hz. Muhammed'e getirildiğini iddia ederler. “Gurabiyye-(Kargacılar)” diye isimlendirilmelerinin sebebi, bunların, “Karganın kargaya benzediği gibi, Hz. Ali'de Hz. Muhammed'e benzer” demeleridir. Şîiler bu tür sapık fırkaları kendilerinden saymazlar, onları aşırı bulur hatta haklı olarak Müslümanlıklarını dahi kabul etmezler.¹⁸⁸ Tabii bu tür safsatalar, Şîi olsun olmasın, aklı başında hiçbir Müslüman tarafından kabul edilecek şeyler değildir.

2. Haricîlik

Bu fırka, Şîilik fırkasıyla beraber ortaya çıkmış, her ikisi de Hz. Ali'nin döneminde gruplar halinde görülmüşlerdir. Gerek Şîa, gerekse Hâricîler, Hz. Ali tarafında olup tek bir grup görüntüsü veriyorlardı. Hâricîler Sıffin'de ortaya atılan “Hakem Olayı” üzerine ortaya çıkıp, kendilerinden başka herkesi küfürle itham ettiler. Hz. Ali taraftarı iken hurûc edip ona karşı ayaklandıkları veya ondan ayrıldıkları için onlara bu isim verilmiştir. “*Haricî*” kelimesi Arapça “خرج çıktı, ayaklandı” fiilinden

¹⁸⁶ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 52.

¹⁸⁷ Bu fırkalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristânî, I, 140-168; İbn Hazm, III, 118-121; Sa'd b. Abdullah el-Kummî, 53; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 500-501, Bağdadî, *el-Fark*, 61-62; Nevbahîfî, 67; Hodgson, “*Dja'far al-Sadık*”, II, 374-375, 503; Martin, I, 369; en-Neşşâr, 162. *Kâmusu'l-İslami*, I, 612; el-Mağribî, III, 296; Neşşâr, 162.

¹⁸⁸ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 45-48.

türemiştir. Onlara, “Şurât”, “Harûriyye”, “Muhakkime”, “Mârîka” gibi isimler de verilmiştir.¹⁸⁹

Hodgson, “Haricîler, Hz. Ali’yi Muâviye’yle uzlaşmaya yanaşır gibi görünce onun hizbinden koptular ve nesiller boyu, zuhur eden hemen her Müslüman yönetimle mücadele ettiler” der.¹⁹⁰ Haricîler saldırgan tutumlarını, kendilerinden başkasını İslam’dan çıkmış kabul etmeye kadar abarttılar.¹⁹¹

Hâricîlere göre: İmamı belirlemenin yolu şûra olmalı; imam, Müslümanların hür seçimiyle başa gelmelidir. Haricîler, seçilen imamın masum olmadığını ve denetime tâbi olduğunu da savunmaktadırlar.¹⁹² Haricîlerin Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acârîde, İbadiyye gibi Müslüman sayılan kısımları olduğu gibi, Yezîdiye, Meymuniye gibi İslam dışına çıkmış olanları da vardır.¹⁹³

3. Mutezile

Emevîler zamanında ortaya çıkan fikir hareketlerinden bir diğeri Mutezile’dir. Mutezile’nin Şîa ve Haricîlik’ten farklı bir yönü vardır. Çünkü siyâsi değil tamamen fikrî bir harekettir. İtikadî ve fikrî bir hareket olmasına rağmen “Kur’ân’ın mahluk olup olmadığı” meselesinde, muhaliflerine karşı baskı kullanmaktan da geri durmamıştır.¹⁹⁴

Âlimler bu mezhebin ilk ortaya çıkışı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluğa göre, Mutezile fırkasının başı Vâsıl b. Atâ’dır ve bu mezhep Basra’da ortaya çıkmıştır. Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyen İman ile küfür arasında kalır, iddiasıyla Hasan el-Basrî’nin ders halkasından ayrılmıştır. Hasan el-Basrî, “اعتزل عنا واصل” Vâsıl bizden itizal etti (ayrıldı)” demiş, bu yüzden, “ayrılanlar” anlamındaki “معتزلة” kelimesi de, bu hadiseden sonra bu topluluğa isim olarak kalmıştır.¹⁹⁵ Mutezile Mezhebi’yle Şîa çok

¹⁸⁹ Bkz. Tâberî, Tarih, V, 61; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 506; Ahmed Hilmî- Ziya Nur, 290; Ergin, 44; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 71- 72; Kusayy el-Hüseyin, 297; Harekât, 301.

¹⁹⁰ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, I, 208.

¹⁹¹ Şehristânî, I, 108; İbn Abdi Rabbih, I, 254; İbn Kuteybe, I, 37, 142.

¹⁹² Bozan, 20-21. Haydar, 273; Ergin, 46; Kusayy el-Hüseyin, 297.

¹⁹³ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 87-94. Ahmed Hilmî- Ziya Nur, 291; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 534-540.

¹⁹⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 540.

¹⁹⁵ Bkz. Şehristânî, I, 50-55; Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 154-160; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 546-550; Kusayy el-Hüseyin, 301; Ergin, 60-67; Haydar, 274.

noktalarda birleşir. Şerri Hakk'a atfetmemekte ve irade-i cüz'iyeye hususlarında her iki tarafın görüşleri birdir¹⁹⁶ denmiştir.

Mutezile'nin görüşleri beş temel ilke etrafında yoğunlaşmıştır. Bunlar: Tevhid, adl, el-va'd ve'l-va'îd, el-menziletü beyne'l-menzileteyn ve emr-i bi'l-marûf ve nehyi ani'l-münker'dir.¹⁹⁷ Mutezile ittifakla, imamı atama yolunun seçim olduğunu benimsemekte ve imama bîat akdinin gerçekleşmesini yeterli görmektedir. İmâmetin soya tahsisine ise tıpkı Hâricîler gibi karşı çıkmaktadırlar.¹⁹⁸

4. Kaderiye

Bu akımın liderlerinden Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımaşkî'nin, Kaderiye görüşünü, Hristiyanlıktan dönme birinden öğrendikleri ve bu fırkanın ilk defa Basra'da ortaya çıktığı sanılmaktadır. Ma'bed el-Cühenî Irak'ta, Gaylan ed-Dımaşkî ise Şam'da bu mezhebi yaymaya çalışmıştır. Dolayısıyla İslam'a dışarıdan sokulmuş temelsiz görüşlerdir. Cühenî'nin, "*Kader diye bir şey yoktur. İşler takdirsiz olarak kendiliğinden meydana gelir*" dediği rivayet olunur.¹⁹⁹

Kaderiyeciler, insanın yaptığı bütün işlerin, Allah'ın iradesinden ayrı olarak, tamamen kulun kendi iradesinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Mutezile Mezhebi de bu görüştedir. Kaderiye, Mutezile ile birleştikleri bu aşırılıkları ile kalmamış, daha ileri giderek "ilim ve takdir" anlamına gelen ilahi kaderin bulunmadığını iddia edenler çıkmış ve "işler, kendiliğinden takdirsiz olarak meydana gelir ve Allah onu meydana geldikten sonra bilir" diyenler bulunmuştur. Bu fırkaya, kaderi inkâr ettikleri halde "*Kaderiyeciler*" denmesi de enteresandır.²⁰⁰

5. Cebriye

Kaderiye Mezhebinin tam aksidir.²⁰¹ Kaderi ispat için çaba sarfederken, tefrite düşerek insan için sorumluluğun kaynağı olan cüz'i iradeyi inkâr etmişlerdir.²⁰² Bu düşüncenin ne zaman ortaya çıktığı veya kim tarafından ortaya atıldığı belli değildir. Emevîler devrinin başında düşünce olarak ortaya çıkmış, yine Emevîler'in sonlarına

¹⁹⁶ Ahmed Hilmî- Ziya Nur, 297.

¹⁹⁷ Haydar, 274-275; Ergin, 64-66.

¹⁹⁸ Bozan, 22-24.

¹⁹⁹ Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 138-139; Kusayy el-Hüseyn, 301.

²⁰⁰ Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 137; Kusayy el-Hüseyn, 301.

²⁰¹ Kusayy el-Hüseyn, 301.

²⁰² Ergin, 55.

doğru mezhep haline gelmiştir. Cebriyeciliğe davet eden ilk adamın Ca'd b. Dirhem olduğu, bu adamın Cebriyeciliği Şam'da bulunan bir Yahudiden öğrendiği ve Basra'da halk arasında yaydığı ve Cehm b. Safvan'ın da Cebriyeciliği bundan öğrendiği söylenmektedir.²⁰³

Cebriye, herhangi bir fiilin ortaya çıkışını tamamen Allah'a nispet eder. Çünkü onlara göre, kul herhangi bir işe gücü yetiyor olmakla sıfatlandırılmaz. Kul, yaptığı işleri, gücü, iradesi ve seçme serbestisi olmadan mecburen yapar. “Güneş doğdu”, “taş yuvarlandı”, “su aktı” ifadelerinde herhangi bir seçim ve tercihin sözkonusu olmadığı gibi, insanın da seçim ve tercihi yoktur, sevap kazanmaya veya ceza görmeye mecburdur. Kulun birtakım işlerle mükellef oluşu da cebr ileldir. İnsanın işlediği, iyi-kötü hiçbir amel, onun amelleri değildir. Onlar Allah'ın kulları eliyle icra ettiği yaratmasıdır.²⁰⁴

6. Mürcie

Mürcie, tıpkı Şîa gibi siyasi ve itikadî bir mezheptir. Mürcie düşüncesinin, Hz. Osman'ın şehit edilme hadisesine kadar inen temelleri vardır. Bazı rivayetlere göre ise, “Hakem” olayından sonra ortaya çıkmıştır. Müslümanların arasında kanlı olaylar çıktığında, sahabîlerin bir kısmı susmayı seçmiş ve bu fitneye girmemiş, tedbirli olmayı ve uzleti tercih etmişlerdir. Onlar: “Biz onlardan teberrî etmeyiz, onları inkâr da, aleyhlerine şehadet de etmeyiz. Onların durumunu Allah'a havale ederiz. O, onların arasında hükmedicidir” derlerdi. Bu tavır “Mürcie”nin temelini oluşturur.²⁰⁵ Şehristânî'ye göre, “Mürcie” kelimesi, hükmü tehir anlamına gelen “ارجى” kelimesinden türemiştir.²⁰⁶

Bu fırka, büyük günah işleyenlerin müslüman sayılıp sayılamayacağı hakkındaki tartışmaların çoğaldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Kâfirlikle birlikte yapılan itaatin hiçbir faydası olmadığı gibi, günah işlemenin de imana herhangi bir

²⁰³ Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 126-129; Ergin, 55.

²⁰⁴ Şehristânî, I, 80;

²⁰⁵ Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadîşçiler ile Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Diyanet Vakfı Yay. Ank. 1989, 60-61; Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 126; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 541; Haydar, 276.

²⁰⁶ Bkz. Şehristânî, I, 125; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 541; Harekât, 298; Kusayy el-Hüseyn, 297-300; Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 148-151.

zararı olmaz, diye iddia etmişlerdir.²⁰⁷ Mürcie, bütün gruplar ve İslam mezheplerinden ayrı kalmış hiç birine meyletmemişlerdir.²⁰⁸

Mürcie liderlerinden Gassan el-Kûfî, “*İman, Allah ve Resûlullah’ı bilmek, Allah’ın indirdiklerini ve Resûlullah’ın getirdiklerini ikrar etmektir. İman artmaz ve eksilmez*” demiştir.²⁰⁹ Mürcie’nin bir kısmı, imamın zorunlu ve onu tayin etmenin farz olduğu görüşünü benimser, diğer bir kısmı ise Müslümanların kendi kendilerini yönetebilmeleri durumunda imameti bir zorunluluk olarak görmez. İmâmete geliş yolu olarak da şûrayı benimserler.²¹⁰

D. İmam Cafer Es-Sâdık’ın Yaşadığı Dönemde Tefsir Hareketleri

Tefsir faaliyetinin, her ne kadar sahâbe devrinde başladığı ve İbn Abbas gibi ileri gelen bazı sahâbîlerin tefsir “sâhife” leri olduğu ileri sürülmüşse de, bu veriler o dönemde rivayet halinde ve dağınık bir durumda bulunuyordu. Kur’ân tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı, hicrî ikinci yüzyılın başlarına rastlar. Tefsir ilmi bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de ilk meyvelerini vermeye başlamıştır.²¹¹

Bilindiği gibi Medîne, İslam Site-Devleti’nin kurulduğu ilk bölgedir. Dört Halife Devri’nden itibaren İslam Devleti’nin sınırları, Arap Yarımadası’nı aşmış, bünyesine yeni ülkelerle beraber, ayrı ayrı kültür ve dinlere mensup cemiyetleri de katmaya başlamıştı. Ülkeler fethedilip, o ülkelerin halkları ile bir arada yaşamaya başlayan Müslüman Arapların ihtiyaçları da farklılaşmaya başlamıştı. Gerek İslamiyet’e yeni giren unsurları, gerekse Müslüman olmayanları bir araya toplamak ve onları idare etmek gerekiyordu. Bu hususlar için ise Kur’ân-ı Kerîm ilk mercî oluyor, yeni nizamlar ihdas etmek için fakih ve müfessirler Kur’ân’a sarılıyordu. Bir taraftan İslamiyeti yeni öğrenenlerin iştiyakı, bir taraftan da Kureyşlilerin ve diğer Arapların idarecilikle meşgul olup başka sahalarda çalışmayı hâkir görmeleri gibi sebeplerle, ilim ve bilhassa Tefsir ilmi sahasında temayüz eden zevât, Araplardan değil, çoğunlukla yabancılardan oldu. Bunlara umumen “*Mevâlî*” dendi.²¹² Mevâlî, yapılan fetihlerden sonra savaş ganimeti

²⁰⁷ Şehristânî, I, 125; Ebû Zehra, *Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi*, 148.

²⁰⁸ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslam*, 270; Kusayy el-Hüseyn, 300.

²⁰⁹ Mahmud el-Beşbîşî, *El-Firaku'l-İslamiyye*, 16.

²¹⁰ Bozan, 24.

²¹¹ Yıldız, I, 41.

²¹² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ank. 1995, 243.

olarak, Hicaz bölgesine getirilen ve Arap olmayan esirlerin çocuklarından oluşuyordu.²¹³

“*Abâdile*” diye meşhur olan (Abdullah b. Mes’ûd (32/652), Abdullah b. Abbas (68/687-688), Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Ömer) sahabîlerin vefatlarından sonra, bütün beldelerde ilmî açıdan öne çıkanların hep mevâliler olduğu rivayet edilmiştir. Mekke halkının fakîhi Atâ b. Ebî Rebah, Yemen’de Tâvus, Yemâme’nin fakîhi Yahya b. Kesîr, Basra’da ün salan Hasan el-Basrî, Kûfe bilgini İbrahim en-Nehâî, Şam’da Mekhûl ve Horasan’da Atâ el-Horasânî mevâliden, yalnız Medîne’nin fakîhi Saîd b. Müseyyeb Kureş’ten idi.²¹⁴ Bunlardan: Atâ b. Ebî Rebah (114/732), Benû Fihri’nin mevlâsı idi. Ayrıca Abdullah b. Ömer’in mevlâsı Nâfi‘ (117/735), İbn Abbas’ın mevlâsı olan İkrime (105/723), Hakim b. Hizâm’ın mevlâsı Muhammed b. Müslim seçkin alimlerden idi.²¹⁵ Emevîler döneminin en meşhur alimlerinden Süleyman b. Yesar ve Ezvac-ı Tahirat’tan Hz. Meymûne’nin mevlâsı olan babası Yesar, Abdullah b. Ömer’in mevlâsı Nâfi‘, İmam Mâlik’in hocalarından olan Rebâtûr-Re’y ve Ebû Furrûh hep Medîne ulemasındandı. Aynı şekilde Mekke, Kûfe, Mısır, Şam, Yemen bölgelerinde de değerli âlimler bulunuyordu.²¹⁶

İmam Cafer es-Sâdık’ın doğup büyüdüğü Medine, İslami ilim ve kültürün başkentiydi ve onun yaşadığı dönemde en göze çarpan şey bazılarının isimlerini zikrettiğimiz, sayıları oldukça fazla olan tabiîn ulemâsı idi. Onlar, Sahabe-i Kirâma talebelik yaptıkları için değerliydi. Ayrıca dini ilimler Resûlullah’tan yapılan sahih rivayetlerle oluşuyor ve bu rivayetleri sahabîlerden dinleyen tabiîn bunları nakledip ders veriyordu. Ulema, sağlam rivayet almaya son derece önem veriyordu ve bu durum onların kendi zamanlarındaki âlimlere, hususan tabiîne bağlı olmalarını gerekli kılıyordu.²¹⁷ Böyle bir atmosferi idrâk eden İmam Cafer, İkrime, Nâfi‘, Atâ b. Ebî Rebah gibi birçok mevâlî tabiîden ders almıştır.²¹⁸

Emevîler zamanındaki tefsir çalışmalarına, ilmi faaliyetlerle görevli olarak veya başka sebeplerle önemli merkezlere yerleşen müfessir Sahabîler öncülük etmiştir.

²¹³ Kusayy el-Hüseyn, 305.

²¹⁴ Yakût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), *Mucemü’l-Büldan*, I-V, nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut tsz., II, 354.

²¹⁵ Cerrahoğlu, 243.

²¹⁶ Kusayy el-Hüseyn, 305.

²¹⁷ Tahir, V, 313.

²¹⁸ Bkz. Çalışmanın “İmam Cafer es-Sâdık’ın Tahsil Hayatı” ve “Hocaları” kısımları.

Bu dönemde tefsir çalışmaları Mekke, Medîne ve Kûfe’de yoğunluk kazanmıştır. Ömrünün önemli bir kısmını Emevîler zamanında geçiren, Abdullah b. Abbas gibi ashâbın genç nesline mensup pek çok müfessir Sahabînin, tefsirle ilgili açıklamaları, onların talebeleri tarafından kayda geçirilmiştir. Tâbiînin ilk tabakasına mensup bu müfessirlerin tuttuğu tefsir notları bu alandaki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmiştir. Mücâhid b. Cebr’in, manası zor anlaşılan ayetleri açıklamak için yazdığı ve günümüze intikal eden tefsiri (Tefsîru Mücâhid) bu türdendir. İlk tefsir kitapları da bu dönemde kaleme alınmıştır. Aynı devirde yazılan, ancak zamanla kaybolan pek çok tefsir kitabı, eserleri bugüne ulaşan müfessirlerin ana kaynakları arasında yer almıştır. Bu dönemde yetişen Katâde b. Diâme ve Atâ b. Müslim el-Horasâni gibi müfessirler, Kur’ân’daki nâsîh ve mensuh ayetlerle ilgili eserler yazmışlardır. Yine bu devirde Atâ b. Ebî Rebah gibi “*Garîbu’l-Kur’ân*” üzerinde çalışmalar yapanlar da vardır. Tefsirin dallarından sayılan “*el-Vücûh ve’n-Nezâir*” ilminin ilk örnekleri de bu dönemde kaleme alınmıştır.

Abdullah b. Abbas, Emevîler döneminin en meşhur müfessirlerinin başında gelir. Mekke tefsir ekolünün kurucusu sayılan İbn Abbas “*Müfessirlerin Sultanı سلطان المفسرين*” ve “*Kur’ân’ın Tercümanı ترجمان القرآن*” diye anılmıştır. İbn Abbas’ın talebeleri Kur’ân-ı Kerîm’de karşılaştıkları bütün müşkülleri hocalarından sorup öğrenmişler, bu bilgilere kendi araştırmalarını da ilave ederek tefsir ilmine dâir ilk eserleri ortaya koymuşlardır. İbn Abbas’ın talebelerinden Atâ b. Ebî Rebah, Tâvus b. Keysan, Mücahid b. Cebr, Said b. Cübeyr, İbn Ebû Müleyke, İkrime, Amr b. Dînar ve Meymun b. Mihran gibi isimler tefsir ilminde temayüz etmişlerdir. Medîne-i Münevvere’de sahabîlerden Übeyy b. Ka’b’ın rehberliğinde başlayan tefsir çalışmaları da, bu dönemde pek çok müfessirin yetişmesine imkan hazırlamıştır. Çok sayıda Sahabîden istifade etme şansına sahip olan Medîne müfessirlerinin başında, Ebû’l-Âliye er-Riyâhî, Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Zeyd b. Elsem el-Adevî gibi zatlar gelmektedir. Irak bölgesinde ise ilk tefsir çalışmaları Abdullah b. Mes’ûd ve talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Katâde b. Diâme, Mürre b. Şerâhil, İsmail b. Abdurrahman es-Süddî (Süddî-i Kebîr), Ebû Abdurrahman es-Sülemî onun en tanınmış talebeleridir. Atıyye el-‘Avfî ve Rebî’ b. Enes el-Basrî’de bu ilimde eserler yazmışlardır. Horasan bölgesinde Dahhâk b.

Müzâhim ve Atâ b. Müslim el-Horasânî, Mısır'da Atâ b. Dînar tefsir ilminin önde gelenleri arasında yer alır.²¹⁹

Tefsir'in tedvin döneminin ilk tefsirleri olan, Mukatil b. Süleyman'ın (150/767) "*et-Tefsîru'l Kebîr*", Süfyan es-Sevrî'nin (161/777) "*Tefsîru's-Sevrî*", Yahya b. Sellâm'ın (200/815) "*Tefsîru Yahya*", el-Ferrâ'nın (206/822) "*Meâni'l-Kur'ân*", Ebû Ubeyde'nin "*Mecâzu'l-Kur'ân*" adlı eserleri, Abdurrezzak b. Hemmâm'ın "*Tefsîr*"i Tefsir tarihi açısından oldukça önemlidir.²²⁰ Dönem olarak dikkat edildiği zaman, bunların İmam Cafer es-Sâdık'ın yaşadığı zaman diliminde ve onu takip eden yakın dönemde telif edilen eserler olduğu görülür.

Bu eserlerin özelliği filolojik olmalarıdır. İlk dönem müfessirler özellikle garip, müşkil, müphem ve mücmel kelimelerin Arap dilindeki anlamlarını, etimolojik alan içerisindeki değişik formlarını, irab durumlarını ele almışlar, ayetlerin anlaşılmasında anahtar konumunda olan bu kelimelerin anlaşılması için de zaman zaman eski Arap şiiriyle istişhadta bulunmuşlardır. Ayetlerin nüzul sebepleri, kıraati ve neshi gibi konuların da ele alındığı bu tefsirlerde, ayet ve sure tertibine riayet edildiği görülmekle birlikte, Kur'ân'ın her ayetine yer verilmemiş, ele alınan ayetler de daha sonraki klasik dönem tefsirlerde olduğu gibi her yönüyle izah konusu edilmemiştir.²²¹

Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Sa'lebe gibi daha sonraki dönemlerde yaşayan müfessirler Emevîler devrinde yazılan, ancak zamanla kaybolan tefsir kitaplarından önemli ölçüde istifade etmişlerdir. Günümüze ulaşan tefsir kaynaklarında yer alan malzemenin büyük bir bölümünün Emevîler devrinde yetişen müfessirlere ait olduğu veya onlar tarafından aktarıldığı görülmektedir.²²²

²¹⁹ Yiğit, XI, 97.

²²⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İst. 2006, 103-108.

²²¹ Demirci, 109.

²²² Yiğit, XI, 97.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. İmam Cafer Es-Sâdık'ın Hayatı, İlmi Kişiliği Ve Eserleri

A. Hayatı

İmam Cafer es-Sâdık'ın hayatının ayrıntılarıyla ilgili, gerek yazılan müstakil kitaplarda gerekse çeşitli kitapların ilgili kısımlarında, maalesef doyurucu bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, İmam Cafer es-Sâdık'ın hayatı hakkında, çeşitli eserlerde nakledilen birçok rivayet vardır. Bu kaynaklarda bize aktarılan bilgilerin büyük kısmı tekrar mahiyetinde olmakla birlikte, konuyla ilgili yapılacak bir araştırmayı zenginleştirecek ölçüde geniş sayılır. Çalışmamızın bu bölümünde, temel kaynaklardan günümüze uzanan çizgide, Şîi literatürünü de göz önüne alarak bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

1. Adı, Ailesi ve Nesebi

Ebû Abdillâh Cafer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeyne'l-Âbidîn b. Hüseyin b. Ali²²³ b. Abdi Menaf (Ebî Talib) b. Abdülmuttalib b. Hâşim²²⁴ el-Alevî²²⁵ en-Nebevî²²⁶ el-Hâşimî el-Kureyşî el-Medenî²²⁷ İmam Muhammed el-Bâkır'ın en büyük çocuğudur.²²⁸ Bazı kaynaklarda İmam Cafer'in künyesine “*es-Sibt (torun)*” eklemesi de vardır.²²⁹ Büyük oğlu Abdullah'a nispet edilerek “Ebû Abdillâh” diye künyelenmiştir.²³⁰ Aslında “Ebû İsmâîl” olan künyesi, oğlu İsmail'in erken vefat etmesi sebebi ile Abdullah'a nispet edilmiştir.²³¹ Mûsa ismindeki oğlundan dolayı “Ebû Mûsa” künyesiyle de anılmıştır.²³² Sözüdeki doğruluğundan dolayı kendisine “Sâdık” lakabı verilmiştir.²³³ Şîa kaynaklarında, Resûlullah'ın (s.a.v.) onun hakkında: “O, hak kelimesi

²²³ İbn Hallikan, I, 327; Ali, “*İmam Cafer*”, VII, 621, Ebî Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Cufî Buhârî, *Kitabu't-Târîhi'l-Kebîr*, Diyarbakır, tsz., II, 198.

²²⁴ Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Tâberî, *Delâilü'l-İmâme*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1988, 111.

²²⁵ Cafer es-Sübânî, *Mevsûatu Tabakâti'l-Fukahâ*, Mektebetü't-Tevhîd, Kum, h.1418, II, 5.

²²⁶ Muhammed Saîd Mübeyyad, *Mevsûatu Hayâti't-Tabîin ve Tabîihim*, Mektebetü Dâri'l Feth, Katar, 2003, I, 204.

²²⁷ İbn Hallikan, I, 327; Ali, VII, 621; Buhârî, *Tarih*, II, 198.

²²⁸ Sâmi, III, 1820.

²²⁹ Kehhale, *Mucemu'l-Müellifîn*, III, 145, Beyrut, Ziriklî, II, 121, Nuveyhid, I, 125; Atıyyetullah, 612.

²³⁰ İbnü'l-Kayyim el-Cevzî, *Sifâtu's-Safve*, Beyrut, 1979, II, 168; Hasan el-Emîn, I, 565.

²³¹ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

²³² Muhsin el-Emîn, I, 659; Tebrâiyan, 301; Hasan el-Emîn, I, 565.

²³³ İbn Hallikan, I, 328, Ali, VII, 621, Atıyyetullah, 612; Sâmi, III, 1820; Muhsin el-Emîn, I, 659; et-Tâberî, *Delâil*, 111; Hasan el-Emîn, I, 565; Sa'd b. Abdillâh El-Kummî, 212; İbn Vâdiran, *Tarihü'l-Abbâsîyyîn*, Beyrut, 1993, 119-120. (*Bir rivâyet: “Cafer b. Muhammed'e es-Sâdık lakbını veren kişinin Ebû Cafer Mansûr olduğunu bildirmektedir.” Bkz; Büyükkara, 34.*)

ve sıdk peykidir” dediği²³⁴ ve “*Âtur*”,²³⁵ “*Tahir*”,²³⁶ “*Fazıl*” ve “*Sabir*” diye de lakaplandığı belirtilir.²³⁷

Doğduğu tarih konusunda ihtilaf bulunmakla beraber kaynaklar umumiyetle hicrî 80/699-700) tarihini göstermektedir.²³⁸ “*Cuhaf seli*” senesi,²³⁹ Rebû’l- Evvel ayının 17’sinde,²⁴⁰ cuma²⁴¹ veya pazartesi günü fecir vakti;²⁴² Recep ayının ilk günü;²⁴³ ilk üç gününden biri;²⁴⁴ yahut Ramazan’ın 3’ünde, salı günü²⁴⁵ doğduğu nakledilmiştir. Hicrî 83/702-703²⁴⁶ Ramazan’ının 8’inde, salı günü, güneşin doğmasından evvel dünyaya geldi²⁴⁷ diyenler de bulunmaktadır. Şîa menşeli (Kuleynî, Müfîd, Şehîd, Tabresî vb.) kaynaklarda, hicrî 83 tarihi esas alınmışsa da,²⁴⁸ Seyyid Muhsin el-Emîn’e göre de hicrî 80 tarihi daha sahih ve tutarlıdır.²⁴⁹ Bazı rivayetlere dayandırılarak bu tarihin 82²⁵⁰ veya 85 olarak belirlendiği de vâkidir.²⁵¹ Sonuç olarak rivayetlerin hemen

²³⁴ *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358.

²³⁵ et-Tâberî, *Delâil*, 111.

²³⁶ et-Tâberî, *Delâil*, 111; Muhsin el-Emîn, I, 659; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; el-Hakîmî, 24.

²³⁷ Muhsin el-Emîn, I, 659; el-Hakîmî, 24; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358.

²³⁸ İbn Hallikan, I, 328, Zirikî, II, 121, Ali, VII, 621; Atıyyetullah, 612; Kehhale, III, 145, Nuveyhid, I, 125; Sa'd b. Abdullah El-Kummî, 79; İbn Vadiran, 119-120; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 33; ez-Zuhaylî, 462; Öz, “*Cafer es-Sâdik*”, VII, 1; Ali Cuma Muhammed, “*Cafer es-Sâdik*” Mevsûatü A'lâmî'l-Fikri'l- İslâmî, Kâhire, 2004, 212; Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal li Dirasâti's-Şerîati'l-İslamiyye*, Mektebetü'l Kudüs, Bağdat, 1976, 175.

²³⁹ Muhsin el-Emîn, I, 659; Buhârî, *Tarih*, II, 198; İbn Hallikan, I, 327, İbn Kesîr, IX, 56; Cafer el-Halîlî, 205; el-Hakîmî, 23; Hasan el-Emîn, I, 565; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Tebrâiyan, 301. (Muhammed Hasan Tebrâiyan’ın, Ali b. İsa el-Ermelî’nin “*Keşfu'l-Ğumme*” eserine dayanarak verdiği bilgiye göre: “*Mekke’de evleri basan büyük bir sel felaketi olmuş bu sel önüne gelen her şeyi yıkmış, hacetmek için gelen bazı insanlar ölmüştür. Bu sebeple o yıl “Cuhaf” yani “Yıkım” senesi olarak zihinlerde kalmıştır.*” İbn Kesîr de ise: “*Bu senede Mekke’de büyük bir sel taşkını meydana geldi. Bu sel sularına Mekke içindeki hacılar ve yüklü develeri, kadınlar ve erkekler kapılıp gittiler. Kimse onları kurtaramadı, sular Hacun’a kadar vardı. Çok sayıda insan boğuldu. Anlatıldığına göre Kâbe’yi kaplayacak kadar yükselmişti. Doğrusunu Allah bilir.*”)

²⁴⁰ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; Muhsin el-Emîn, I, 659; es-Sübhânî, II, 5; Muhammed el-Halîlî, IV, 147; Nüreddîn Âl Ali, 13; Şehîdî, 171; Hasan el-Emîn, I, 565; eş-Şeyh Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan et-Tabresî, *Î'lâmü'l-Takva bi Î'lâmî'l-Hüdâ*, Dâru Mektebeti bi'l-Hayat, Beyrut, tsz., s.313; Cafer el-Halîlî, 205; Esed Haydar, *Câmiatü'l İmam es-Sâdik ve Medârisü'l-İslami'l-Uhrâ*, Müessesetü Ensâriyân, Kum, 2008, 27.

²⁴¹ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; Cafer el-Halîlî, 205.

²⁴² el-Hakîmî, 23.

²⁴³ Muhsin el-Emîn, I, 659.

²⁴⁴ Cafer el-Halîlî, 205; el-Hakîmî, 23.

²⁴⁵ Ali Toker, *On iki İmam Hanedân-ı Ehl-i Beyt*, Fulya yay., İst. 2002, 370.

²⁴⁶ Et-Tâberî, *Delâil*, 110; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; İbn Hallikan, I, 327, *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Muhammed el-Halîlî, IV, 147; Mübeyyad, I, 204; Sa'd b. Abdullah el-Kummî, 79; Öz, “*Cafer es-Sâdik*”, VII,1; el-Fadl İbnü'l Hasan et-Tabresî, 313.

²⁴⁷ İbn Hallikan, I, 327, *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Sa'd b. Abdullah el-Kummî, 79.

²⁴⁸ el-Hakîmî, 23.

²⁴⁹ Muhsin el-Emîn, I, 659.

²⁵⁰ Haydar, 27.

²⁵¹ Tebrâiyan, 301.

hepsi miladî 700-702 arası bir tarihi göstermektedir.²⁵² Ebû Zehra, hicrî 80'den önce doğmuş diyenlerin olduğunu da belirtir ve tercihe en şayan tarihin 80 olduğunu söyler.²⁵³

Pederi İmam Muhammed b. Ali el-Bâkır, kendi döneminde sıdk, verâ, ibadet, zühd, takva, Allah korkusu ve yine onun rızasını kazanma şevki bakımından eşsiz bir şahsiyetti. Hatta Muhammed b. el-Münkedir, “Ben oğlu Muhammed b. Ali’yi görene kadar, Ali b. Hüseyin (İmam Zeyne’l-Abidîn) kadar faziletli birine rastlamamıştım” der.²⁵⁴

İmam Cafer es-Sâdık’ın adının cennetteki bir nehirden geldiği rivayeti vardır. Meclisî’nin rivayetine göre Ebû’l-Hasan Mûsa, babasından şunu rivayet eder: “*Cennette Cafer denilen bir nehir vardır. Onun sağ kıyısında, içinde bin kasır olan beyaz bir inci vardır. Her bir kasrın içinde de Hz. Muhammed ve Âl’i için bin kasır vardır. Nehrin sol kıyısında da, yine içinde bin kasır olan sarı bir inci vardır. Her bir kasırda da Hz. İbrahim ve ailesi için bin kasır bulunur.*”²⁵⁵

Annesi Hz. Ebû Bekir’in torunu olan ve “Ümmü Ferve” künyesi ile anılan Fâtıma bint Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk’tır.²⁵⁶ Ümmü Ferve’nin babası Kâsım b. Muhammed, Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk’ın torunudur.²⁵⁷ Kâsım, İmam Zeyne’l-Âbidîn’in güvenilir râvilerinden ve Medîne’nin meşhur yedi fakihinden biriydi. Tabiînin büyüklerinden ve zamanının en faziletlielerindendi.²⁵⁸ Ümmü Ferve’nin annesi ise salâhat, ibadet ve bilgisiyle meşhur olan²⁵⁹ “Ümmü Veled” denilen Sevde’dir. Abdurrahman ve Ümmü Ferve’yi o dünyaya getirmiştir.²⁶⁰ Ona “Ümmü’l Kâsım” da

²⁵² Richard C. Martin, “*Ja’far al-Sâdık*”, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York 2004, I, 369.

²⁵³ Ebû Zehra, İmam Cafer, 33.

²⁵⁴ Afîf en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 336.

²⁵⁵ el-Hakîmî, 24.

²⁵⁶ Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. Muhammed b. Abdurrahman b. Halfûn el-Ezdî el-Ünebî el-Endelûsî, *Esmâu Şuyûhi Mâlik İbnu Enes*, Mektebetu Advâi’s-Selef, Riyad, 2004, 134; Sa’d b. Abdillâh el-Kummî, 79; İbn Hallikan, I, 328, İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; et-Tâberî, *Delâil*, 111; Ali, VII, 621, Atriyetullah, 612; Sâmi, III, 1820; Muhammed el-Halîlî, IV, 147; Mübeyyad, I, 204; Tebrâiyan, 301; İbn Vâdiran, 119-120; Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 261; el-Hakîmî, 23; Hasan el-Emîn, I, 565.

²⁵⁷ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübra*, Dârü’s-Sâdr, Beyrut, tsz. V, 187.

²⁵⁸ Cafer el-Halîlî, *el-Medhalu İlâ Mevsûati’l-Atebâti’l-Mukaddese*, Müessesetü’l-A’lemî, Beyrut 1407/1987, 205.

²⁵⁹ en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 336.

²⁶⁰ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübra*, Dârü’s-Sâdr, Beyrut, tsz. V, 187.

denmiştir. İsminin “Karîbe” olduğunu söyleyenler de vardır.²⁶¹ Annesinin annesi ise Esmâ bint Abdurrahman b. Ebû Bekir’dir. Yani İmam Cafer es-Sâdık, annesinin hem annesi hem de babası tarafından Hz. Ebû Bekir’in torunudur. Nitekim İmam Cafer: “Ben iki yönden Ebû Bekir’in evladı sayılırım” derdi.²⁶² Şâmî, İmam Cafer’in annesinin Ebû Bekir es-Sıddîk’in kızkardeşi olduğunu söyler²⁶³ ve bütün kaynakların aksine bir iddia ile ortaya çıkar. Ancak böyle bir malumat muhtemelen istinsah hatasıdır. Çünkü kronolojik açıdan bu mümkün görünmemektedir.

Şîa’nın çoğunluğunun aksine, İmam Cafer es-Sâdık’ın Hz.Ebû Bekir’e büyük bir muhabbet ve hürmeti vardı.²⁶⁴ İmam Cafer es-Sâdık’ın dedesi Kâsım b. Muhammed, kendi halası olan Hz. Ayşe’nin yanında yetişmiştir. Bazı mevâli ile birlikte Hz. Ayşe’nin hadîslerini rivayet etmiştir. İmam Cafer’in şahsiyetinde Hz. Ali’nin yiğitliği ve ilmî dehâsı ile Hz. Ebû Bekir’in vefâkarlığı, sabrı ve ağırbaşlılığı birleşmiştir.²⁶⁵ Hz. Ebû Bekir’den nübüvvet, Hz. Ali’den ise velayet yolunu almıştır.²⁶⁶ En çok sıdk ve ilim gibi iki özelliği ile şöhrat bulmuştur.²⁶⁷

İmam Cafer es-Sâdık hicrî 80 tarihi itibariyle, amcası Zeyd b. Ali, İmam Ebû Hanîfe²⁶⁸ ve Mutezile’nin birinci imamı Vâsıl b. Atâ ile aynı yılda doğmuştur.²⁶⁹ Enes b. Mâlik, Sehl b. Sa’d gibi bazı sahabîleri görmüştür.²⁷⁰ Her ne kadar bazıları onun hakkında: “İslam ricâlinden sika bir râvidir. Sahabîlerden kimseyi görmemiştir”²⁷¹ diye geçitirseler de, umum ehl-i ilim İmam Cafer’in tabîinden olduğunda ihtilaf etmemiştir.

İmam Cafer es-Sâdık, orta boylu, iri gövdeli, ak ve parlak benizli idi. Saçı siyah, burnu büyük ve nârin, alını açıktı. Cafer es-Sâdık çok gülümseyen, zâhid ve âbid

²⁶¹ Muhsin el-Emîn, I, 659; Tebrâiyan, 301.

²⁶² ez-Zehebî, *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 829; Cemalüddin Ebu’l-Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemal fi Esmâi’r-Rical*, Beyrut, 1985, V, 74; Ebû’l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, Dârü’l Ma’rife, Beyrut, 1996, I, 444; Celaleddin Abdurrahman b Ebû Bekir Es-Suyutî, *Tabakâtu’l Huffaz*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1983, 78; Sa’d b. Abdillâh el-Kummî, 79; Tahir, V, 313; Muhammed el-Halîlî, IV, 147; Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 261; Mübeyyad, I, 204; Tebrâiyan, 301; Muhammed ez-Zuhaylî, *Mercû’l-Ulûmi’l-İslâmiyye*, Dımaşk, tsz. 462; Hasan el-Emîn, I, 565; Mübeyyad, 204; Cafer el-Halîlî, 205.

²⁶³ eş-Şâmî, 74.

²⁶⁴ Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 261.

²⁶⁵ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 32.

²⁶⁶ Müceddidî, 339.

²⁶⁷ Atriyetullah, 612.

²⁶⁸ *Mevsûatü’l-İlâmi’l-Fikri’l-İslâmî*, 212, en-Neşşar, 161; Ebû Zehra, İmam Cafer, 33.

²⁶⁹ en-Neşşar, 161.

²⁷⁰ Mübeyyad, I, 204.

²⁷¹ Muhammed Nasıruddîn el-Elbânî, *Mucemu Esâmî er-Ruvât*,(1-4), Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2000, I, 379.

âlimlerdendi. Abdest almadan hiç bir zaman Hz. Peygamber'den hadîs rivayet etmezdi. İnsanların huzuruna güzel elbiselerle çıkardı. Allah için ayrı, insanlar için farklı giyinirdi. Cafer es-Sâdık ileri görüşlü ve hazır cevaplı bir bilgindi, kendisiyle beraber olanlara çok şefkat gösterirdi, sabırlı ve huşû sahibiydi. Allah'tan başkasından korkmazdı.²⁷²

2. Kardeşleri ve Çocukları

Cafer es-Sâdık'ın altı kardeşi vardır. Kendisinin ve Abdullah isimli kardeşinin anneleri Ümmü Ferve bint el-Kâsım b. Ebû Bekir'dir. Küçükken vefat etmiş olan Ubeydullah ve İbrahim'in anneleri ise Ümmü Hakîm bint Üseyd b. Muğîre es-Sekafiyye'dir. Ayrıca Ümmü Veled'den, Ali, Zeynep ve Ümmü Seleme adlı kardeşleri vardır. Zeynep isimli tek kız kardeşinin olduğunu ve ona Ümmü Seleme dendiğini söyleyenler de olmuştur.²⁷³

İmam Cafer es-Sâdık'ın 7'si erkek 3'ü kız toplam on²⁷⁴ veya 7 erkek, 4 kız olmak üzere 11 çocuğu olmuştur.²⁷⁵ En büyük oğlu İsmail'dir.²⁷⁶ İsmail'in aksak olduğu söylenir. Ona, "İsmâil el-Emîn" denmiştir. Çocukları sırası ile şunlardır: İsmail, Abdullah, Ümmü Ferve (bu üçünün annesi, İmam Cafer es-Sâdık'ın amcasının kızı, Fâtıma bint el-Hüseyin b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'tir.²⁷⁷ Bazılarına göre de, Fâtıma bint el-Hüseyin el-Esrem b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'dir.²⁷⁸) İmam Mûsa b. Cafer el-Kâzım, İshak, Muhammed ed-Dîbâc (Bunların annelerinin lakabı ise "Ümmü Veled"²⁷⁹ ismi Hamîde bint Sâid el-Abbas²⁸⁰ el-Berberiyye²⁸¹ el-Mağribî'dir.²⁸²) Abbas, Ali el-Ârîdî, Esmâ ve Fâtıma es-Suğrâ.²⁸³

²⁷² Atalan, *Cafer-i Sadık*, 43.

²⁷³ el-Fadl İbnü'l-Hasan et-Tabresî, 312.

²⁷⁴ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; Muhsin el-Emîn, I, 660; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, Tahir, V, 319; Sâmi, III, 1821; Hasan el-Emîn, I, 565; Şehîdî, 182; el-Hakîmî, 25.

²⁷⁵ Muhsin el-Emîn, I, 660; el-Hakîmî, 25; Hasan el-Emîn, I, 565.

²⁷⁶ *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, Tahir, V, 319; el-Hakîmî, 25; Sâmi, III, 1821.

²⁷⁷ Şeyh Müfid, 284; el-Mağribî, III, 309; Öz, "Cafer es-Sâdık", VII, 1; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; Cafer el-Halîlî, 211; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565.

²⁷⁸ el-Hakîmî, 25.

²⁷⁹ Şeyh Müfid, 284.

²⁸⁰ Cafer el-Halîlî, 211.

²⁸¹ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565.

²⁸² Abdullah Farukî el-Mücedidî, *Ehl-i Beyt ve Oniki İmamlar*, FİAV, Bars Matbaası, Ank. 1999, 340.

²⁸³ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565.

Ali'ye Medîne yakınında 'Ârîd denilen bir köye nisbetle "'Ârîdî"' denir.²⁸⁴ Tarihçi Tâberî, Abbas, Esmâ ve Fâtîma'dan bahsetmemekte ve 7 çocuğunun adını zikretmektedir.²⁸⁵ Keza Âşur, "*Târîhu İbni'l-Huşâb*"a dayandırdığı bir bilgiye göre Tâberî'nin saydığı isimleri aynen sayar ve 6'sı erkek biri kız olmak üzere yedi çocuğu olduğunu söyler.²⁸⁶ Ümm-ü Ferve künyesi ile anılan kızı ile Esmâ isimli kızının aynı kişi olduğu,²⁸⁷ ona "Âliye" dendiği ve "Ümmü Ferve" ile künyelendiği de söylenir.²⁸⁸ "Onbir çocuğu vardır" diyenlere göre, Hamîde el-Berberiyye'den Fâtîma adında bir kızı daha vardır ki ona da Fâtîma el-Kübrâ denmiştir.²⁸⁹ Esmâ ve Ümmü Ferve'nin aynı kişi olduğu görüşüne göre Fâtîma el-Kübrâ dışında on çocuğu vardır.²⁹⁰ Buna göre Fâtîma el-Kübrâ, İmam Mûsa el-Kâzım, İshak ve Muhammed ed-Dîbac'dan sonra dördüncü olarak Ümmü Veled'in çocuklarıdır.²⁹¹ İmam Cafer'in çocuklarının, birden fazla hanımdan olduğu anlaşılmaktadır.²⁹² Şeyh Müfîd: Abbas, Ali, Esmâ ve Fâtîma'nın değişik annelerden olduğunu söyler.²⁹³

Muhammed isimli oğlu, henüz küçük bir çocuk iken bir gün İmam Cafer'in huzuruna girer. Babasına doğru koşarken gömleğine takılıp tökezler ve yüzü kızarır. İmam Cafer onu hemen kucağına alıp öper, yüzündeki tozu siler ve babamın: "Bana benzeyen bir çocuğun olduğu zaman ona benim adımlı ver. O bana benzeyecek ve Resûlullah (s.a.v.) gibi olacak" dediğini işitmişim der.²⁹⁴ İmam Cafer, oğlu İsmail'i de çok severdi. Onun, kendisinden sonra imam olacağından şüphe etmezdi. Maalesef İsmail, babasından evvel vefat etti ve Medîne'de Bakî' Mezarlığı'na defnedildi.²⁹⁵ İmam Cafer'in İsmail adındaki oğlu Mısır ve Fas'taki Fatımî halifelerinin dedesidir.²⁹⁶

²⁸⁴ Cafer el-Halîlî, 212.

²⁸⁵ et-Tâberî, Delâil, 111.

²⁸⁶ Seyyid Ali Âşur, *Mevsûatü Ehli'l-Beyt (I-XX) Sîretü'l-İmam Cafer b. Muhammed es-Sâdık XIII*, Dârü Nazîr 'Ubbûd, Beyrut 1427/2006, 70.

²⁸⁷ Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565.

²⁸⁸ Cafer el-Halîlî, 211.

²⁸⁹ Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565; el-Hakîmî, 25.

²⁹⁰ Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565; Cafer el-Halîlî, 211.

²⁹¹ Cafer el-Halîlî, 212.

²⁹² Muhsin el-Emîn, I, 660; Hasan el-Emîn, I, 565; Cafer el-Halîlî, 211. (Mustafa Öz, Hamîde el-Berberiyye'nin Fâtîma isimli dördüncü çocuğundan (Fâtîma el-Kübrâ) bahsetmiş ve toplam on isim saymıştır. Diğer hanımlardan olan Fâtîma es-Suğra'yı hesaba katmamıştır. Bizim elimizdeki verilere göre ise, Fâtîma es-Suğra'nın varlığı kesin, Fâtîma el-Kübrâ'nın varlığı muhtemeldir.)

²⁹³ Şeyh Müfîd, 284.

²⁹⁴ Taylor, 207.

²⁹⁵ *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Tahir, V, 319

²⁹⁶ Cafer el-Halîlî, 211.

3. Zühd ve Takvası

İmam Cafer es-Sâdık'tan bahsedener, onun ihlaslı, keskin nazarlı, kuvvetli idrâk sahibi, bolca zikir ve ibadet eden, zeki, sağduyulu, sabırlı, metanetli, cömert, yumuşak huylu, müsamahalı, çok cesur, kuvvetli ferâset sahibi, heybetli, müttakî, ve mütevazi olduğunu söylerler. Tutum ve sözlerindeki doğruluğundan dolayı “Sâdık” ile lakaplanmıştı.²⁹⁷ Abdurrahman Sıbt b. el-Cevzî “*el-Havass*” adlı eserinde: “*Riyaset talebine bedel ibadet ve kullukla dopdolu idi*” der.²⁹⁸

İmam Mâlik, onun bâzı özelliklerini şöyle anlatır: Cafer b. Muhammed'e gelmişim. Çok güleç yüzlü idi. Yanında, Hz. Peygamberden bahsedildiğinde keyiflenir, ardından hüznlenerek sararırdı.²⁹⁹ Yanına gittiğim her zaman onu, ya namaz kılarken, ya oruçlu vaziyette veya Kur'ân okurken bulurdum.³⁰⁰ Hz. Resûlullah'dan ancak abdestli olarak ve dürüstlük üzere hadîs rivayet eder ve mâlayânî konuşmazdı. Allah'tan korkan, aşırı zühd ve ibadet sahiplerindendi.³⁰¹ Yanına gittiğimde her zaman minderini kendi altından alıp benim oturacağım yere koyardı.³⁰²

Fakirlerin el açıp isteyerek ezilmelerine gerek kalmadan, geçim sıkıntısından kurtulmaları için, zenginleri onların yardımına çağırırdı. Kendisi de ailesine bir şey kalmayınca kadar infak ederdi.³⁰³ Sofrasına garip ve kimsesizleri davet eder ve onlara ikram ederdi. Yatsı namazını kıldıktan sonra, içinde ekmek, et ve para olan torbayı yanına alıp bizzat taşıyarak Medîne halkından ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Medîneliler bunu yapanın İmam Cafer es-Sâdık olduğunu bilmezlerdi. Ancak vefat ettiği zaman durumun farkına vardılar.³⁰⁴

Onun duasının makbul olduğu: “*Allah'tan bir şey dilediği zaman, daha sözünü bitirmeden o şey oluverirdi*” sözleriyle nakledilmiştir.³⁰⁵ Arkasından kendisi için kötü

²⁹⁷ Tahir, V, 316.

²⁹⁸ Muhammed el-Halîlî, IV, 158; Haydar, 39; el-Cevzî, 168.

²⁹⁹ Vehbe Zuhaylî, 147; Tahir, V, 316; Mutahharî, 126.

³⁰⁰ Askalânî, *Tezhib*, I, 444, 445; el-Endelûsî, 134; Muhsin el-Emîn, I, 659; en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 354; Tahir, V, 316; Muhammed el-Halîlî, IV, 157; Mübeyyad, I, 205; es-Sübhânî, II, 6; Mutahharî, 126; Vehbe Zuhaylî, 147; Haydar, 36.

³⁰¹ es-Sübhânî, II, 8; el-Endelûsî, 134; Mutahharî, 126; Vehbe Zuhaylî, 147; Tahir, V, 316.

³⁰² el-Endelûsî, 134; Mutahharî, 126; Vehbe Zuhaylî, 147; *Mevsûatu İ'lâmi'l-Ulema ve'l-Üdebâi'l-Arabi'l-Müslimîn*, V, 316; Gürel, 214.

³⁰³ Zehebî, *Tezkire*, I, 167; *Tarih*, III, 830; es-Sübhânî, II, 9; Ebû Zehra, imam Cafer, 77; el-Hakîmî, 40; Bergul, 349.

³⁰⁴ Muhsin el-Emîn, I, 660; el-Hakîmî, 40; Ebû Zehra, İmam Cafer, 77; Gürel, 212; Toker, 374.

³⁰⁵ en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 355; Muhammed el-Halîlî, IV, 158; Haydar, 39. Mübeyyad, I, 204. (Duasının makbuliyeti ile ilgili şu hadise de kayda değerdir: *Seffâh'ın amcası ve aynı zamanda*

bir şey söylenildiğini işitince kalkar, abdest alır, uzun uzun namaz kılar ve Allah'tan kendisine dil uzatanı affetmesini dilerdi.³⁰⁶

İmam Cafer es-Sâdık'ın şöyle dediği rivayet olunur: Allah'ı tanıyan, masivadan yüz çevirir. Zira Allah'ı tanımak, yani marifet, mâsivayı inkârın ta kendisidir. Mâsivayı ve ağyarı inkâr etmek de, Allah'ı tanımaktan ibarettir. O'ndan başkasını tanımak ise O'nu inkâr etmektir. Ârif, halktan kopuk ve Allah'a muttasıl olan zâttır. Ârifin kalbinde, mâsivanın ilgi duyulacak ve önem verilecek kadar değeri yoktur; gayra ait varlığın hatıraları onun zihninde yer tutacak kadar kıymetli değildir.³⁰⁷

İmam Cafer es-Sâdık herkese çok şefkatli davranırdı. Bir defa bir iş için hizmetçisini göndermiş, gecikince aramaya çıkmış ve onu bir yerde uyur vaziyette bulmuştu. Onun başucuna oturarak uyanıncaya kadar uyandırmamış, uyanınca ona şefkatle: “Sana ne oldu ki gece gündüz uyuyorsun! Geceyi kendine, gündüzü bize ayır” demişti.³⁰⁸

Harikulade iman ve ibadetiyle temeyyüz eden İmam Cafer, Huzur-u İlahî'de kendini asi ve günahkâr görürdü. Allah'ın azametini ve heybetini idrâk etmiş bir kul olarak şöyle dua ederdi: “Allah'im, Sana asi olduğum halde nasıl, ne yüzle dua edeyim? Seni bilen bir kul olarak, Sana nasıl dua edip yalvarmayayım? Asi olsam da kalbimde Sen'in sevgin var. Günahlarla dolu olduğu halde elimi sana uzatıp, gözlerimi ümitle açtım. Allah'im! Sen azametliler azametlisi, ben esirler esiriyim. Günahımın esiri, suçumun rehiniyim. Allah'im! Eğer beni affedersen o Sen'in şanındandır, eğer hakkımda ateşi takdir edersen, cehennem ehline: 'Allah'tan başka İlah yoktur, Muhammed O'nun elçisidir' diye nidâ edeceğim. Allah'im! Kulun itaati seni sevindirir,

Medîne Valisi olan Davud b. Ali, İmam Cafer'in hizmetçilerinden birini öldürmüş ve malını almıştı. İmam Cafer, Davud'un yanına gidip: “Hizmetçimi öldürdün ve malımı gaspettin” der. O'da, önünde duran muhafızın öldürdüğünü ima ederek: “Ben öldürmedim” deyince, muhafız: “Bana adamın ölmesini sen emrettin, senin emrinle öldürdüm!” der. İmam Cafer: “Dediğin doğru, bu onun cinayetidir. Ben Rabbime onun için beddua edeceğim” deyip çıkar. Davud ise: “Bizi duasıyla tehdit ediyor” diye dalga geçer. İmam Cafer'in gece boyu yaptığı mutat ibadeti esnasında secdede iken: “Ey kuvvet ve kudret sahibi. Ey şiddetli hesap görücü olan. Bütün mahlukatın, senin sahip olduğun izzet karşısında huzurda ve boynu büküktür. Davud'u bir an önce yakala ve hizmetçimin intikamını çabuk al!” diye beddua ettiği işitilir. Henüz bir saat geçmeden, Davud bir yılan tarafından zehirlenerek ölür. Bkz. Mağribî, III, 302-303; Müceddidî, 353.)

³⁰⁶ Ebû Zehra, İmam Cafer, 78.

³⁰⁷ Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İst. 1982, 171.

³⁰⁸ el-Hakîmî, 38; Bergul, 347; Gürel, 213, Toker, 375.

isyânı ise Sana zarar vermez. Bana, Seni sevindiren şeyi nasip et, Sana zarar vermeyen günahlarımı da affet.”³⁰⁹

Şöyle bir menkıbe de nakledilir: Halife Mansur’a bir gün İmam Cafer hakkında şikayetler yapıldı. Mansur öfkelenerek, onu yanına getirtmek için emir verdi. İmam Cafer onun yanına geldiğinde, sessizce bir şeyler okuyordu. Mansur: “Sen fitne çıkarıp ayaklanmak, gafillere uymak, Müslümanların kanını dökmek istiyormuşsun!” dedi. İmam Cafer: “Ben böyle bir şey yapmadım ve yapmak da istemem! Beni eskiden nasıl biliyorsan ben yine öyleyim. Eğer kulağımıza böyle bir şey geldiyse, bir yalancının sözüdür, kabul etmeyin. Şikayet eden senin yanında benimle yüzleşsin” dedi. Mansur bir müddet sustu. Sonra: “Ey Ebû Abdullah, ben senin anlattığın gibi olduğunu biliyorum. Senin hakkında anlatılanlarla hareket ettim, fakat Hz. Yusuf’a zulmettiler affetti, Hz. Eyyub belaya uğradı sabretti, Hz. Süleyman’a büyük nimet verildi şükretti. Onlar peygamberlerdir, bizim soyumuz da onlara ulaşır! Lütfen şuraya çık”³¹⁰ dedi ve İmam Cafer es-Sâdık’ı yanına, minderine oturttu. Sonra iftira eden adamı çağırttı ve ona: “Şöyle şöyle diyen sen değimliydin?” dedi. Adam “Evet Ya Emire’l Müminin” diye cevap verdi. Mansur: “Bunu ondan mı duydun? Sana ulaşan bir haber miydi?” diye sorunca da, adam “Kulaklarımla duydum!” diyerek cevap verdi. Mansur: “Buna yemin eder misin?” diye teklif edince, adam kabul etti. Mansur: “O zaman, isteyen ve her zaman galip olan, kendinden başka ilah olmayan Allah’a yemin olsun” diye dua et dedi.

İmam Cafer : “Ey Emire’l Müminin! Eğer uygun görürsen onun yeminini bana bırak, istediğim gibi yemin ettireyim” buyurdu ve devamla: “Kul Allah’ın birliği ve şanını zikredip ardından yemin ettiğinde, yalan da söylese Allah onu dünyada cezalandırmaz” diyerek adama döndü: “Nasıl yemin ettirirsem öyle yemin edeceksin” dedi. Adam kabul edince de yine ona acıyarak, “Allah’tan kork ve yalan yemin etme! Halifeye dön ve doğruyu söyle!” dedi. Adam ise: “Ben senden duyduğumu söyledim ve söylediğimden asla dönmem” diyerek cevap verdi. İmam Cafer es-Sâdık: “Allah’ım sen şahitsin ve ne dediğini biliyorsun” diyerek adama döndü: “Yemin ederken şöyle de:

³⁰⁹ Tebrâiyan, 309.

³¹⁰ İbn Cevzî, Haydar, ve Müceddidî aynı cümleyi, İmam Cafer es-Sâdık tarafından Mansur’a söylenmiş bir cümle olarak kaydetmişlerdir. (Bkz. Müceddidî, 348-349; İbn Cevzî, trc. Abdülvehhab Öztürk; 458; Haydar, 34.) Fakat burada iftiraya uğrayan İmam Cafer olduğu için, bu hitabın Mansur tarafından yapılması yani aslının, Mağribî, III, 303-305’de geçtiği gibi olması mantiken daha uygundur. Ayrıca İmam Cafer’in, o durumda kendini kurtarmak için Mansur’u o sözlerle methetmesi akla uygun bir durum değildir. (Ayrıca bkz. Ebû Zehra, İmam Cafer, 47.)

“Eğer Cafer b. Muhammed şöyle şöyle demedi ise, Allah’ın havl ve kuvvetinden teberrî edip kendi havl ve kuvvetime teslim olayım.” Adam bu şekilde yemin etti ve daha ordayken çırpınarak öldü.

Mansur: “Allah ona lanet etsin, ayaklarından tutup atın şunu” dedi. Daha sonra İmam Cafer es-Sâdık’a: “Gidebilirsin, ben ailenin, bize sû-i zan etmesinden korkarım” diyerek tarziye verdi ve özür diledi. İmam Cafer giderken peşinden giden Rebî‘ Mansur’un onu öldürtmediğine hayretler içinde kalarak içeri girdiğinde ne okuduğunu sordu. İmam Cafer es-Sâdık: “Dedem Hüseyin’in duasıyla dua ettim” buyurdu. O duanın ne olduğunu ısrarla soran Rebî‘e “*يا عدتي عند شدتي يا غوثي عند كربتي احرسني بعينك*”³¹¹ diye dua ettiğini söyledi.³¹²

4. İmam Mûsa el-Kâzım’a ve İnsanlara Vasiyeti

İmam Cafer es-Sâdık yerine tayin ettiği oğlu Musa el-Kazım’a ve dolayısıyla bütün insanlığa şöyle bir vasiyet yaptığı rivayet edilmektedir:

“Ey oğulcuğum! Vasiyetimi dinle, sözlerimi muhafaza et, eğer bunlara uyarsan mutlu yaşar ve hamedici bir kul olarak ölürsün.

Ey oğulcuğum! Kim kanaat ederse zenginleşir, kim de gözünü başkalarının ellerinde olana dikerse fakir olarak ölür. Kim Allah’ın kendisine taksim ettiği paya razı olmazsa Allah’ı takdirinde itham etmiş olur. Kim kendi hatasını küçük görürse, başkalarının hatalarını büyük görmeye başlar.

*Ey oğulcuğum! Kim başkasının ayıbını araştırırsa, kendi kusur ve noksanlıkları ortaya çıkar. Kim zulüm kılıcını çekerse onunla öldürülür, kim kardeşi düşsün diye kuyu kazarsa, ona kendi düşer. Kim akılsız ve arsızlarla içli dışlı olursa alçalır, kim âlimlerle hemhal olursa ağır olur ve yükselir, kim kötü kapılardan girerse ithama maruz kalır.”*³¹³

³¹¹ “*Ey şiddetli zamanımda arkam ve kuvvetim, ey sıkıntımda imdat edicim, beni asla uyumayan gözünle kolla; bana, asla bilinmeyen rahmetinle kifayet et*”

³¹² Mağribî, III, 303-305.

³¹³ Zehebî, Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, nşr. Beşşar Avvâd Ma’ruf, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1996, VI, 263; İbn Vadiran, 119-120; Muhammed el-Halîlî, IV, 186; el-Hakîmî, 72; İbn Cevzî, 457; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 65.

“Ey oğulcuğum! İnsanlara sövmek ve hakaret etmekten kaçın, yoksa aynısına maruz kalırsın. Davet edilmediğin yere girmekten sakın, çünkü bu zillete sebep olur.”³¹⁴

“Ey oğulcuğum! Lehinde veya aleyhinde olsun, daima hakkı söyle.³¹⁵ Kur’ân’ı okuyan, İslam’ı yayan, iyiliği emreden, kötülükten de sakındıran, seninle alakayı kesene giden, seninle konuşmayanla ilk konuşan ve senden bir şey isteyene veren ol.³¹⁶ İftira, karalama ve dedikodudan şiddetle sakın! Bunlar insanların kalplerine kin, haset ve düşmanlık tohumları eker.³¹⁷ İnsanların ayıplarına müdahale edip burnunu sokmaktan kaçın. İnsanların ayıplarına müdahaleci olanların yeri, hedefin durduğu yer gibidir.”³¹⁸

Ey oğulcuğum! Eğer iyilik ve cömertlik istersen, sana onun kaynakları gerekir. Nitekim iyiliğin kökleri, köklerin gövdeleri, gövdelerin dalları, dalların ise meyvesi vardır. Dal güzel olmadan meyve güzel olmaz, sağlam bir gövde ise tertemiz bir kök ile mümkündür.

Ey oğulcuğum! Ziyaret ettiğin zaman hayırlı olan kişileri ziyaret et, şerhilerden kaçın. Onlar susuz çöller, yaprakları yeşermeyen ağaçlar, bitkisi olmayan arazi gibidir.³¹⁹

İmam Cafer es-Sâdık’ın bütün müminlere yaptığı vasiyet ise şöyledir:

“Dünyada başınıza gelen belalara sabrediniz. Eğer o bela ve imtihan devam ettiği halde, Allah’a itaat ve emirlerine sadakatle karşılanırsa, bu Allah katında bütün dünya mülkünden daha hayırlıdır.

Gece ve gündüz saatlerinde Allah’ı anmayı, gücünüzün yettiği kadar çoğaltın. Şüphesiz Allah, zikri çoğaltmayı emreder ve O’nu zikreden müminleri, O da zikreder.

Resûlullah’ın (s.a.v.) izini ve sünnetini takip edin ve emrettikleri neyse onu uygulayın. Heveslerinize ve kendi görüşlerinize göre hareket etmeyin, yoksa dalâlete

³¹⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 263; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 65.

³¹⁵ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 263; İbn Vadiran, 119-120; Muhammed el-Halîlî, IV, 186; el-Hakîmî, 72; İbn Cevzî, 457; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 65.

³¹⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 263; el-Hakîmî, 72; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 65.

³¹⁷ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 263; İbn Vadiran, 119-120; Muhammed el-Halîlî, IV, 186; el-Hakîmî, 72; İbn Cevzî, 457; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 65.

³¹⁸ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 263; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 65.

³¹⁹ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 263; Muhammed el-Halîlî, IV, 186; el-Hakîmî, 72; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 66.

düşersiniz. Şüphesiz Allah katında insanların en sapkını, Allah'ın göndermiş olduğu bir şey olmadığı halde, kendi hevâsına ve görüşüne uyan insandır.

Elinizden geldiğince kendinize iyilik yapmaya çalışınız. Eğer iyilik ederseniz kendinize, kötülük ederseniz yine kendinize etmiş olursunuz. İnsanlara tahammül edin, onları baskı altına almayın. Allah düşmanlarına sövmekten kaçının, çünkü sizin sözlerinizi duyar ve onlar da cahilce Allah'a sövebilirler.

Size miskinleri sevmenizi tavsiye ederim. Kim onlara hakaret eder ve büyüklük taslarsa, Allah'ın dininden sapmış olur. Allah da onu sevmez ve küçük düşürür. Birbirinize saldırmaktan kaçının. Bu, salihlerin özelliklerinden değildir. Şahitlik yapmanız gerektiğinde veya bir şey sorulmak için davet edildiğinizde mazlum müslümana yardım etmekten geri durmayın. Müslüman kardeşinizin işini zorlaştırmaktan kaçının. Babamız olan Resûlullah: 'Müslüman Müslümana zorluk çıkarmaz, kim bir Müslümanı gözetir ve korursa; Allah da onu, kendi gölgesinden başka gölge olmayan kıyamet gününde gölgelendirir' buyurmuştur.

*Allah'tan korkun ve O'ndan, göğüslerinizi İslam'a açmasını ve sizi öldürene kadar dillerinize hakkı söyletmesini dileyin. Siz böyle olursanız, O'da sizin salâhat üzere değişmenizi nasip eder. Biliniz ki, İslam teslim olmaktır. Teslim olmak ise İslam'ın ta kendisidir. Kim teslim olursa İslam'a girmiş olur, teslim olmayan ise Müslüman değildir.*³²⁰

5. Vefatı

İmam Cafer es-Sâdık, hicrî 147³²¹ veya 148 yılı³²² Şevval ayının 7.³²³ veya 25. günü,³²⁴ yahut Recep ayının ortalarında³²⁵ pazartesi günü³²⁶ Medine'de vefat etmiştir

³²⁰ Muhammed el-Halîlî, IV, 186,187.

³²¹ el-Endelûsî, 134.

³²² İbnü'l-Verdî (h.749), *Târîhu İbni'l-Verdî (I-II)*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I, 187; İbn Kesîr, X, 177; Yakûbî, II, 381.

³²³ Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 79; el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 360; Toker, 370; el-Fadl İbnü'l-Hasan et-Tabresî, 313; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 62.

³²⁴ Ebî Yusuf b. Yakub Süfyan el-Fesevî, *Kitabu'l Ma'rifeti ve't-Tarih*, Mektebetü'd-Dâr, h.1410, I, 133, et-Tâberî, *Delâil*, 110; İbn Hallikan, I, 327; Ziriklî, II, 121; Buhârî, *Tarih*, II, 198; Zehebî, *Tezkire*, I, 167; *Tarih*, III, 831; Ebû Bekir Ahmed Züheyr b. Harb İbn Ebî Hayseme (h.679), *Târîhu İbn Ebî Hayseme*, Kahire, 2004, II, 333, Sâmi, III, 1821; Muhsin el-Emîn, I, 659; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81, es-Sübhânî, II, 11; Muhammed el-Halîlî, IV, 148; Sa'd b. Abdullâh el-Kummî, 79; İbn Vâdiran, 119-120, el-Hakîmî, 23

³²⁵ Muhsin el-Emîn, I, 659; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; Cafer el-Halîlî, 212; el-Hakîmî, 23, Gürel, 212.

³²⁶ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; Cafer el-Halîlî, 212.

(148/765).³²⁷ (Mart ayının onunda³²⁸ vefat ettiği de söylenmiştir.) Vefat tarihi için 149 diyenler de olmuştur.³²⁹ Ethem Rûhi Fığlalı, vefat tarihini: “*Bütün rivayetlerin ittifağıyla 25 Şevval 148/15 Aralık 765*”³³⁰ diyerek belirtmişse de, çeşitli kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. On iki imam olarak anılan silsilenin en çok yaşayarı İmam Cafer es-Sâdık’tır.³³¹ İmâmeti 33 yıl 10 ay sürmüştür.³³² Hicrî 148 tarihi itibarıyla, İmam Ebû Hanîfe’nin vefatından iki sene evvel vefat etmiştir.³³³

Vefatı esnasında tamamen uyanık ve kendindeydi. Aile efradı onun çevresini sarmışlardı. İmam Mûsa el-Kâzım’ın annesi Hamîde, İmam Cafer’in arkadaşlarından birine şöyle söylemiştir: Ebû Abdullah’ın ölümü esnasında acaip bir şey gördüm. Gözlerini açtı ve: “Bizim şefaatiniz namazı hafife alanlara ulaşmaz” dedi. Aynı şekilde İmam Mûsa el-Kâzım’dan gelen rivayet de bunu teyit eder. O da babasının, vefatı hengâmında: “Ey oğulcağızım, namazı hafife alıp ehemmiyet vermeyenler şefaatinize nail olamazlar” dediğini nakletmiştir. Ayrıca vefat etmeden önce sila-i rahimden bahsedip tavsiye etmiştir.³³⁴

Medîne’de Bakî‘ kabristanında, babası İmam Bâkır ve dedesi İmam Zeyne’l-Âbidîn,³³⁵ amcası Hasan³³⁶ ve büyükannesi Hz. Fâtıma’nın yanlarına,³³⁷ ya da babası³³⁸ ve dedesinin amcası Hasan b. Ali’nin bulunduğu kabre defnedilmiştir.³³⁹ Bazı rivayetlerde, dedesi İmam Zeyne’l-Abidîn de aynı kabirde medfundu, denir.³⁴⁰ İbnü’l Esir ve diğer bazı müelliflere göre de O, babası ve dedesi bir kabirde Hasan b. Ali b. Ebi Talib’in yanındadır.³⁴¹ İmam Cafer es-Sâdık’ın Medîne’nin dışında Cürcan’da bir

³²⁷ Atıyyetullah, 612; Ziriklî, II, 121, Nuveyhîd, I, 126; ez-Zuhaylî, 462; Martin, I, 369; Tahir, V, 319; *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu’*, II, 358; Ali, 7, 621.

³²⁸ Toker, 371.

³²⁹ Tebrâiyan, 302.

³³⁰ Fığlalı, 165.

³³¹ Mücedidî, 341.

³³² Sa’d b. Abdillâh el-Kummî, 79.

³³³ Mustafa eş-Şek’a, *el-Eimmetü’l-Erba’a- İmamı’l A’zam Ebû Hanîfe en-Nu‘man*, tsz., 57.

³³⁴ el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 360-361.

³³⁵ et-Tâberî, *Delâil*, 111; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; es-Sübânî, II, 11, İbn Vâdiran, 119-120; *Mevsûatü İ’lâmi’l-Fikri’l-İslâmî*, 212; Şehîdî, 182; Cafer el-Halîlî, 212; Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 265.

³³⁶ Cafer el-Halîlî, 212; Muhammed el-Halîlî, IV, 148; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

³³⁷ Muhammed el-Halîlî, IV, 148; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

³³⁸ İbn Hallikan, I, 327; Ali, VII, 622; Sa’d b. Abdillâh el-Kummî, 79.

³³⁹ İbn Hallikan, I, 327; Ali, VII, 622; Toker, 371.

³⁴⁰ Tahir, V, 320; *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu’*, II, 358.

³⁴¹ İbnü’l-Esir, V, 589; Sa’d b. Abdillâh el-Kummî, 79; Yaşar Nuri Öztürk, “*Cafer b. Muhammed es-Sâdık*” Nesil, C.II, S.XI, İst. 1978, 30.

makamı,³⁴² Çin sınırları içindeki Hoten'de ise türbesi olduğu söylenmiştir.³⁴³ İki rivayetin de doğru olması mümkün değildir, çünkü bütün kaynaklar tarafından medfun olduğu yer olarak Medîne gösterilmektedir.

Zehirlenip şehit olarak vefat ettiği,³⁴⁴ buna sükast sonucu Halife Mansur tarafından yemeğine³⁴⁵ veya yediği üzüme koydurulan zehirin³⁴⁶ sebep olduğu, özellikle Şîi kaynaklarında söylemişse de,³⁴⁷ bu konuda bir kesinlik yoktur.³⁴⁸ Aksine, daha önce de belirtildiği gibi Mansur'un, O'nun vefatına oldukça üzüldüğü, ve sakalı ıslanincaya kadar ağladığı da rivayetler arasındadır.³⁴⁹ Vefat ettiği zaman 65³⁵⁰ veya 68 yaşında olduğu rivayet edilmektedir.³⁵¹ Endelûsî, doğum tarihinden bahsetmeyerek vefatında 71 yaşında olduğunu³⁵² belirtmişse de bunu neye dayandığı belli değildir. Mezarı Vehhâbîler tarafından hicrî 1344'de Şevval ayının 8'inde yerle bir edilmiş,³⁵³ bu tahrîbata kadar ziyaret mahalli olarak kalmıştır.³⁵⁴

B. İlmî Kişiliği

Günümüzde İmam Cafer es-Sâdık'a özellikle Şîi-Caferi fırkalar sahip çıksa da, onun kitap ve sünnetten kesinlikle ayrılmayan büyük bir âlim olduğunu bütün müslümanlar kabul etmektedir. Kendisine ait olmayan birçok fikhî ve îtikadî görüş, isminin yüceliği avantajı kullanılarak maalesef ona mal edilmiştir. Çalışmanın bu kısmında İmam Cafer'in ilmi kişiliği üzerinde kısaca durulacaktır.

³⁴² Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti'l-Şarkiyye*, trc. Beşîr Franss-Kürkîs Avvâr, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, 419.

³⁴³ Uyar, 481.

³⁴⁴ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; Haydar, 81.

³⁴⁵ et-Tâberî, *Delâil*, 110; Tahir, V, 319; Tebrâiyan, 302; Gürel, 212; *Mevsûatü'l-İlmi'l-Fikri'l-İslâmî*, 212; Taylor, 207; Hodgson, "*Dja'far el-sadık*", II, 375; Toker, 407; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 265.

³⁴⁶ Cafer el-Halîlî, 212.

³⁴⁷ Fiğlalı, 165; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 1. (bkz. Muhammed el-Halîlî, IV, 190.)

³⁴⁸ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 265; Tahir, V, 319.

³⁴⁹ el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 361; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 62.

³⁵⁰ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 81; et-Tâberî, *Delâil*, 110; İbn Hallikan, I, 327, Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 79; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Cafer el-Halîlî, 212; Gürel, 212; Toker, 371; el-Fadl İbnü'l-Hasan et-Tabresî, 313.

³⁵¹ et-Tâberî, *Delâil*, 110, Muhsin el-Emîn, I, 659; Buhârî, *Tarih*, II, 198; İbn Hallikan, I, 327; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358.

³⁵² el-Endelûsî, 134.

³⁵³ Müceddidî, 341.

³⁵⁴ Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 1.

1. Genel Olarak İlmî Kişiliği

İmam Cafer es-Sâdık, zamanının ilim ve fazilet bakımından en meşhuru idi.³⁵⁵ İliminin bolluğu ve zamanında münteşir çeşitli fenlerdeki liderliği ile bilindi.³⁵⁶ Hicrî ikinci asrın en büyük âlimlerindendi.³⁵⁷ O'nun İlmî merkezi genellikle Medîne ve bazen de Kûfe idi.³⁵⁸ Mescidü'l Harâm kapılarından biri olan Bâbü's-Südde'den, İmam Cafer es-Sâdık'ın Mekke'deki menziline çıkıldığı kaydedilmiştir.³⁵⁹

İmam Cafer es-Sâdık'ın Medîne'deki bahçeli evi, her taraftan ziyaretçilerin geldiği bir okul görünümündeydi. Donaldson'un tabiriyle İmam Cafer "*Sokratvârî*" bir okul teşkil etmişti.³⁶⁰ Kendisini dinlemek ve bilgi almak için gelenler arasındaki birçok isim, daha sonra fıkıh ve kelâmın gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır.³⁶¹ Esed Haydar, İmam Cafer'in, kendi zamanında eğitim ve kültür hareketinin tartışmasız önderi, felsefî medreselerin kurucusu ve her yerden felsefe öğrencilerinin aradığı şahsiyet olduğunu söyler.³⁶²

İmam Cafer'in Medîne'deki evinde tesis ettiği ilmi tedris halkaları, adeta hadîs, tefsir, hikmet, kelâm, edebiyat'ın büyük âlimlerinin müdavim olduğu bir İslam Üniversitesiydi. Zamanının bir çok İslam uleması bu üniversitenin mezunu ve İmam Cafer es-Sâdık'ın talebeleri idi.³⁶³ İmam Cafer es-Sâdık, eğitimin ferdî olarak değil, bir müessese şeklinde yürütülmesi gerektiğini göstermiştir.³⁶⁴ Bu üniversite veya medresenin tarihî, toplumsal ve ilmî yönlerine, dinî ilimler merkez teşkil ediyordu.³⁶⁵

O'nun talebeleri arasında şüphesiz en ilgi çekici olanı İmam Azam Ebû Hanîfe'dir.³⁶⁶ İmam Ebû Hanîfe ile İmam Cafer arasındaki yakın ilgi ve sevgi bağının, akrabalık bağı ile de kuvvetlendiği rivayet edilir. Buna göre İmam Cafer es-Sâdık, Ebû Hanîfe'nin o sırada dul olan annesiyle evlenmiştir.³⁶⁷ Ebû Hanîfe Hz. Ali'nin soyuna

³⁵⁵ Muhsin el-Emîn, I, 664; Hasan el-Emîn, I, 565.

³⁵⁶ Tahir, V, 314.

³⁵⁷ Cuma Muhammed, 212.

³⁵⁸ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 262.

³⁵⁹ Uyar, 451.

³⁶⁰ Dwight M. Donaldson, *The Shi'ite religion*, London 1933, 132.

³⁶¹ Fıglalı, 164.

³⁶² Haydar, 30.

³⁶³ en-Nablûsî, "*el-İmam Cafer es-Sâdık*", 344; Muhammed el-Halîf, IV, 162; Haydar, 50.

³⁶⁴ Ell Hacc Hüseyin Vedâd, *Ehl-i Beyt*, y.y., tsz., 106.

³⁶⁵ Ali, VII, 621, 622.

³⁶⁶ Zehebî, Tarih, III, 830; el-Mizzî, V, 79, es-Sübânî, II, 8; Tahir, V, 314; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 34.

³⁶⁷ Müceddidî, 347. (Yukarda zikredilen bilgiye, bu dipnotta adı geçen eserin dışında başka herhangi bir kaynakta rastlanmamıştır)

karşı büyük bir yakınlık ve bağlılık duymuş, ömrü boyunca hep Ehl-i Beyt'in yanında olmuş, maddi ve manevi olarak onları desteklemiştir.³⁶⁸

İmam Cafer, yaşadığı asrın ilmi ve fikri meselelerini ihâta ederdi. Arapça, Farsça, Süryânice ve Nabâtiyece gibi çok dilleri bilirdi. Coğrafya, Hey'et, Felek ve Kimya vb. birçok ilme vukufiyeti biliniyordu.³⁶⁹ Müfessir, muhaddis, fıkhîta âlim, hakîm ve zâhid idi.³⁷⁰ Hukuk ilminde de kendi zamanının en güvenilir kaynaklarından biri sayılmıştır.³⁷¹ İmam Cafer ilim öğrenirken, hem Medînelilerin hem de Iraklıların ilmini alıyordu. Taassupla birine sarılıp diğerini atmıyordu. Yani onun ilmi sadece Ehl-i Beyt ilmi ile sınırlı değildi. İmam Cafer, başlı başına bir müçtehit. Kendine göre bir usulü vardı. İctihatlari bazen Iraklılar bazen de Hicazlılarla birleşiyordu. Diğer müçtehitlerin görüşlerini bilmeye de önem veriyordu. Çünkü sair usulleri bilmek en sağlam görüşe ve en tutarlı sisteme götüren yoldur.³⁷² O, Medîne fikhini sonraki nesillere taşıyan yedi fakihten birisiydi.³⁷³

İmam Cafer es-Sâdık Medîne'de, yani tâbînün, muhaddis, râvi ve fakîhlerinin zuhur ettiği yerde büyüdü. Fakat onun ilme vukûfiyeti noktasında hiçbir tâbîî, fakîh ve muhaddis ona ulaşamamıştır. Bu ilmi babası İmam Muhammed el-Bâkır, İmam Zeyne'l-Abidîn, Hz. Hüseyin ve Hz. Ali yoluyla Resûlullah'tan (s.a.v.) almıştır. Özellikle Şîa'ya göre: *“İmamların ilmi ledünnî olup, doğrudan doğruya Allah tarafından verilmiştir. Fakat Ehl-i Sünnet, onlardan gaflet etmişler, Şîi-İmâmiyye Mezhebi imamlarının bâzılarını âlimlerinin arasına koymamışlar ve tanımamışlardır. Onlardan hiçbir hadîs de nakletmemişlerdir.”*³⁷⁴

Yine de Ehl-i Sünnet ve Şîa İmam Cafer es-Sâdık'ın ilim ve fâzileti hakkında müttefiktir. İmam Cafer es-Sâdık, imamlar arasında en uzun ömürlü olanı idi ve yaşadığı asırda Şîa'nın ve Ehl-i Beyt tâbîlerinin dîni mercîi olmuştu. Dostlarına ve

³⁶⁸ Fığlalı, 164; Müceddidî, 347.

³⁶⁹ Ali, VII, 621, 622.

³⁷⁰ Nuveyhid, I, 126.

³⁷¹ M. A. Draz, “*Ja'far Ibn Muhammad al-Sadiq*” *Encyclopedia Of The Holy Qur'an*, Delhi 2000, II, 635.

³⁷² Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 35.

³⁷³ en-Neşşar, 161; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 34; Tahir, V, 314

³⁷⁴ *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358-359; Mübeyyad, I, 205

tâbilerine fıkıh ilminin kapılarını açık bırakmış ve Ehl-i Beyt fikhını bütün dünyaya tanıtmıştır.³⁷⁵

Zehebî, Amr b. Ebî'l Mikdam'ın şöyle dediğini rivayet eder: “*Her ne zaman Cafer b. Muhammed'i görseydiniz anladınız ki o, peygamber neslindedir.*”³⁷⁶ Onu cemrede gördüm ayakta durmuş, “*Benden sorunuz! Benden sorunuz!*” diyordu.³⁷⁷ Hammâd b. Zeyd, Eyyub'dan Cafer'in, “*Vallahi bize sorduğunuz bütün sualleri, bizim dışımızda bizden daha iyi bileni tanımıyoruz*”³⁷⁸ dediğini rivayet etmiştir. Sâlih b. Ebî'l Esved'den rivayet olunur ki: “Cafer b. Muhammed “ **سلوني قبل ان تفقدوني فانه لا يحدثكم احد** ”³⁷⁹ **بعدي بمثل حديثي**” buyuruyordu.³⁸⁰ Bu sözü ise Hz. Ali ve onun torunu İmam Cafer es-Sâdık'tan başka kimse söylememiştir.³⁸¹

Cafer es-Sâdık'ın, fikirlerini inşâ ederken takip ettiği yöntemi şu şekilde özetlediği rivayet edilir: “Şüpheli şeyleri terk etmek, helâka atılmaktan iyidir. Allah'ın kitabına uyanları alınız uymayanları bırakınız.” Hadîs konusunda da: “Kur'ân'a uyan hadîsleri alınız, uymayanları terk ediniz. Her şey kitap ve sünnete râcidir, Allah'ın kitabına uymayan her hadîs uydurmadır” ve “Allah'ın kitabına uymayan söz, dışı parlak fakat asılsız sözdür” şeklinde benzeri fikirler de beyan ettiği ifade edilmiştir.³⁸²

İmam Cafer fıkıhla ilgili olarak “ **ومن يؤت الحكمت فقد اوتى خيرا كثيرا** ”³⁸³ ayetini: “Hikmet dinde marifet ve fıkıhtır. Fakih ise hadîste arif olandır” diye açıklamıştır.³⁸⁴ Yine İmam Cafer'in, içtihat ve kıyasın dini konularda meşrû kaynaklar olarak görülmesine karşı çıktığı da çeşitli kaynaklardan bize ulaşan bilgiler arasındadır.³⁸⁵

³⁷⁵ İmam Cemalüddîn Ebû'l-Ferec İbn Cevzî, *Sıfâtü's-Safve (Resûlullah a.s.'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri)*, Çev; Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İst. 2006, 456; el-Mizzî, V, 79; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, 359; Mübeyyad, I, 205

³⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VI, 257; İbn Cevzî, 456; el-Mizzî, V, 79; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, 359; Mübeyyad, I, 205.

³⁷⁷ el-Mizzî, V, 79; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, 359; Mübeyyad, I, 205.

³⁷⁸ İbn Ebî Hayseme, II, 333; Zehebî, *Tarih*, III, 830; el-Mizzî, 5, 83

³⁷⁹ “Beni kaybetmeden ne soracaksanız sorunuz, zîra benden sonrakiler size benim anlatacaklarımı anlatamazlar.”

³⁸⁰ Zehebî, *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 831; Mağribî, III, 293; el-Mizzî, V, 75-76; Muhsin el-Emîn, I, 664; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, 359; Mübeyyad, I, 204; Gürel, 219.

³⁸¹ Muhsin el-Emîn, I, 664; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, Tahran h.1373, IV, 478. (Bu sözün ilk defa Hz. Peygamber tarafından söylendiği, daha sonra Hz. Ali ve İmam Cafer es-Sâdık'ın da aynı veya benzer sözler söylediği de belirtilmiştir. ayrıntı için bkz. Abdülkadir Badıllı, *Risale-i Nûr'un Kudsi Kaynakları*, Envar Neşriyat, İst. 2007, 877.)

³⁸² Atalan, Cafer-i Sadık, 88.

³⁸³ Bakara, 2/262: “Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona pek çok hayır verilmiştir.”

³⁸⁴ Muhammed el-Halîlî, IV, 181; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 88.

³⁸⁵ Douglas S. Crow, “*Ja'far al-Sadiq*”, *Encyclopedia Of Religion*, New York 1987, VII, 505.

Bütün kaynaklar, İmam Cafer es-Sâdık'ın, Hadîs ve Fıkıh sahasında olduğu gibi Kimya, Simya ve Cebir'de de söz sahibi olduğunu bildirir.³⁸⁶ İbn Hallikân: “*Kimya sanatında, zecr ve fal ilimlerinde söz sahibiydi*” der.³⁸⁷ Bazı tarihçiler ise bu ilimlerin sadece ona nispetinden bahseder.³⁸⁸ Kimya ilmi ile meşgul olduğu rivayet edildiği gibi “*Cefr*” ilmi de ona isnat edilmiştir.³⁸⁹

Cafer es-Sâdık'ın tabî ilimler ve özellikle kimya konusunda geniş çalışmaları bulunduğu, nitrik asit ve kezzap ile tuz ruhunun karışımından meydana gelen ve altın eritmeye mahsus bir sıvı olan “*aqua regia*” yı (El-Mâü'l-Melikî/Kral Suyu) keşfettiği ve kimya konusundaki bilgilerini kabiliyetli gördüğü öğrencisi Câbir b. Hayyan'a öğrettiği yaygın rivayetler arasındadır. Ancak bu rivayetlerin doğruluğu çok şüphelidir. J. F. Ruska ve P. Kraus gibi bazı şarkiyatçılar kimya, ve havas gibi konularda Cafer es-Sâdık'a isnat edilen rivayetlerin asılsız olduklarını ileri sürmüşlerdir.³⁹⁰ Mesela Pleßner, yaptığı değerlendirmede, “İmam Cafer es-Sâdık hakkında o kadar uydurma vardır ki, Kimya konusunda yazdığı iddia edilen eserlerin, onun olmadığına dair delil bulmaya bile gerek yoktur. Elimizdeki önemli ölçüt, öğrencisi Câbir'in, onun Kimya üstadlığı hakkında söyledikleridir. Sonradan ortaya çıkan, ona isnat edilmiş eserlerden de bu anlaşılır” der.³⁹¹ Ruska'ya göre, o dönemde Medîne'de Kimya ile ilgilenmeyi mümkün kılacak şartlar mevcut değildi. Ayrıca bu takvâ ehli insanların teorik veya pratik Kimya bilgilerine ulaşmaları imkansızdı. Ancak bazı araştırmacılar, Cafer'in genellikle Medîne'de yaşamakla birlikte Irak'a giderek bir süre orda kaldığını, Kimya, Tıp ve Astronomi'ye özel merakı olan ve bu alanda birkaç kitabın Arapça'ya çevrilmesini sağlayan Hâlid b. Yezîd'in halasının oğlu olduğunu dikkate alarak, kimya ile ilgilenmiş olabileceğini belirtmişlerdir. Bununla beraber, gerek kimya gerekse cefr, Tılsım, Havas, Huruf gibi sırrî ilimlerde uzman olduğu, kitaplar yazdığı, öğrenciler yetiştirdiği, keşifler yaptığı yolundaki iddialar tamamen asılsız olmasa bile büyük ölçüde mübalağalıdır.³⁹² Ebû Zehra: “*Bu söz konusu risalelerin İmam Cafer es-Sâdık'a ait olduklarının doğruluk derecesi ne olursa olsun, biz gönül huzuru ile İmam Cafer'in 'Kozmoloji'yi bildiğini, buna önem verdiğini söyleyebiliriz. İmam Cafer'in Kozmoloji ile uğraştığına dair*

³⁸⁶ Yaşar N. Öztürk, “*Cafer b. Muhammed es-Sadık*”, XI, 30.

³⁸⁷ İbn Hallikan, I, 327. (Kimyadan sanat, faldan ilim olarak bahsedilmesi zamansal açıdan dikkate değerdir.)

³⁸⁸ İbnü'l-Verdî, I, 187.

³⁸⁹ Atıyyetullah, 612.

³⁹⁰ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 2-3

³⁹¹ M. Pleßner, *Der Islam*, XVIII, (1/2), 178-179, Berlin, 1929.

³⁹² Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 2-3

elimizde birçok delil vardır. O bu ilmi Allah'ı bilmek ve O'nun vahdaniyetini ispat etmek için bir araç olarak kullanmak istemiştir” der.³⁹³

Öz ise: “Bu hususta kendisine isnat edilen görüş, bilgi, ve eserlerin çoğu, aslında sonraki Şii-Bâtınî zümrelere ait olup Cafer es-Sâdık'ın bütün Müslümanlar nezdinde saygı gören kişiliğini istismar etmek üzere ona izafe edilmiştir. Nitekim Buhârî'nin Cafer'in yanına girip çıkanların, onun ağzından hadîs uydurduklarını göz önünde bulundurarak ondan nakledilen hadîslere itibar etmemesi, o daha hayatta iken çevresinin kendisi hakkında yakıştırmalar yapmaya başladığını göstermektedir” açıklamasını yapar.³⁹⁴

Şîa'dan olan Kuleynî, İbn Babaveyh ve diğer birçok âlimlerin kitaplarında, İmam Cafer'in talebeleri tarafından kayıt ve nakledilen binlerce rivayetin mevcut olduğu iddia edilir. Bu kaynaklar aynı zamanda İmam Cafer es-Sâdık'ın Şîi öğretisini bizzat tesis ve neşrettiğini de söylerler.³⁹⁵ Şîa kaynaklarından “*el-Kâfî*”, “*Men La Yahduruhu'l-Fakîh*”, “*et-Tehzîb*” ve “*el-İstibsâr*”ın, ayrıca daha birçok eserin önemli kısmının İmam Cafer'den geldiği kabul edilir. Şîa'ya göre Fıkıh: Kur'ân, sünnet, akıl ve nakil olmak üzere dört kaynak esas alınarak fer'î hükümlerin tespit edilmesidir. Sünnet diye adlandırılan Hz. Peygamber'in ve onun Ehl-i Beyt'inin sözleri, Şîa fikhının temel kaynağıdır. Bu açıdan bakıldığında da İmam Cafer'in Şîa fikhındaki yeri tartışmasızdır.³⁹⁶ Batılı araştırmacılar da, muhtemelen Şîi kaynakları referans aldıkları için benzer şeyler söylemişlerdir. Mesela Crow: “*Cafer'in esas ağırlık verdiği konu, onun imamete dair öğretileridir. Yaratılanlar içinde Allah'ın vekili olarak imam, fanilere karşı Allah'a şahitlik yapan bir hüccet görevi görür. İmamın rûhanî otoritesi, uyulması zorunlu olan tek otoriter bilgi kaynağı ve rehberi olması, tarihte evrensel kurtuluşun gelişiminin bir parçası olarak algılanmaktadır*” der.³⁹⁷

Yukarıda da belirttiğimiz, Şîi öğretinin İmam Cafer es-Sâdık tarafından tesis edildiği fikrine katılmayan ulemanın sayısı hiç de azımsanacak ölçüde değildir. Mesela Endelûsî: “*Şîa onun hakkında birçok yalan uydurmuş ve Caferî Mezhebi'ni ona nispet etmişlerdir*”³⁹⁸ fikrini savunur. Batılı araştırmacılarından Hodgson ise haklı olarak:

³⁹³ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 36.

³⁹⁴ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 2-3

³⁹⁵ Martin, I, 369.

³⁹⁶ Muhammed el-Halîlî, IV, 180.

³⁹⁷ Crow, “*Ja'far al-Sâdık*”, VII, 505.

³⁹⁸ el-Endelûsî, 134.

“Şîa'nın fıkhındaki duruşu, İmam Cafer zamanında belirginleşmeye başlamıştır. Fakat İmâmiyye, İsmâiliyye veya Zeydiyye fıkıh sistemlerinin ona nasıl atfedildiği belli değildir”³⁹⁹ der.

Şîa kaynaklarında İmam Cafer es-Sâdık hakkında şu değerlendirmeler de vardır: İmamların bilgisi hata ihtimali olmayan ledünnî bilgi türünden olduğu için İmam Cafer es-Sâdık'ın fıkıhla ilgili görüşleri de delillerinden istinbat edilerek ulaşılmış aklî bilgiler olmayıp, Hz. Peygamber'den kendisine intikal eden İlâhî bilginin sonucudur. Bu sebeple o, helâl ve haramlarla ilgili gerçekleri bilmek için diğer müçtehitler gibi içtihat ederek belli bir hükme ulaşmak durumunda değildir. Allah'tan gelen vahyi yorumlama yetkisine sahiptir.⁴⁰⁰ Nitekim Şîa akidesine göre imamet, nübüvvet gibi Allah vergisidir.⁴⁰¹ İmamlar masumdurlar, yani peygamberler gibi onların da “ismet” sıfatları vardır.⁴⁰² Bunun delili de: “Ey Ehl-i Beyt! Şüphesiz Allah sizden kiri gidermek ve sizi tertemiz kılmak ister”⁴⁰³ mealindeki ayettir. Bu ayet Ehl-i Beyt'e mensup imamların tertemiz ve günahsız olduğunu gösterir. Çünkü Peygamber ve İmamlardan, herhangi bir günah, isyan, unutmaya veya bu kabilden bir şey sudur edecek olursa, onlara ittiba etmesi gereken Müslümanların günah işlemesine, Allah'tan bir ruhsat verilmiş ve meşrulaşmış olur. Bu da dînen ve aklen doğru değildir. Dolayısıyla Peygamber de, onun temsilcisi olan imamlar da günah işlemezler.⁴⁰⁴

İmam Cafer'in “cefr” ilmini bildiği de söylenir. Cefr, çalışıp tahsil yapmakla elde edilemeyen, fakat Peygamber'in vasiyeti veya buna benzer bir yol ile yüce Allah katından verilen bir ilim çeşididir. Günümüzde bazı İmâmiyye taraftarı yazarlar şöyle der: “Cefr ilmi, dünyanın sonuna kadar meydana gelecek olayların bilinmesini sağlayan harflerin ilmidir. İmam Cafer'den nakledildiğine göre bu imamlar cefr ilmine sahiptiler. O, bu ilmi şöyle anlatmıştır: ‘Cefr deriden bir kap olup, içinde peygamberlerin ilmi ile daha önce yaşayan İsrailoğulları'nın âlimlerinin ilimleri vardır.’ Bugün o bilginlerden Cefr'e dair birçok şey bize kadar gelmiştir. Bizler bu ilmi ve bunu kullanmayı bilmemek

³⁹⁹ Hodgson, “*Dja'far al-Sadık*”, II, 374.

⁴⁰⁰ Muhammed el-Halîlî, IV, 181; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 2; Martin, I, 369.

⁴⁰¹ Haydar, 66.

⁴⁰² en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 343; Haydar, 66.

⁴⁰³ Ahzab 33/33.

⁴⁰⁴ en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 343.

de cefr'e dair söylenen bu sözlerden anlıyoruz ki cefr onların kaynaklarından. Bu ilim şerefli bir ilimdir ve Yüce Allah bunu onlara ihsan etmiştir.”⁴⁰⁵

İbn Haldun Mukaddime’de, İmam Cafer’e nispet edilen “*cefr*” ile ilgili şu bilgileri verir: “*Şûilerden Zeydiyye kolunun başkanı Harun b. Said el-İclî’nin elinde İmam Cafer es-Sâdık’tan rivayet edilen bir kitap vardı. Bu kitapta Peygamber Ailesi’nin başlarına gelecek hal ve felaketler yazılı idi. Cafer es-Sâdık ve başkaları bu vakıaları keşif, mûkaşefe ve keramet yoluyla bilmişlerdir. Bu ihbarat, küçük bir öküz derisine yazılı idi. Bu deriden nakledilerek yazılan kitaba, derinin adına nispetle ‘cefr’ adı verildi. Bundan sonra bu ad kitabın adı olarak kullanılmıştır. Bu kitapta Cafer es-Sâdık’tan rivayet edilerek, Kur’ân tefsiri ve ayetlerin içindeki garip ve acaip manalar yazılmıştı. Fakat bu kitabın rivayeti bize ulaşmadığı gibi, kitabın kendisi de elimize geçmemiştir.*”⁴⁰⁶

İmam Cafer es-Sâdık, ilmin yazıya geçirilmesini teşvik ederdi. Bunun için o, öğrencilerine: “Yazınız, çünkü siz yazmadıkça konuları bellemezsiniz” derdi. Onun zamanında ilmi yazıya geçirmek yaygındı. Burada “ilmin yazılması” demek kitap yazmak, bir takım çalışmaları tasnif etmek demek değildir. Mesela Hz. Ali’nin bazı hukuki olay ve tasarrufların hükmünü yazdığı müzekkereleri vardı. İmam Cafer’in zamanında da hadîs yazmak yaygındı. Mesela İmam Malik’in rivayetlerinden, duyduğu hadisleri yazmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷

İsnâşeriyye’ye göre: “O, bütün gizli, felsefî, tasavvufî, fikhî, kimyevî ve tabiî ilimlere, ayrıca Zebûr, Tevrat, İncil ve Hz. İbrahim’in suhufuna, Hz. Fâtıma’nın mushafına, her türlü helâl ve harama, geçmiş ve gelecekteki bilgileri ihtiva eden cefr ilmine vâkıftır; İlâhî ilimlerin taşıyıcısıdır. Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan Mûsâ ve Hızır kıssasındaki ihtilafta, her ikisinin de haberdar olmadığı hususları bilen, başlangıçtan kıyamete kadar olmuş ve olacak her şeyi Hz. Peygamber’den veraset yoluyla öğrenmiş kimsedir.”⁴⁰⁸

Cefr, havas ve tılsım gibi bir takım gizli ilimlerin, gaybı ve geleceği bilme ile ilgili bazı olağanüstü yeteneklerin Cafer es-Sâdık’a nispet edilmesi daha ziyade son

⁴⁰⁵ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 38.

⁴⁰⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 196,197. (Konuyla ilgili ayrıca bkz. en-Neşşar, 163; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 38-40; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 49; Tahir, V, 317.)

⁴⁰⁷ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 87.

⁴⁰⁸ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”,VII, 1.

dönem mutasavvıfları için ilgi çekici olmuş, bu ise birçok hurâfî inanç ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁴⁰⁹ Şîi gruplar, Cafer es-Sâdık'a pek çok mucize isnat etmiş, bütün dua ve dileklerinin kabul olduğunu, dünyadaki bütün lisanları bildiğini iddia ederek, hemen her konuda söylenmiş hikmetli sözlerinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu sözlere “*Nesrü'd-Dürer/ Saçılmış İnciler*” denilmektedir.⁴¹⁰

Ehl-i Sünnet âlimleri ise Cafer Sâdık'ı, hadîste sika, fıkıhta içtihat derecesinde, sezgi gücü yüksek, doğru sözlü, nakline ve görüşlerine güvenilir bir hadîs-fıkıh âlimi ve başta kitap ve sünnet olmak üzere dayanacağı kaynakları ve içtihadında uygulayacağı metotları bulunan ve ismet sıfatı olmayan bir müçtehit olarak kabul etmektedirler.⁴¹¹ Çalışmanın ilgili bölümlerinde bahsedildiği üzere İmam Cafer es-Sâdık'tan başta fıkıh olmak üzere çeşitli ilimler tahsil eden ehl-i sünnet ulemasının sayısı da oldukça fazladır. Hatta Muhammed Halîlî, İbn Ebî'l-Hadîd'in, Ehl-i Sünnet'in dört mezhebine de kaynak olarak İmam Cafer es-Sâdık'ı gösterdiğini belirtir.⁴¹²

2. Alimlerin İmam Cafer es-Sâdık Hakkında Söyledikleri

İmam-ı Azam Ebû Hanîfe, İmam Cafer'i kastederek: “*İnsanların en bilgisi, insanların ihtilaflarını en iyi bilendir*” demiştir.⁴¹³ İhtilaftan kasıt, müçtehitler arası fikhî içtihatların ihtilafı idi.⁴¹⁴ Ayrıca: “*Vallahi Cafer b. Muhammed es-Sâdık'tan daha fakîh (bilgin) birini görmedim*”⁴¹⁵ ve ondan ders aldığı iki yılı kastederek “*Eğer o iki yıl olmasa Numan helâk olurdu*” demiştir.⁴¹⁶

İmam Mâlik: “İbadet, ilim ve takva bakımından ondan daha faziletlisini ne göz görmüş, ne kulak işitmiş ne de beşer kalbine hutûr etmiştir” der.⁴¹⁷

⁴⁰⁹ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 179.

⁴¹⁰ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 2.

⁴¹¹ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1-2.

⁴¹² Muhammed el-Halîlî, IV, 181.

⁴¹³ Zehebî, *Tarih*, III, 830; el-Mizzî, V, 79, es-Sübhanî, II, 8; Tahir, V, 314; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 34.

⁴¹⁴ Abdülhâlim el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 102.

⁴¹⁵ Zehebî, *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 829; el-Mizzî, V, 75,76-79; eş-Şek'a, 57; Haydar, 36; el-Hakîmî, 41; Mübeyyad, I, 205; Ahmed, 53; en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 354; Edîb, 174; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358-359; Muhsin el-Emîn, I, 664.

⁴¹⁶ Muhammed el-Halîlî, IV, 157; en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 354; Ahmed, 52; Gürel, 213.

⁴¹⁷ Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâri'l-Câmia li Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athâr*, II. Baskı, I-CX, Beyrut, 198, XLVII, 28; Muhammed el-Halîlî, IV, 157; en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 354; el-Hakîmî, 40; Haydar, 36; Muhsin el-Emîn, I, 664; el-Mizzî, 5, 79; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358, 359; Hasan el-Emîn, I, 565.

İmam Cafer es-Sâdık'tan yüz yıl sonra gelen meşhur nakkad Ebî Bahr el-Câhız: “O, dünyayı ilim ve fıkıhla dolduran kişidir ve bu meyanda Ebû Hanîfe ve Süfyan es-Sevrî'nin O'nun öğrencileri olması yeterli hüccettir” der.⁴¹⁸

İbn Hallikan: “İmam Cafer'in fazîleti o kadar meşhurdur ki beyan etmeğe ihtiyaç yoktur.” İbn-i Hacer el-Askalânî ise: “Cafer b. Muhammed, dünyanın her yerinde ilim ve hikmette meşhurdu ve bütün Müslümanlar İlm-i İslamı ondan öğrenmiş ve nakletmişlerdir. O, fakîh ve sadûk'tur” demiştir.⁴¹⁹

İbn Ebî Leylâ: “Ben söylediğim bir sözü veya verdiğim bir hükmü hiç kimsenin sözü ile terk etmezdim ancak bir kişi hariç: O da Cafer b. Muhammed idi” der.⁴²⁰

İbn Teymiyye, İmam Cafer es-Sâdık, babası İmam Bâkır ve dedesi Zeyne'l-Âbidîn'i, Hz. Ali'den sonra umum Ehl-i Beyt'in en hayırlıları saymış ve ihtiramın en büyüğünü göstermiştir.⁴²¹

Şehristâni onu: “Dinde bol ilim, hikmette kâmil edep, dünyaya karşı olgun bir zühd, şehvetlere karşı tam bir takva sahibiydi” sözleriyle,⁴²² Amr b. Ebî'l Mikdam: “Cafer b. Muhammed'e baktığımda onun nebîler sülâlesinden olduğunu anlardım”⁴²³ diyerek anlatmışlardır.

Meşhur Muhaddislerden İbn Ebî'l-Avcâ, İmam Cafer'i kastederek: “O, dünyada istediği zaman cesede bürünen bir rûhaniydi” demiştir.⁴²⁴

Zuhaylî ise: “O, nübüvvet nurundan bir meşaleydi, takvası, ibadeti, ve zühdü hep kitap ve sünnet eksenliydi. Kur'ân edebi ile edeplenmiş, Allah'ın iki cihanda razı olacağı mümin ahlakı ile ahlaklanmıştı” sözleriyle tavsif eder.⁴²⁵

⁴¹⁸ Abdülhâlim el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 102. es-Sübhânî, II, 8; Muhammed el-Halîlî, IV, 157.

⁴¹⁹ İmam Cemalüddîn Ebû'l Ferec İbn Cevzî, *Sıfâtü's-Safve (Resûlullah a.s.'in Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri)*, Çev; Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İst. 2006, 456; el-Mizzî, V, 79; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358-359; Mübeyyad, I, 205; Muhammed el-Halîlî, IV, 157.

⁴²⁰ Muhsin el-Emîn, I, 664.

⁴²¹ en-Neşşar, 162.

⁴²² Ali, VII, 622.

⁴²³ el-Cevzî, 168; el-Mizzî, 5, 78; Muhammed el-Halîlî, IV, 159; en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 354.

⁴²⁴ Muhammed el-Halîlî, IV, 157.

⁴²⁵ Vehbe Zuhaylî, 146.

Seyyid Muhsin el-Emîn, “*Sûku’l-Arûs*” isimli eserden İmam Cafer es-Sâdık’ı medheden aşağıdaki beyti örnek verir:

“*انت يا جعفر فوق المدح والمدح عناء انما الاشراف ارض ولهم انت سماء*”: “Sen Ey Cafer! Övgüler üstüsün, nitekim övgü vasfetmektir. Bütün manevi makam sahipleri yeryüzüdür ve sen onların üzerindeki seması.”⁴²⁶

3. Tahsil Hayatı

İmam Cafer Medîne’de, dinî ve ilmi olarak, kültürlü, eğitilmiş bir aile çevresinde, sahabî izleriyle⁴²⁷ ve İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) ve emsâli büyük tabîlerle dolu bir ortamda yetişti.⁴²⁸ İmam Cafer es-Sâdık 12⁴²⁹ veya 15 yıl kadar dedesi İmam Zeyne’l-Abidîn’in (95/713) yanında kaldı.⁴³⁰ Onun terbiyesini ve gözetimini dedesi üstlenmişti. Dedesinin vefatında 14 yaşındaydı. Dedesi İmam Zeyne’l-Âbidin Hicaz bölgesinde herkesin hayran olduğu birisi idi.⁴³¹ Sonra hicrî 114/733 tarihine kadar 19⁴³² veya 20 yıl; Fıkıh, Tefsir, Fetva, Kur’ân ilimleri, Hikmet, Tarih ve Dilbilgisinde derinlemesine vukuf sahibi olan, babası İmam Muhammed Bâkır’ın yanında kaldı.⁴³³ İmam Bâkır, Medîne’de ilk İslam Üniversitesi’ni tesis etmiştir. İmam Cafer sonraki dönemde yıllarca ders vereceği bu havzada eğitimini aldı.⁴³⁴ İmam Cafer, aynı zamanda Ehl-i Beyt’in üniversitesi sayılan bu medresede, otuz yıldan fazla ders verdi.⁴³⁵ İmam Zeyne’l-Abidîn ve İmam Bâkır’ın uzun sohbet ve dersleri İmam Cafer es-Sâdık’ın onların ilim ve hikmetlerini öğrenmesini temin etti. Babasının vefatında 31⁴³⁶ veya 34 yaşındaydı (35 diyenlerde vardır).⁴³⁷ İmam Cafer’in tahsil hayatı, ancak pederinin vefatıyla son bulmuştur.⁴³⁸ İmam Cafer es-Sâdık, fakihlerin değişik usul ve sistemlerini öğrenmeye çok önem veriyordu, bundan amacı usuller (metodoloji) arasında en doğru

⁴²⁶ Muhsin el-Emîn, I, 676.

⁴²⁷ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu*, II, 358; Tahir, V, 313; Ali, VII, 621; Muhammed el-Halîfî, IV, 148.

⁴²⁸ Cuma Muhammed, 212.

⁴²⁹ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu*, II, 358; Tahir, V, 313; Ali, VII, 621; Muhammed el-Halîfî, IV, 148; el-Fadl İbnü’l-Hasan et-Tabresî, 313.

⁴³⁰ Muhsin el-Emîn, I, 659; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

⁴³¹ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 33

⁴³² Muhammed el-Halîfî, IV, 148; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; el-Fadl İbnü’l-Hasan et-Tabresî, 313.

⁴³³ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80.

⁴³⁴ en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 335.

⁴³⁵ Abdülhamîd el-Muhâcir, *Er-Resûl ve Ehl-u Beytihi Esmâün Lâ tünsâ*, Müessesetü’l-‘A’lemî, Beyrut 1992, II, 118.

⁴³⁶ İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80.

⁴³⁷ *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu*, II, 358; Muhsin el-Emîn, I, 659; Tahir, V, 313; Ali, VII, 621; Muhammed el-Halîfî, IV, 148; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 35; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

⁴³⁸ *Mevsûatü’l-İlâmî’l-Fikri’l-İslâmî*, 212.

sistemi seçip tercih etmekte.⁴³⁹ Babasından sonra, onun halifesi olarak yine 34 yıl Müslümanların başında imamet görevini yerine getirdi.⁴⁴⁰ İmâmeti ona, babası İmam Muhammed el-Bâkır vasiyet etmiştir.⁴⁴¹ Özellikle Hadîs ilmini, baba tarafından dedesi olan İmam Zeyne'l Abidîn'den ve anne tarafından dedesi Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'den almıştır. Kâsım b. Muhammed vefat ettiği zaman İmam Cafer 28 yaşındaydı.⁴⁴²

Ateş, İmam Cafer es-Sâdık'ın, ilhama mazhariyeti ile ilgili şu tespiti yapar: *“Ruhani tecrübelerle nefsinin saflaştırılan insanlarda ilhamın varlığı inkâr edilemez. Hatta bir konu üzerinde düşüncelerini teksif eden bilginlerde, bazen umutsuzluğa düştükleri sırada böyle bir halin görüldüğü, araştırdıkları konunun kalplerine doğduğu vaki olmuştur. İnsanın bütün bilgisi kendinden değildir. Çalışmasının ötesinde Allah'ın ilhamı da vardır. Biz buna Allah'ın tevfiği diyoruz. Bunun içindir ki Abdullah b. Mes'ud, içtihaden verdiği fetvalarda şöyle demiştir: 'Eğer doğru ise Allah'tandır yanlış ise benden ve şeytandandır.'* Hz. Peygamber de ümmeti içerisinde 'muhaddes', yani ilham edilmiş kimselerin bulunduğunu Buhârî'de bulunan bir hadîslerinde haber vermektedir. *İlham vardır, fakat ilhamın ve sadık bilginin yolu, rûhani riyazetlerden, derin araştırmalardan geçer. Bu derin riyazet ve tefekkürlerden sonra kalbe ilham ve keşif doğar. İmam Cafer'in ilmi önce kesbî olarak başlamış, sonra vehbî ilimlerle desteklenmiştir. Bütün deliller bunu açıkça ispat etmektedir. Fakat İmâmiyye'nin dediği gibi ilhama mazhar olan kimse, hatadan sâlim olamaz. Onun her sözü muhakkak doğru değildir. İlham dışındaki sözlerde hata edebilir. Ashab, düşünceleriyle içtihat ederler ve bazen ihtilafa düşerlerdi. Ashabdan üstün kimse düşünülmediğine göre, onlardan sonra gelen imamların da hata edebileceğini kabul etmek gerekir. Hasılı İmam Cafer es-Sâdık da insandır. İmâmiyye'nin dediği gibi masum değildir. Fakat nefsinin temizlemiş, ruhen aydınlanmıştır.”*⁴⁴³ Sonuç olarak, Ehl-i Sünnet'e göre İmam Cafer es-Sâdık, kendini ilme hasretmesi ile üstün âlimler dercesini kazanmıştır. Bunun için ilmi İlhami değil kesbîdir.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 34.

⁴⁴⁰ *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Muhsin el-Emîn, I, 659; Tahir, V, 313, Ali, VII, 621; Muhammed el-Halîfî, IV, 148; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 35; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

⁴⁴¹ Şeyh Müfid, 271.

⁴⁴² en-Neşşar, 161, Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 32.

⁴⁴³ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, 49-50.

⁴⁴⁴ Tahir, V, 317.

4. Hocaları

Önde gelen hocalarından biri, yukarıda değinildiği gibi, anne tarafından dedesi Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'dir. O Medîne-i Münevvere'de sahabî ve tabiîn ilminin kendilerinde müntehî olduğu yedi fakîhten biri olarak bilinir.⁴⁴⁵ Onların asrında, fetva onlardan alınır, fukahâ ve muhaddisler de tariklerini bu ilme dayandırırlandı. Kâsım, halası Hz. Aişe'nin hücrelerinde terbiye görmüş olduğu için, ondan rivayet eder, onunla fikhî hükümler verirdi. Babası Muhammed b. Ebû Bekir yoluyla, Hz. Ali'nin ilminden de çok şey iktibas etmişti. Hz. Ali, ona tıpkı kendi oğlu gibi ilgi alâka göstermiş, Hz. Ebû Bekir'in dul kalan eşi ile evlendikten sonra onu besleyip büyütüştür. Kâsım'ın, Abdullah İbn Abbas'tan ders aldığı da sabittir, Hz. Ayşe'den, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den ve Abdullah b. Abbas gibi Hâşimî büyüklerinden hadîs rivayet etmiştir. Dedesi Kâsım b. Muhammed vefat ettiği zaman (108/726) İmam Cafer 28 yaşında idi.⁴⁴⁶ Gördüğümüz kadarıyla Şîa kaynaklarında İmam Cafer es-Sâdık ve diğer on bir imamın hiç biri için “hocaları” diye bir şeyden bahsedilmez. Bunun sebebi Zeydan'ın da belirttiği gibi: “*İmamların ilmi, öncekinden sonrakine intikal ve tevarüs eden vehbî bir ilimdir, kesin ve kat'îdir. Çeşitli hocalardan ve medreselerden ders alarak elde edilmez*”⁴⁴⁷ şeklinde olan inançtır. Bu bakımdan rahatlıkla söylenebilir ki Şîi-Caferîler'in düşünce dünyasında “İmam Cafer es-Sâdık'ın hocaları” diye bir mefhum yoktur. Bu kanaate ve inanca örnek teşkil etmesi ve Şîi-Caferî'lerin imamlara bakış açılarını göstermesi bakımından aşağıdaki satırlar çok manidardır.

“...Abdullah b. Abbas diyor ki: ‘İlim on kısma bölünmüştür. Dokuzunu sadece Emirü'l Müminin Ali biliyor, geri kalan bir kısmı da Emirü'l Müminin Ali herkesten daha iyi biliyor.’ Şimdi biz diyoruz ki, Emirü'l Müminin Ali'nin ilmi, İmam Cafer es-Sâdık'a gelinceye kadar sürekli artmıştır. İmam Sadık hazretleri bu ilimlerin tümüne sahipti... İmam Cafer es-Sâdık'ın dedesi Kâsım b. Muhammed'den eğitim aldığı rivayeti akla ve nakle ters düşmektedir. Kâsım b. Muhammed'in âlim ve faziletli bir pir olduğu bir gerçektir; fakat nübüvvet ilminin mirasçısı olan İmam Cafer es-Sâdık'ın, İmam Muhammed Bâkır varken imam olmayan birinden eğitim almış olması kesinlikle aklın muhakemesi ve nakli delillerle bağdaşmaz; çünkü Ehl-i Beyt İmamları'nın kendileri zâhiri ve Bâtini ilimlerin mirasçılarındırlar...”⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Vehbe Zuhaylî, “*el-İmam Sâdık, Hasâisuhu-Fıkhuhu*”, 149; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 32; Tahir, V, 313.

⁴⁴⁶ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 32; Tahir, V, 313

⁴⁴⁷ Bkz. Zeydan, 177; Raşid Sayılır, *Resûlullah ve Ehl-i Beyti*, Kevser Yay. İst. 2006. 250-251; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 68.

⁴⁴⁸ Sayılır, 249.

“İmam Cafer es-Sâdık fikhî hükümlerini, Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber’in sünneti ve masum ilminden çıkarırdı...”⁴⁴⁹

“...Onun asıl karşıtlığı, Muhammed dininden sapmış, Peygamber’in ölümünden beri İslamın kendi çıkarlarına uygun olanlara yeni kurallar ekleyerek yarattıkları Emevî-Abbâsî İslam anlayışınaydı. Ali’den itibaren İmamlar kanalıyla kendisine kadar Ehlibeyt İslamını, Kur’ân-ı Kerîm ayetleri ve hadîslerin yorumunu tevil (mecazî-gizli, bâtinî) ile geliştirip, derin bilgisi ve araştırmalarını eski felsefî inanç akımlarıyla karşılaştırarak yaygınlaştıran İmam Cafer es-Sâdık oldu. İlk büyük mutasavvıflardan ve Bâtinîliğin kurucusu sayılan İmam Cafer es-Sâdık...”⁴⁵⁰

Ehl-i Sünnete göre ise ilmin vehbî kısmı olabilir, ama kesb mutlaka olmalıdır. İmamların ilmide öyledir.⁴⁵¹ İmam Cafer es-Sâdık’ın bazı sahabîleri görmüş olması ihtimal dahilindedir. Bunlar arasında Enes b. Mâlik, Sehl b. Sa’d gibi bazı sahabîler vardır.⁴⁵² Babası İmam Bâkır ve dedesi İmam Zeyne’l-Abidîn ile beraber Atâ b. Ebî Rebah, Urve b. Zübeyr, İbni Ömer’in mevlâsı Nafi’, İbn Şihâb ez-Zührî, İkrime, Muhammed b. Münkerdir, Ubeydullah b. Ebî Râfi’ ve İbn Ebî Meryem gibi birçok tabiîn Cafer’in hocaları arasında sayılır. Bu durum İmam Cafer es-Sâdık’ın şeriat ilimlerini tahsilinde ve anlayışında iki mesleği birleştirmesini sağladı. Bunların biri, Ehl-i Beyt imamları, diğeri ise Medîne-i Münevvere’nin tabiîn ulemâsı idi. İkisi de Nebî (s.a.v.) kaynağından fişkırıyordu.⁴⁵³

5. Talebeleri

İmam Cafer ile muasır olan Müslüman ulemâsından birçoğu, İmam Cafer es-Sâdık’tan ders alıp, fıkıh öğrenmiş ve ondan hadîs rivayet etmişlerdir. Tabiîn tabakasından olan Yahya b. Saîd el-Ensârî (onun akranlarından idi), Eyyub es-Sahtiyânî, Ebân b. Tağlib el- Bekrî el-Kûfî (141/759),⁴⁵⁴ Ebû Ömer b. el-Alâ ve Yezîd

⁴⁴⁹ Hasan Abbâs Nasrullah, “el-İtticahâtu’l-İnsaniyyetu fî Fıkhî’l-İmam Cafer es-Sâdık”, Mecelletü’l-‘Ulûmi’l-İnsaniyye, Tahran 1991, 59.

⁴⁵⁰ İsmail kaygusuz, “İmam Cafer Sadık, Ortodoks-Heterodoks Caferilik ve ‘Buyruk’”, Alevîlik, (Hazırlayan: İsmail Engin-Havva Engin), İst. 2004, 233.

⁴⁵¹ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, 49-50; Tahir, V, 317.

⁴⁵² Mübeyyad, I, 204.

⁴⁵³ Tahir, V, 313

⁴⁵⁴ Eban b. Tağlib, değerli bir sika ravîdir. İmam Bâkır’ın ona: “Sen Medîne Mescidi’nde otur ve gelenlere fetva ver. Cemaatimde seni görmekten memnun oluyorum” dediği rivayet edilir. Fakîh ve dilbilimcidir. Birçok te’lifî vardır. İbnü’n-Nedîm, “Fihrist” inde bazılarını zikretmiştir. Ayrıca İbn Sa’d “Tabakât”ında, Zehebî “Mizan”ında, onun dos doğru ve güvenilir bir râvi olduğunu kaydetmişlerdir. (bkz.Haydar, 53-54. Zeydan, 175; Bahşayîşî, I, 277; Muhsin el-Emîn, I, 664; Muhammed el-Halîlî, IV, 163-164; Ali, VII, 621; es-Sühânî, II, 5; Haydar, 54.) (Zehebî, onun sadık olduğunu söylemiş fakat Şîa’dan olduğu için bid’at üzere olduğunu da eklemiştir. Yalnız dikkat çekici husus, Zehebî’nin selef zamanındaki Şîa ile kendi zamanındaki müfrit Şîa’yı ayırmasıdır. Bu aynı zamanda Eban b. Tağlib’i “sadük” olarak kaydetmesinin de sebebidir. Zehebî’nin tespitine göre: “Selef zamanındaki Şîiler Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Muaviye ve Hz. Ali ile savaşan gruba hakaretle

b. Abdullah el-Hâdî.⁴⁵⁵ Bunları takip eden tabakadan, Ebû Hanîfe (150/768),⁴⁵⁶ Malik b. Enes (179/796),⁴⁵⁷ Süfyan b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî (161/778),⁴⁵⁸ Süfyan b. Uyeyne İbn Ebî İmran (198/814)⁴⁵⁹ ve Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'de tilmizleri arasındadır.⁴⁶⁰

Sâir imamlardan Evzaî (157/774), Süleyman b. Mihran (148/765), Şu'be b. Huccac (160/777),⁴⁶¹ Abdülmelik b. Cüreyc el-Kureşî (149/767),⁴⁶² Rûh b. Muhtar, İbrahim b. Edhem (162/779), Mâlik b. Dînar (131/748),⁴⁶³ Fudayl b. Iyaz (187/803),⁴⁶⁴ Hâtem b. İsmâil, Hafs b. Gıyâs, Züheyr b. Muhammed et-Temîmî (162/779), Yahya b. Saîd b. Ferrûh el-Kattan el-Basrî (198/814), İsmâil b. Cafer el-Ensârî, İbrahim b. Muhammed el-Eslemî el-Medenî, Dahhak b. Muhalled el-Basrî, Mus'ab b. Selam et-Temîmî el-Kûfî, Muhammed b. Felîh b. Süleyman el-Medenî (177/794), Abdülvehhab b. Abdülmecîd (194/810), Osman b. Ferkad el-Attâr (134/752), Abdülaziz b. İmran ez-Zühri (197/813), Abdullah b. Dükeyn el-Kûfî, Zeyd b. Atâ b. es-Sâib, Bişr b. Meymûn el-Horasânî (184/801), Ahmed b. Hanbel'in de hocalarından olan İbrahim b. Said ez-

taarruz ediyorlardı. Şimdikiler ise o büyük insanları tekfir edip, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den teberrî ediyorlar. Bu ise tepe takla edici bir sapmadır. Eban b. Tağlib ise, aslında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hakkını verir fakat Hz. Ali'nin onlardan efdal olduğunu kabul ederdi.” Bkz. Zehebî, Mîzan, I, 5.)

⁴⁵⁵ Tahir, V, 313, Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 41; Zeydan, 175.

⁴⁵⁶ Sâmi, III, 1820; Ziriklî, II, 121; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Nuveyhid, I, 126; Kehhâle, III, 145; Muhsin el-Emîn, I, 664; es-Sübhanî, II, 7; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslam*, III, 115; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 41. (İmâmiyye tarihçileri, Ebû Hanîfe'nin, iki yıl İmam Cafer es-Sâdık'ın sohbetlerinde bulunduğunu ve Cafer'in rivayetlerinin İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in kitaplarında bulunduğunu zikrederler. Bkz. Tahir, V, 314; Sa'd b. Abdullah el-Kummî, 211-212; Muğniye, 86.) (Ebû Hanîfe'nin, onun öğrencisi olması durumunu şu şekilde değerlendirenler de vardır: “*İmam Cafer es-Sâdık ve Ebû Hanîfe aynı sene dünyaya gelmişler, dolayısıyla aynı yaşadılar. Gerçi aynı yaşta olmak, diğerinden ders almaya ve talebe olmaya mani değilse de ekseriyetle kişi kendinden küçüklere ders verir. İmam Cafer ve Ebû Hanîfe arasındaki ilişki ise ilim ve marifetlerinin tebâdülü sahasında ortaya çıkmıştır.* Bkz. eş-Şek'a, 57. (Ebû Hanîfe'nin, Mekke ve Medîne'de ikameti esnasında ve Hicaz yolculuklarında İmam Cafer es-Sâdık'ın pederi İmam Bâkır ile beraberliği olmuştur. Ebû Hanîfe, *İmam Bâkır'dan ilk ders alanlardan biridir.* Bkz. Ahmed, 47.)

⁴⁵⁷ Ziriklî, II, 121; Meclisî, XLVII, 27; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212; Nuveyhid, I, 126; Kehhâle, III, 145; es-Sübhanî, II, 7; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 41. (İmam Mâlik b. Enes -Meclisine katılarak onun fihından ve rivayetlerinden faydalanmıştır. Ondan yaptığı rivayetlere “*Muvatta*” da rastlamak mümkündür. Bkz. Tahir, V, 314; Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212; Muğniye, 86.)

⁴⁵⁸ *İbn Kuteybe, Süfyan es-Sevrî'yi Şîa'dan saymıştır. Şii kaynaklara göre, İmam Cafer es-Sâdık'tan yirmi bin hadis rivayet etmiştir. Süfyan b. Uyeyne ise tenkitçi ve tartışmacı bir âlimdir. Zühri ve İbn Dînar'dan ders almıştır. Süfyan, Zühri'nin yaşça en küçük fakat en sağlam talebesiydi. Bütün ümmet onun güvenilirliği hususunda icmâ etmiştir. “Malik ve Uyeyne olmasa Hicaz ilmi kaybolurdu” diyen İmam Şâfii de, Süfyan'dan hadis rivayet etmiştir.* (Bkz. Zehebî, Mîzan, II, 170; Haydar, 86.)

⁴⁵⁹ Meclisî, XLVII, 27-28; Tahir, V, 314; Muhammed el-Halîfî, IV, 162.

⁴⁶⁰ Meclisî, XLVII, 28; Muhsin el-Emîn, I, 666.

⁴⁶¹ Meclisî, XLVII, 27; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Muhammed el-Halîfî, IV, 163.

⁴⁶² Ali, VII, 621; Muhammed el-Halîfî, IV, 163; Haydar, 53.

⁴⁶³ Ali, VII, 621; Muhammed el-Halîfî, IV, 163.

⁴⁶⁴ Muhammed el-Halîfî, IV, 163-164.

Zührî (183/800), Said b. Mesleme el-Enevî (201/817), el-Hâris b. Umeyr el-Basrî, Mufaddal b. Salih el-Esedî el-Kûfî, Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sicistânî (121/739),⁴⁶⁵ Eban b. Osman b. Ahmer el-Becelî (200/816), Bekir b. A‘yan eş-Şeybânî, Hammad b. Osman b. Ziyad er-Ruvâsî el-Kûfî, Hâris b. Muğîre en-Nasrî, Muallâ b. Huneys,⁴⁶⁶ Şu‘be b. el-Kâsım, Kadı Süleyman b. Bilâl, kendi oğulları İsmâil b. Cafer ve Mûsa el-Kâzım (183/799),⁴⁶⁷ Abdülaziz b. el-Muhtar, İbrahim b. Tahmân ve Vüheyb b. Hâlid⁴⁶⁸ İmam Cafer es-Sâdık’tan ders almışlardır.

Ayrıca onun ders halkasından istifade edenler arasında: Medîne-i Münevvere’deki halkın çoğunluğu, oraya ziyaret için gelenler, kendisi ile Irak’ta mülâkî olanlar da sayılabilir.⁴⁶⁹ İlim meclisinin genellikle iki bin kişiden fazla olduğu,⁴⁷⁰ meşhur âlimlerden yaklaşık 4 bin kişinin ondan ilim öğrendiği ve sohbetlerine katıldığı rivayet edilir.⁴⁷¹ Kadı Sekûnî ve Ebû’l-Buhterî gibiler onun öğrenciliğini yapmakla övünüyorlardı.⁴⁷² Muhammed b. Müslim et-Tâifî⁴⁷³, Zürâre b. A‘yan (150/767)⁴⁷⁴, kardeşi Bekir ve Hamrân ve Cemîl b. Sâlih, Ebû Basîr el-Esedî,⁴⁷⁵ Cemîl b. Derrâc⁴⁷⁶, Büreyd b. Muaviye el-Acelî, Hişam b. Sâlim el-Cevâlikî,⁴⁷⁷ Hişam b. el-Hakem el-Bağdâdî el-Kindî (179/795),⁴⁷⁸ İmran el-Halebiyyîn, Abdullah b. Sinan, Ebû Sabbâh el-Kinânî⁴⁷⁹, Dâvud b. Ferkad el-Esedî,⁴⁸⁰ Ubeydullah ve diğer ileri gelenlerden de onun tâliminin güzelliği ortaya çıkar.⁴⁸¹

⁴⁶⁵ Haydar, 53; Muhammed el-Halîlî, IV, 163-164.

⁴⁶⁶ Muhammed el-Halîlî, IV, 163-164; Haydar, 54.

⁴⁶⁷ Meclisî, XLVII, 27-28; Tahir, V, 314; Muhammed el-Halîlî, IV, 162.

⁴⁶⁸ Meclisî, XLVII, 28.

⁴⁶⁹ Tahir, V, 314; Muhammed el-Halîlî, IV, 162.

⁴⁷⁰ Muhammed el-Halîlî, IV, 163.

⁴⁷¹ Meclisî, XLVII, 27; Şeyh Müfid, 271; *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu’*, II, 358; Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Şehr Âşûb, *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib (I-IV)*, Dârü’l-Advâ, Beyrut tsz. IV, 247.

⁴⁷² Atalan, *Cafer-i Sadık*, 54.

⁴⁷³ Bahşayîşî, I, 277; Muhsin el-Emîn, I, 664; Ali, VII, 621; es-Sübhânî, II, 5.

⁴⁷⁴ Bahşayîşî, I, 277; Muhsin el-Emîn, I, 664; Ali, VII, 621; es-Sübhânî, II, 5; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

⁴⁷⁵ Muhsin el-Emîn, I, 664; Ali, VII, 621; es-Sübhânî, II, 5; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

⁴⁷⁶ Muhsin el-Emîn, I, 664; Ali, VII, 621; es-Sübhânî, II, 5; Muhammed el-Halîlî, IV, 164; Haydar, 54.

⁴⁷⁷ Muhsin el-Emîn, I, 664; es-Sübhânî, II, 5; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Ali, VII, 621-622; Bahşayîşî, I, 277.

⁴⁷⁸ Muhsin el-Emîn, I, 664; es-Sübhânî, II, 5; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Ali, VII, 621-622; Bahşayîşî, I, 277; Muhammed el-Halîlî, IV, 164.

⁴⁷⁹ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Muhsin el-Emîn, I, 664.

⁴⁸⁰ Zeydan, 176.

⁴⁸¹ Muhsin el-Emîn, I, 664.

Felsefe ve Kelam ilminde meşhur olan Zürâre b. A‘yan;⁴⁸² Hişam b. el-Hakem,⁴⁸³ Mümin et-Tâk,⁴⁸⁴ Muhammed b. Müslim, Mufaddal b. Ömer ve Hişam b. Sâlim, Şii müelliflere göre İmam Cafer es-Sâdık’ın bizzat yetiştirdiği halefleridir.⁴⁸⁵ Zürâre ile birlikte, Muhammed b. Müslim, Cemîl b. Derrâc, Hamran b. A‘yan, Ebû Basîr ve Abdullah b. Sinan, diğer ilimlerin yanı sıra özellikle fıkıh ve tefsir usulünde temeyyüz etmişlerdir.⁴⁸⁶

Zürâre b. A‘yan, Hişam b. el-Hakem, Muhammed b. Ali b. Nu‘man el-Ahvel, Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî, Ali b. İsmâil ve Misem b. Temmâr gibi önemli kelimcılar, Cafer es-Sâdık’ın iradesi dışında ve ondan habersiz Şii imamet öğretisinin oluşmasını sağlamışlardır. Bunlar, Cafer es-Sâdık’ın kabul etmediği tescim ve teşbih fikirlerinin teşekkülünde önemli rol oynamışlardır.⁴⁸⁷ Şîa’nın, “İslam fıkının menbaları, İmam Cafer es-Sâdık ve talebeli eliyle bize ulaşmıştır”⁴⁸⁸ demelerinin en büyük sebebi de, İmam Cafer’e, talebelik yapmış bu alimlerdir.

İmam Cafer’in takrîrâtından oluşan, kimya ve tıp ile ilgili risaleleri tedvîn eden Câbir b. Hayyan es-Sakafî es-Sûfî et-Tarsûsî (189/805), Kimya ilmini, hocası İmam

⁴⁸² (Zürâre b. A‘yan hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebû’l Ferec Muhammed b. İshak İbnü’n Nedîm, *El-Fihrist*, Matbaatu’l İstikâme, Kahire tsz., 220; Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 266.)

⁴⁸³ (Hişam b. el-Hakem hakkında, ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 269-270; Haydar, 249.)

⁴⁸⁴ (Mümin et-Tâk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 269-270; Haydar, 243.)

⁴⁸⁵ Bahşayîşî, I, 277; Edîb, 171-174; Haydar, 55.

⁴⁸⁶ Edîb, 174.

⁴⁸⁷ Bkz. Atalan, *Cafer-i Sadık*, 55-56.

⁴⁸⁸ *Dâiretü’l Maârif et-Teşeyyû’*, II, 358. (Alıntılanan cümlelerin devamında şu mukayese vardır: “Caferî fıkı, vahyin menbainı dayanan, müstakim bir ilme bina edilmiştir ve kıyasa muhaliftir. Zira İmam Cafer ile aynı dönemde yaşayan Ebû Hanîfe, muasırlarınca meşhur olan birçok hadise muttali olmadığı için, nakli delilin bulunmadığı yerde kıyasa mecbur olmuştur. Halbuki İmam Cafer: ‘İlmin kaynağından haber verenler için kıyasa gerek yoktur’ buyururdu. Kıyasta hata edilse, edeni hata ve dalalete düşürür. Mâliki Mezhebi’nin önderi İmam Mâlik ise Medîneliydi ve orada büyümüşü. Medîne ehlinin ameli Mâliki Mezhebi’nde mühim bir kaynak sayılmıştır. Zira onun dediğine göre: ‘Bu şehrin halkı, fıkıh ahkâmını kendi ecdadı ve medar-ı iftihar olan Hz. Resûlullah’tan öğrenmiştir. Bundan dolaydır ki onların amelleri hayırlı olan sahabe ve Resûl-i Ekrem’in efallerine dayanır.’ Ama bu vukufiyet Ehl-i Beyt hanedanı içinde mevcut idi. Hz. Ali’nin hem nesebî hem ilmi yakınlığından dolayıdır ki Resûlullah’ın efal ve akvalleri en çok Ali’nin efal ve akvallerine yansımıştı. O’ndanda oğlu Hasan ve Hüseyin’in ve sırasıyla Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali ve Cafer b. Muhammed’in efallerine yansımıştı. Birinden diğerine aksetmişti. Demek Caferî fıkı Malikî fıkı’ndan daha vazih ve aşikardır. Şafîi Fıkı’da Malikî Fıkı’nın arkasından gelen ve yayılan mezheptir. Esas ve temelleri cihetinde Ehl-i Beyt’in fıkına hiçbir zaman eşit olamaz. Hanbelî Fıkı ise hadîslere ve rivayetlere dayanan bir durum arzeder.”)

Cafer es-Sâdık'ın elinde tâlim etmiştir. Ahmed Emîn, “*Bazıları inkâr da etse Cabir b. Hayyan İmam Cafer es-Sâdık'ın talebeleri arasındadır*” der.⁴⁸⁹

İmam Cafer es-Sâdık'ın talebeleri çeşitli alanlarda eserler vermişlerdir. Eban b. Tağlib'in, *Tefsîru'l Kur'ân*, Kıraat ve Şîa Mezhebinin usûlü hakkındaki eserleri; Ali b. Yaktîn'in, Savaş halleri ile ilgili İmam Cafer'e sorulan sualleri topladığı eseri; Ebû Hamza es-Semâlî'nin, Tefsirle ilgili eseri; Ebû Basîr'in, *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı; Ali b. Hamza el-Betâînî'nin, “*Câmiu Ebvâbi'l-Fıkh*”ı; İsmâil b. Ebî Hâlid'in, Şer'î hükümler hakkında tasnif edilmiş kitabı; Hişam b. el-Hakem Ebû Muhammed eş-Şeybanî el-Kûfî'nin, eşyanın hudûsu ve inkârcıların reddi ile ilgili eseri; Ebû Cafer el-Ahvel'in, “*Kitabu'l-İmame ve'l-Ma'rife*”, “*er-Reddu Ale'l-Mutezile*” adlı kitapları, ve Talha ile Zübeyr'in durumu hakkındaki kitabı; Mufaddal b. Ömer el-Cu'fî'nin İmam Cafer'in ona yazdığını rivayet edilen “*Tevhîdü'l-Mufaddal*” adlı eseri bunlardan bazılarıdır.⁴⁹⁰

Sonuç olarak adı geçen şahıslar, Cafer es-Sâdık'ın öğrencileri olmakla birlikte, esas teolojik alt yapılarını oluştururlarken farklı kanallardan beslenmişlerdir. Çünkü İmam Cafer es-Sâdık, Medîne'de yaşarken bu öğrenciler genellikle Kûfe'de bulunmaktaydılar. Yani aralarında klasik hoca-öğrenci ilişkisinden söz edemeyiz. Bundan dolayı Şîiliğin daha çok imamlarından bağımsız olarak geliştiği söylenebilir.⁴⁹¹

6. İmam Cafer'in Hadîs Şeyhleri

İmam Cafer büyük bir fakih ve sâdik bir muhaddisti. Babasından ve muasırı olan Ehl-i Beyt fukahâsından hadîs rivayet ettiği gibi, Ehl-i Beyt'ten olmayan İslam fukahâsından da rivayet ederdi.⁴⁹² Anne tarafından dedesi Kâsım b. Muhammed b. Ebîbekir es-Sıddîk (108/726),⁴⁹³ baba tarafından dedesi İmam Zeyne'l-Âbidîn (94/713),⁴⁹⁴ babası Ebû Cafer Muhammed b. Ali el-Bâkır (114/733), Atâ b. Ebî Rebah

⁴⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, I, 327; Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212; Sâmi, III, 1820; Bahşayîşî, I, 277; ez-Zuhaylî, 462; Ebu'l-Ayneyn, 95; Taylor, 206; Atıyyetullah, 612; Hodgson, “*Dja'far al-Sadık*”, II, 375; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslam*, III, 115; İbn Haldun, *Mukaddime*, III, 80; Muzaffer, 149; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 2-3; Martin, I, 369; Yaşar N. Öztürk, “*Cafer b. Muhammed es-Sadık*”, XI, 30; Yıldız, I, 46; Edîb, 174; Muhammed el-Halîlî, IV, 183; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 93; İbnü'n Nedîm, 354-355.

⁴⁹⁰ Muhammed el-Halîlî, IV, 177-178.

⁴⁹¹ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 57.

⁴⁹² eş-Şek'a, 56.

⁴⁹³ Buhârî, *Tarih*, II, 198; Zehebî, *Tezkire*, I, 166; el-Mizzî, V, 75; el-Endelûsî, 134; Mübeyyad, I, 204; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1.

⁴⁹⁴ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 142.

(114/732),⁴⁹⁵ Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı İkrime b. Abdullah el-Berberî (105/723),⁴⁹⁶ Ubeydullah b. Ebî Rafî'(Hz.Ali'nin katibi idi), Urve b. Zübeyr,⁴⁹⁷ Nafi' Mevlâ İbn-i Ömer,⁴⁹⁸ Muhammed b. Müslim İbn-i Şihâb ez-Zührî (124/742), Muhammed b. el-Münkedir,⁴⁹⁹ Müslim b. Ebî Meryem⁵⁰⁰ ve Abdurrahman b. el-Kâsım'dan hadîs rivayet etmiştir.⁵⁰¹ Onun hadîs aldığı râvîlere baktığımızda, sadece Ehl-i Beyt'ten hadîs almadığı, Şîa'nın şiddetle karşı çıktığı Hz. Aişe, İbn Abbas ve Kâsım b. Muhammed'den de hadîs rivayet ettiği görülmektedir.⁵⁰² Onun asrındaki hadîs uleması ve sonra gelenler onu hep takdir ve ihtiram ile zikrettiler. Onun sika oluşuna, emanetine, hıfzına, sıdkına, istikamet ve rivayetlerine şahitlik ettiler.⁵⁰³

7. İmam Cafer'den Hadîs Rivayet Edenler

Özellikle Şîa kaynaklarında, yaklaşık 4 bin⁵⁰⁴ sika râvînin İmam Cafer es-Sâdık'tan hadîs aldığı rivayet edilir. Hatta bu konuda tarihçilerin icma halinde olduğu da belirtilir. Râvî sayısı bu kadar olursa, ondan yapılan rivayet sayısı tahmin edilenden çok daha fazla olmalıdır.⁵⁰⁵ Mesela sözü geçen râvîlerden sadece biri olan Eban b. Tağlib'in ondan 30 bin hadîs nakletmiş olduğu belirtilir.⁵⁰⁶ el-Keşşî, "*Ricâl*"inde İmam Cafer'e dayandırdığı senetle şu haberi nakleder: İmam Cafer şöyle demiştir: "Eban b. Tağlib benden 30 bin hadîs rivayet etmiştir."⁵⁰⁷ Ebû'l-Abbas en-Necâşî ise meşhur eseri "*Ricâlü'n-Necâşî*"de İmam er-Rızâ'nın ashabından olan Hasan b. Ali el-Vüşşâ'ya dayandırdığı senetle, İmam Cafer'in şöyle söylediğini nakleder: "Bu mescitte (Kûfe Mescidi), 9 yüz hadîs şeyhi benden hadîs almıştır" Onların hepsi de: "Cafer b.

⁴⁹⁵ Buhârî, *Tarih*, II, 198; Zehebî, *Tezkire*, I, 166; el-Mizzî, V, 75; İbn Cevzî, 459; Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; el-Endelûsî, 134; Mübeyyad, I, 204., el-Hakîmî, 48.

⁴⁹⁶ İbn Cevzî, 459; el-Hakîmî, 48; eş-Şek'a, 56.

⁴⁹⁷ el-Mizzî, V, 75; Zehebî, *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 829; Mübeyyad, I, 204; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 1.

⁴⁹⁸ Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; el-Mizzî, V, 75; el-Endelûsî, 134; Zehebî, *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 829; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 1.

⁴⁹⁹ Zehebî, *Tarih*, III, 829; el-Mizzî, V, 75; Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; el-Endelûsî, 134; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 1.

⁵⁰⁰ el-Mizzî, V, 75; el-Endelûsî, 134.

⁵⁰¹ eş-Şek'a, 56.

⁵⁰² Atalan, *Cafer-i Sadık*, 53.

⁵⁰³ *Tahir*, V, 314.

⁵⁰⁴ Meclisî, XLVII, 27; Şeyh Müfîd, 271; İmâdüddîn el-Hasan et-Tabresî, 80; Muhsin el-Emîn, I, 661; Muhammed el-Halîlî, IV, 180; Haydar, 50; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 1; el-Cündî, "*Cafer es-Sâdık*", 342; en-Nablûsî, "*el-İmam Cafer es-Sâdık*", 344.

⁵⁰⁵ Muhammed el-Halîlî, IV, 180.

⁵⁰⁶ Muhsin el-Emîn, I, 661; Akîkî Bahşayişî, *Tabakât Müfessirân Şîa*, Müessesetü Âl-i Beyt, Kum h.1371, I, 277.

⁵⁰⁷ Muhsin el-Emîn, I, 661; Haydar, 30.

Muhammed bana şöyle anlattı” derdi.⁵⁰⁸ Şeyh Tûsî ise “*er-Rical*”inde alfabetik olarak İmam Cafer es-Sâdık’tan hadîs alan 3223 adet raviyi sayar.⁵⁰⁹ Yine el-Cündî’ye göre 4 yüz râvi “Cafer b. Muhammed şöyle dedi” diyerek ondan hadîs rivayet etmiştir.⁵¹⁰ Mesela İmam Mâlik, bir rivayette “Bizzat sika olan İmam Cafer bana anlattı” der.⁵¹¹ Ehl-i Beyt’ten hiç kimseden, İmam Cafer es-Sâdık’tan yapıldığı kadar rivayet yapılmamıştır. Özellikle Şîa, ondan çok fazla şey rivayet etmiş, hatta sorulara verdiği cevapları “*Usûl*” adlı eserde 4 yüz başlık altında tasnif etmişlerdir.⁵¹²

Ayrıca İmam Cafer’in, “*Benim hadîsim (sözüm) babamın hadîsi, babamın hadîsi dedemin hadîsi, dedemin hadîsi Ali b. Ebî Talib’in hadîsi, Ali’nin hadîsi Resûlullah’ın hadîsi, Resûlullah’ın hadîsi ise Allah’ın sözüdür.*” Dediği de rivayet edilir.⁵¹³ Şîa, imamların masum olduklarını iddia ettikleri ve sözlerinin hüccet olduğuna inandıkları için, hadîsin senedini yazmayı gerekli görmemiş, buna Cafer es-Sâdık’ın üstteki sözünü delil göstermişlerdir. Ancak Şîa’nın hadîslerin senet zincirinde sadece Cafer es-Sâdık’a kadar olan kısmını rivayetle yetinerek, onunla Hz. Peygamber arasındaki senede önem vermemeleri, hadîs uydurma faaliyetlerini kolaylaştırmış, imamların söylemedikleri bir takım aşırı fikirler onlara daha kolaylıkla nispet edilmiştir.⁵¹⁴ İmam Cafer, lafzın muhafaza edilememesi halinde hadîsi mana olarak nakletmeyi de caiz görürdü. Muhammed b. Müslim, “sizden hadîs dinliyorum fakat artırıp eksiltebiliyorum” dediğinde ona: “Kastettiği manayı ifade edersen bir beis yok” diye cevap vermiştir.⁵¹⁵

Müslümanların eimme ve fukahâsının birçoğu, İmam Cafer es-Sâdık’tan hadîs rivayet etmiştir başta: Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit el-Kûfî (150/768),⁵¹⁶ eimme-i selâse:

⁵⁰⁸ Horasânî, 259; Muhsin el-Emîn, I, 661; Haydar, 30.

⁵⁰⁹ Horasânî, 259.

⁵¹⁰ el-Cündî, “*Cafer es-Sâdık*”, 15.

⁵¹¹ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Tahir, V, 314-315; Yaşar N. Öztürk, “*Cafer b. Muhammed es-Sadık*”, XI, 30.

⁵¹² Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 263.

⁵¹³ Muhsin el-Emîn, I, 661; Haydar, 30.

⁵¹⁴ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 53-54.

⁵¹⁵ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 264.

⁵¹⁶ Buhârî, *Tarih*, II, 198; Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829; Ziriklî, II, 121; el-Endelûsî, 134; Mağribî, III, 291; Meclisî, XLVII, 28; Ahmed Emîn, *Zuhru’l-İslam*, III, 115; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 41; eş-Şek’a, 56; Tahir, V, 314; el-Mizzî, V, 75-76; İbn Cevzî, 459; Muhsin el-Emîn, I, 664; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Martin, I, 369; Muhammed el-Halîlî, IV, 162; Horasânî, 261; Haydar, 51; Sâmî, III, 1820; *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu*, II, 358; Nuveyhid, I, 126; Kehhâle, III, 145; es-Sübhanî, II, 7.

İmam Mâlik b. Enes el-Medenî (179/796),⁵¹⁷ İmam Muhammed İdris eş-Şâfî (204/820), İmam Ahmed b. Hanbel (241/855),⁵¹⁸ Süfyan es-Sevrî (161/778), Şu'be b. Huccâc (160/777),⁵¹⁹ Süfyan İbn Uyeyne (198/814),⁵²⁰ Eyyub es-Sahtiyânî,⁵²¹ Abdülmelik b. Abdülaziz İbn-i Cüreyc,⁵²² Ebû Eyyûb es-Sicistânî, Hasan b. Salih, Amr b. Dînar⁵²³ Hâtim b. İsmail (180/797), Yahyâ b. Saîd b. Ferûh el-Kattân el-Basrî (198/814)⁵²⁴, Süleyman b. Bilal,⁵²⁵ Cafer b. Gıyâs (194/810), İsmail b. Cafer b. Ebî Kesîr el-Ensârî (180/797), İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî (191/807),⁵²⁶ Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî, İbn-i Ebî Hâzim, İbn-i İshak, Vüheyb b. Hâlid, Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled en-Nebîl,⁵²⁷ Eban b. Tağlib, İsmail b. Cafer, Hasan b. Salih b. Hayy, Ebû Bekir b. Ayyaş'ın kardeşi Hasan b. Ayyaş, Züheyr b. Muhammed et-Temîmî, Zeyd b. el-Hasan el-Enmâtî, Saîd b. Süfyan el-Eslemî, Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh, Abdülaziz b. İmrân ez-Zührî, Osman b. Ferkad el-Attâr, Muhammed b. İshak b. Yesâr, Muhammed b. Sâbit el-Bünânî, Muhammed b. Meymûn ez-Za'ferânî, Müslim b. Hâlid ez-Zencî, Muaviye b. Ammâr ed-Dühnî, Mûsa b. Umeyr el-Kureşî, Ebû Cafer er-Râzî,⁵²⁸ çağdaşı olan Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, ondan önce vefat eden Yezîd b. Abdullah el-Hâd,⁵²⁹ Şeybe b. Uyeyne,⁵³⁰ Hafs b. Gayyâs, Abdülvehhâb b. Abdülmecîd es-Sekafî,⁵³¹ İmam Cafer'in çocuklarından

⁵¹⁷ Buhârî, *Tarih*, II, 198; Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829; Meclisî, XLVII, 28; Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; Ziriklî, II, 121; Kehhâle, III, 145; el-Endelûsî, 134; eş-Şek'a, 56. Tahir, V, 314; Mağribî, III, 291; Horasânî, 261; el-Mizzî, V, 75-76; Muhsin el-Emîn, I, 664; Öz, "Cafer es-Sâdik", VII, 1; Muhammed el-Halîlî, IV, 162; Haydar, 51; *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, II, 358; Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212; Nuveyhid, I, 126; es-Sübhânî, II, 7; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 41.

⁵¹⁸ Meclisî, XLVII, 28; Ali, VII, 621; Muhsin el-Emîn, I, 666; Muhammed el-Halîlî, IV, 164; Horasânî, 261.

⁵¹⁹ Buhârî, *Tarih*, II, 198; Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829; el-Endelûsî, 134; eş-Şek'a, 56; Tahir, V, 314; el-Mizzî, V, 75-76; Muhsin el-Emîn, I, 664; Öz, "Cafer es-Sâdik", VII, 1; Muhammed el-Halîlî, IV, 162; Haydar, 51.

⁵²⁰ el-Endelûsî, 134; Tahir, V, 314; el-Mizzî, V, 75-76; Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; Muhammed el-Halîlî, IV, 162; Öz, "Cafer es-Sâdik", VII, 1; Cuma Muhammed, 212; Haydar, 51.

⁵²¹ Meclisî, XLVII, 28; İbn Cevzî, 459; Mağribî, III, 291.

⁵²² el-Endelûsî, 134, Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829. el-Mizzî, V, 75-76; Cuma Muhammed, 212; Muhammed el-Halîlî, IV, 162.

⁵²³ Meclisî, XLVII, 28; Mağribî, III, 291; Ali, VII, 621, Muhsin el-Emîn, I, 666; Muhammed el-Halîlî, IV, 162.

⁵²⁴ el-Endelûsî, 134; Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829. el-Mizzî, V, 75-76; Suyutî, *Tabakâtu'l Huffaz*, 78; Öz, "Cafer es-Sâdik", VII, 1; Cuma Muhammed, 212; Haydar, 52.

⁵²⁵ el-Endelûsî, 134; Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829. el-Mizzî, V, 75,76.

⁵²⁶ Haydar, 52.

⁵²⁷ Zehebî, *Tezkire*, II, 166; *Tarih*, III, 829. el-Mizzî, V, 75,76.

⁵²⁸ el-Mizzî, V, 75-76; es-Sübhânî, II, 6; Muhammed el-Halîlî, IV, 162.

⁵²⁹ Askalânî, *Tehzib*, I, 444-445; el-Mizzî, V, 75-76; es-Sübhânî, II, 6; Muhammed el-Halîlî, IV, 162.

⁵³⁰ Mağribî, III, 291.

⁵³¹ el-Endelûsî, 134, el-Mizzî, V, 75,76; es-Sübhânî, II, 6.

İmam Mûsa el-Kâzım,⁵³² Muhammed, İsmail ve İshak;⁵³³ Vâsıl b. ‘Atâ,⁵³⁴ Ebû Yezîd el-Bestâmî,⁵³⁵ Tayfur es-Sekâ,⁵³⁶ İbrahim b. Edhem, Mâlik b. Dînâr (ona hem hizmet etmişler hem de ondan hadîs rivayet etmişlerdir),⁵³⁷ Sünen ashabından Ebû Dâvud (275/888), Tirmizî (279/892), Nesâî (303/916), İbn Mâce (273/887) ve Dârekutnî (384/995) O’ndan hadîs almışlardır.⁵³⁸ İmam Müslim de (261/875) “*Sahîh*”inde ondan rivayet edilen hadîslere yer vermiştir.⁵³⁹

Bu kadar çok kişinin ondan hadîs nakletmesinin ve ders almasının sebebi, İmam Cafer es-Sâdık’ın Emevîler’in son dönemi ile Abbasîler’in ilk döneminde yaşamış olmasıydı. Birinci dönemde Ehl-i Beyt’in Emevîler’den gördüğü zulüm, insanları onların ilmine daha fazla yaklaştırmış, onlarda korkmadan ecdatlarının ilmini neşretmek istemişlerdir. İkinci dönemde ise Abbasîler Ehl-i Beyt’e mensup İmam Cafer gibi Haşîmi oldukları için onunla iftihar etmiş ve ilmini neşretmesine zemin hazırlamışlardır, ta ki haset ve fitne baş gösterene kadar.⁵⁴⁰

8. Hadîs Rivayeti Açısından İmam Cafer es-Sâdık

Zehebî, İmam Cafer es-Sâdık’ın tertemiz, sâdık, adalet sahibi, şanı büyük bir şahsiyet olduğunu; Abbas’ın, Yahya b. Saîd’den yaptığı rivayette yine onun “*sika ve emin*” bir râvi olduğunu; Ebû Hâtîm’in “*o, misilsizdi*”⁵⁴¹ ve İbn Muîn’in “*o, sikadır*” dediğini belirtir.⁵⁴² İbn Hacer el-‘Askalânî ise, onun fakih ve son derece doğru bir zat olduğunu söyler.⁵⁴³ Mus‘ab b. Abdullah’ın İbn Hayseme’den yaptığı rivayete: “Malik, İmam Cafer’den, diğer arkadaşları rivayet alana kadar hadîs rivayet etmedi, daha sonra

⁵³² e Suyutî, *Tabakâtu’l Huffâz*, 78; el-Mizzî, V, 75-76; es-Sübhânî, II, 6; el-Hakîmî, 50; Ali, VII, 621; Muhsin el-Emîn, I, 666; Muhammed el-Halîlî, IV, 164.

⁵³³ el-Hakîmî, 50. Ali, VII, 621; Muhsin el-Emîn, I, 666; Muhammed el-Halîlî, IV, 164.

⁵³⁴ Hodgson, “*Dja’far el-Sadık*”, II, 374.

⁵³⁵ Meclisî, XLVII, 28; Muhsin el-Emîn, I, 664. A’yânu’ş-Şîa’da, Muhsin el-Emîn’in şu açıklaması vardır: “*Bilindiği gibi İmam Cafer h.148’de Ebû Yezîd el-Bestâmî ise h.261’de vefat etmiştir. Yani aralarında 113 sene fark vardır. Ebû Yezîd ise 80 yıl yaşamıştır. Mucemu’l Büldân’dan anlaşıldığına göre Ebû Yezîd’ler küçük ve büyük olmak üzere ikidir. İmam Cafer’e hizmet eden büyüğü, 261’de vefat eden ise küçüğüdür.*” (Bkz. Muhsin el-Emîn, I, 667.)

⁵³⁶ Meclisî, XLVII, 28.

⁵³⁷ Meclisî, XLVII, 28; Muhsin el-Emîn, I, 664.

⁵³⁸ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Yaşar N. Öztürk, “*Cafer b. Muhammed es-Sadık*”, XI, 30; Tahir, V, 314-315.

⁵³⁹ Meclisî, XLVII, 28; el-Mizzî, V, 75-76; Tahir, V, 314-315; Yaşar N. Öztürk, “*Cafer b. Muhammed es-Sadık*”, XI, 30.

⁵⁴⁰ Muhsin el-Emîn, I, 664.

⁵⁴¹ Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, (748.h.), *Mizânu’l-İ’tidâl*, Beyrut, 1963, I, 415; *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 829; el-Endelûsî, 137; Haydar, 38.

⁵⁴² Zehebî, *Mizânu’l-İ’tidâl*, I, 415; *Tezkire*, I, 166; *Tarih*, III, 829; İbn Ebî Hayseme, II, 333, el-Endelûsî, 137.

⁵⁴³ en-Nablûsî, “*El-İmam Cafer es-Sâdık*”, 355.

etti” dediği, yine Mus‘ab’ın rivayetinde ed-Derâverdî’nin: “Mâlik, Abbasîler yönetime geçene kadar Cafer’den hadîs rivayet etmedi” dediği nakledilir.⁵⁴⁴ Görünen o ki, İmam Cafer es-Sâdık’ın naklettiği hadîslere siyasi baskı ve zorlamalar sebebiyle de soğuk bakıldığı olmuştur.

İmam Cafer es-Sâdık’ın rivayetleri, Buhârî’nin *el-Câmi‘us-sahîh*’i dışında *Kütüb-ü Sitte*’de yer almıştır.⁵⁴⁵ Zehebî, İmam Buhârî’nin hadîs alma konusunda onu hüccet görmediğini belirtmiştir.⁵⁴⁶ Buna karşılık Şîi müellifler de, bütün ümmetin İmam Cafer’e “Sâdık” dediğini, Buhârî’de mevzû hadîslerin ve güvenilir olmayan râvîlerden çeşitli hadîslerin bulunduğunu; Buhârî’nin, İmam Cafer es-Sâdık’tan hadîs almamasının İmam Cafer’i değil aksine kendisini töhmet altında bıraktığını iddia ederler.⁵⁴⁷

Esasen İmam Buhârî’nin ondan gelen rivayetlerden içtinap etmesinin sebebi, rivayeti ona olaştıran zincirdeki tevakkuflardandır, asla Cafer es-Sâdık’taki tevakkuftan değildir.⁵⁴⁸ Yoksa İmam Buhârî’nin, İmam Cafer es-Sâdık’a yönelik herhangi bir tavrının olması düşünülemez. Bize göre, burada hadîsin emniyeti açısından bir tedbir mülahazası söz konusudur.

Neşşar, Şerîk b. Abdullah’ın: “*İmam Cafer es-Sâdık, sâlih, takva sahibi bir Müslümandı. Cahiller çeşitli uydurma, mevzû haberleri, para ve mefaatler karşılığı, ‘İmam Cafer bize şöyle şöyle anlattı’ diye, onun sözlerine kattılar ve insanlara yutturmaya kalkıştılar*” dediğini nakleder.⁵⁴⁹ Mesela Tâberî’ye atfedilen “*Delâilü’l-İmâme*” adlı eserde Hz. Peygamber’in: “*Oğlum Cafer b. Mumammed b. Ali b. Hüseyin doğduğu zaman onu Sâdık diye isimlendirin...o hak sahibi ve zamanın imamıdır bu sebeple Sâdık diye isimlendirilir*”⁵⁵⁰ ve İmam Cafer’in “*...Vallahi ben semavat, ve arz’ın içinde; ikisi arasında ve ikisinin de ötesinde olanı bilirim*”⁵⁵¹ dediğine dair rivayetler oldukça enteresandır.

Her şeyin ötesinde bizi asıl ilgilendiren şudur ki: Çeşitli uydurmaların O’ndan rivayet edilmesi bile, aslında İmam Cafer es-Sâdık’ın ne kadar önemli ve sözü hüccet

⁵⁴⁴ Zehebî, *Mizânu’l-İ‘tidâl*, I, 414; Askalânî, *Tehzîb*, I, 444-445; Endelûsî, 137.

⁵⁴⁵ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; el-Hakîmî, 49.

⁵⁴⁶ Zehebî, *Mizânu’l-İ‘tidâl*, I, 415.

⁵⁴⁷ Bkz. Haydar, 56-66.

⁵⁴⁸ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 1; Tahir, V, 315.

⁵⁴⁹ en-Neşşar, 162.

⁵⁵⁰ Tâberî, *Delâilü’l-İmâme*, 111.

⁵⁵¹ Tâberî, *Delâilü’l-İmâme*, 126.

bir şahsiyet olduğunun delilidir. Aslı olmayan rivayetlerin râvileri, neşretmek istedikleri çeşitli söz ve görüşlerini, İmam Cafer gibi kudsî bir kaynağa bağlamak istemişlerdir.

Cîlî'nin: “İmam Cafer’in, sünnet ve Ehli Beyt imamları hakkında, Ehl-i Sünnet’in dışındaki tarîklerden gelen rivayetleri, eğer ondan nakil tarîki sıhhatli ise önemli bir vesîka olarak itibar edilebilir. Nitekim Ehl-i Sünnet muhaddisleri, imamlar tarîkinde muhtemel, hileli ve mevzû haber rivayeti konusunda şiddetli davranmışlardır”⁵⁵² demesi manidardır.

Ahmed Emîn ise konuyla ilgili şu açıklamayı yapar: “Emevîler döneminde Muâviye'nin emri ile, Hz. Ali'nin fazileti ile ilgili hadisler zikredilemezken, Hz. Osman hakkındaki rivayetler çoğaltılmış, bazı hadis toplayıcıları Emevîler'den korktukları için Ehl-i Beyt'in hadislerini almamışlardır. Abbasîler döneminde de durum çok farklı olmamıştır. Ehl-i Sünnet'in kitaplarında, Ehl-i Beyt'ten gelen hadislerin çoğunun zikredilmemesinin kaynağı bu siyasi sebeplerle beraber; Şîa'nın, onların söylemedikleri birçok şeyi rivayet etmeleridir. Ayrıca Şîa'nın, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ayşe, Muaviye gibi Hz. Ali taraftarı saymadıkları sahabîlerden rivayet edilen hadisleri de kabul etmemeleri nedeniyle; Ehl-i Beyt, hadis konusunda müstakil kalmıştır. Bundan dolayıdır ki, 'Buhârî', 'Müslim' gibi Ehl-i Sünnet'in hadislerini nakleden; Muhammed b. Yakûb el-Kuleynî'nin 'Kitabu'l-Kâfi' eseri gibi Şîa'nın hadislerini rivayet eden iki tür hadis mecmuası ortaya çıkmıştır. Durum bu minval üzere olunca, Ehl-i Beyt'in büyüklerinden olan İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen pek çok söz ve görüşün de sahîh olanını olmayanından ayırmak oldukça zorlaşmıştır. Buhârî, İmam Cafer'den hadis nakletmezken, Ehl-i Sünnet'in hadis ricali bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Tabakât sahibi İbn Sa'd, 'İmam Cafer çok hadis rivayet etmiş, fakat delil getirmeyip zayıf kalmıştır. Defalarca, sen bu hadîsi babandan dinledinmi diye sorulmuş; o ise, bazen evet demiş, bazen de onun kitaplarında buldum' diyerek cevap vermiştir, der. Yahya b. Saîd, 'bende ondan şeyler (rivayetler) vardır' demiştir. Ebû Bekir b. Ayyâş'a, 'İmam Cafer'e yetiştiğin halde neden ondan hadis dinlemedin?' diye sorulduğunda: 'Biz onun rivayet ettiği hadisler için, bunlar bizzat senin işittiğin şeyler mi?' diye sorduk. O da: 'Hayır! Bunlar bize babalarımızdan rivayet olunanlardır' dedi, diyerek cevap vermiştir. İmam Şafî ve Yahya b. Maîn ve başka birçok âlim ise O'nun sika olduğuna hükmetmişlerdir. Biz de hiçbir kaynakta O'nun yalan ile itham edildiğini görmedik.

⁵⁵² Tahir, V, 315.

Ancak ondan rivayet yapmayanlar O'nu, duyduğunu kaydetmemekle, kitaplardan okuduğunu söylemekle itham etmişlerdir. Nitekim bu durum, muhaddislerin bakış açısına göre bir eksikliktir. Bazı muhaddisler ise, O'ndan sika râvilerin yaptıkları rivayetleri almışlardır. İbn Hibban ise: 'İmam Cafer, kavrayış, ilim ve fazilet bakımından Ehl-i Beyt'in büyüklerindendi. Sadece evladının değil, başkalarının da ondan rivayette bulunması onun hadîsinin hüccet olduğunu gösterir. Ben, ondan gelen senetli hadîslere itibar ettim, onun hadîslerini sabit hadîslere muhalefeti olmayan doğru hadîsler buldum, bundan başka herhangi bir ithamla O'nu yıpratmak imkansızdır' demiştir."⁵⁵³

Batılı araştırmacılardan Massignon da bu konuya şu cümlelerle değinir: *"Yahya el-Kattan ve Buharî, İmam Cafer'in hadîslerini çoğunlukla reddeder. Gariptir ki, bu hadîsler İyaz gibi sıkı Malikîler tarafından kabul edilmiştir. Ahmed ibn Hanbel de onların bir kısmını kabul eder"*⁵⁵⁴

Çağdaş müelliflerden Ebû Zehra, *"Ne gariptir ki üçüncü asrın hadîs bilgileri ondan rivayet ettikleri halde, İmam Cafer es-Sâdık'ın rivayetine gölge düşüren ve onun hadîsine güvenme konusunda ileri geri konuşanların olduğunu görmekteyiz"*⁵⁵⁵ diyerek İmam Cafer'in hadîs konusundaki güvenilirliğini belirtir.

9. Vecîz Sözleri Ve Bazı Suallere Verdiği Cevaplar:

İmam Cafer es-Sâdık'ın hikmet dolu veciz sözleri ve sorulan suallere verdiği ibretli cevaplar, muteber eserlerde bize kadar ulaşmıştır. Bunlardan bazılarını örnek olarak görelim:

*"Kim marifet denizine dalarsa, sahil aramaz; kim de hakikat zirvesine yükselirse düşmekten korkmaz. Kim Allah ile ünsiyet ederse insanlardan uzaklaşır; kim de Allah'tan başkası ile ünsiyet ederse şeytan onu yağma eder."*⁵⁵⁶

*"Üç kişiye hayırdan başka bir şey isabet etmez, bunlar: Sessiz, sükûfî insanlar; şerri terk edenler ve Allah'ı bol bol zikredenlerdir."*⁵⁵⁷

⁵⁵³ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 265-267.

⁵⁵⁴ Louis Massignon, *Essay on the Origin of the Technical Language of Islamic Mysticism*, Indiana 1997, 139.

⁵⁵⁵ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 42.

⁵⁵⁶ en-Neşşar, 162; Muhammed el-Halîfî, IV, 158; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslam*, Mektebetü'n-Nehdati'l Mısriyye, 1966; III, 115.

“Dinde husûmetten sakının. Çünkü o kalbi meşgul eder ve nifâkı doğurur.”⁵⁵⁸
Kim düşmanlık ekerse düşmanlık biçer. Kim de öfkesine sahip olamazsa, aklına da sahip değil demektir.”⁵⁵⁹

“İyilik ancak üç şeyle tamam olur: Acele yapmak, yaptığını küçük görmek ve gizlemek.”⁵⁶⁰

Bir keresinde İmam Cafer es-Sâdık’tan soruldu: “Allah ribâyı niçin yasak kılmıştır?” Cevap verdi: “İnsanların arasında iyiliğe mâni olmasın diye.”⁵⁶¹

Dört farz hakkında şöyle demiştir: “Namaz, Allah’tan korkanların kurbanıdır; hac, zayıfların cihadıdır; beden zekâtı ise oruçtur. Ameli olmadan dua eden kişi, yayının kirişi olmayan okçu gibidir. Sadaka ile rızkın nüzûlünü isteyin, zekat ile de mallarınızı koruyunuz.”⁵⁶²

“İki hasletten sakın: Öfke ve tembellik. Çünkü öfkelenirsen hak üzere sabredemezsin. Tembellik ettiğinde ise hakkı yerine getiremezsin.”⁵⁶³

“Fukahâ Peygamberlerin eminleridir. Onları sultanın peşinden giderken gördüğünüz zaman onlardan şüphelenin.”⁵⁶⁴

“Hükümdarların hayırlıları kendilerine bu üç haslet verilmiş olanlardır: Yumuşaklık, cömertlik ve adalet.”⁵⁶⁵

“Kim Hz. Muhammed ve Ehl-i Beyt’ine yüz defa salavât getirirse, Allah da onun yüz ihtiyacını giderir.”⁵⁶⁶

İmam Cafer es-Sâdık, Şîa’nın çoğunluğuna muhalif olarak Hz. Ebû Bekir’e büyük bir hürmet ve muhabbet duyardı.⁵⁶⁷ Hz. Ebû Bekir’e gizli veya açık bir taarruz

⁵⁵⁷ Sübhânî, II, 10.

⁵⁵⁸ eş-Şek’a, 56, es-Sübhânî, II, 10.

⁵⁵⁹ es-Sübhânî, II, 10.

⁵⁶⁰ el-Hakîmî, 40; es-Sübhânî, II, 10; eş-Şek’a, 56.

⁵⁶¹ eş-Şek’a, 56.

⁵⁶² eş-Şek’a, 56; Ahmed, 53.

⁵⁶³ es-Sübhânî, II, 10.

⁵⁶⁴ Ali, VII, 622.

⁵⁶⁵ en-Nablûsî, “el-İmam Cafer es-Sâdık”, 353.

⁵⁶⁶ el-Mizzî, V, 84.

⁵⁶⁷ Abdülaziz Bedrî, *El-İslam Beyne’l Ulemâi ve’l-Hükkâm*, Medîne 1966, 144-145; Emîn, *Duha’l-İslam*, III, 261.

hissettiği zaman şiddetle kızardı.⁵⁶⁸ “Ali’nin şefaatinde ne umuyorsam aynısını Ebû Bekir’in şefaatinde de umarım. Çünkü ben, onun iki taraftan evladım” derdi.⁵⁶⁹

“Züheyr b. Muaviye der ki: Babam, Cafer b. Muhammed’e ‘Bir komşum var senin Ebû Bekir ve Ömer’den taberrî ettiğini zannediyor’ dedi. Cafer : ‘Allah seni o komşundan kurtarsın. Vallahi ben, Allah’tan, Ebû Bekir’e akrabalığımdan ötürü, beni faydalandırmasını umarım’ dedi.”⁵⁷⁰

“Hannân b. Sedîr’den nakledilir: Cafer’den Ebû Bekir ve Ömer’in nasıl oldukları soruldu. O da: ‘Emin ol ki sen benden, cennet meyveleri yiyen iki kişiyi soruyorsun’ dedi.”⁵⁷¹

Çok çeşitli râvilerce, Sâlim b. Ebî Hafsa’dan bu önemli haber nakledilmiştir: Cafer b. Muhammed’i hasta iken ziyarete gidip içeri girdiğimde şöyle diyordu: “Allahım ben Ebû Bekir ve Ömer’i seviyor ve onlara yöneliyorum. Allahım eğer ben böyle değilsem beni şefâat-i Muhammed’e nâil etme.”⁵⁷²

Sâlim b. Ebî Hafsa der: Ebû Cafer Muhammed ve oğlu Cafer’den Ebû Bekir ve Ömer’i sordum. Dediler ki: Ya Sâlim onlara yönel ve onların düşmanlarından uzaklaş. Şüphesiz onlar doğru imamlardır ve Cafer bana dedi ki: “Ya Sâlim insan ceddine söver mi? Ebû Bekir benim dedemdir. Ben onlara yönelip düşmanlarından uzaklaşsam kıyamet günü Muhammed (s.a.v.)’in şefaatine nâil olamam.” Aynı bir rivayette: “Ben Ebû Bekir ve Ömer’den teberrî ettiğimi zannedenlerden teberrî ediyorum” demiştir.⁵⁷³

“İki zayıf zümre hakkında Allah’tan korkun: Kadınlar ve yetimler.”

“İktisatlı olan geçim sıkıntısı çekmez. Tedbir mâişetin; karşılıklı muhabbet ise aklın yarısıdır. İhtiyacın azlığı ise iki zenginlikten biridir.”

“Hanginizde bu üç şey varsa, o büyüktür: Öfkeyi yutmak, kötülüğü affetmek, nefis ve malından lütufkarlıkla harcamak.”

⁵⁶⁸ Mübeyyad, 204.

⁵⁶⁹ Zehebî, *Tezkire*, I, 167; *Tarih*, III, 831; el-Mizzî, V, 82.

⁵⁷⁰ İbn Ebî Hayseme, II, 333, Zehebî, *Tarih*, III, 831; el-Mizzî, V, 80.

⁵⁷¹ Zehebî, *Tarih*, III, 831; el-Mizzî, V, 83

⁵⁷² el-Mizzî, V, 80.

⁵⁷³ Zehebî, *Tarih*, III, 831; *Siyeru A’lâm*, VI, 286; el-Mizzî, V, 80; Mübeyyad, 207.

*“İlim cennet, doğruluk izzet, cehalet zillet, anlayış yücelik, cömertlik ise muvaffakiyettir. Güzel ahlak, muhabbeti celbeder. Akıllı olan bağışlayıcı, cahil olan ise vefasız ve haindir.”*⁵⁷⁴

“On şey ahlakın güzelliğindedir: İnsanların doğruluğu, dilin doğruluğu, emaneti yerine getirmek, sıla-i rahim yapmak, misafire ikram etmek, fakiri doyurmak, yapılan karşılığını tamam vermek, komşuyu ve dostu himaye etmek. Bunların hepsinin başı da utanmak, hayalı olmaktır. Haya sahibi olandan, her türlü güzel ahlak beklenir.”

“Kulların hayırlıları beş hasletin kendilerinde toplandığı kullardır: İyilik yaptığında sevinir, günah işlediğinde af diler, bir nimet verildiğinde şükreder, bela geldiğinde sabreder, zulüm gördüğünde affeder.”

*“Kim bu üç şeyle rızıklanmışsa o en büyük nimete nail olmuştur: Uygun bir eş, hayırlı evlat, yakın ve halis bir dost.”*⁵⁷⁵

*“Üç şey muhabbeti netice verir: Din, tevazu ve ihsanda bulunmak.”*⁵⁷⁶

*“Her şeyin bir anahtarı vardır, rızkın anahtarı ise sadakadır.”*⁵⁷⁷

*“Babaların çocuklarına bıraktıkları en hayırlı miras terbiyedir. Çünkü mal geçici, terbiye ise kalıcıdır.”*⁵⁷⁸

*“Babalarınıza iyi davranın ki, çocuklarınız da size iyi davransın. Yabancı kadınların iffetini koruyunuz ki sizin kadınlarınızın da iffeti korunsun.”*⁵⁷⁹

*“Mümin, öfkeleniği zaman öfkesinin onu haktan ayırmadığı, razı olduğu zaman da rızasının onu batıla sokmadığı kimsedir.”*⁵⁸⁰

*“Dört şey tamamen boşa gider: Vefalı olmayana gösterilen sevgi, şükretmeyene yapılan iyilik, dinlemeyene verilen ilim, saklayıp korumayana emanet edilen sır.”*⁵⁸¹

⁵⁷⁴ Muhammed el-Halîlî, IV, 175; Cafer el-Halîlî, 210.

⁵⁷⁵ Muhammed el-Halîlî, IV, 175; Cafer el-Halîlî, 210.

⁵⁷⁶ Vehbe Zuhaylî, “*El-İmam Sâdık, Hasâisuhu-Fıkhuhu*”, 149.

⁵⁷⁷ Bergul, 349.

⁵⁷⁸ en-Nablûsî, “*El-İmam Cafer es-Sâdık*”, 353.

⁵⁷⁹ Müceddidî, 344.

⁵⁸⁰ Cafer el-Halîlî, 210.

“Müstakim akıl: “Onunla Rahman olan Allah’a ibadet edilecek ve keza cenneti kazandıracak akıldır. Akıl, sükun, huzur ve barışın rehberidir.”⁵⁸²

“Takvadan daha efdal azık, susmaktan daha güzel bir şey, cehaletten daha saptırıcı bir düşman, yalandan daha şiddetli bir hastalık yoktur.”⁵⁸³

“Gökyüzünde Allah’ın iki müekkel meleği vardır. Kim Allah için mütevazi olursa, o iki melek onu yüceltir, kim de büyüklenirse onu alçaltır.”⁵⁸⁴

İmam Cafer’e teşrik günlerinde oruç tutmanın neden kerih görüldüğü soruldu. O da: “Teşrik günleri Allah’ın ziyafet günleridir. Misafirin ise ziyafet sahibinin yanında oruç tutması gerekmez.” Hac’da Kâbe’yi tavaf eden insanların Kâbe örtüsüne asılmalarının, örtüyü yırtıp zarar vermekten başka ne faydası var diyenlere de şöyle cevap vermiştir: “Bu birine karşı kusur etmiş ve affedilmek isteyen adamın yaptığına benzer. Kusur işlediği kişiye yapıştır, affedilmek için etrafında döner durur.”⁵⁸⁵

“ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ ”⁵⁸⁶ ayetinde, Allah’ın uyulmasını emrettiği ulü’l emr kimlerdir sorusuna: “Âlimler” diye cevap vermiştir.⁵⁸⁷

“Bir adam, biz dünyayı talep edip istiyoruz demişti. İmam Cafer: ‘Dünya malı ile ne yapmayı arzuluyorsun?’ deyince, adam: Kendimi ve ailemi rahatlatmak, akrabaya yardım etmek, sadaka vermek, hac ve umre yapmak arzu ediyorum dedi. İmam Cafer es-Sâdık adama, ‘Bu, dünyayı değil ahireti istemektir’ buyurdu.⁵⁸⁸ Yine dünya hakkında, Allah dünyaya ‘Bana hizmet edene sen de hizmet et, sana hizmet edenden ise kaç’ demiştir.”⁵⁸⁹

Süfyan es-Sevrî’ye: “Ey Süfyan! Allah’a güven, mümin olasin. Allah’ın vermiş olduğu rızka rıza göster; zengin olasin. Sana komşu olana iyilik et ki müslüman olasin.

⁵⁸¹ Cafer el-Halîlî, 211.

⁵⁸² Muhammed Emîn Zeynüddîn, *el-Ahlâku İnde’l İmam es-Sâdık*, Matbaatu Siper, h. 1403, 46.

⁵⁸³ Zehebî, *Tarih*, III, 831.

⁵⁸⁴ Müceddidî, 344.

⁵⁸⁵ Mübeyyad, 213.

⁵⁸⁶ Nisa, 4/59: “Ey iman edenler Allah’a, Resulüne ve içinizden olan ulü’l emr’e itaat edin.”

⁵⁸⁷ Mağribî, III, 300.

⁵⁸⁸ Bergul, 346.

⁵⁸⁹ Taylor, 206.

Fâciri arkadaş edinme, sana fücûrundan öğretir. İşlerinde Allah'tan korkanlarla beraber istişâre et."⁵⁹⁰

*"İyiliği emredin, fenalıktan sakındırın. Bu iki amel eceli uzaklaştırır, rızkı yakın kılar. Allah'a, iyiliği emr ve kötülükten sakındırmakla kendini borçlu hissetmeyen kavme yazıklar olsun."*⁵⁹¹

*"Mesleme b. Cafer el-Â'ver el-Ahmesi'den rivayet olunur ki: Cafer b. Muhammed'e, bir kavim var, bilmeyerek üç talak ile boşayan kişi aynı sene talaktan vazgeçerse o kişinin yaptığı boşama bir talak sayılır diye zannediyor ve bu hükmü sizden rivayet ediyorlar dedim. Allah'a sığınırım. Bu bizim sözümüz değil. Kim üç talak ile boşamışsa o kişi aynen dediği gibidir, dedi."*⁵⁹²

"Birgün İmam Ebû Hanîfe, İmam Cafer es-Sâdık'tan hadîs dinlemeye gelmişti. İmam Cafer bir asaya dayanarak gelir. Ebû Hanîfe: 'Ey Resûlullah'ın oğlu, daha asâya ihtiyaç duyacak yaşa gelmediniz!' der.

İmam Cafer : 'Dediğin doğru fakat bu Resûlullah'ın asâsıdır ve ben ondan bereket umuyorum' deyince, Ebû Hanîfe hemen atılır ve asayı öpmek ister.

İmam Cafer dirseğine kadar kolunu açarak: 'Vallahi sen bu tenin, bu tüyün Resûlullah'tan olduğunu biliyor onu değil asayı öpüyorsun!' der."⁵⁹³

10. Münazaralarından Örnekler:

İmam Cafer es-Sâdık'ın Ebû Hanîfe ile Medîne ve Irak'ta; Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ ve Hafs b. Sâlim ile de Mekke'de ilmi tartışmalar yaptığı bilinmektedir.⁵⁹⁴ Bunlardan bazı örnekler verelim:

10.1.) İmam Cafer es-Sâdık Ebû Hanîfe'den sorar: "İhram yasakları içinde olan bir müslümanın, ceylanın rubâiye dişlerini kırması konusunda ne dersin?" O: "Ey Resûlullah'ın oğlu bu konuda bir şey bilmem!" der. İmam Cafer : "Çok zeki ve

⁵⁹⁰ Müceddidî, 343.

⁵⁹¹ Tebrâiyan, 305.

⁵⁹² İbn Ebî Hayseme, II, 333, Zehebî, *Tarih*, III, 832; el-Mizzî, V, 83

⁵⁹³ Meclisî, XLVII, 28; Ahmed, 53; Mağribî, III, 299.

⁵⁹⁴ Öz, "Cafer es-Sâdık", VII, 1.

kurnazsın, ancak ceylanın rubaiye dişlerinin olmadığını, sadece seniyy dişlerinin olduğunu bilemedin” diyerek latife yapar.⁵⁹⁵

10.2.) Abbasî halifesi Mansur’un isteği üzerine, Ebû Hanîfe kırk sual hazırlar ve bu sualleri İmam Cafer’e sorar. O da: “Siz şöyle diyorsunuz, Ehl-i Medîne şöyle diyor ve biz şöyle diyoruz; kimisi bize tâbi, kimisi onlara tâbi, kimisi bize muhalif” diye ayrıntılarıyla bütün sorulan meseleleri izah eder. Ebû Hanîfe o zaman İmam Cafer’in yüksek kıymetini belirtmek için şöyle der: “İnsanların en bilgini, onların ihtilaflarını en iyi bilendir.” İmam Cafer, Ebû Hanîfe’ye Irak fukahâsını kastederek “Siz”, eserlerinden anlaşılmanaları kastederek “Ehl-i Medîne” ve Ehl-i Beyt’i kastederek “Biz” demişti.⁵⁹⁶ (Şîa’ya göre “Biz” derken, şîa mezhebini kastetmiştir.)⁵⁹⁷ Ardından Ebû Hanîfe: “Şüphesiz insanların en âlimi, onların ihtilaflarını en iyi bilendir, diye rivayet olunmamış mıdır” demiştir.⁵⁹⁸

10.3.) İmam Cafer es-Sâdık, bir gün Ebû Hanîfe’ye: “Fetva verirken neye dayanıyorsun?” diye sorar. Ebû Hanîfe: “Allah’ın Kitabı ve Resûlünün sünnetine” der. İmam Cafer: “Peki bunlarda nass bulamazsan?” deyince Ebû Hanîfe: “Bulduğum şey üzere kıyas yapıyorum” diye cevaplar.

İmam Cafer: “Vah sana ey Numan! İlk kıyası yapan şeytandır ve yanılmıştır. “أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خُلِقْتِي مِنْ نَّارٍ وَخُلِقْتَهُ مِنْ طِينٍ”⁵⁹⁹ demiş, ateşe bakıp onu daha üstün görüp, daha faziletli bir şeyden yaratılan, diğerine secde etmez demişti.⁶⁰⁰ Kim kendi görüşü ile dinde kıyas yaparsa, şeytana uyduğu için, Allah kıyamet günü onu şeytanın yakını kılar.”⁶⁰¹

İmam Cafer devamla sordu: “Ey Numan sence bevlmi, menimi daha temizdir?” Ebû Hanîfe: “Meni” deyince, İmam Cafer : “Öyleyse nasıl olur da, Allah bevlden sonra abdest, meni çıkınca ise guslü emrediyor? Böyle kıyas olur mu?”⁶⁰² dedi.

⁵⁹⁵ İbn Hallikân, I, 328; Ahmed, 53.

⁵⁹⁶ Zehebî, *Tarih*, III, 830; *Siyeru A’lâm*, VI, 257; el-Mizzî, V, 79; es-Sübhânî, II, 8; Mübeyyad, I, 205; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 34; Abdülhâlim el-Cündî, *el-İmam Cafer es-Sâdık*, 101-102; Haydar, 38.

⁵⁹⁷ eş-Şek’a, 57.

⁵⁹⁸ el-Mizzî, V, 79; Mübeyyad, I, 205; Haydar, 147-148; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 34.

⁵⁹⁹ Sâd, 38/76: “Ben ondan hayırlıyım. Beni ateşten, onu balçıktan yarattın.”

⁶⁰⁰ Şehîdî, 180; Mağribî, III, 300-301; Ahmed, 54.

⁶⁰¹ en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 351.

⁶⁰² Şehîdî, 180; en-Nablûsî, “*el-İmam Cafer es-Sâdık*”, 351; Mağribî, III, 300-301; Ahmed, 54.

İmam Cafer: “Peki adam öldürmek mi, zina etmek mi daha büyük suçtur?” diye devam etti. Ebû Hanîfe: “Cinayet daha büyüktür” diye cevaplayınca, İmam Cafer: O zaman Allah, katle iki şahiti yeterli görüp, zina için neden dört şahit istiyor?” dedi.

Ardından: “Namaz mı, yoksa oruç mu daha önemlidir?” sorusunu ise, Ebû Hanîfe: “namaz” diye cevaplayınca, İmam Cafer: “Öyleyse, kadınlar özel günlerinde kılamadıkları namazlardan sorumlu değilken, neden tutamadıkları oruçlarını kaza etmek zorundadırlar?” diye sorar. Ebû Hanîfe susar ve cevap vermez. İmam Cafer es-Sâdık: “Allah’tan kork ve Allah’ın dininde kıyas yapma!” buyurur.⁶⁰³

10.4.) İbn Ebî'l ‘Avcâ gelir ve İmam Cafer es-Sâdık’tan eşyanın hâdis olduğuna dair delil ister. İmam Cafer: “Büyük-küçük, her ne varsa kendi misli olan bir şeyle birleşince daha büyük olur. Bu durumda ilk halinin zevali ve başka bir hale dönüşmesi söz konusudur. Eğer ezeli olsaydı, zevale uğramaz ve değişmezdi. Çünkü bir şey zevale uğrayıp değişiyorsa, yaratılıp-yok edilmeye maruz demektir. Bir şeyin yok iken vücuda gelmesi, sonradan yaratıldığını gösterdiği gibi; var iken yok olması da hâdis olduğunu gösterir. Ezel ve adem sıfatları bir şeyde beraberce bulunamaz. Demek ki eşya ezeli değildir” der.⁶⁰⁴

10.5.) Bir inkarcı: “Allah eşyayı hangi maddeden yaratmıştır?” diye sorar. İmam Cafer : “Yoktan” deyince; inkarcı, “yoktan, nasıl olur da bir şey meydana gelir?” diyerek itirazını devam ettirir.

İmam Cafer : “Eşya, ya bir şeyden yaratılmıştır yahut yoktan. Eğer Allah eşyayı kendi yanında bulunan bir şeyden yaratmış olsa, bu şey, Allah gibi ezeli olurdu. Bu ezeli şey, tek bir cevher ve aynı renk olmak zorunda olurdu. Çünkü ezeli olan bir şey, sonradan olmaz ve değişmez. Oysa alemde bulunan bu değişik renkler ve çeşitli biçimlerde birçok cevherler nereden meydana gelmiştir? Hayatın yaratıldığı şey canlı ise ölüm nereden gelmiştir? Eğer ölü ise, bu ölü şeye hayat nereden gelmiştir? Şu halde kadim ve ezeli olan, ölüden ya da diriden meydana gelmemiştir. Çünkü hayat sahibinden, eğer O, ezeli hayat sahibi ise ölü çıkmaz. Ölü olan şey de, madem ki ölüdür

⁶⁰³ Şehîdî, 180; Mağribî, III, 300-301; Ahmed, 54; Haydar, 148-149. (Benzer bir münazaranın İmam Bâkır ile Ebû Hanîfe arasında geçtiği de rivayet edilir. Bkz. Ahmed, 49; Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 30.)

⁶⁰⁴ Muhammed el-Halîfî, IV, 171; Nûreddîn Âl Ali, 434.

kadîm ve ezeli bir şey çıkmaz. Çünkü ölünün ne kudreti vardır, ne de ebedî kalması söz konusudur” diyerek adamı ilzam eder.⁶⁰⁵

10.6.) İbn Ebî'l Avcâ, “كلما نضجت جلودهم بدلتناهم جلودا غيرها”⁶⁰⁶ ayetini göstererek, “İlk derinin yanması ceza, peki sonraki derilerin suçu nedir, onların yanması neden” diye sorar.

İmam Cafer es-Sâdık: “Değişen deri eskisinin aynısıdır, başka deri değil ki! Mesela sen, bir adamın bir kerpici kırdığını, daha sonra parçalarını su ile yoğurarak tekrar kerpiç şekline getirip kurduğunu ve eski haline getirdiğini görsen, o kerpiç eskisinin aynısı değil midir? der.⁶⁰⁷

C. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Eserler

İmam Cafer'e, nispeti sahih olmadığı halde pek çok akidevî ve fikhî söz, fikir, eser, risale isnat edilmiş,⁶⁰⁸ fakat çok azı belgelenebilmiştir. Bilgin oluşu ve gizemli ilimlerle iştigali, rûhani liderlik pozisyonuyla birleşince onun adına özel otorite anlamı katmıştır. Hem Sünnîler hem de Şîiler ona bu makamından dolayı özel bir değer vermektedirler.⁶⁰⁹ Özellikle Şîi itikadını ve ibadetlerini belirleyen birçok görüş ile vaaz ve nasihatlar ona isnat olunur. Bu arada, birçok eserinin olduğu söylenmişse de, bunların ona nispeti ve sıhhati oldukça şüphelidir.⁶¹⁰ Brockelmann, “Emevîler döneminde Şîi literatürünün başlangıcı olan eserler apokrifdir. Bu tespit bilhassa İmam Cafer'in eserleri için geçerlidir”⁶¹¹ der.

İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen eserlerin adedi ve isimleri değişik kaynaklarda farklı ele alınmıştır. Fuat Sezgin 32 eser⁶¹² zikrederken, Seyyid Muhsin el-Emîn 24 eserden bahseder.⁶¹³ *A'yânu's-Şîa*'da İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen birçok eser GAS'ta bulunmamakta ve iki kaynağın verileri de çoğunlukla uyuşmamaktadır. İkisinin de aynı isimle zikrettiği eserler “*Kitabu't-Tevhid*”,

⁶⁰⁵ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 91.

⁶⁰⁶ Nisa 4/56: “Onların derileri cehennemde yandıkça, biz onları yenileyeceğiz.”

⁶⁰⁷ Muhammed el-Halîlî, IV, 169.

⁶⁰⁸ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, III, 264.

⁶⁰⁹ Draz, II, 635.

⁶¹⁰ Fiğlalî, 165.

⁶¹¹ C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur erster Supplementband, I-II*, Leiden, E.J:Brill, 1937, I, 104.

⁶¹² Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums, I-IX*, Leiden, E.J.Brill, 1967-84, I, 528-531; *Tarihü't Turâsi'l Arabî*, Arapçaya çev. Mahmud Fehmî Hicazî, I-VIII, Riyad 1982-88, I, 269-273

⁶¹³ Muhsin el-Emîn, 668-669.

“*Misbâhu’ş-Şeria ve Miftâhu’l-Hakîka*” gibi birkaç tanesidir. Her iki kaynakta geçen bazı eserlerin dökümüne Brockelmann’ın *GAL*’ında⁶¹⁴ da rastlanmamaktadır.

Fuat Sezgin’in tespitine göre, O’nun eserleri arasında “*Tefsîru’l Kur’ân*”, “*Menâfiu Suveri’l-Kur’ân*”, “*Esrâru’l-Vahy*” ve “*Havassu’l-Kur’âni’l-Azîm*” gibi tefsir ilimi ile ilgili kitap ve risaleler bulunmaktadır.⁶¹⁵ Bu eserler O’nun tefsir ilmi ile de meşgul olduğunu ve bu alanda eserler verdiğini göstermektedir.⁶¹⁶ Süleymaniye Kütüphanesi’nin muhtelif bölümlerinde Cafer es-Sâdık’a nispet edilen birçok eser ve risale mevcuttur (Kırca’ya göre 13 adet). Çoğunluğu elyazması olan bu eserlerin içinde birkaç tanesi matbudur. Hicrî 1329 yılında İstanbul’da basılmış olan “*Kitabu’t-Tevhîd*” bunların en önemlisidir.⁶¹⁷

Hodgson’a ve Öz’e göre, Cafer es-Sâdık’ın yüzlerce kitap ve risale yazdığı ileri sürülmektedir ancak bunların büyük kısmının ona nispeti şüpheli olup, yaşadığı dönem, çevresi, ilmi ve dinî şahsiyeti dikkate alınırca bilhassa kimya ve cefr gibi konulara dair kitapların onun telifleri olması imkansız gibidir.⁶¹⁸ Astroloji, kimya ve diğer ulûm-u gaybiye ile de meşgul olmuş ise de kendisine izâfe edilen eserler sonradan yazılmıştır.⁶¹⁹ Mesela, “*Min Emâli’l-İmam es-Sâdık*” adlı eserde astronomi ile ilgili de çok çeşitli açıklamaları ona isnat ile kaydedilmiştir.⁶²⁰ Bu konuda hayli müsamahakâr olanlar bile Cafer es-Sâdık’ın, bu alanlarda eser yazıp yazmadığının bilinmediğini söylemektedirler. Aslında Cafer es-Sâdık’ın öğrencisi olduğunu söyleyen ve onu söz konusu ilimlerde otorite kabul eden Câbir b. Hayyân’ın, bu ilimlerle ilgili bir tek eserinin bile adını zikretmemesi, bu eserler üzerindeki tereddütleri daha da arttırmıştır.⁶²¹ Câbir b. Hayyan’ın, kimya ile ilgili risaleleri ona nispetinin doğruluğu konusunda çok yönlü şüpheler izale olmamıştır.⁶²² Cafer es-Sâdık’a isnat edilen risalelerin toplandığı bir kitap vardır.⁶²³ Câbir b. Hayyan’ın, Cafer es-Sâdık’a ait 1000

⁶¹⁴ Brockelmann, *GAL*, I, 104.

⁶¹⁵ Sezgin, *GAS*, I, 528-531.

⁶¹⁶ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 104.

⁶¹⁷ Atalan, *Cafer-i sadık*, 77.

⁶¹⁸ Hodgson, “*Dja’far al-Sadık*”, II, 375; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁶¹⁹ *İslam Ansiklopedisi*, “*Cafer es-Sâdık*” M.E.B.Yay., Ank. 2001, III, 7.

⁶²⁰ Muhammed el-Halîlî, IV, 183.

⁶²¹ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁶²² *Mevsûatu A’lâmi’l Ulema ve’l Üdebâi’l Arabi’l Müslimîn*, V, 316.

⁶²³ Ziriklî, II, 121; Kehhale, III, 145; Nuveyhid, I, 126.

varaklık muhtelif eserleri 500 risalede topladığı⁶²⁴ *Keşfu'z-Zunûn*'da da ifade edilmektedir.⁶²⁵

Ona isnat edilen eserlerden sadece “*Kütabu'r-Rahme*” nin ona ait olduğu diğerlerinin başkaları tarafından yazıldığı ileri sürülmektedir.⁶²⁶ Ateş, “*Elbette 5 yüz risalenin Cafer'e bağlanması mübalağalı bir ifadedir. Ama onun astronomi ve astroloji ile meşgul olduğu da bir gerçektir. Câbir, Cafer es-Sâdık'tan çok yararlanmış, ondan itikad ve iman usûlü öğrenmiş, bunun yanında eşyanın tabîatına ve özelliklerine ve bunların birbirine karıştırılmasına (eczacılık ve simya) dair bilgiler de almıştır*” der.⁶²⁷ Astroloji, riyaziye gibi ilimlerle ona isnat edilen eserlerin ona ait olmasını mümkün görmeyen J.Ruska, onun 11.yy.'da İşbiliye'de yaşayan Câbir b. Eflah el-İşbilî veya Muhammed b. Câbir el-Battanî ile karıştırıldığını söyler ve ikinci ihtimali tercih eder.⁶²⁸ Hitti ise, Câbir'in bize kadar ulaşan eserlerinin sayısının 22 olduğunu, 5 adedinin neşredildiğini, Kâtip Çelebi'nin bunu 27 olarak gösterdiğini ve ona izafe edilen eserlerin çoğunun yakıştırma olduğunu söyler.⁶²⁹

Muhammed Ebû Zehra, “*Tarihçiler Câbir b. Hayyan ile Cafer es-Sâdık arasında sıkı bir ilişki olduğunu ve Câbir'in ondan itikad ve iman esasları konusunda ders almış olduğunu ve ondan çok ilim öğrendiğini yazarlar. Yine tarihçiler İmam Cafer'in Câbir'e, eşyanın mahiyetlerinden, özelliklerinden, birbirine karıştırılmasından söz ettiğini ifade ederler*” deyip,⁶³⁰ ilke olarak İmam Cafer'in bu ilimlerle meşgul olma ihtimalinin gayet normal ve yerinde olduğunu belirtir. Ebû Zehrâ, Şehristânî'nin “*ed-Delâil ve'l-Mesâil*” eserinden konuyla ilgili şu cümleleri de aktarır: “*Câbir'in risalelerinin hepsi değilse de çoğunluğu, hocası İmam Sâdık'ın adına yayımlanmıştır. Bu risalelerin yazıları bayağı eski olan elli tanesini gördüm. Orada Câbir'in: 'Cafer (a.s.) bana dedi ki, Cafer bana öğretti veya Efendim Cafer bana nakletti' şeklinde ifadeleri vardır. Câbir 'Menfaat' adını verdiği risalesinde der ki: 'Ben bu ilmi zamanın*

⁶²⁴ İbn Hallikân, I, 327; Muğniye, 81; Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212; es-Sübhânî, II, 6; Taylor, 206; Muhammed el-Halîlî, IV, 183.

⁶²⁵ Ziriklî, II, 121; Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212.

⁶²⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 486.

⁶²⁷ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 47.

⁶²⁸ Muhammed Yahya el-Hâşimî, *El-İmamü's-Sâdık Mülhimü'l-Kımya*, El-Müessesetü's-Sûriyyetü'l-İrakiyye, Kahire-Halep-Bağdat 1959, 52.

⁶²⁹ Hitti, II, 400.

⁶³⁰ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 37.

*efendisi olan Cafer b. Muhammed'den aldım.” Bu beşyüz risale, elli sene önce Almanya’da basılmıştır. Berlin Devlet ve Paris Kütüphanesinde mevcuttur.*⁶³¹

Şeyh Salâhuddîn es-Safdî, Câbir’in Kimya ile ilgili nispetlerinin, bu ilmi nefislere kabul ettirmek için olduğunu söylemiştir.⁶³² İbn Teymiyye ye göre, Cafer hakkında intişar etmiş yalanlar vardır. Âlimlerin ve sika râvilerin ondan yaptıkları meşhur nakiller, müfterîlerin ona yaptıkları yakıştırmalara muhaliftir.⁶³³ “*Yine de bu kadar muhtelif rivayetlerin yapılp ona isnat edilmesi, İmam Cafer es-Sâdık’ın din ilimleri yanında tabî ilimlerde de söz sahibi olduğunu gösterir*”⁶³⁴ diyen Horasânî de önemli bir noktanın altını çizer.

1. Tefsîr ile ilgili olan eserler

1.a. Tefsîrû'l-Kur’ân

Tezimizin konusunu oluşturan bu eserin, kendine ait bir ismi bulunmamaktadır. Kur’an tefsiri olduğu için, bazı kaynaklara “*Tefsîrû'l-Kur’ân*” adıyla geçmiştir. İmam Cafer es-Sâdık’tan günümüze ulaşmış olması muhtemel bir tefsirdir.

“*En eski nüshası hicrî X. asra ait olan bu eserin Bankipor, Buhâr ve Aligarh kütüphanelerinde yazmaları mevcuttur*”⁶³⁵ diyen Öz’ün, tefsirin ülkemizde bulunan Süleymaniye Kütüphanesi Nâfiz Paşa-65’te ve Chester Beatty-5253’te kayıtlı nüshalardan (X. asra ait diye bahsedilen nüsha Chester Beatty nüshasıdır) söz etmemesi gariptir. İmam Cafer es-Sâdık’a aidiyeti oldukça ihtilafli, çok ayrıntılı ve küçük çapta eserlerden bile bahseden Muhsin el-Emîn’in de bu eserden bahsetmemesi ise daha ilginç bir durumdur.⁶³⁶ Çalışmanın ikinci bölümünün başında, tezimizin konusunu oluşturan bu eser ve nüshaları hakkında geniş çaplı bir analiz sunulacağından burada tafsilata girmiyoruz.

⁶³¹ Ebû Zehra, *İmam Cafer*, 92-93.

⁶³² *Mevsûatu A’lâmi’l-Ulema ve’l-Üdebâi’l-Arabi’l-Müslimîn*, V, 316.

⁶³³ Ebu’l Abbâs Takiyüddin Ahmed b. Abdülhâlîm İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, Câmîiatu’l İmam Muhammed İbn Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1983, I, 191.

⁶³⁴ Horasânî, 257.

⁶³⁵ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁶³⁶ Muhsin el-Emîn, I, 668-669.

1.b. Kitâbu Menâfiu Suveri'l-Kur'ân

Brockelmann Gotha-1256,⁶³⁷ Sezgin ise, Gotha-1256/3, Vat. Vida 1014/4, Fatih 650/I, AS 1870/8, Vehbi 699/4, Edirne, Selimiye 930/I, Talat, mağ. 392, kayıtlarıyla eserden bahseder.⁶³⁸ “Menâfiü'l-Kur'âni'l-Azîm” de denilmektedir.⁶³⁹ Nuveyhid eseri, “Menâfiu Suveri'l-Kur'ân” adıyla zikreder.⁶⁴⁰ Bilgin, eserin ismini “Menâfiu's-Suveri'l-Kur'ân” ile birlikte “ed-Dürrü'n-Nazîm fî Fedâili'l-Kur'âni'l-Azîm” diye de zikretmiştir.⁶⁴¹ Yine benzer bir nüsha İngiltere Milli Kütüphanesi 6/123'te kayıtlı bulunmaktadır.⁶⁴²

Umûr-u gaybiyye ye dair olup Kur'ân sûrelerinin herkesçe bilinemeyecek özelliklerini sıralar. Eserin üç ayrı nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır. *Kitabu Menâfiu Suveri'l-Kur'ân'il-Azîm*, Fatih 650/1'de kayıtlıdır. 1a-13a varakları arasındadır. Bu eseri vakfeden Sultan Mahmud Han'dır. Cafer es-Sâdık'a nispet edilen tefsirlerden biridir. Ayrıca Süleymaniye Ayasofya 1870/8'de kayıtlı olan bu tefsir, 222a-227b varakları arasında olup, her varak 17 satır ve yazısı nesihdir. *Menâfiü'l-Kur'ân* eserinde, Fatiha Sûresi'nin faydalarından bahsedilmektedir.⁶⁴³ Yine Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi 699/4'te kayıtlı nüsha da, Fatiha ile başlamıştır.⁶⁴⁴ Ayrıca Lâleli 3/1554 kaydı ile bir nüshası daha bulunmaktadır.⁶⁴⁵

Mesela Fatiha Sûresi'nin açıklamasını şöyle yapmaktadır: “*Kim Fatihayı yazar, kendisinde acı ve sıkıntı bulunan birine asarsa acılardan kurtulur. Kim bunu, bir haceti için yolculuk yaparken okursa, Allah onun işlerini kolaylaştırır.*”⁶⁴⁶

1.c. Havâssü'l-Kur'âni'l-‘Âzîm

Berlin/4154 ve Zâhirîye/7365 kayıtları ile iki nüshası Sezgin tarafından zikredilir.⁶⁴⁷ Hicrî IV ve XI. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalarının bulunduğu bilinen

⁶³⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 104; Muhammed Yahya el-Hâşimî, *El-İmamu's-Sâdık Mülhimü'l-Kimya*, El-Müessesetü's-Sûriyyetü'l-İrakiyye, Kahire-Halep-Bağdat 1959, 50.

⁶³⁸ Sezgin, *GAS*, I, 530.

⁶³⁹ Ali Rıza Karabulut, *Mucemü'l-Mahtûtatı'l-Mevcûdeti Fî Mektebâti İstanbul ve Anadolu*, Akabe Kitabevi, Kayseri, tsz., 371.

⁶⁴⁰ Nuveyhid, I, 126.

⁶⁴¹ Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mutezile Ekolü*, (bdt.), Uludağ Üniv. S.B.E., Danışman: Sakıp Yıldız, Bursa 1991, 66.

⁶⁴² Yahya el-Hâşimî, 50.

⁶⁴³ Atalan, “*Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*”, 120. (*Kırca, eseri zikrederken, Fatih 650/1 kaydıyla mevcut eseri “Mefâtihu Suveri'l Kur'an” diye zikretmiş, Süleymaniye-Ayasofya nüshasını ise K/1970 kaydıyla vermiştir. Bkz. Kırca, ‘Cafer es-Sâdık ve O'na izafe Edilen Tefsiri, VI, 104..*)

⁶⁴⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 120.

⁶⁴⁵ Karabulut, 371.

⁶⁴⁶ Yahya el-Hâşimî, 50., Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 120.

risâlesin Zâhiriye/7365 nüshası Şam'da, Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'dedir. Hicrî 8. asırda istinsah edilmiştir.⁶⁴⁸ Tahir Ağa Tekke'sinde 1363 no. İle kayıtlı nüshası bulunmaktadır.⁶⁴⁹ Eser 180x120, 135x70 mm. ebadında, 13 varak ve her varak 9 satır ve rik'a hattı ile yazılıdır. Ramazan Sıtkı tarafından 1314 yılında yazılmıştır. Mukavva ciltli ve eserin başında "Hâza Kitabu Havassi Suveri'l-Kur'âni'ş-Şan" yazılıdır.⁶⁵⁰ Eserin iki ayrı nüshası daha Vatikan ve Lâleli/ İstanbul'da bulunmaktadır.⁶⁵¹ Kırca, eserin "Süleymaniye Kütüphanesi Tahir Ağa" nüshasını 5668 numara kaydı ile zikreder.⁶⁵²

Berlin Elyazmaları Fihristi'nde C.3/4154 ve Ahl Wardt Fihristi 4155'te kayıtlı olduğu da belirtilmektedir. Julius Ruska, eseri, İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen eserler arasında sayar. Fakat gerek Kuleynî ve Meclisî'nin, gerekse Mes'ûdî, Şehristânî, Suyûtî ve İbn Hallikân'ın eserlerinde bu eserin bahsini bulamayız.⁶⁵³ Muhsin el-Emîn de İmam Cafer'in birçok eserinden bahsettiği halde buna yer vermemiştir.

"*Havvâssü'l Kur'âni'l 'Azîm*" muhteva olarak "*Menâfîu Suveri'l Kur'ân*" adlı esere benzemektedir. Eser besmele ve Allah'a hamd ile başlamıştır. Devamında, Kur'ân sûrelerinin okunduğu zaman sağlayacağı faydalar ifade edilir. Mesela: "*Kim Fatıha Sûresini sabah namazından sonra ve sabah namazının sünnetiyle farzı arasında hasta şifası için 14 kere fatıha sûresini okursa, Allah'ın izniyle şifa bulur.*"⁶⁵⁴, "*Kim Kur'ân surelerini ceylan derisine misk ve za'feranla yazıp üzerinde taşırsa ona koruma ve sığınaktır*"⁶⁵⁵ gibi açıklamalar yapılır.

1.d. Fâl el-Kur'âni'l-Azîm

Bu eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Giresun 108/17'de kayıtlıdır. 204x146 mm. ebadında, 170-176 varakları arasında olup her varak 28 satırdır. Eser yumuşak meşin kaplı ve şirazelidir. Eserde Bakara, Âl-i İmran, Nisa, Mâide, En'am,

⁶⁴⁷ Sezgin, GAS, I, 530.

⁶⁴⁸ Sezgin, GAS, I, 530; Öz, "Cafer es-Sâdık", VII, 3; Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 120; Ali Ekber Diyâî, "Ma'rifî Berhayi Âsâr Mensûb be İmam Sadık", Keyhan-ı Endîşe, Kum, h.1371, XLVI, 152. Hikmet Beşîr Yasin, *İstidrâkâtü Târihi't-Türâsi'l Arabî*, Tefsir ve Ulûmü'l Kur'an Bölümü, Dâru İbn el-Cevzî, Cidde 1422, II, 73.

⁶⁴⁹ Karabulut, 370.

⁶⁵⁰ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 121.

⁶⁵¹ Diyâî, 153.

⁶⁵² Kırca, "Cafer es-Sâdık ve O'na izafe Edilen Tefsiri", VI, 104.

⁶⁵³ Yahya el-Hâşimî, 49-50.

⁶⁵⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 121.

⁶⁵⁵ Yahya el-Hâşimî, 50.

A'raf, Enfal, Tevbe, Yunus, Hûd, Yusuf, Ra'd, İbrahim, Hacc, Nahl, İsrail, Kehf, Meryem, Taha ve Enbiya Sûrelerinde geçen bazı ayetlerin neye delâlet ettikleri yer almaktadır.⁶⁵⁶

1.e. el-Kummî'nin Cafer es-Sâdık Adına Rivayet Ettiği Tefsir

Bu Tefsir, Kummî tarafından Cafer es-Sâdık'tan rivayet edilmiştir. Meclisî, bu tefsirin, ilk dönem Şîi tefsirlerin önemli bir kaynağı olduğunu ifade eder.⁶⁵⁷ İlk dönem Şîi kaynaklara bakıldığında, Cafer es-Sâdık'ın böyle bir tefsirinden bahsedilmemektedir.⁶⁵⁸

1.f. Hakîm es-Semerkandî'nin Sevâdu'l-Azam'da Bahsettiği Tefsir

Semerkandî, eserinde Cafer es-Sâdık'ın bir tefsirinden bahsetmektedir ve bu tefsirin güvenilir olduğunu açıklamaktadır. (*Sevâdu'l-Azam*'ın İstanbul, 1304 tarihli baskısında 33. sahife) Ancak bu tefsirin nasıl bir tefsir olduğu hakkında hiçbir bilgi vermemiştir.⁶⁵⁹

2. Çeşitli İlmî, Fıkhî, Ahlaki, Fikrî Meseleler İçeren Eserler:

2.a. Misbâhu's-Şerî'a Ve Miftâhu'l-Hakîka

Bu eserin çeşitli yazma nüshaları Berlin de bulunmakta, "Ahl Wardt" el yazmaları bölümü fihristinde 7/8834'de kaydı geçmektedir.⁶⁶⁰ British Museum'da, Meşhed ve Haydarâbâd Osmanîye Üniversitesi Kütüphanelerinde de nüshaları bulunmaktadır. Bir nüshası da Bağdat Vakıflar Kitapevi'nde 7011 no. ile mahfuzdur.⁶⁶¹ Sezgin, Meşhed, Haydarabad, Delhi, Kahire gibi değişik nüshalarından bahseder.⁶⁶² Kitap, Delhi (1856), Tebriz (1287/1861), Tahran (1314/1896)⁶⁶³ ve Beyrut'ta (1961)⁶⁶⁴ basılmıştır. Cafer es-Sâdık'ın dinî ve ahlakî muhtevâlî sözlerinin yüz babda ele alındığı eser, taharet, hırs, şehvet, ucub, riya, af vb. konulardan bahseden fasıllardan oluşur.⁶⁶⁵ Farsça tercüme ve şerhleriyle birlikte Hasan el-Mustafavî tarafından neşredilmiştir

⁶⁵⁶ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 120.

⁶⁵⁷ el-Meclisî, XCIII, 1-97.

⁶⁵⁸ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 121.

⁶⁵⁹ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 121.

⁶⁶⁰ Yahya el-Hâşimî, 49.

⁶⁶¹ Muhammed Ebû Bekir b. Ali, *İstidrâkâtu alâ Tarîhi't-Türâsi'l-Arabî*, Akîde Kısmı, Cidde 1422, III, 203.

⁶⁶² Sezgin, *GAS*, I, 529.

⁶⁶³ Brockelmann, *GAL*, I, 104; Sezgin, *GAS*, I, 529; Abdurrahman, I, 452.

⁶⁶⁴ Salihîye, II, 68.

⁶⁶⁵ Yahya el-Hâşimî, 49.

(Tahran h.1363).⁶⁶⁶ Eser, tamamen sūfî ifadelerle benzetilmektedir. *Hakaikü't-Tefsîri'l-Kur'ân*'la beraber basılmıştır. Bu bölümde ise, Kur'ân'da bazı sûreleri ele alınıp, her sûreden birkaç ayetin tefsiri yapılmıştır.⁶⁶⁷

Seyyid Muhsin el-Emîn'in verdiği bilgilere göre ise: “*İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilmiş ve Câmîü'l Ahbâr ile birlikte basılmıştır. Fakat Meclîsî, Bihâr'ın mukaddemâtında, 'eserin üslubunda imamların sair eser ve sözlerine benzemeyip, şüphe veren şeyler vardır, doğrusunu Allah bilir' demektedir. 'Vesâil' sahibi ise, 'Kitabu'l-Hidayeti's Sâlis'in sonunda: Onun güvenilir olmadığı bizce sabit değildir. Bu nedenle ondan nakletmeyiz. 'Kitabu Misbâhi's-Şerî'a' İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilmiştir. Senedi sabit değildir. İçinde de bilinmeyen ve tevatüre muhalif şeyler vardır. 'Riyâdu'l-Ulemâ' eserinin sahibi, bilinmeyen kitaplardan bahsederken şöyle der: 'Bundan dolayı, Misbâhu's Şerî'a ahabâr ve mev'uzelerde bilinen ve yaygın bir kitaptır. Fakat aksine, açıkça ortada olduğu gibi bazı sūfîlerin müellefâtındandır.'*”⁶⁶⁸ Bununla beraber mesela Seyyid Hüseyin el-Kazvinî, “*Câmi'u's-Şerâi*” eserinde, kendi kitabına alıntı yaptığı eserlerden bahsederken şöyle der: “*Misbâhu's-Şerî'a, faziletli şârihinin yani Eş-Şehîdî's-Sânî, Seyyid İbn Tâvus, Mevlâna Muhsin el-Kâşanî ve diğerlerinin şahadetiyle İmam Cafer'e mensuptur ve bu şahadetten sonra, sonradan gelen bazılarının şüphelenmeleri için mahal yoktur.*”⁶⁶⁹ J.Ruska da eseri, İmam Cafer'e nispet edilen eserlerden saymıştır.⁶⁷⁰

2.b. Esrâru'l-Vahy (Vahyü'l-Esrâr)

Hicrî X ve XIII. yüzyılda istinsah edilen iki yazması Süleymaniye kütüphanesi'nde (Hamîdiye 5/381 ve Hasan Hüsnü Paşa 4/249) bulunan küçük bir risaledir.⁶⁷¹ Sezgin, numaraları 381/5 ve 249/4 diye kaydetmiştir.⁶⁷² Gotha Perstch'de 3/14 kaydıyla da bir nüshası daha vardır.⁶⁷³

H. Hüsnü Paşa nüshası 207x153 mm. ebadında, 75-81 varakları arasında olup her varak 21 satırdır. Nesih yazı ile yazılmış ve mukavva ciltlidir. Risalenin eser levhası da Cafer es-Sâdık'a nispet edilmektedir. İki yazması Hamîdiye Süleymaniye'de

⁶⁶⁶ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁶⁶⁷ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 129.

⁶⁶⁸ Muhsin el-Emîn, I, 668.

⁶⁶⁹ Muhsin el-Emîn, I, 668; Hakîmî, 52-53.

⁶⁷⁰ Yahya el-Hâşimî, 49.

⁶⁷¹ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3; Karabulut, 370.

⁶⁷² Sezgin, *GAS*, I, 530.

⁶⁷³ Yahya el-Hâşimî, 49.

bulunmaktadır. Eserin 75. varakının girişinde “*Bu risale Cafer es-Sâdık’ındır, besmele, sonra Vahyü’l Esrâr diye isimlendirilir*” yazılıdır. Bu eserde Mirac gecesi Hz. Peygamber’in Allah'a sorduğu suallere alınan cevaplar sıralanır. Ali b. Ebî Talib’den rivayet edilmektedir. Bu eserde Hz. Peygamber’in Allah'a “Hangi amel daha faziletlidir?” sorusuna Allahu Teâla, “Ey Ahmed! Benim yanımda tevekkülden ve benim taksimime rızadan daha üstün bir şey yoktur. Benim için birbirlerini sevenlere, benim için ilişkiyi kesenlere, bana tevekkül edenlere, benim için sıla-i rahim yapanlara muhabbetim vacip oldu. Benim muhabbetimin bir alameti, hududu ve sonu yoktur. İlim bakımından yükseldikçe, güzel ahlak bakımından tevâzu sahibi olurlar. Onlar mahlukata benim baktığım gibi bakarlar” şeklinde mukabelede bulunmuştur.⁶⁷⁴

2.c. Kitâbü’t-Tevhîd ve’l-İhlîlice

Eser, Mufaddal b. Ömer’den rivayet edildiği için “*Tevhîdü’l-Mufaddal*” diye de anılır.⁶⁷⁵ Meşhed, Tebriz ve Kâzimiye kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunan bu eser, Fahreddin et-Türkistânî tarafından 1065/1654’te Farsça’ya çevrilmiştir.⁶⁷⁶ Mevlâ Bâkır b. Mevlâ İsmâîl, Vâiz Gücverî, ayrıca Şeyh Muhammed Halîlî tarafından da “*Min Emâli’l-İmam Sâdık Aleyhisselam*” adıyla Farsçaya çevirileri yapılmıştır.⁶⁷⁷ “*Kitâbü’t-Tevhîd ve’l-Edille ve’t-Tedbîr*” adıyla 1329’da İstanbul’da basılmıştır.⁶⁷⁸ “*et-Tevhid*” ismi ile anılan nüshaya Muhammed Abdürrezzak Hamza (Kahire, 1376/1956), “*Tevhîdü’l-Mufaddal*” diye anılan kitaba ise Ali Alaüddin el-Âlûsî (İstanbul-1330/1911) ve Kâzım el-Muzaffer (Necef-1955) birer tahkik yapıp neşretmişlerdir. Necef, Matbaatu’l Hayderiyye’de 1955’te 176 ve 1969’da 192 sayfa olarak basılmıştır.⁶⁷⁹ Eser, “*Kitabü’t-Tevhid ve’l-Edille ve’t-Tedbirü’l-Merviyyü An Mufaddal b. Amr*⁶⁸⁰ Ani’l İmami’s-Sâdık Cafer b. Muhammed” şeklinde başlar ve Allah’a hamd ile devam eder. Bismelenin sağ tarafına vakıf yazısı, sol tarafına “İbn Abdî’l-Muîd bu kitabı vakfetti” şeklinde bir vakıf kaydı yer alır. Kitap küçük boy, 83 sayfa olup, Şirket Matbaası tarafından 1329/1910 yılında, İstanbul-Dersaadet’te basılmıştır.⁶⁸¹ Eserin şerhi

⁶⁷⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 120.

⁶⁷⁵ Muhammed Hüseyin Muzaffer, *İmam al-Sâdık*, Çev. Jasim al-Rasheed, Ansariyan Publication, Kum, 2000, 129; Hakîmî, 52; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁶⁷⁶ Sezgin, *GAS*, I, 530; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3; Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 115; Seyyid Mehdî Hâirî, “*Tevhîdü’l-Mufaddal*”, *Dâiretü’l-Maârif et-Teşeyyu’*, Tahran h.1375, V, 136.

⁶⁷⁷ Hâirî, “*Tevhîdü’l-Mufaddal*”, V, 136.

⁶⁷⁸ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁶⁷⁹ Muhammed İsa Salihyye, *Mucemü’s-Şamil li’t-Türâsi’l-Arabiyyi’l-Matbû’*, Kahire, 1993, II, 67; Abdülcebbar Abdurrahman, I, *Zehâirü’l-Türâsi’l-Arabiyyi’l-İslâmî*, Basra, 1981, I, 452.

⁶⁸⁰ (veya Ömer)

⁶⁸¹ Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 115.

“*Emâlî'l-İmam Ebû Abdillâh Cafer*” ismiyle anılır. Muhammed Halîlî bu şerhin tahkîkini yapmış ve neşretmiş, Necef'te Matbaatu'n-Numan'da 1963-65 yılları arası 4 cilt olarak basılmıştır.⁶⁸² Eser, Meclisî'nin *Bihâru'l-Envâr* adlı eserine dercedilerek, Tahran'da 1301/1883'de, ayrıca “*Kitabu Tevhîdi'l-Mufaddal*” adıyla 1321/1902'de Bombay'da basılmıştır. Ronaldson ve diğerleri bu eseri Şîa'nın akide kitapları arasında saymıştır.⁶⁸³ Özellikle İran, Irak, Mısır, Türkiye ve Hindistan'da ve dünyanın çeşitli yerlerinde umumî ve şahsî kütüphanelerde bu değerli eserin nüshaları vardır. Meşhur Allame Meclisî tamamını “*Bihâru'l-Envâr*, c.III, 57-151” de alarak anlaşılması güç kelime ve ibareleri de açıklamıştır.⁶⁸⁴

Muhsin el-Emîn el-Âmilî, Meclisî, Seyyidü'l Ehl, Muhammed Hüseyin Muzaffer, Muhammed Ebû Zehrâ, Gölpınarlı ve Fuat Sezgin, bu eserin Cafer es-Sâdık'a ait olduğunu kabul etmektedirler. Çünkü bu eserde Mufaddal b. Ömer'e yazdırılan meseleler diğer kaynaklarda Cafer es-Sâdık'a ait olarak gösterilen fikirlerle tam bir uyum içindedir. Yaptığı ilmi çalışmaları dikkate alınırsa bu eserin ona ait olma ihtimali büyüktür. Bu eser, aynı zamanda “*Kitâbu'l-Fahhir: Kitâbu Bed'il-Halk Ve'l-Hass Alâ'l-İ'tibâr*” adıyla da bilinmektedir.⁶⁸⁵ Yine Atalan eseriyle ilgili şu tespiti yapar: “Melhem Chokr, Necâşî'nin ‘*Ricâl*’inde bu eserin uydurma olduğunun söylendiğini belirtir. Ancak biz yaptığımız araştırmada, Necâşî'nin ‘*Ricâl*’inde ‘*Kitâbu't-Tevhîd*’in uydurma olduğuna dair bir ifadeye rastlayamadık. Ayrıca Necâşî'nin bahsettiği ‘*Kitâbu'l-Fahhir: Kitâbu Bed'il-Halk ve'l-Hass alâ'l-İ'tibâr*’ adlı eser, *Kitâbu't-Tevhîd*’in 30. sayfasında ‘*Kitâbu'l-Edille alâ'l-Halki ve't-Tedbîr ve'r-Redd alâ'l-Kâilîn bi'l-İhmâl ve Münkiri'l-'Amd*’ şeklinde geçmektedir.”⁶⁸⁶

Bunun yanında “*Kitâbu't-Tevhîd*”, Kâzım Muzaffer tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta 1983 yılında basılmıştır. “*Tevhîdü'l-Mufaddal*” isimli kitap, Mufaddal b. Ömer'in, Cafer es-Sâdık'a İbn Ebî'l ‘Avcâ'nın sorularını sorarak, Cafer es-Sâdık'tan zındıkların münazarasının nasıl yapılacağına dair bir şeyler yazdırmasını istemesi üzerine ortaya çıkmıştır. Cafer es-Sâdık bu dersleri tevhîd delilleri üzerine imlâ ettirir. İnsanların yaratılışını, hallerindeki değişimleri ve ondan alınması gereken dersleri açıklamıştır. Ayrıca göğün, güneşin, ayın, yıldızların, gecenin, gündüzün, soğğun,

⁶⁸² Hâirî, “*Tevhîdu'l Mufaddal*”, V, 136; Salihyye, II, 67; Abdurrahman, I, 452.

⁶⁸³ Yahya el-Haşimî, 51.

⁶⁸⁴ Seyyid Mehdi Hâirî, “*Tevhîdu'l-Mufaddal*”, V, 136.

⁶⁸⁵ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 78.

⁶⁸⁶ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 78.

sıcağın, rüzgarın, yeryüzünün, suyun, havanın, ateşin, yağmurun, kayaların, dağların, taşların, toprağın, ağaçların ve bu tabiat olaylarında bulunan deliller ve ibretlerden bahsetmiştir. Eser Allah'ın kudretinin büyüklüğünü, O'nun Evvel ve Âhir olduğunu, Kadîr-i Mutlak olduğunu, insanın dünyadan sonra ahirete gideceğini, Allah'ın dîni ve dünyevî ilimleri insana verdiğini ve hiçbir şekilde insanın gaybı bilemeyeceğini ifade etmektedir.⁶⁸⁷

Atalan'a göre: *Bihâru'l-Envar*'da da yazılı olması, Cafer es-Sâdık'ın olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü bu eserde Mufaddal b. Amr'a yazdırılan meseleler diğer kaynaklarda Cafer es-Sâdık'a ait olarak gösterilen fikirlerle tam bir uyum içindedir. Cafer es-Sâdık'ın çevresi, ilmi ve dini şahsiyeti dikkate alınırca bu eserin Cafer es-Sâdık'a ait olma ihtimali büyüktür.⁶⁸⁸

Muhsin el-Emîn ise eseri ikiye ayırarak şöyle der: “‘*Tevhîdü'l-Mufaddal*' ismiyle bilinen kitapta, Mufaddal yalnız râvidir, kitap İmam Cafer es-Sâdık'ın te'lifatındandır. Dehriyye'yi reddedip Allah'ı ispatlayan en güzel kitaptır. Tamamı Bihâr adlı eserin içinde mevcuttur. Mısırda müstakil olarak basılmıştır. İstanbul'da da basıldığını dergilerden okudum fakat bizzat görmedim. 'Kitabü'l İhlîlice' de aynı şekilde Mufaddal b. Ömer'in rivayetleridir ve Bihâr'da vardır. Bihâr'ın mukaddematı Kitabu't-Tevhîd ve'l-İhlîlice'nin sıhhatine delildir. Seyyid Ali b. Tavus, 'Keşfü'l-Muhce li Semereti'l-Mühce'de, oğluna tavsiye ile der ki: 'İmam Sâdık'ın Mufaddal b. Ömer'e yazdırdığı kitaba bak! Onda Allah'ın yarattığı eserlerden bahseder. Kitabu'l İhlîlice'ye de bak! Onda itibar, bakış açısı ve ibret vardır.' Fakat İbnü'n Nedîm, Fihrist'inde: 'Kitabu'l İhlîlice'nin müellifi bilinmemektedir. İmam Sâdık te'lif etmiştir denilmiş ise de bu imkansızdır' demiş, ama imkansız olma sebebini açıklamamıştır.”⁶⁸⁹

2.d. Münazaratu's-Sâdık fi't-Tafdîli Beyne Ebîbekir ve Ali

Zâhiriye Mağ. 111/15'te kayıtlı olup, 227-235 varakları arasındadır, üzerinde h.588 tarihi yazılıdır. Bir başka nüshası da Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Said el-Ensârî el-Buhârî tarafından 435/1043'de rivayet edilen bir eser olup Şehit Ali 2763/12'de kayıtlıdır. 152a-156b varakları arasındadır ve üzerine h.699 tarihi yazılmıştır.⁶⁹⁰ Bu eser Cafer es-Sâdık'ın bir Rafizî olarak kabul edilen biriyle

⁶⁸⁷ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 78-79; *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 116.

⁶⁸⁸ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 116.

⁶⁸⁹ Muhsin el-Emîn, I, 668. (ayrıca bkz; Hakîmî, 52-53.)

⁶⁹⁰ Sezgin, *GAS*, I, 530.

tartışmasından bahseder. Eserin sonunda bu el yazmasının 699/1270 yılı şevval ayında Yusuf b. Muhammed tarafından yazıldığı ifade edilmektedir.⁶⁹¹ İsminden de anlaşılacağı üzere eserde Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ali'den faziletçe üstünlüğü anlatılır. Şii araştırmacılar bu sebeple eserin tamamen uydurma olduğu kanaatini taşırlar.⁶⁹²

2.e. es-Sülûku'n-Nâdiru fî İlmi'l-Evâili ve'l-Evâhiri

C.Beatty 3223'te kayıtlı olup, 99-114 varaklar arasındadır ve üzerinde h. 1003 yazılıdır.⁶⁹³ Bu eserin bir nüshası “*Makalat der Sülûk*”, Süleymaniye Kütüphanesi Uşşâkî Tekkesi 16'da ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 3097 no'da kayıtlıdır. Milli Kütüphane'de “*Makamâtu Cafer es-Sâdik*” şeklinde transkript edilmiş, 1958'de İstanbul'da basılmıştır. Eserde 18 evliya makamı tek tek açıklanmaktadır. Adil Ali Atalay'ın yazdığı “*İmam Cafer Buyruğu*” adlı eserde de “*Makamâtu Cafer es-Sâdik*” başlığıyla bir bölüm olarak yazılmıştır.⁶⁹⁴

2.f. el-Hikemü'l-Caferiye

“*Mecalisü'l-Müminîn*” kitabının muhtasarıdır. Arif Tamir tarafından toplanmış ve 1957 tarihinde Beyrut'ta neşredilmiştir.⁶⁹⁵ Eser İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Matbaatü'l-Katolikiyye'de 88 sayfa olarak basılmıştır. Üç babdan ibaret olup, ilki “*Bâbü'l-Edeb*”, ikincisi “*Bâbü'l-Gıybet*”, üçüncüsü ise “*Bâbü'l-Muâse ve'l-Musâve*” dir.⁶⁹⁶

2.h. Bihâru'l-'Ulûm

Cafer es-Sâdik'a nispet edilen, Arapça telif edilmiş olan, İlahî meselelerden, ulvî-süflî kâinattan, peygamber ahvallerinden bahisler içeren bir kelim eseridir. Âğa Büzürg et-Tehrânî “Şeyh Ali Âl-i Kâşifu'l-Gıtâ Kütüphanesi” ndeki bir mecmua içinde eski olmayan bir nüshasını gördüğünü; nüshanın Mevlâ Muhammed Ali b. Muhammed Bâkır el-Tûnî'nin hattıyla ve 1253 senesine ait olduğunu; elde bulunan en eski

⁶⁹¹ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 129.

⁶⁹² Bkz; Dıyâî, 153.

⁶⁹³ Sezgin, *GAS*, I, 531.

⁶⁹⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 129.

⁶⁹⁵ Sezgin, *GAS*, I, 530; Salihyye, II, 67; Abdurrahman, I, 452.

⁶⁹⁶ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 129.

nüşhanın, Riyad yazmaları arasında olduğunu söyler.⁶⁹⁷ Eser için, kuvvetli dayanağı olmamakla beraber İmam Cafer es-Sâdık'tan gelme ihtimali vardır, denilmiştir.⁶⁹⁸

2.1. Mecâmiü'l-Ezkâr

Hacı Mahmut Efendi 1894'te kayıtlıdır. Cildi deri ve kâğıttır. Başlıklar ve ayetler kırmızı ile yazılıdır. Eserde Cafer b. Muhammed isminde, başka isimlerin olduğu ve sırf isim benzerliğinden dolayı Cafer es-Sâdık'a nispet edildiği görülmektedir.⁶⁹⁹

2.i. Fütüvvetnâme-i Cafer es-Sâdık

Eser Osmanlıca ve 90 sayfadır. I. Beyazıt zamanında yazılmıştır. Esere, on iki imama salat ve selam, Sultan Beyazıt'a dua ve Şîa'nın Osmanlı ile iyi ilişkiler içerisinde olduğuna dair ifadelerle başlamıştır.⁷⁰⁰

2.j. Kitâbu'l-Heft ve'l-Edille

Mufaddal b. Amr el-Cu'fî tarafından rivayet edilen ve Mustafa Galip tarafından da tahkik edilen eser Arapça olup 231 sayfadır. Akaid ve kelam hakkındadır.⁷⁰¹ Bablar şeklinde çeşitli konuları ele alan eserde, Mufaddal b. Amr el-Cu'fî'nin İmam Cafer'e sorduğu sorulara aldığı cevaplar, veya İmam Cafer'in çeşitli konularda ona ve yanında bulunanlara yaptığı açıklamalar yer alır.⁷⁰²

2.k. Du'â'ul-Cevşen

Birkaç varak hacmindeki risalenin hicrî XI. yüzyılda istinsah edilmiş bir nüshası, Bibliothèque Nationale'da bulunmaktadır.⁷⁰³ Paris 1216/3 ve 1913'te kayıtlı iki nüsha olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴

2.l. Duâu Cafer es-Sâdık

İmam Cafer es-Sâdık, Gotha ve Berlin Kütüphanelerinde birer nüshası olan bu duayı, Muhammed b. Hârun el-Belhî'ye yazdırmıştır. Araştırmacı Julius Ruska'ya göre

⁶⁹⁷ Ağa Büzürg et-Tehrânî, *Ez-Zerî'a İlâ Tasânîfi's-Şîa*, (I-XXVII), Dâru'l Advâ, tsz., III, 27-28.

⁶⁹⁸ Muhammed Hüseyin Rûhânî, *Dâiretü'l Maârif et-Teşeyyu'*, Tahran h.1371, III, 98-99.

⁶⁹⁹ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 130.

⁷⁰⁰ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 130.

⁷⁰¹ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 130.

⁷⁰² Bkz. Mufaddal b. Amr el-Cu'fî, *El-Heftü's-Şerîf Min Fedaili Mevlana Cafer es-Sâdık*, thk. Mustafa Gâlib, Dârü'l-Endelûs, 1964.

⁷⁰³ Sezgin, *GAS*, I, 530; Öz, "Cafer es-Sâdık", VII, 3.

⁷⁰⁴ Sezgin, *GAS*, I, 530.

İmam Cafer'e isnat edilen eserlerden biridir. Berlin Kütüphanesi Arapça elyazmaları bölümünde, Mes'ûdî'nin de nakletmediği çeşitli vasiyetler vardır. Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali, kızı Hz. Fâtıma, Ebû Hureyre ve Selman-ı Fârisî'ye yapılan vasiyetler, çocukları ve Âl-i Beyti'ne söylediği sözler, İmam Cafer'in oğlu Mûsa'ya vasiyetleri ve akrabalarına taziye mektupları da mevcuttur.⁷⁰⁵

2.m. Es'iletü'n-Nebî

Miraç gecesi Nebî'nin Allah'a sorduğu soruları içeren eserdir. İskenderiye el-Mektebetü'l Belediyye 2166/2'de kayıtlıdır. Kahire Suppl. I, 48, No. 21248 kaydı ile 109-142 varakları arasında ve h.1069 tarihlidir.⁷⁰⁶

2.n. Kitabu's-Sırat

Bazı ıstılahların Bâtınî tevillerinden, mesela sıratın bahseder. Paris 1449'da kayıtlı olup, 80-182 varakları arasındadır ve h.1206 tarihlidir.⁷⁰⁷

3. Cafer es-Sâdık'a Nispet Edilen Cefr-Astroloji-Fal-Kimya-Tılsım-Tıp-Reml-İksir vs. Dair Eserler

Şîa, Cafer es-Sâdık'ın, kazanılmış ilimler yanında tevarüs yoluyla vehbî ilimlere de vakıf olduğu kanaatindedir. Çünkü Peygamber (s.a.v.) özel bir ilmi Ali b. Ebî Talib'e vermiş, Ali b. Ebî Talib'den Hüseyin b. Ali'ye, ondan Ali Zeyne'l-Âbidîn'e, ondan Muhammed Bâkır'a, ondan ise Cafer es-Sâdık'a geçmiştir. Şîa, tevârüs yoluyla naklolunan bu ilim, "Cefr" ilmidir derler. Cefr ilmi harflerin ilmidir. Bununla, kıyamete kadar olacak olan olaylar bilinir. Cafer es-Sâdık'ın cefr bildiği ve onu şöyle tarif ettiği rivayet edilir: "O, edemden bir kaptır. Onda Peygamberlerin ve İsrailoğulları bilginlerinin bilgileri vardır." Biz cifri bilmiyor veya kullanamıyorsak da, Cafer es-Sâdık'tan gelen sözlerden anlıyoruz ki cefr, imamların bilgi kaynaklarından ve Allah'ın onlara lütfettiği bir ilimdir.⁷⁰⁸ Ona "el-cefrü'l-ahmer" (kırmızı deriden yapılmış torba) ile "el-cefrü'l-ebiyad" (beyaz deriden yapılmış torba) şeklinde iki cefr nisbet edilmekte, bunların ilkinde Hz. Peygamber'in "silahı", ikincisinde ise Zebur, Tevrat,

⁷⁰⁵ Yahya el-Hâşimî, 49.

⁷⁰⁶ Sezgin, GAS, I, 530.

⁷⁰⁷ Sezgin, GAS, I, 530.

⁷⁰⁸ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 122; Muzaffer, 148-149.

İncil ve Hz. İbrahim'e verilen suhuf ile helâl ve harama dair bütün bilgilerin bulunduğu rivayet edilmektedir.⁷⁰⁹

J. F. Ruska ve P. Kraus gibi bazı şarkiyatçılar kimya, cefr ve havas gibi konularda Cafer es-Sâdık'a isnat edilen rivayetlerin asılsız olduklarını ileri sürmüşlerdir. Ruska'ya göre, o dönemde Medîne'de kimya ile ilgilenmeyi mümkün kılacak şartlar mevcut değildi; ayrıca "bu takvâ ehli" insanların teorik veya pratik kimya bilgilerine ulaşmaları imkansızdı.⁷¹⁰

Cafer el-Halîlî konuyla ilgili şöyle der: Sonraki dönemde Holmyard, Muhammed Yahya el-Hâşimî, İsmail Mazhar gibi araştırmacılar da Ruska'yı adeta özetleyerek benzer şeyler söylediler. Fakat Medîne'nin, o günün şartlarında kimya ilmine merkez teşkil edecek durumda olmadığı kabul edilse de, bu durum Cafer es-Sâdık'ın başka bir yerde bu ilimle ilgili ders vermiş olabileceği ihtimaline kesin olarak aykırı değildir. Kaldı ki Cafer es-Sâdık'ın pratik ve deneysel olmasa da, en azından teorik kimya ile meşgul olmuş olduğu inancını, görünürde reddedecek bir sebep yoktur.⁷¹¹ Sezgin'e göre de, Câbir b. Hayyan, İmam Cafer es-Sâdık'ı kendisinin kimya üstadı saymıştır. İmam Cafer es-Sâdık'ın kimya konusunda eser verdiği ile ilgili açık bir bilgi yoktur. Ancak kimya bildiği kabul edilmektedir.⁷¹²

İbn Kesîr, Cafer es-Sâdık'a nispet edilen bu eserlerin Cafer b. Muhammed isminden dolayı karıştırılmış olduğunu söyler. Bu isim zecr ve falda meşhur ve yıldız bilgisi öğretmeni olan astrolog Ebî Ma'şer el-Felekî diye bilinen Cafer b. Muhammed el-Belhî'dir.⁷¹³ Astroloji ilmiyle ilgili "*Medhal*", "*Zeyc*" ve "*Uluf*" gibi meşhur eserleri vardır. Recez ilmi, söz sanatı ve azaların ihtilacı ile ilgili yazılmış eserler de Cafer b. Ebî Ma'şer'e aittir. Bunun yanında tefsir ve ahkam ile ilgili açıklamaları da vardır.⁷¹⁴ J. Ruska'da benzeri değerlendirmeler ile bu tür eserlerin İmam Cafer'e ait olmadığını savunur.⁷¹⁵ Cafer es-Sâdık'a, bazı vaaz ve nasihatler izafe edildiği gibi, Şîi doktrinini müdafaa eden çok sayıda kitap da izafe edilir. Muhtemelen bunlardan hiçbiri de doğru değildir. Bu kitaplar keşf, sihir, kimya ile ilgilidir. En önemlileri de Cafer'in geleceğe

⁷⁰⁹ Meclisî, XXVI, 18; Küleynî, I, 240.

⁷¹⁰ Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 2-3; Yahya el-Hâşimî, 49-53.

⁷¹¹ Cafer el-Halîlî, 207.

⁷¹² Sezgin, *GAS*, 128-129.

⁷¹³ İbn Kesîr, XI, 51.

⁷¹⁴ İbn Kesîr, XI, 102.

⁷¹⁵ Yahya el-Hâşimî, 45-53.

dair verdiği haberlerle ilgili olan cefrdir.⁷¹⁶ Astroloji, fal ve cefr gibi ilimlerin Cafer es-Sâdık'a nispeti ilmen uygun değildir ve bilimsel gerçeklikten uzaktır. Fakat onun astronomi ile ilgilendiği rivayet edilir. Mesela, müslümanlar arasında ihtilaf konusu olan ramazan hilâlinin tespiti konusundaki görüşleri dikkat çekicidir.⁷¹⁷

Birçok Şîi grup, batıl görüşlerini ona isnat ederek kendilerine meşruiyet kazandırmak istemiştir. Çünkü o kabul-ü âmmeye mazhar olmuş bir âlimdir. Rafıza'nın en kötü işlerinden biri yalan isnatlarını Cafer es-Sâdık'a dayandırmalarıdır. Belki de, onun kadar hakkında yalan uydurulan başka kimse yoktur.⁷¹⁸

3.a. Risâletü'l-Vesâyâ ve'l-Fusûl

Kimya ile ilgili olan bu risale "*Kitabü'r-Risaleti Cafer es-Sâdık fî İlmi's-Sinaati ve'l-Hacerü'l-Mükerrem*" olarak ta bilinir. Nûr-û Osmaniye 3634/1 nüshası Ülkemizedir (v.1-17b arası ve h.887 tarihlidir).⁷¹⁹ Ayrıca Gotha 1292 (31 varak), Rampur 16/5 ve Halep 338 kayıtlarıyla adı geçen Kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan risale, almanca tercümesiyle birlikte J. Ruska tarafından, Heidelberg'de 1924 tarihinde neşredilmiştir.⁷²⁰ Riyad, Melik Suûd Üniversitesi'nde 2393 rakamıyla kayıtlı mecmuada, yaklaşık h.10.yy. dan kalma 33 varaklık nüshası vardır. Lübneştayn/Bonn Milli Kütüphanesinde bulunan asıl nüshanın sûretidir.⁷²¹

3.b. Heyâkîlü'n-Nûr (es-Seb'a)

Tılsımdan bahseden bu eserin iki nüshası Bibliothèque Nationale/4945 (34-99 varakları arası ve h.10.yy.) ve Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi/ 3239 (118 varak) da kayıtlıdır.⁷²² Brockelmann da, Paris 4945 kaydı ile eserden bahsetmiştir.⁷²³ Karabulut, Hâlet Efendi 811 ve Veliyüddîn Efendi 12/3189 olarak iki kayıt daha düşer.⁷²⁴

⁷¹⁶ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 123.

⁷¹⁷ Atalan, *Cafer-i Sadık*, 83-85.

⁷¹⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcü's Sünneti'n Nebeviyye*, I-IV, Riyad, 1406/1986, I, 464-466.

⁷¹⁹ Sezgin, *GAS*, I, 531. Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 3; Karabulut, 370.

⁷²⁰ Sezgin, *GAS*, I, 531; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 3; Salihyye, II, 68; Abdurrahman, I, 452; Karabulut, 370. ("*Arabische Alchemisten- II. Ga'far ALSâdıq, Der Sechste Imâm*" orijinal adıyla yayınlanmıştır.)

⁷²¹ Numânî, VIII, 26.

⁷²² Sezgin, *GAS*, I, 530; Öz, "*Cafer es-Sâdık*", VII, 3.

⁷²³ Brockelmann, *GAL*, I, 104.

⁷²⁴ Karabulut, 371.

3.c. Kitâbü'l-Cifr (el-Hâfiye fi'l-Cifr/ el-Hâfiye fî 'İlmi'l-Hurûf/ el-Hâfiye)

Süleymaniye Cârullah 1534/1'de kayıtlıdır. Üzerinde h.678 yazılı, 27 varak ve kağıt ciltlidir. Kitabın başında “*Hafiyetü'l-İmam Cafer es-Sâdık*” yazılıdır. Eser cefr hakkındadır. Adı, “*Kitabu'l-Cifr el-Hâfiye fi'l-Cifr*” dir. Ayrıca, “*el-Hâfiye fî İlmi'l-Huruf*” veya “*el-Hafiyeye*” adlarıyla da anılan eserin yazma nüshaları British Museum 426, 7473/10 (h.639 tarihli), İskenderiye el-Mektebetü'l Belediyye 1125/7 (h.1184), Dârü'l Kütübi'l Mısriyye (Tal'at), Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü 946/2 (116-122 varakları arası), ve Cârullah 1534/1'de (36 varak, h.678.) bulunmaktadır.⁷²⁵ Nûruosmaniye 2825 nüshasından da bahsedilir.⁷²⁶ Gelecekteki olaylardan ve gaybi haberlerden bahseder.⁷²⁷

3.d. İhtilâcü'l-A'zâ

İnsan organlarındaki titremeler ve bunların sebep olduğu hastalıklardan bahseden eserin yazma nüshaları Berlin Staatsbibliothek 4259 (v.120-141 arası, h.1186) ile Gotha 1472 (9 varak),⁷²⁸ Topkapı III. Ahmed 3466 (v.64-66, h.693), ve Kastamonu 2997/2 (4 varak, h.954) kütüphanelerinde mevcuttur.⁷²⁹ III. Ahmed nüshası h.693 tarihiyle görünen en eski nüshadır.

Zehebî, mezkur eseri de kastederek şöyle der: “Rafizîler onun hakkında çeşitli yalanlar uydurmuş ondan duymadıkları şeyleri ona nispet etmişlerdir: ‘Kitabu'l-Cifr’, ‘Kitabu İhtilâci'l Â'zâ’ ve başka uydurma bazı nüshalar gibi.”⁷³⁰ İbn Kesîr de, aynı şekilde eserin Cafer es-Sâdık’a yalan yere isnat edildiğini söyler.⁷³¹ J. Ruska da eserin İmam Cafer’e ait olmadığını söyleyenler arasındadır.⁷³²

3.e. Taksîmu'r-Ru'ya

Muhsin el-Emîn eser hakkında, “*Keşfü'z Zunûn'da eserin İmam Cafer es-Sâdık'a ait olduğu söylenir. Bu nispetin senedini Ez-Zerî'a'da da onun dışında da*

⁷²⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 104; Sezgin, *GAS*, I, 530; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3; Karabulut, 370. Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 125; Abdülcebbar Er-Rifâ'î, *Mucemu Mâ Kütibe Ani'r-Resûli ve Ehli'l-Beyt*, Vizaretu Ferheng ve İrşâdi İslâmî, Tahran tsz., VIII, 306-307.

⁷²⁶ Karabulut, 370.

⁷²⁷ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 125.

⁷²⁸ Sezgin, *GAS*, I, 530; Brockelmann, *GAL*, I, 104; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁷²⁹ Sezgin, *GAS*, I, 530; Karabulut, 370; Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁷³⁰ Zehebî, *Tarih*, III, 831.

⁷³¹ İbn Kesîr, X, 177.

⁷³² Yahya el-Hâşimî, 50.

bulamayız. Görünen o ki, bu ondan rivayetle Şîa'nın bir kısmının tasnifine göredir"⁷³³ der. Ebû Bekir b. Ali tarafından "Tukîmü'r-Ru'yâ" diye kaydedilen eser de, herhalde Muhsin el-Emîn'in yukarda bahsettiği ile aynı olmalıdır. İhtimalen baskı hatası olarak (س) harfi eksik çıkmış olabilir. Bir nüshası Dârü'l Kütübi'l Kutriyye'de (23/1/1066) (1-7K) kaydı ile mevcuttur. Eser h.977'de kaleme alınmıştır.⁷³⁴

3.f. Risaletü'l-Fâl el-Kur'ân

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Mahmut Efendi 4224/12'de kayıtlıdır. 151-154 varakları arasında olup, her varak 33 satırdır ve 228x149 mm. nesih yazı ve kağıt ciltle kaplıdır. Eserin başında, yuvarlak şeklinde bazı surelerin adları yazılıdır. Ayetlerin açıklaması Farsça yazılmıştır. Bazı surelerin ayetleri ve bu ayetler okunduğunda neler yapılabileceği yazılmaktadır.⁷³⁵ Ebû Bekir b. Ali de bu nüshadan sözetmekle birlikte, Musul Vakıflar Genel Kütüphanesindeki, Rıdvâniye Medresesi elyazmaları kısmında 18/44 kayıtlı bir mecmuadan bahseder. Mezkur nüsha o mecmuada 9. risaledir ve adı "Risaletün fi't-Tefâüli fi'l-Kur'ân" dır.⁷³⁶

3.g. İhtiyâratu'l-Eyyam

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi 3554/3 (19 varak) ve Beyazıt 7882/1(36 varak, h.924)'de kayıtlıdır.⁷³⁷ Ayrıca üç nüshası Berlin 5903/2 (v.19-20, h.1251), Paris 1224 (v.79-85, 11.yy.) ve Leiden 7525'de (v.85-89) kayıtlıdır.⁷³⁸ Şam Zâhiriye Kütüphanesinde 10042 numarası ile kayıtlı 12 varaklık bir başka nüsha daha vardır.⁷³⁹ Astroloji ile ilgili bir eserdir. Ayın otuz günü ele alınıp her günün gaybı, sırrı ve astrolojik özellikleri anlatılır.⁷⁴⁰ Şîa uleması, eserin İmam Cafer es-Sâdık'a ait olmasına ihtimal vermemişlerdir.⁷⁴¹

"İhtiyâratu'l Eyyami's-Şehr" in "Leiden" nüshasının her sayfasında 15 satır vardır. Nesta'lik ile ortak yanları bulunan dikkatsiz fakat işlek bir el tarafından yazılmıştır. Nüsha, hicri 22 Recep 1309/1891 tarihinde tamamlanmıştır. Birkaç silik

⁷³³ Muhsin el-Emîn, I, 669.

⁷³⁴ Ebû Bekir b. Ali, III, 203.

⁷³⁵ Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 124.

⁷³⁶ Ebû Bekir b. Ali, III, 204.

⁷³⁷ Sezgin, *GAS*, I, 531; Karabulut, 370.

⁷³⁸ Sezgin, *GAS*, I, 531.

⁷³⁹ Dıyâî, 153.

⁷⁴⁰ R. Y. Ebied - M.J.L.Young, "A Treatise On Hemerology Ascribed To Ja'far as-Sadiq" Arabica, Leiden 1976, XXIII, 296; Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 124.

⁷⁴¹ Dıyâî, 153.

yer, bazı atlamalar ve okunmayan kelimeler vardır. Nüshanın içeriğinde Fars etkisini gösteren birçok karakter, işaret ve Farsça kelimeler mevcuttur. Alıntı kelimeler kitabın sol sayfasının sonunda karşımıza çıkar. Eserin bu örneğinin başka kopyası yoktur. Astrolojik hesaplamaları temel alarak ayların uğurlu ve uğursuz günlerini belirlemek olan “*İhtiyârat*” ile ilgili eserler İslam Edebiyatında, Orta Fars’ın asimile edilmiş bir türüdür.⁷⁴²

3.h. Risale-i Adiya

Bu eser Süleymaniye, Fatih 2037/5’de kayıtlıdır. 181x132 mm. ebatında ve 231-245 varakları arasında olup her varak 18 satırdır. Nesih hatla yazılmıştır. Eserde ayetler yazılıp karşısına Farsça ne anlama geldiği yazılmıştır. Fal hakkında bir eserdir.⁷⁴³

3.i. Risaletü Cafer es-Sâdık fî Felek

Riyad-İmam Muhammed b. Suûd İslam Üniversitesi’nde 10525/F kayıtlı mecmua içinde, 78-85 sayfaları arasında olan kısımdır. Hollanda Leiden Üniversitesi Kütüphanesi’nde 1001 rakamı ile kayıtlı bulunan aslından fotokopidir.⁷⁴⁴

3.j. Risaletü’l-Fe’l (el-Hüsn)

Eser Pertev Paşa 626/13, Reşid 538/2’de kayıtlı olup, 115a-116a varakları arasındadır. Kastamonu 2997/3 (9 varak, h.954), Çorum 3110/3 (5 varak),⁷⁴⁵ Gotha 73 (29-30), Aligarh 297672/6 (61 varak), Amsterdam 674/814, Cambridge. Dd. 2. 47, Topkapı III. Ahmet 1597 (54 varak, h.11.yy.), Aşır 442 (186 varak), Taşkent 3879 (v.16-86) ve 3903 (v.124a-147a)’de kayıtlıdır.⁷⁴⁶ Pertev Paşa nüshası nesih yazı ile yazılmış ve üzerinde Osman b. Yahya/h.1118 tarihi kaydedilmiştir.⁷⁴⁷ Karabulut, ayrıca Erzurum Üniversitesi Satın alma Bölümü 276 diye ayrı bir kayıt daha düşmüştür.⁷⁴⁸

3.k. Kur’a-i Caferiye

Eserin beş nüshası Paris kayıtlıdır. 2637/1 (v.1-15, h.9.yy.), 2638 (v.1-15., h.10.yy.), 2639 (v.1-13, h.1041.), 2758 (v.120-128, h.1015.), 6297 (24 varak, h.11.yy.).

⁷⁴² Ebied - Young, XXIII, 296.

⁷⁴³ Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 125.

⁷⁴⁴ Hamza b. Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed en-Numânî, *İstidrâkâtü alâ Târîhi’t-Türâsi’l-Arabî*, Cidde h.1422, VIII, 97.

⁷⁴⁵ Sezgin, *GAS*, I, 531; Karabulut, 370; Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 125-126.

⁷⁴⁶ Sezgin, *GAS*, I, 531.

⁷⁴⁷ Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 125-126.

⁷⁴⁸ Karabulut, 370.

Ayrıca Gotha 24/3, Garret 929 (5 varak), Tal'ât mağ. 604 (105b-117a, h.12. yy.) Süleymaniye Vehbi Efendi 940/1 ve Ayasofya 1999/1 (v.1-17, h.907.) de kayıtlıdır.⁷⁴⁹

Süleymaniye Bağdatlı Vehbi Efendi 940/1'de kayıtlı bulunan nüsha, 207x150 mm. ebadında, nesih yazı ile yazılmış olup 20 varak ve her varak 19 satırdır. Ayasofya 1999/1'de kayıtlı nüshanın matbu hali 24 sayfa olup 64 babdan teşekkül etmiştir. 1319 senesinde basılmıştır ve fal hakkındadır.⁷⁵⁰ Bir nüsha da, Kemankeş 366/10'da kayıtlıdır.⁷⁵¹ Ayrıca, Arapçadan Osmanlıcaya çevirisi 1323 yılında Seyyid Süleyman Hüseyin Paşa tarafından yapılmış ve basılmıştır. Kader matbaası tarafından basılan eser, Fırat Üniversitesi nadir eserler bölümünde bulunmaktadır. Eserin birinci sayfasında “*İmam Cafer es-Sâdik (r.a.) hazretlerinin tertip buyurmuş oldukları falnamenin, aslı, Arapçası'ndan tercüme suretiyle vücuda getirilmiş musahhah ve mükemmel tefeülnamedir*” yazılıdır.⁷⁵²

3.1. Hırzu'l-İmam

Ayasofya 3324/9'da kayıtlıdır.⁷⁵³ Eser 2 varak olup, her varak 32 satırdır. Nesih hat ile yazılmıştır. Bu eser fal hakkındadır.⁷⁵⁴ Sezgin, kayıt numarasını sadece 3324, eseri 47-64 varakları arası ve h.11. yy. tarihli olarak belirtmiştir.⁷⁵⁵

3.m. Kur'âname-i İmam Cafer es-Sâdik

Eser, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde kayıtlıdır. Eser 43 sayfa olup, psikoloji ve gizli ilimlerden bahsetmektedir. Eserin basım yeri ve tarihi yoktur.⁷⁵⁶

3.n. Risaletü Fi'l-Kur'ati li'l-İmami Cafer es-Sâdik

İstanbul-Beyazıt Devlet Kütüphanesinde 8048 numarada kayıtlı olan eser yazma olup, dili Arapçadır. Bu risale 12a-37b varaklar arasındadır. Gizli ilimlerden ve psikolojiden bahsetmektedir.⁷⁵⁷

⁷⁴⁹ Sezgin, GAS, I, 531.

⁷⁵⁰ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 126.

⁷⁵¹ Karabulut, 371.

⁷⁵² Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 126

⁷⁵³ Karabulut, 371; Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 126.

⁷⁵⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 126.

⁷⁵⁵ Sezgin, I, 528.

⁷⁵⁶ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 127.

⁷⁵⁷ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 127.

3.ö. Risaletü fi't-Tefâüli bi'l-Mushâfi's-Şerif

İstanbul, Süleymaniye-Reşit Efendi Kütüphanesi'nde bulunan eser 538 numarada kayıtlıdır ve 23-124 varakları arasında yer almaktadır. Arapça olan eser nesih yazı ile yazılmış ve gizli ilimlerden bahsetmektedir.⁷⁵⁸

3.p. Yıldızname

Atalan, eser hakkında, Mustafa Varlı'nın çevirisinden: “*Cafer es-Sâdik'a nispet edilen bu yıldızname, 12 burçtan bahsetmektedir. Bu burçlar, Kur'ân'ın anahtarı olan bismelenin 19 harfinin, 7'si haftanın günü, 12'sini de Kur'ân saat kabul etmiştir. Asıl gerçek bu usul ve kaideye tekâmül ederek kullanılan ayet ve tılsımlara eşit gelmektedir. 12 burcu Sultan Süleyman bu şekilde gizleyerek aşikar etmiştir. Yıldızname'deki 12 taksim burç usulü gerçekte 36'dır. Gelmiş gelecek ve içindeki bulunduğu zaman olduğu halda 36'ya eşittir. Her burca tekâmül eden şahıs unsuru ise dört taksim üzerinden bakılır*” bölümünü örnek vererek: “*Cafer es-Sâdik'in fikir ve düşüncelerine uymadığını görmekteyiz. Çünkü yıldıznamedeki ebced büyü ve muskalarda kullanılmıştır*” der.⁷⁵⁹

3.r. Risale fi'l-Kimya

Tunus 3735/1'de kayıtlı olup, h.1249 yılında yazılan eser 44-62 varakları arasındadır.⁷⁶⁰ Nûruosmaniye 3634'te kayıtlı bir nüshası daha vardır. Muhtemelen Câbir b. Hayyan tarafından kaleme alınmıştır.⁷⁶¹ Hindistan-Rampur Radâ Kütüphanesi M3629 no.lu mecmua içinde h.10.yy.dan kalma iki varaklık bir nüshası, yine aynı kütüphane M3933 no.lu mecmua içinde h.11.yy.dan kalma tek varak vardır.⁷⁶² Keşfu'z-Zunûn'da İmam Cafer'in, Kimya ile ilgili risalelerinin toplandığı bir kitaptan bahsedilir. Ancak bu kitap, Cafer'in 5 yüz risalesini tazammun eden bin varaklık bir kitaptır ve Câbir b. Hayyan tarafından tasnif edildiği belirtilmiştir.⁷⁶³

3.s. Risaletü'r-Reml

Ali Emîri, Arabî 2794'te kayıtlıdır, 165x115 mm. ebadında, 8 varak, her varak 11 satır ve hattı nesihdir.⁷⁶⁴

⁷⁵⁸ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 127.

⁷⁵⁹ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 127.

⁷⁶⁰ Sezgin, *GAS*, I, 531.

⁷⁶¹ Diyâi, 154.

⁷⁶² Numâni, VIII, 26.

⁷⁶³ Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, 211-212.

⁷⁶⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdik'in Eserleri*, 130.

3.t. Mahmûdi Fi'l-Eyyam ve Mezmûmatüha ve Mütevassıtuha Fi Ehvâli Min Külli Şehr

Saray, Ahmet III, 1177/3'de kayıtlıdır ve 211-214 varakları arasında ve hicrî 8. yy.'dan kalmadır.⁷⁶⁵

3.u. Cedvelü Fî Mezhebi's-Sinîne ve's-Şuhûru ve'l-Eyyam

Leiden 1048'de kayıtlı olup ve 77-85 varakları arasındadır.⁷⁶⁶

3.v. Sirâcu'z-Zulme fî Tıbbi'l-Eimme

Vehbi Efendi 1488/4'de kayıtlı olup 43b-62b varakları arasındadır ve üzerinde h.1058 tarihi yazılıdır.⁷⁶⁷ “*Tıbbu'l-İmami's-Sadık*” adlı bir eserin, Muhammed Halîli tarafından tahkikinin yapıldığı, h.1374/1955 ve 1385/1966'da Necef'te Matbaatu'l Ğarrâ'da basıldığı belirtilmiştir.⁷⁶⁸ Lâleli, 3735/7 kaydı da vardır.⁷⁶⁹ Muhtemelen bu iki eser aynı olabilir.

Muhammed el-Halîli, insan ve yaratılışı, iç ve dış organlar, kalp ve beyindeki otomatik çalışma sistemi vb. konularda, İmam Cafer'e isnat edilen açıklamalara “*Tevhîdu'l-Mufaddal*” adlı eserden örnek verir ve bunları İmam Cafer'in tıp ilmindeki ittilama delil sayar.⁷⁷⁰

3.y. Risaletü fi'l-İksîr

Bursa Genel 813'te kayıtlı olup, 77a-79a varakları arasındadır ve hicrî 9.yy. dan kalmadır.⁷⁷¹

4. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Diğer Bazı Kitap ve Risaleler

“*Tarifu Tedbir el-Hacer*” Saib 3116'da kayıtlı olup, 233-236 varakları arasındadır.⁷⁷² “*el-Edilletü ale'l-Halkı ve't-Tedbîr*” Bengal 857'de kayıtlı 72 varak ve h.12.yy.'dan kalmadır. “*Risâletü fî Fadli'l-Hacer ve Mûsa*” İskenderiye 2930d' de; “*Mülhima*”, Gotha 78; “*Kitabu İsbati's-Sânî*”, Tahran'da Milli s.RIMA III/47'de;⁷⁷³

⁷⁶⁵ Sezgin, GAS, I, 531; Karabulut, 371.

⁷⁶⁶ Sezgin, GAS, I, 531.

⁷⁶⁷ Sezgin, GAS, I, 531; Karabulut, 370.

⁷⁶⁸ Salihyye, II, 68; Abdurrahman, I, 452; Karabulut, 370.

⁷⁶⁹ Karabulut, 370.

⁷⁷⁰ Muhammed el-Halîli, IV, 183.

⁷⁷¹ Sezgin, GAS, I, 531; Karabulut, 370.

⁷⁷² Sezgin, GAS, I, 531.

⁷⁷³ Sezgin, GAS, I, 531; Atalan, Cafer es-Sâdık'ın Eserleri, 131.

“*el-Edilletü'l-Üsbûiyye*”, Nûr-u Osmaniye (h.916) 295/2’de kayıtlı olup hepsi İmam Cafer es-Sâdık’a nispet edilen eserlerdendir.⁷⁷⁴ “*Kitabü'r-Red ale'l-Kaderiye*”, “*Kitabü'r-Red ale'l-Havâric*”, “*Risaletü'r-Red ale'l-Gulat mine'r-Revâfiz*”⁷⁷⁵ “*Buyruklar*”, “*Müsmeden Kebîran*”⁷⁷⁶ isimli kitaplar da yine ona nispet edilmişlerdir.

Brockelmann, diğer kaynaklarda adı geçmeyen “*Bahrü'l-Ensâb*” adlı bir eserden daha Tahran 1297 kaydı ile bahseder.⁷⁷⁷ “*Tercüme Tabir-nâme*”, III. Ahmed 1597, Aşır Efendi 442 ve Milli Kütüphane 2668/1; “*el-Ed'iyetü'l-Üsbû'iyye*”, Nûruosmaniye 2851, 2852, 2853, 2854; “*Risale fi'l-İrşâd fi'l-Mev'ize*”, Tekelioğlu 861/7 (varak 83-88 arası) ve “*Risâle fi Vucûdi Âdem (a.s.)*”, Belediye el yazmaları 27/1 (7 varak) de kayıtlıdır.⁷⁷⁸ Tunus, Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye’de 3229 no.lu mecmua içinde münderiç nüshası olan “*Risâletün İlä Mûsa el-Kâzım fi'l-Kimyai ve'l-Hikmeti*”⁷⁷⁹ gibi eserler de unutulmamalıdır.

Senedi A‘meş vasıtası ile Cafer es-Sâdık’a bağlanan, kısımları ile abdest, gusül, namaz, zekat, fitır sadakası, hayız, oruç, hac, cihad, nikah, talak, ve bunlar gibi çeşitli konuların dini hükümlerini içeren risale;⁷⁸⁰ İsmail b. Câbir’in, Ebî Abdillah’tan dinlediklerini rivayet etmesi ile oluşan, İmam Cafer’in arkadaşlarına yönelik risalesi;⁷⁸¹ “*Abdullah b. en-Necâşî Risalesi*” olarak bilinen,⁷⁸² Ehvâz⁷⁸³ Bölgesi’nin valisi Necâşî ve Abdullah b. Necâşî’ye yazdığı risale;⁷⁸⁴ Câbir b. Hayyan el-Kûfi’nin, ondan rivayet ettiği mektupları ihtiva eden kitap.⁷⁸⁵ Ayrıca: İnsanlar arası geçim yolları, kazanç ve muamele çeşitlerinin sorulması üzerine cevaben yazılan, insanların yaşam tarzları ve mal edinme yöntemleri hakkında bir risale; ganimetler ve beş vakit namazın gerekliliğine dair bir risale; re’y ve kıyas eshabına yazılan risale; Cafer b. Beşîr el-Becelî’nin ondan rivayet ettiği kitap; Abdullah b. Cündüb’e olan vasiyeti; Ebî Cafer Muhammed b. Numan el-Ahvel’e vasiyeti; Şîa’nın bir kısmının “*Nesrü'd-Dürer*”

⁷⁷⁴ Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 131.

⁷⁷⁵ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 308; *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l-Firak)*, 289.

⁷⁷⁶ Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 130.

⁷⁷⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 104.

⁷⁷⁸ Karabulut, 370-371.

⁷⁷⁹ Numânî, VIII, 26.

⁷⁸⁰ Muhsin el-Emîn, I, 668-669; El-Hakîmî, 52.

⁷⁸¹ Muhsin el-Emîn, I, 668; el-El-Hakîmî, 53.

⁷⁸² el-Hakîmî, 51.

⁷⁸³ “*Ehvaz: Basra ve Fars arasında dokuz ayrı beldedir. Her birinin ayrı ismi vardır. Hepsine birden 'Ehvâz' denilmiştir. Bkz. Ma'lûf, El-Müncid, 877.*”

⁷⁸⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şülik*, Der yay. İst. 1987, 426; Muhsin el-Emîn, I, 668; Hakîmî, 51.

⁷⁸⁵ Muhsin el-Emîn, I, 669; el-El-Hakîmî, 52-55.

dedikleri eser; Ehl-i Beyt'e muhabbetin vasfı, tevhid, iman, İslam, küfür ve fık hakkında sözlerinin bulunduğu risale; rızık talebini men eden sūfilerin, bu düşüncelerine karşı çıkıp itiraz ettiği risale; İnsanın yaratılışı ve terkibi hakkında sözleri ihtiva eden eser ve çeşitli râvilerin rivayet ettiği çeşitli kısa hükümleri içeren birçok nüsha ona isnat edilmiştir.⁷⁸⁶

⁷⁸⁶ Muhsin el-Emîn, I, 668, 669; El-Hakîmî, 52-55. (ayrıca bkz. Gölpinarlı, 426.)

İKİNCİ BÖLÜM

I. İmam Cafer Es-Sâdık'a İsnat Edilen Tefsir Ve Bu Tefsirde İzlenen Metod

Çalışmamızın bu kısmı ve bundan sonraki kısımlarında eserle ilgili değerlendirme yaparken ülkemizde bulunan ve aslını bizzat tetkik ettiğimiz Nâfiz Paşa-65 nüshası esas alınacaktır. Özellikle iki nüsha arasında mukayese yapmayı gerektiren kısımlarda Chester Beatty-5253 nüshasıyla Nâfiz Paşa-65 nüshasının farklılaştıkları noktalar, iki nüshada da geçtiği şekli ve varak numarası ile beraber belirtilecektir. Fark söz konusu değilse, dipnotta ilgili noktanın sadece Nâfiz Paşa nüshasındaki yeri gösterilecektir. Ayrıca dipnotlarda Nâfiz Paşa-65 için “NP.” Chester Beatty-5253 için de “CB.” rumuzlarını kullanılacaktır.

A. İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Tefsir ve Nüshaları

Kaynaklar, tarikatler öncesi sûfî hareketin tefsirdeki ilk temsilcisi olarak Hasan el-Basrî (110/728)'yi göstermekte ve bunu da Cafer es-Sâdık (148/765)'in takip ettiği görüşüne yer vermektedir.⁷⁸⁷ Hasan el-Basrî, İbn Abbas'ın tefsir derslerini dinlemiş ve tefsirde en büyük tesiri İbn Abbas'tan görmüştür. Tâberî, Hasan el-Basrî'nin talebeleri tarafından rivayet edilen tefsirlerini, kendi tefsir kitabına almıştır.⁷⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, “*Fihrist*”inde tefsirlerden bahsederken, Hasan el-Basrî'nin de bir tefsir kitabı olduğunu söyler.⁷⁸⁹ Çeşitli kitaplarda ondan yapılan rivayetler vardır, ancak elimizde Hasan el-Basrî tefsiri diyebileceğimiz bir tefsir kitabı maalesef bulunmamaktadır. Bu nedenle İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen tefsir “*Tasavvufî Tefsir*”lerin ilki konumundadır. Bu tefsir aynı zamanda “İşârî-Sûfî” tefsir okulunun ilk temsilcisi olma özelliğine sahiptir ve tefsir tarihi içinde önemli bir yeri vardır.⁷⁹⁰ Bu tefsirden önce yazılan ama bize intikal etmeyen tefsirlerin sayısı Cerrahoğlu'nun tespitine göre yirmiden fazladır.⁷⁹¹

Çalışmamıza konu olan tefsir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Nâfiz Paşa-65'te kayıtlıdır. Nüsha, ülkemizde bilinen tek nüshadır. Çeşitli kaynaklarda İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen tefsirin nüshalarından bahsedilmektedir. Brockelmann'ın “*Supplementbande*” ve Fuat Sezgin'in “*GAS*”ında bunlar: “Buhâr-XV.13”,

⁷⁸⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ank. 1968, 132; Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Nş., İst. tsz., 140.

⁷⁸⁸ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, 41.

⁷⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, 34.

⁷⁹⁰ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, 96.

⁷⁹¹ Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu*, 132.

“Bankipora-XVIII, 2, 143, No:1460”, “Aligarh- 2976111/28” ve “Chester Beatty-5253” olarak kaydedilmiştir.⁷⁹² Brockelmann, sadece Bankipora ve Buhâr nüshalarından “*Tefsir*” adıyla bahsetmiş kalan üç nüshadan bahsetmemiştir.⁷⁹³ Diğer üç nüshayla birlikte beş nüshayı “*Tefsirü'l-Kur'ân*” adıyla kaydeden Sezgin, Bankipora nüshasını Brockelmann da bulunmayan “143” rakamını ekleyerek zikretmiştir.⁷⁹⁴ “*Mu'cemü'l-Müfessirîn*” de eser yine “*Tefsirü'l-Kur'ân*” ismiyle zikredilir.⁷⁹⁵ “En eski nüshası hicrî X. asra ait olan bu eserin Bankipora, Buhâr ve Aligarh kütüphanelerinde yazmaları mevcuttur” diyen Mustafa Öz, ne Nâfiz Paşa ne de Ch. Beatty nüshalarından bahsetmez.⁷⁹⁶ Halbuki Sezgin’in verdiği bilgiye göre en eski nüsha diye bahsedilen, Ch. Beatty nüshasıdır.⁷⁹⁷

Hikmet Beşir Yasin, “*Tefsirü'l-Kur'ân*” başlığıyla *GAS*'ta adı geçmeyen üç farklı nüshadan daha bahseder. Bunlar: “Kalküta Cemiyeti'l-Asyeviyye Kütüphanesi”nde takriben hicrî 12. asırdan kalma (AR- 177/48) kayıtlı, bazı eksiklikleri olan 465 varaklı nüsha; “Hindistan Patna Hudâbahş Kütüphanesi”nde, yaklaşık hicrî 12. asırdan kalma, tefsir numarası 234 ve varak sayısı 232 olan nüsha ve yine aynı kütüphanede bulunan, hicrî 12. asırdan kalma ve tefsir numarası 235 olan 103 varaklık, Numânî'nin rivayeti ile gelen nüshadır.⁷⁹⁸ Yasin bu bilgileri, “*el-Fihrisu's-Şâmilü li't-Türâs*” adlı kaynağın “*Ulümü'l-Kur'ân, et-Tefsîr, I, 30.*” bölümünden nakleder. Yasin aynı eserde, ayrı bir “*Tefsirü'l-Kur'ân*” başlığı altında Cafer es-Sâdık'a ait bir eserden daha bahseder. Bunu Sezgin'in zikrettiğini, eserin başka bir nüshasının İstanbul Umumî Kütüphanesinde (561/281) rakamıyla kayıtlı olduğunu belirtir; bu bilgiyi de yine aynı kaynağa bağlar.⁷⁹⁹

Şayet bunlar bizim incelemeye çalıştığımız tefsirin, Fuat Sezgin'in görmediği ve zikretmediği başka nüshalarıysa nüsha sayısı sekize, belki de dokuza çıkar.⁸⁰⁰ Ancak

⁷⁹² Brockelmann, *GAL*, I, 104; Sezgin, *GAS*, I, 529.

⁷⁹³ Brockelmann, *GAL*, I, 104.

⁷⁹⁴ Sezgin, I, 529.

⁷⁹⁵ Nuveyhid, I, 126.

⁷⁹⁶ Öz, “*Cafer es-Sâdık*”, VII, 3.

⁷⁹⁷ Sezgin, I, 529.

⁷⁹⁸ Yasin, II, 73.

⁷⁹⁹ Yasin, II, 75.

⁸⁰⁰ Örneğin, “*İstidrâktu alâ Tarihi't-Türâsi'l-Arabî*” adlı eserin “*Kısmu'l-Akîde, III, 203-204*” bölümünde Muhammed Ebû Bekir b. Ali, yine Cafer es-Sâdık'a isnat edilen “*Misbâhu's-Şeria*” adlı eserden bahsederken, yine aynı şekilde Fuat Sezgin'in eseri zikrettiğini, fakat zikretmediği başka bir nüshanın da “*Bağdat- Dâru'l-Kütübi'l-Evkaf'ta, 7011 numarayla*” kayıtlı olduğunu yazar ve kaynak olarak da, “*El-Keşşafu An Mahtûtati Hazâini Kütübi'l-Evkaf- s.29, rakam-3376.*”yı gösterir. Dolayısıyla Sezgin'in görmediği ve belirtmediği çeşitli nüshalar olabileceğini göz önüne almak gerekir.

Kur'ân yorumu ile ilgili, Cafer es-Sâdık'a isnat edilen çeşitli eserlerin, genel bir isimlendirme olarak “*Tefsîru'l-Kur'ân*” adıyla anılmış olması da muhtemeldir. Celal Kırca konuyla ilgili: “*Brockelmann'ın tesbit ettiği iki nüshaya ilave olarak Sezgin'in tesbit ettiği üç ayrı nüshaya bakarak, bu sayının daha da artabileceğini var sayabiliriz. Ama kesin bir şey söylemek mümkün değildir*” der.⁸⁰¹

Ali Rıza Karabulut, “*Mucemu'l-Mahtûtâtî'l-Mevcûdeti Fî Mektebâtî İstanbul ve Anadolu*” adlı eserinde Nâfiz Paşa nüshasından bahseder ve bu eserin 1968 yılında Beyrut'ta neşredildiğini söyler.⁸⁰² Gördüğümüz kadarıyla, Karabulut'un 1968 yılında Beyrut'ta neşredildiğini belirttiği eser Nâfiz Paşa nüshası değil, meşhur mutasavvıf Abdurrahman es-Sülemî'nin “*Hakâiku't-Tefsîr*” inde geçen ve İmam Cafer es-Sâdık'tan rivayet edilen tefsir bölümleridir. Bu bölümler, *Hakâiku't-Tefsîr*'in çeşitli nüshaları karşılaştırılarak Paul Nwyia tarafından tahkik edilmiş ve Beyrut Saint Joseph Üniversitesi'nin dergisinde yayımlanmıştır.⁸⁰³ Yapılan tahkik kısmının başında Arapça ibareyle “*تفسير جعفر الصادق*” yazdığı için, muhtemelen Nâfiz Paşa nüshasıyla karıştırılmıştır.

Yine Abdülcebbar Abdurrahman, Paul Nwyia'nın yaptığı tahkikli neşri İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen eserler arasında sayar. Beyrut Kadîs Yusuf Üniversitesi (Saint Joseph Université) Dergisi'nde 43. Cilt ve 4. Bölümde 179-230 sayfaları arasında yayımlandığını belirtir.⁸⁰⁴ Muhammed İsa Salihyye de aynı yayından bahsederek, sehven 179-220 sayfaları arasında basıldığını ve 42 sayfa olduğunu belirtir.⁸⁰⁵

Öte yandan Fuat Sezgin'in bahsettiği h.12. asırdan kalma 233 varaklık Bankipora nüshası ile, Yasin'in bahsettiği, yine h.12. asırdan kalma ve varak sayısı 232 olan Hudabahş nüshası, sanki aynı nüshanın değişik isim ve rakamlarla kaydı olabileceği izlenimini doğurmaktadır. Ayrıca Hikmet Beşir Yasin, yukarıda belirttiğimiz gibi, zikrettiği 103 varaklık eserin “*Numânî*” rivayeti olduğunu söyler.⁸⁰⁶ Brockelmann ise, Bankipora ve Buhâr nüshaları hakkında, Muhammed b. Yakûb el-

⁸⁰¹ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, 105.

⁸⁰² Karabulut, I, 370-371.

⁸⁰³ (Bkz. Paul Nwyia, S.J., *Le Tafsîr Mystique Attribute A Ğa'far Sadîq-Édition critique*, Mélanges de L'Université Saint-Joseph, Sayı: 43, Fasikül: 4, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1968, 179-230.)

⁸⁰⁴ Abdurrahman, I, 453.

⁸⁰⁵ Salihyye, II, 67-69.

⁸⁰⁶ Yasin, II, 73.

Kuleynî (328/939)'nin öğrencilerinden "İbn Ebî Zeyneb" diye meşhur olup Suriye'de ölen⁸⁰⁷ "Numânî"nin rivayeti olduğunu söyler.⁸⁰⁸

Şîa'nın tabakat kitaplarından "ez-Zerî'a"da Tehrânî, "Tefsîrî'n-Numânî" hakkında şöyle demektedir: "Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Cafer el-Kâtib en-Numânî, İslam'ın sikâsı olan Küleynî ve Şerîk es-Safvânî'nin öğrencisidir. Sonradan basılan 'el-Gaybe' kitabının sahibidir. Şeyh el-Harrânî 'onun tefsirinden bir bölümü gördüm' demiştir. Herhalde bölüm diye kastedilen, Numânî'nin, İmam Cafer es-Sâdık isnadıyla yaptığı izahları içeren rivayetlerdir."⁸⁰⁹

Gördüğümüz kadarıyla Şîi kaynaklar Nâfiz Paşa-65'te kayıtlı eserden bahsetmemektedirler. "ez-Zerî'a"nın sahibi Tehrânî, İmam Cafer es-Sâdık'a ait birçok eserden bahsettiği halde böyle bir tefsirden bahsetmeyen Muhsin el-Emîn⁸¹⁰ ve İran'ın Kum Kentinde neşredilen "Keyhân-ı Endîşe" adlı dergide İmam Cafer'e nispet edilen eserleri anlatan makalenin yazarı Ali Ekber Dıyâî⁸¹¹ bunlardan bazılarıdır.

Ancak Tehrânî şöyle bir bilgi verir: "İstanbul Ali Paşa Kütüphanesi fihristi'nde, İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen 'Tefsîru'l İmam Cafer b. Muhammed es-Sâdık' isminde bir tefsir vardır. Böyle bir tefsiri İmâmiyye uleması ve kitapları yâdetmez. Fakat bu tefsirin, imamların ashabının bazıları vasıtasıyla tâhir imamlardan yapılan rivayetlerle oluştuğu zanna yakındır."⁸¹² "Dâiretü'l Maârif et-Teşeyyü'" da yukarıdaki bilgilere ek olarak: "Ashab-ı Eimme'nin sahih rivayetlerini bir araya getiren ve telif eden biri tarafından yapılmıştır. Çünkü bu sözlerin Ebû Abdullah Cafer es-Sâdık'tan olduğuna kat'î iman vardır. Doğrudan doğruya O'na nispet edilmiş ve kendi adıyla anılmıştır. Paul Nywia, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin mecmuasında Cafer es-Sâdık'a nispet edilen tefsirin istihraç ve edisyon kritiğini yapmıştır"⁸¹³ denilmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Şîa uleması, es-Sülemî'nin İmam Cafer es-Sâdık'tan yaptığı rivayetlere sıcak bakmaktadır. Nitekim Tehrânî'nin "ez-Zerî'a"da "Ali Paşa" diye bahsettiği eser muhtemelen "es-Sülemî Tefsiri" nüshalarından

⁸⁰⁷ Kırca, "Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri", 107.

⁸⁰⁸ Brockelmann, GAL, I, 104.

⁸⁰⁹ Tehrânî, Zerî'a, IV, 318.

⁸¹⁰ Muhsin el-Emîn, I, 668-669.

⁸¹¹ Dıyâî, XLVI, 152. (ayrıca bkz. M.Rıza el-Hakîmî, 51-56; Yahya el-Hâşimî, 51.)

⁸¹² Tehrânî, Ez-Zerî'a, IV, 269.

⁸¹³ Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyü', IV, 478.

biri olan “*Kılıç Ali Paşa*” nüshasıdır. Çünkü İmam Cafer es-Sâdık’a isnat edilen “*Ali Paşa*” kayıtlı bir tefsir bulunmamaktadır.

Nüshalar arası bir değerlendirme yapan Celal Kırca Şöyle demiştir: “*Fuat Sezgin’in verdiği bilgilere dayanarak nüshalar arasında bir mukayese yapacak olursak, Buhâr nüshasının 309 varakla en fazla varak sayısına, Ch. Beatty nüshasının ise 137⁸¹⁴ ile en az varak sayısına sahip nüsha olduğunu görüyoruz. Aligarh nüshasının varak sayısı 138 olduğuna göre, bu nüsha da Ch. Beatty nüshası ile birlikte değerlendirilebilir. İkinci büyük nüsha 233 varaktan oluşan Bankipora nüshasıdır. Üçüncü sırada ise 154 varak sayısı ile Nâfiz Paşa nüshası gelir. Ancak bizim yaptığımız tesbit ile Fuat Sezgin’in zikrettiği varak sayısı arasında bir farklılık mevcuttur. Sezgin, Nâfiz Paşa nüshasının varak sayısını 150 olarak göstermektedir. Halbuki bizim yaptığımız tesbitte 154’dür. Bu farklılık nüshayı tetkik edenden mi yoksa matbaadan mı kaynaklanmaktadır? Bunu bilemiyoruz.*”⁸¹⁵

Çalışmamız esnasında İrlanda’nın Dublin kentinde bulunan Chester Beatty Kütüphanesi’nde “*Ch. Beatty-5253*” kaydıyla mevcut nüshayı elde ettik. Yaptığımız inceleme sonucu “*Nâfiz Paşa-65*” ve “*Ch. Beatty-5253*” nüshalarının içeriğinin ve rivayet zincirinin aynı olduğunu tespit ettik. Eğer Kırca’nın dediği gibi “*Aligarh*” ve “*Ch. Beatty*” nüshalarını beraber değerlendirirsek, “*Ch. Beatty*” ile “*Nâfiz Paşa*” aynı olduğuna göre “*Aligarh*”ın da aynı olması ve aynı rivayet zinciri ile gelmesi ihtimali kuvvetlenir. Brockelmann eserinde sadece, kalan diğer iki nüshayı, yani “*Bankipora*” ve “*Buhâr*” nüshasını Numânî rivayeti ile zikretmiştir.⁸¹⁶ Muhtemelen bu iki nüsha, râvî bakımından farklı olduğu gibi, içerik olarak da “*Nâfiz Paşa*” ve “*Ch. Beatty*”den farklıdır.

Fuat Sezgin’in verdiği bilgiye göre, adı geçen 5 nüshanın en eskisi “*Ch. Beatty*” nüshasıdır. Zira bu nüsha, hicrî 10. yy.’da istinsah edilmiştir. “*Nâfiz Paşa*” nüshası 11. ve “*Bankipora*” nüshası 12. yy.’da yazılmıştır. “*Buhâr*” nüshası’nın kesin tarih olarak h.1019 da yazıldığı bilinmektedir dolayısıyla o da 11. yy.’da yazılmıştır. “*Aligarh*” nüshasının yazılış tarihi ile ilgili bilgi yoktur.⁸¹⁷

⁸¹⁴ Elimize ulaşan fotokopisinde C.Beatty nüshasının son sayfasına 136 rakamı konmuştur. Fakat Bizim gördüğümüz kadarıyla da nüsha 137 varaktır.

⁸¹⁵ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, 110.

⁸¹⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 104.

⁸¹⁷ Sezgin, I, 529.

Tefsir nüshasının, kütüphane kayıtlarında değişik isimlerle anılması, tefsirin belli bir isminin olmaması nedeniyledir. Metin içinde de eserle ilgili herhangi bir isim kaydedilmez. Nâfiz Paşa-65 nüshasını kastederek, “İlgili tefsir nüshasında ve kaynaklarda tefsirin adından söz edilmemiştir”⁸¹⁸ diyen Süleyman Mollaibrahimoğlu da bu noktaya dikkat çeker. İncelediğimiz Ch. Beatty nüshasında da eser ismi ile ilgili bilgi mevcut değildir.

Tefsirin mevcut nüshalarında geçen özel bir ismi olsa ve bu özel isimle zikredilse, GAL, GAS gibi kaynaklara “İmam Cafer es-Sâdık Tefsiri” diye geçmiş olan nüshaların, ne tür benzerlikler gösterdiğini daha net görebilecek, Nâfiz Paşa-65 nüshasıyla aynı olup olmadıkları sorusuna da kesin cevap verebilecektik. Bu eksiklikten dolayı Celal Kırca ilgili makalesinde: “Diğer nüshaları yurt dışında bulunduğu için, bu nüshalar arasında bir mukayese yapma imkanına maalesef sahip olmadık. Diğer nüshaların getirilmesine ise, O’na aidiyeti kesin olmadığı için teşebbüs etmedik” der.⁸¹⁹

1. Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshalarının Fizikî Özellikleri:

Ülkemizde bulunan Nâfiz Paşa-65 ve İrlanda’nın Dublin kentinde bulunan ve fotokopisini elde ettiğimiz Chester Beatty-5253, muhtasar bir işârî tefsirdir ve tek ciltten müteşekkildir. Tefsir Nüshasının müellifi, tam olarak tesbit edilebilmiş değildir. Zira tefsirin önsözünde ve metin içinde müellif adı yer almamıştır.

İstinsah tarihi ve müstensihi bulunmayan Nâfiz Paşa-65 nüshanın, Sezgin tarafından, hicrî 11. yüzyılda yazıldığına dair bir kaydın zikredilmesi, bunun neye göre zikredildiği sorusunu akla getirmektedir.⁸²⁰ Hicrî 11. asırda yazıldığına bakılırsa, kitabın sayfalarının gayet kaliteli ve parlak bir kağıttan olması ve zaman içinde bozulmaması dikkat çekicidir. Kağıdı teksir kağıdı rengine yakın, tam beyaz olmayan bir renktedir. Siyah mürekkeple birlikte bazen sûre başları, bazen de dikkat çekici yerler parlak kırmızı bir mürekkeple yazılmıştır. Özellikle tefsiri yapılan ayetle ilgili örnek verilen başka ayetlerin, hadîslerin, “قال صادق”, “قال الباقر”, “قال امام علي” ve “يقال” gibi kelimelerin üstleri, dikkat çekici olsun diye kırmızıyla çizilmiştir. Hangi sûreyle ilgili ayetlere başlanacaksa o sûrenin ismi sayfanın kenarına yine kırmızı ile yazılmıştır. Ch. Beatty nüshasının fotokopisine bakıldığında, Nâfiz Paşa’da olduğu gibi tefsiri yapılacak

⁸¹⁸ Mollaibrahimoğlu, 479.

⁸¹⁹ Kırca, “Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri”, VI,112.

⁸²⁰ Kırca, “Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri”, VI, 106.

ayetlerin farklı bir renkle (muhtemelen kırmızı) yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Nâfiz Paşa'daki gibi üzeri kırmızı çizgilerle çizilmiş cümlelere rastlanmaz. Sayfa kenarlarında tefsirine başlanacak sûrenin ismi de yazılmamıştır. Her iki nüsha sayfalarında bulunan satır sayısının 19 olması da dikkat çekicidir.

Nâfiz Paşa Nüshası'nın sağ tarafa gelen sayfalarının alt kısmında, sol taraftaki sayfanın ilk kelimesi yazılmıştır. Aynı tarz C. Beatty nüshasında da görülmektedir. Bazı yerlerde şedde ve uzatmalar hariç hiç hareke kullanılmamıştır. Yazım sırasında yapılan ve sonradan tashih edilen bazı yanlışlar sayfanın kenarında belirtilmiştir. Fakat gözden kaçan ve tashih edilmemiş olan bir çok yanlış vardır. Chester Beatty nüshası'nda eksik yazılıp sonradan sayfa kenarına yapılan eklemeler, Nâfiz Paşa nüshası'nda normal olarak sayfa içinde yazılmıştır.

Nâfiz Paşa Nüshası'nın cilt kapağı üzerinde, etiket görevi gören ve sonradan yapıştırılmış olduğu anlaşılan bir kağıtta Osmanlıca “*Tefsîr-u Hazreti İmam Cafer es-Sâdik*” ibaresi bulunmaktadır. Cilt kapağı siyah karton, sırtı bez ile kaplıdır. Nüshanın ebatları yaklaşık 23x17 cm.'dir. Yazısı nesihe çok yakın bir yazıdır. Her sayfada 19 satır vardır. Nüshanın giriş kısmı mahiyetinde boş bırakılan v.1a sayfasında “*Osman Salâhuddin el-Mevlevî*”⁸²¹ tarafından vakfedildiğini ifade eden ve dâire şeklinde bir mühür olarak basılan vakfiye yazısı vardır. Yazının mühür olarak basılması, bu zatın daha birçok kitap vakfettiğini göstermektedir. Kitabın nereye vakfedildiği belli değildir. Bu sayfada ayrıca varak sayısı olan “154” ve tasnif numarası olan “65” Osmanlıca rakamlar ile sonradan kaydedilmiştir.

Kırca, yukarıda ifade ettiğimiz vakfiye ile ilgili yazının altında bir mühür ve 1270 tarihi bulunduğunu ve bu nüshanın bu tarihte vakfedildiğini söyler.⁸²² Fakat gördüğümüz kadarıyla vakfiye ile ilgili yazı zaten mühür şeklindedir ve ayrı bir mühür yoktur. Vakfiye tarihinin ise hicrî 1267 olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü vakfiye yazısını ifade eden mührün sol alt kısmında, Osmanlıca olarak sadece 267 rakamı vardır. Bu üç rakamın yanında sıfır gibi görünen bir nokta daha vardır, ancak bu noktanın biraz üstte bulunan “پ” harfinin noktası olduğu anlaşılmaktadır. Aksi düşünülürse 2670 rakamı ortaya çıkar ve bu rakam herhangi bir tarihi ifade etmez.

⁸²¹ Vakfeden zatın ismini Kırca, yine aynı makalesinde “*Osman Sabahattin el-Mevlevî*” şeklinde kaydetmiştir. Doğrusu belirttiğimiz şekildedir.

⁸²² Kırca, “*Cafer es-Sâdik ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 95-112.

Sezgin'in verdiği bilgiye göre en eski nüsha olan Ch. Beatty nüshası ile, Buhâr nüshasıyla beraber en eski ikinci nüsha sayabileceğimiz Nâfiz Paşa nüshasının içeriği aynıdır. Nâfiz Paşa nüshası “*Nesih*” yazı tipine yakın, Ch. Beatty nüshası ise “*Hurde Ta'lik*” diye tabir edilen yazı tipiyle yazılmıştır. Ta'lik yazı tipinin İran'ın geleneksel yazı tipi olduğu düşünülürse, en eski nüsha olan Ch. Beatty nüshasının bu yazı türüyle yazılmış olması ayrı bir anlam ifade eder. Nitekim Şîi müelliflerin bahsetmedikleri bu tefsirin mevcut en eski nüshasının, Şîa'nın merkezi konumunda olan İran kaynaklı olması ihtimali, eser ve eserle ilgili araştırmalar açısından son derece önemlidir.

2. Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshalarının İçerik Özellikleri:

Nâfiz Paşa-65 ve Chester Beatty-5253 nüshalarının içerik olarak herhangi bir farkı bulunmamaktadır.⁸²³ Nüshalarda birbirlerine kıyasla fazladan yapılmış ayet yorumu yoktur, aynı ayetler tamamen aynı cümlelerle izah edilmiştir. Sadece Nisâ Sûresi 72-74. ayetlerin tefsiri ile ilgili cümleler, Chester Beatty'de yanlışlıkla 63. İle 71. ayet tefsirleri arasına konulmuştur, Nâfiz Paşa'da bu yanlışlık ayet sırası esas alınarak düzeltilmiştir.⁸²⁴

Tefsirin içeriği incelendiğinde tamamen İmam Cafer es-Sâdık'ın tefsirlerinden oluşmadığı görülür. Eserdeki rivayetlerin ekseriyeti İmam Cafer es-Sâdık'tan, daha az ölçüde de babası Muhammed el-Bâkır'dan ve nadiren de Hz. Ali'den yapılmıştır. Tefsiri yazan ve kim olduğunu bilmediğimiz müellif kendi görüşlerini de nakletmiştir. Diğer görüşlere ise genelde “*يقال yukâlu*” (denilir ki) ifadesiyle yer verilmiştir. Dolayısıyla bu tefsire aslında, “İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen tefsir” demek yerine, “Çoğunlukla İmam Cafer es-Sâdık'ın rivayetlerini içeren bir tefsir” demek daha uygun olacaktır. Fakat bütün kaynaklarda bu tefsir, İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilmiş bir eser olarak belirtildiği için biz de çalışmamızı o şekilde isimlendirmiş olduk.

Eser, her sûreyi içermekle birlikte sadece tefsiri öngörülen ayetler zikredilmiş ve bölümler halinde kısaca tefsir edilmiştir. Ayetlerin irapları yapılmamıştır ve nadiren zâhiri mana üzerinde durulmuştur. Eserde Allah kelimesinin geçtiği yerlerde “*Teâlâ*” senasını ifade eden “*تع*” rumuzu göze çarpar. Hz. Peygamber'in zikredildiği yerlere ise çoğunlukla açık olarak “*صلى الله عليه و سلم*”, kısaltması olan “*صلعم*”,⁸²⁵ yine birçok yerde

⁸²³ Bkz. Ek-1 ve ek-2.

⁸²⁴ Nâfiz Paşa-65, v.32a-b; Chester Beatty-5253, v.30a. (Normalde v.30b.'de olması gerekiyor)

⁸²⁵ Bkz. NP., v.18a.

“عليه الصلاة والسلام” cümlesinin kısa ifadesi olarak “عم”,⁸²⁶ nadiren de “عليه السلام” ibaresi konmuştur.⁸²⁷ Hz. Peygamber genelde “Mustafâ”⁸²⁸ ve “Nebî”⁸²⁹ denilerek anılmıştır. “Muhammed”⁸³⁰, “Habîb”⁸³¹, “Ebû'l-Kâsım”⁸³², “Ahmed”⁸³³, “Resûlullah”⁸³⁴ ve “Resûl”⁸³⁵ isim ve sıfatları da kullanılmıştır.

Cafer es-Sâdık'ın görüşleri, nadiren adının zikredilmesiyle nakledilmiş, ekseriyetle adı yerine “ص” harfi rumuz olarak kullanılmıştır. İmam Cafer es-Sâdık'ı remzeden “ص” harfinin yanına daima “عليه السلام” duasını sembolize eden “ع” harfi konmuştur. Eserde “بحر الأمة” lakabıyla kastedilen kişi büyük ihtimalle Abdullah ibn Abbas'tır.⁸³⁶ Bazı yerlerde “وقال الشيخ” ifadesi de kullanılmıştır⁸³⁷ fakat bu ifadeyle kimin kastedildiği belli değildir. Tefsirde ayrıca yer yer hadîsler nakledilmiş, ancak hadîslerin râvileri ve kaynakları belirtilmemiştir. Nadir de olsa Hz. Ali'nin sözlerine müracaat edilmiştir.⁸³⁸ Her ayetin tefsirinde önce İmam Cafer es-Sâdık'ın sözleri, daha sonra İmam Muhammed el-Bâkır'ın açıklamaları, daha sonra ise diğer rivayetler aktarılmaktadır. Bazı yerlerde ise önce Hz. Ali, sonra İmam Bâkır, ardından İmam Cafer'in söyledikleri rivayet edilmiştir.⁸³⁹

Eserde oldukça fazla kelime ve kavram velayet ile ilişkilendirilmiştir. Ayetler tefsir edilirken içerikte en önemli görülen kelimeler açıklanmıştır. Kelimeler açıklanırken ya açıklanacak kelimeye karşılık gelecek bir mana ifade edilmiş veya sıkça rastlanacağı gibi üçlü bir tasnif ile tasavvufî manalar verilmiştir. Esere küçük çaplı bir Tasavvufî-İşârî kelime ve kavramlar sözlüğü nazarıyla da bakmak mümkündür.

Genelde her sûrenin ilk ayetinden başlanmış,⁸⁴⁰ bazen de başından değil herhangi bir yerinden bir ayet,⁸⁴¹ cümle⁸⁴² veya kelime⁸⁴³ ile tefsire başlanmış, hangi

⁸²⁶ Bkz. NP., v.81a.

⁸²⁷ Bkz. NP., v.36a.

⁸²⁸ Bkz. NP., v.111b.

⁸²⁹ Bkz. NP., v.111b-112a.

⁸³⁰ Bkz. NP., v.101a.

⁸³¹ Bkz. NP., v.113a.

⁸³² Bkz. NP., v.114b.

⁸³³ Bkz. NP., v.101a.

⁸³⁴ Bkz. NP., v.149a.

⁸³⁵ Bkz. NP., v.142b.

⁸³⁶ NP., v.76a.

⁸³⁷ NP., v.57b; CB., v.52b.

⁸³⁸ Mollaibrahimoglu, 480-481.

⁸³⁹ Bkz. NP., v.78b-79a.

⁸⁴⁰ NP., v.38a, 44a, 48a, 123b, vb.

⁸⁴¹ NP., v.86a, 92b,

ayet olduğu, yani ayet numarası belirtilmemiştir. Tefsir yapılırken başka sûrelerde geçen ayetlerden örnek verilmiştir. Mesela Tevbe Sûresi'nin son ayeti Kâf Sûresi'nin 35. ayetiyle açıklanmıştır.⁸⁴⁴ Kimi yerde de “Tekâsür” Sûresinin tefsirinde olduğu gibi, sûrede geçen herhangi bir kelime veya ayete hiç değinilmeden içindeki anafikirle ilgili açıklamalar yapılmıştır.⁸⁴⁵ Sûrelerin başında bazen İmam Cafer'den rivayetlerle konuya giriş yapılmış, daha sonra ayet tefsirine geçilmiştir. Mesela Sâffât Sûresiyle ilgili tefsirin başında “*Kul عبيد* üçtür. *Sâfi, zâkir ve müstakim...*”⁸⁴⁶ diye devam eden açıklamanın “*الا عباد الله المخلصين*”⁸⁴⁷ ayeti ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır, ancak hangi ayetin açıklaması sadedinde olduğu eserde belirtilmemiştir. Sûre başlarındaki hecâ harfleri de tefsirin bütününde hakim olan işârî tefsir anlayışıyla anlamlandırılmaya çalışılmıştır.⁸⁴⁸ Bazen de bir kelimenin harfleri hecâ harfi gibi teker teker ayrılarak açıklanmıştır. Nitekim “*فسبحان*” kelimesi *ف س ف ا ح ب س ن* harflerine,⁸⁴⁹ “*تبارك*” kelimesi *ك ت ا ب ر ا ب ت* harflerine ayrılarak incelenmiştir.⁸⁵⁰

Ayete başlarken *قوله تعالى* kelimesi zikredilerek ayete vurgu yapılmaktadır. Eğer kısa ayetse ayetin tamamı verilerek, uzun ayetse ayetin başı yazılıp *الاية* ifadesi ile ayet sonuna kadar olan kısım kastedilmektedir. Eserin genelinde *الى قوله* ifadesiyle sûrenin belli bir yerinden bir başka yerine kadar olan kısım ile ilgili açıklama yapılacağı belirtilir. Mesela A'raf Sûresi'nin başında “*المص الى قوله ولا تتبعوا من دونه اولياء*”⁸⁵¹ denilerek gelecek olan açıklamaların A'raf Sûresi 1-3 ayetleri ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Eserin genelinde bu şekilde belirtilen iki nokta arasında başka yerin açıklaması yapıp ayetten parça verildiğinde üzeri yine kırmızı ile işaretlenmiştir. Bazen de “*الى قوله*” atfi yapılmaksızın eserin bir yerinde geçen ayet ile daha sonra geçen bir ayet arasında kalan başka bir ayetle ilgili izah yapılmıştır. Mesela Yûnus Sûresi 21. ayet ile 25. ayet alt alta verilmiştir; ama ikisi ortasında açıklaması yapılan “*الدنيا*”

⁸⁴² NP., v.94b.

⁸⁴³ NP., v.122a, 131a.

⁸⁴⁴ NP., v.58a.

⁸⁴⁵ NP., v.141b.

⁸⁴⁶ NP., v.100b; ayrıca bkz. v. 28a, v.70b-71a.

⁸⁴⁷ Sâffât, 37/ 40.

⁸⁴⁸ Bkz. NP. v. 24a, 101a, vb.

⁸⁴⁹ NP., v.92b.

⁸⁵⁰ NP., v.123b.

⁸⁵¹ NP., v.48a.

kelimesi, sûrenin 24. ayetinde geçmektedir.⁸⁵² Kısa sûrelerin ise genellikle sûreye isim olan kelimeleri ve ilk ayetleri açıklanmıştır.

Eserin bazı yerlerinde, özellikle üçe ayrılarak izah edilen kelime ve kavramlarda eksiklik veya fazlalık olduğu görülmektedir. Mesela Hucurat Sûresi 4. ayetteki “النِّدَاءُ” kavramı için “nidâ üçtür” denilmiş, fakat ikisi açıklanmıştır.⁸⁵³ Bunun tam tersi olarak mesela A’raf Sûresi 175. Ayet açıklanırken “ان الله زين المؤمن باربعة اشياء” Allah mümini dört şey ile süslemiştir” denilip dört değil altı madde sayılmıştır.⁸⁵⁴

İşaret edildiği gibi, tasavvufî tefsir metodunun hakim olduğu tefsirde ayrıca ılımlı bir Şîu anlayışı göze çarpmaktadır. Nitekim Hz. Ali’nin yanında diğer üç halifeden de övgü ile söz edilmiştir. Öte yandan Tîn Sûresinin tefsirinde (v.137a) Cafer es-Sâdik’a göre “Tîn ve Zeytûn” ifadelerinden maksat sırasıyla Ebû Bekir ve Ömer, “Tûr ve Beledü’l Emîn” den maksat ise Osman ve Ali’dir. Babası Bâkır’a göre ise “Tîn” Hasan, “Zeytûn” Hüseyin, “Tûr” Ali b. Ebî Tâlib, “Beledü’l-Emîn” ise Fâtımatü’z-Zehrâ’dır.⁸⁵⁵

Nâs Sûresinin hemen devamında Zünnûn el-Mısırî (245/859)’nin 3 beyitlik şiiri, ardından Hz. Ali (40/661)’nin veciz bir cümlesi, sonra Cüneyd b. Muhammed’in (Cüneyd el-Bağdadî- 298/911) zarafet (veya insanın hali) nedir? Sorusuna verdiği iki beyitlik cevap ve son olarak yine Hz. Ali nin 5 beyitlik şiiri kaydedilmiştir. Hz. Ali’nin şiirinden sonra da “تم الكتاب بعون الملك الوهاب” : Melik ve Vehhâb olan Allah’ın yardımıyla kitap tamamlandı” yazısıyla nüsha son bulur.⁸⁵⁶ CB. nüshasında bu cümlenin altında müstensihinin “تمت من نسخة سقيمة وقابلته” şeklinde düştüğü kısa bir not daha vardır.⁸⁵⁷ Bahsi geçen şiirler aşağıda kaydedilmiştir.

وقال ذوالنون المصري

عرف الحبيب فصار بطلب قربه	فهو المقرب والحبيب قريب
جعل الظلام مطيه بمسيره	فسيرا اليه فما اراه مجيب
يشفي المريض و يستجيب دعاه	ان الحبيب لمن دعاه مجيب

⁸⁵² NP., v.58b; CB., v.53a-b.

⁸⁵³ NP., v.113b.

⁸⁵⁴ NP., v.53a.

⁸⁵⁵ Mollaibrahimoğlu, 481.

⁸⁵⁶ NP., v.154a; CB., v.137a.

⁸⁵⁷ CB., v.137a.

“Zünnûn el-Mısrî der ki: Sevgiliyi tanıdı, onun yakınlığının peşine düştü/ Dolayısıyla o mukarreb, Habib ise karibdir./ Karanlığı seyr-ü sülûkunda kendine binek yapıp/ Ona hiçbir mucib göstermeden Ona doğru yürüdü./Hastaya şifa verir duasını alır./ Çünkü Habîb onu çağırana cevap vericidir.”⁸⁵⁸

وقال امير المؤمنين علي كرم الله وجهه

صمتك عن الباطل صوم و اياستك عن الخلق صلوة وحفظك للجوارح جهاد و كفك الاذى عن الخلق صدقة

“Müminlerin Halîfesi Hz. Ali (Allah yüzünü şerefledirsin) buyurdu ki: Bâtılı konuşmaman oruç, mahlukattan ümidi kesmen namaz, azalarını koruman cihat, halka eziyet vermemen ise sadakadır.”⁸⁵⁹

و سنل جنيد ابن محمد عن الظرف ما هو قال

مروته الرجل صدق لسانه واحتمال عثرات اخوانه

و بذل المعروف لاهل زمانه وكف الاذى عن اباعده و حيوانه

“Cüneyd b. Muhammed'den zarâfet (Veya insanın haleti) nedir? Diye soruldu. O'da: Kişinin mürüvveti dilinin doğruluğunda/ ve kardeşinin sağa sola kaymalarına tahammül etmektedir./ Kendi zamanında olan insanlara iyilik yapmak/ ve kendinden uzak olanlara ve hayvanlarına da eziyet etmemektir.”⁸⁶⁰

قال امير المؤمنين علي كرم الله وجهه

يا خالق الخلق يا من لا شريك له طوبى لمن عاش بين الناس بهواكا

اني لا عجب ممن قد رأى طرفا من فرط لطفك ربي كيف ينساكا

والله لا فرحت روعي ولا انست في الدهر ما بقيت الا بذكراكا

وكيف يانس قلب العارفين وان دام السرور لهم الا بلقاكا

من كان يا نس بالدنيا و زهرتها فلذتي في سواد الليل بخفاكا

“Yine Müminlerin Halîfesi Hz. Ali (Allah yüzünü şerefledirsin) der ki: Ey Mahlukatı yaratan, Ey şeriki olmayan! İnsanlar arasında senin aşkın ile yaşayanlara ne

⁸⁵⁸ NP., v.153b; CB., v.136b-137a.

⁸⁵⁹ NP., v.153b; CB., v.137a.

⁸⁶⁰ NP., v.153b; CB., v.137a.

mutlu./ Ben çok hayret ediyorum Rabbim! Senin lütfunun çokluğunun küçük bir tarafı görüldüğü halde seni nasıl unuturlar! Vallâhi yaşadığım zaman boyunca ruhum ancak senin zikrinle ferahlandı, seni zikretmekle ünsiyet buldu./ Yoksa âriflerin kalpleri nasıl ünsiyet peyda eder? Onların sürurları devam ediyorsa ancak senin likân iledir./ Kim dünya ve cazibesıyla ünsiyet ederse kendi bilir. Benim zevkim, gece karanlığında senin ile baş başa kalmaktır.”⁸⁶¹

3. Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshaları Arasındaki İlişki

Chester Beatty nüshasının son sayfasında metnin bitiminden hemen sonra, sayfanın alt kısmına müstensih tarafından “ تمت من نسخة سقيمة و قابلته : *Bozuk bir nüshadan tamamladım ve karşılaştırdım*”⁸⁶² şeklinde bir not düşülmüştür. Bu durum CB.’nin istinsahında esas alınan nüshanın çok eski ve yıpranmış bir nüsha olduğunu gösterir. Bu, aynı zamanda elimizdeki nüshaların istinsahı esnasında, birçok harf ve kelimenin okunamadığını ve bazen tahmini yazıldığını gösteren bir delildir. İlginç olan nokta CB. nüshası’nda yapılan yanlışların NP.’de aynen tekrarlanmasıdır. İncelemelerimiz esnasında Nâfiz Paşa Nüshası’nın, eserin en eski nüshası olduğu bilinen CB. nüshası esas alınarak kopya edildiği kanaatine vardık. Bu kanaat aşağıdaki örneklerle izah edilebilir:

4. 1: CB. nüshasında karaltı şeklinde görünen ve okunmayan (v.44a’da en alt satırda) bir kelimenin yeri, NP. nüshasında (v.48a’da 8. satırda) enteresan bir şekilde boş bırakılmıştır.⁸⁶³

4. 2: Nisâ Suresi 48. ayet tefsirinde CB. nüshasında “دملورهم” şeklinde görünen, fakat bir anlam ifade etmeyen kelime NP. nüshasına aynen, görüldüğü gibi geçirilmiş, hatta kelimenin üzerine muhtemelen ne olduğunun anlaşılmadığını ifade eden üç nokta işareti konmuştur.⁸⁶⁴

4. 3: Nisâ Sûresi 93. ayet tefsirinde CB. nüshasında “بيت” kelimesine benzeyen bir kelime noktasız yazılmış, NP. nüshasında da aynı şekilde noktasız bırakılmıştır. Noktasız haliyle kelimenin ne olduğu anlaşılmamaktadır.⁸⁶⁵ Aynı Sûrenin 172. ayetinin

⁸⁶¹ NP., v.153b-154a; CB., v.137a.

⁸⁶² CB., v.137a.

⁸⁶³ Bkz. Ek-3 ve ek-4.

⁸⁶⁴ NP., v.31a; CB., v.29b.

⁸⁶⁵ NP., v.34a; CB., v.32a.

tefsirinde aslı muhtemelen “إنقطاع” olan kelime, iki nüshada da “إنقطال” olarak yazılmıştır.⁸⁶⁶

4. 4: Zâriyat Sûresi 7. ayetin tefsirinde “السماء العبودية” kelimesi, dikkatsizlik sonucu iki defa tekraren arka arkaya yazılmış; NP. Nüshasına da bu tekrar aynen aktarılmıştır.⁸⁶⁷

4. 5: Asr Sûresi tefsir edilirken, “ : فاما المستعار فايمن الانبياء ابليس و ايمان المنافقين ” Müsteâr iman peygamberlerin, İblis’in ve münafıkların imanıdır” cümlesinde; “الانبياء” kelimesinin cümleye yanlışlıkla karıştığı bellidir. Büyük olasılıkla “فايمان الانبياء ابليس” olan ve CB.’de yanlış yazılan bu kısım NP. Nüshasına da aynen tekrarlanmıştır.⁸⁶⁸

4. 6: Hicr Sûresi 72. ayetin tefsirinde “dostum” anlamını ifade eden “خليلي” kelimesinin aidiyet “ي” sı birleşik yazılmış olması gerekirken iki nüshada da ayrı olarak “خليلى” yazılmıştır.⁸⁶⁹

4. 7: CB. nüshasında, Mâide Sûresi 6. ayet tefsirinde geçen “الاعضاء : organlar” kelimesindeki ض harfî, üzerindeki nokta ile mürekkep taşması sonucu birleşmiş ve ط gibi görüldüğü için bu NP.’ye “الاعطاء” şeklinde geçirilmiştir.⁸⁷⁰

Yine aynı açıklamanın devamında CB. nüshasında “ فإن الله عليم بأهل الولاية و اهل وهو عليم بذات الصدور باصحاب الولاية و ” yazıldığı yerin yan tarafına not düşülerek “ والعزل ” şeklinde düzeltme yapılmış, yapılanın ekleme değil tashih olduğu صح harfleriyle belirtilmiştir. NP.’de ise; “ فإن الله عليم بأهل الولاية و اهل العزل وهو عليم بذات الصدور ” şeklinde yazılarak, CB.’de önce yanlış yazılan sonra tashihli olarak yeniden yazılan iki cümle ard arda kaydedilmiştir.⁸⁷¹

4. 8: Tâ-Hâ Sûresi’nin 5. ayeti açıklamasında istinsah edilen “ ولا تتوهم فموا عند ربك ” cümlesine dikkat edildiği zaman, kelime birleştirme ve noktalama hatası sonucu bu şekilde yazıldığı, aslının ise “ ولا تتوهم فيه واعبد ربك حتى يأتيك اليقين ” olduğu anlaşılır.⁸⁷²

⁸⁶⁶ NP., v.36b; CB., v.34b.

⁸⁶⁷ NP., v.115a-b; CB., v.102b.

⁸⁶⁸ NP., v.142a; CB., v.126b.

⁸⁶⁹ NP., v.68b; CB., v.61b.

⁸⁷⁰ NP., v.37b; CB., v.35b.

⁸⁷¹ NP., v.37b; CB., v.35b.

⁸⁷² NP., v.79b; CB., v.71a.

4. 9: Bakara Sûresi 260. ayetin tefsirinde, dört kuştan bahsedileceği belirtildikten ve daha sonra karga, tavus ve horozdan bahsedildiği için, “ولا يقطع قلبك عن ”⁸⁷³ cümlesinde, “الجمامة” diye yazılan kelimenin aslının güvercin manasındaki “الحمامة” olduğu anlaşılmaktadır. “الجمامة” lafzını “الحمامة” diye değiştirirsek, “Güvercinin yavrusundan kopması gibi kalbin dostluğundan kopmasın” anlamını verir ve konuya uygunluk arzeder. Çünkü mevcut haliyle mana akışını bozmaktadır.

4. 10: Tefsiri yapılacak olan ayet kümeleri belirtilirken de yanlışlıklar yapılmıştır. En‘âm Sûresi tefsirinde “ولو أننا نزلنا الى قوله نرفع درجات من نشاء ” şeklinde belirtilen kısımda,⁸⁷⁴ الى قوله atfının öncesi sûrenin 111. ayetinde, sonrası ise 83. ayetinde geçmektedir. Sûrenin 111. ayetinden 83. ayetine kadarki kısma atıf yapılmıştır ve bariz bir yanlışlık olduğu görülmektedir. Benzer bir durum yine aynı sûrenin tefsirinde 65. ayet’ten 52’ye yapılan atıftır.⁸⁷⁵

4. 11: Neml Sûresinin başlangıcında “سورة النحل”⁸⁷⁶, Fussilet Sûresi’nin başında ise yine hata ile “سورة حم السجدة” yazılmıştır.⁸⁷⁷

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yukarıda örnekleri verilen yazım yanlışları NP. nüshasının CB. nüshası esas alınarak çoğaltıldığını gösterir, çünkü yapılan yanlışların tesadüfen aynı olması mümkün değildir. Ayrıca bu verilerden, İrlanda’ya sonradan götürüldüğü aşikar olan CB. nüshasının, NP.’nin anayurdu olan İstanbul’dan veya civarından götürüldüğü de söylenebilir.

Bu veriler ışığında, konunun başında da belirttiğimiz gibi CB. Nüshası’nın elimizde olmayan ve bilmediğimiz çok daha eski bir nüshadan kopyalanmaya çalışıldığını, NP. Nüshası’nın ise CB. Nüshası’ndan aynen kopyalandığını söyleyebiliriz. Tespit edilen nüshaların en eskisi olan CB. Nüshası’nın, NP. ile böyle önemli bir paralellik arzetmesi oldukça önemli ve araştırmamız açısından sevindiricidir.

B. Tefsirin İmam Cafer es-Sâdık’a Aidiyeti Meselesi

Tefsir metnini içerik olarak ele aldığımız zaman, Kur’ân ve Sünnetle çelişen bir nokta görünmemektedir. Ayrıca Cafer es-Sâdık’a dayandırılmaya çalışılmış taassubî

⁸⁷³ NP., v.17a; CB., v.16b.

⁸⁷⁴ NP., v.47a; CB., v.43b.

⁸⁷⁵ NP., v.45b; CB., v.42a.

⁸⁷⁶ NP., v.88b; CB., v.78b.

⁸⁷⁷ NP., v.106a; CB., v.94a.

fikirler de yoktur. Örneğin eserde, Şii-Caferî Mezhebi mensuplarına ait olan ve İmam Cafer es-Sâdık'a dayandırılmaya çalışılan çeşitli itikadî ve fikhî yaklaşımları bulmak mümkün değildir. Özellikle Şîa'nın sahabîler hakkındaki görüşlerini destekler bir belirti de yoktur. Tam aksine, gerek itikadî-fikhî açıdan gerek sahabîlere bakış açısından Cafer es-Sâdık'tan gelmesi akla ve tarihi perspektife uygun sözler vardır. Öte yandan eserde Şîa'yı kötüleyici herhangi bir ifadeye de yer verilmemiştir. Hatta İmam Cafer'in ismiyle beraber “عليه السلام” cümlesinin kısaltmasının daima zikredilmesi, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt ile ilgili yerlerde geçen senâ ifadeleri ılımlı bir Şîi anlayışını yansıtır gibidir. Bunlarla birlikte eserde, içki içen ve kumar oynayanların küfre gireceği ile ilgili bazı izahlar,⁸⁷⁸ Âdem (a.s.)'in çocuklarının cinler ve hûrilerle evlendiğine dâir enteresan bazı rivayetler⁸⁷⁹ bulunmaktadır. Başka sûfilerin görüşlerinin zamanla Cafer es-Sâdık'ın söylediklerine karışmış olması ihtimal dahilindedir. Eserin bütününde ise, yukarıda belirttiğimiz gibi İslam'ın özüne, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı bir nokta yoktur.

Dolayısıyla Nâfiz Paşa-65 Nüshasında, hem Şîa hem de Ehl-i Sünnet zâviyesinden bakıldığında, uydurma niyetiyle yazılmış ve Cafer es-Sâdık'a nispet edilmiş olduğunu gösteren bir karîne göze çarpmamaktadır. Ancak Şîa'nın, eserde bizim gördüklerimizin aynısını görüp bizimkinin tam tersi değerlendirmeler yapabileceği de unutulmamalıdır. Diğer bir deyişle, Şîa'nın bu eserin İmam Cafer es-Sâdık'tan geldiğini kabul etmeleri mümkün değildir. Tefsir metninde geçen, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile ilgili övgü dolu sözler bile, eserin Şîa tarafından reddedilmesine kâfi bir sebeptir.

Süleyman Ateş, Nâfiz Paşa-65 nüshasıyla ilgili olarak: “*Rivayet edilen bu tefsirler, es-Sülemî'nin Hakâik'ında Cafer'den nakledilen tefsirlere uymaktadır. Bu eser önemlidir. Çünkü Cafer'in böyle bir eseri olduğu bilinmiyor. 154 varaktan ibaret olan bu yazmanın yayımlanmasında yarar vardır*”⁸⁸⁰ der. Ateş, aynı eserde es-Sülemî, Baklî ve Tabresî gibi çeşitli kaynaklarda Cafer es-Sâdık'a nispet edilen ayet yorumları hakkında ise: “*Bu tefsirlerin çoğunun Cafer'e iftira olduğu açıkça bellidir. Zira Cafer zamanında, henüz tasavvuf terminolojisine girmemiş olan fenâ fillah, beka billah gibi kelimeler vardır. Bu tefsirler hicrî 3. ve 4. Asırların damgasını taşıyor. Elbette ki Cafer*

⁸⁷⁸ NP., v. 41a-b.

⁸⁷⁹ NP., v.28a-b.

⁸⁸⁰ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, 50.

es-Sâdık zühtle ilgili bazı işârî tefsirler yapmıştır. Bu yüzden mutasavvıflar arasında bazı anonim tefsirler hemen Cafer'e bağlanmıştır. Bu tefsirlerin hepsi Cafer'in olmasa bile, onun bu tür tefsirlere yön verdiği inkâr edilemez” der.⁸⁸¹ Ayrıca, es-Sülemî'nin yazdığı tefsirde Cafer es-Sâdık'tan naklettiği rivayetlerin zayıf ve şüpheli olduğunun anlaşıldığını, bu tefsirleri ihtiyatla karşılamak gerektiğini, çünkü rivayetlerde Cafer es-Sâdık zamanında henüz tasavvuf terminolojisine girmemiş olan bazı ifadelerin olduğunu söyler.⁸⁸²

Celal Kırca ise: *“Ona aidiyeti kesin olmamakla birlikte, bu tefsire ait bazı yorumların ünlü müfessir es-Sülemî (412/1021) tarafından nakledilmesi, Cafer es-Sâdık'ın sûfî tefsirdeki önemini artırmaktadır. Nitekim Ali Zey'ur, 'et-Tefsîru's-Sûfî li'l-Kur'ân İnde's-Sâdık' adlı eserinde bu Konuya dikkatimizi çekmekte ve bu tefsirin ona ait olması gerektiğini savunmaktadır”*⁸⁸³ der. Zey'ur bu tefsirin Cafer es-Sâdık'a ait olduğunu savunurken: Brockelmann'ın, “Numânî Kuleynî'nin öğrencisiydi” dediğini delil olarak öne sürer. Zey'ur'a göre, bu tefsir her ne kadar Cafer es-Sâdık tarafından bizzat yazılmamış olsa da, onun damgasını taşımaktadır. Zira bu tefsir onun huzurunda okunanlara uygundur. O, tefsir yapmış, talebeleri de bu tefsiri kendi üsluplarıyla kaydetmişlerdir. Bu tefsirin özü ister doğrudan, ister dolaylı olsun Cafer es-Sâdık'a aittir.⁸⁸⁴

Kırca'nın ifade ettiğine göre, Mirza Muhammed Bâkır el-Müsevî'nin *“Ravdâtu'l-Cennat fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât”* adlı eserinde “Cafer en-Numânî”ye ait bir tefsirden bahsedilmekte ve bunun çoğunu Seyyid Murtaza'nın *“Risaletü'l-Muhkem ve'l-Müteşâbih”* adlı eserinde naklettiği söylenmektedir. Ancak Cafer es-Sâdık ile ilgili bir kayda rastlanmamaktadır. Kırca devamla şu bilgiyi verir: *“Zey'ûr, bu eserinde es-Sülemî'nin (412/1021) Fatih-26'da kayıtlı bulunan 'Hakâiku't-Tefsîr' adlı eserinde yer alan Cafer es-Sâdık'la ilgili rivayetlere dayanmakta ve Brockelmann'ın zikrettiği tefsirin Cafer es-Sâdık'a ait olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Zey'ûr, es-Sülemî'nin tefsirinde geçen Cafer es-Sâdık'la ilgili rivayetleri tahriç ederek sûrelere göre sıralamış ve bu rivayetlere dayanarak Cafer es-Sâdık'ın tefsiri ve tasavvufî anlayışı konusunda kendi görüşlerini yansıtmıştır.”* Kırca'ya göre Ali Zey'ûr, Brockelmann'dan bu tefsirin varlığını öğrenmiş, fakat onun zikrettiği nüshaları ve bu

⁸⁸¹ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 55.

⁸⁸² Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İst. 1969, 15.

⁸⁸³ Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, 140.

⁸⁸⁴ Ali Zey'ur, *Et-Tefsîru's-Sûfî Li'l Kur'an İnde's-Sâdık*, Mısır 1979, 69-70.

arada Nâfiz Paşa nüshasını da görmemiştir.⁸⁸⁵ Ayrıca Brockelmann, Buhâr ve Bankipora nüshalarını rivayet edenin Muhammed b. İbrahim b. Cafer en-Numanî olduğunu belirtmektedir.⁸⁸⁶ Nâfiz Paşa ve Chester Beatty Nüshalarının râvîsi ise Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Harb'tir.⁸⁸⁷

Kırca kendi görüşünü ise: “*Her ne kadar bu tefsirin Cafer es-Sâdık’a ait olduğu kesin değil ise de, gerek kaynaklarda ona ait bir tefsirden söz edilmesi, gerek ünlü mutasavvıf ve müfessir es-Sülemî’nin (412/1021) tefsirinde ondan nakillerde bulunması, bu tefsirin tanıtılmasını ve muhtevasının bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bu tefsirin İmam Cafer es-Sâdık’a aidiyeti kesin değildir. Ancak bu onun tefsiri değil dememiz de mümkün değildir. Bizce en doğru değerlendirme, bu tefsirin bir bölümünün İmam Cafer’e ait oluşu ve birçok yorumların ise ona yakıştırmadan ibaret bulunuşudur. Ona aidiyeti kesin olamamakla birlikte yine de ondan bazı izler taşıdığı muhakkaktır. Şii geleneğine uygun olarak İmam Cafer’den nakledilen bu sözlü rivayetlerin daha sonra bazı kişilerce toplanmış olması da bir şanstır. Zira en azından onun görüş ve fikirlerinin ipuçlarını bu tefsirde bulabilmekteyiz. Her ne kadar bu tefsirde yer alan bütün görüşler ona ait değilse de, bazılarının ona ait olması kuvvetle muhtemeldir*”⁸⁸⁸ diyerek, İmam Cafer es-Sâdık’a ait olup olmadığı konusunu sonuca bağlamaz.

Süleyman Mollaibrahimoğlu konuyla ilgili: “*Kanaatimize göre üzerinde durduğumuz tefsir, Cafer es-Sâdık’ın tefsir izahlarını içermekle birlikte, bütünüyle ona ait gözükmemektedir. Bunun için mevcut nüshadan ibaret tefsire, Cafer es-Sâdık’ın tefsiri demek yerine, Cafer es-Sâdık’ın Kur’ân tefsirine yönelik görüşlerini ihtiva eden bir tefsir olduğunu söylemek daha doğrudur*”⁸⁸⁹ der.

Sonuç olarak eserin Cafer es-Sâdık’a ait olduğunu ispatlamak ne denli zorsa, bütünüyle ona ait olmadığını söylemek te o kadar zor, hatta imkansızdır. Öncelikle söz konusu nüsha ülkemizde tektir, tarihi bir eserdir, önemli bir belge niteliğindedir ve oldukça orijinal işârî tefsir yorumları içermektedir. Bu yönüyle, içinde İmam Cafer es-Sâdık’ın ismi hiç geçmemiş olsa dahi incelenmeye değer bir eser mahiyetindedir. Bununla beraber İmam Cafer es-Sâdık gibi gerek Sünnî gerekse Şii bütün

⁸⁸⁵ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 108.

⁸⁸⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 321; Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 107; Atalan, *Cafer es-Sâdık’ın Eserleri*, 118.

⁸⁸⁷ NP., v.2a; CB., v.2a.

⁸⁸⁸ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 111.

⁸⁸⁹ Mollaibrahimoğlu, 480.

Müslümanların ortak değeri olan bir şahsiyetten yapılan tefsir rivayetlerini ihtiva ediyor olması ve kaynaklara da o şekilde geçmesi eseri ayrıca değerli kılmaktadır. İçeriğin belki küçük bir kısmı için, değişik emarelerden yola çıkılarak sonraki devirlere aittir denebilir, ancak bütünsel bir bakışla değerlendirildiğinde İmam Cafer es-Sâdık'tan hiçbir iz taşımadığı iddia edilemez. Öte yandan elimizde, İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen rivayetlerin gerçekten ona ait olup olmadığını tespit etmek için mihenk görevi yapacak, ondan geldiği kat'iyen sabit olan herhangi bir tefsir metni maalesef bulunmamaktadır.

C. Tefsirin Rivayet Zinciri

Nüşanın yedi kişilik bir rivayet zinciri olduğu belirtilir, bunlar: (1) Ahmed b. Muhammed b. Mumammed b. Harb,⁸⁹⁰ (2) Ebû Tâhir b. Me'mun, (3) Ebû Muhammed el-Hasen b. Muhammed b. Hamza, (4) babası Muhammed b. Hamza, (5) amcası Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdillah, (6) Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsa er-Rıdâ (203/818), (7) babası Mûsa b. Cafer (183/799). Bu silsile ile rivayetler Cafer b. Muhammed es-Sâdık'a isnat edilir. CB. nüshasındaki rivayet zinciri NP.'deki ile tamamen aynıdır.⁸⁹¹

Metinde “babası” denilerek Mûsa b. Cafer'in kastedildiği ve Ali b. Mûsa er-Rızâ olduğu anlaşılan râvînin ismi “Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsa er-Rızâ”⁸⁹² diye yazılmıştır. İsim bu künyeye göre İmam Mûsa b. Cafer'in oğlunun torunu olur ve “babasından” nakletti denerek İmam Mûsa b. Cafer kastedilemez. Buradaki “babasından” kaydının yanlış olduğunu düşünmek de mümkün değildir. Nitekim İmam Mûsa b. Cafer 55 yıl yaşamıştır ve oğlunun torununun ondan rivayet etmesi mümkün gözükmemektedir. Bu gariplik, “Ali b. Muhammed” ve “Ali b. Mûsa er-Rızâ” şeklinde olan iki ayrı ismin, yanlışlıkla bir isim olarak yazılmasından kaynaklanmış olabilir. Çok büyük bir ihtimalle rivayet edilen kişiyi belirtmede kullanılan ve “-den” manasına gelen “عن”, oğlu manasındaki “بن” kelimesi ile karıştırılmıştır. Bu varsayıma göre râvîlerin sırası (6) Ali b. Muhammed (7) Ali b. Mûsa er-Rızâ (8) Mûsa b. Cafer olur ve rivayet zinciri yediden sekize çıkar.

⁸⁹⁰ Mollaibrahimoğlu ve Kırca, künyesindeki iki “Muhammed” isminden birini eksik kaydederek nüshanın râvîsinin adını “Ahmed b. Muhammed b. Harb” şeklinde belirtmişlerdir. Doğrusu yukarıda kaydedildiği gibi Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Harb olacaktır. Bkz. NP., v.2a; CB., v.2a.

⁸⁹¹ NP., v.2a-2b; CB., v.2a-2b.

⁸⁹² NP., v.2b; CB., v.2b.

Râvilerden ilk altısının vefat tarihleri tesbit edilememiştir. Ancak tefsirin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Harb tarafından rivayet edildiği görülmekte, bizzat Cafer es-Sâdık tarafından yazılmadığı kesin olarak anlaşılmaktadır. Brockelmann, Buhâr ve Bankipora nüshalarını rivayet edenin Muhammed b. İbrahim b. Cafer en-Numanî olduğunu belirtmektedir.⁸⁹³ Bu da bize, iki farklı kişinin, Cafer es-Sâdık'ın tefsir ile ilgili görüşlerini ve yorumlarını derleyip bir araya getirdiğini göstermektedir. Yahut bu iki kişinin, içinde Cafer es-Sâdık'ın da bulunduğu birçok kişiden gelen tefsir ile ilgili yorumları bir araya getirerek bunu ona izafe ettiklerini göstermektedir.⁸⁹⁴

Nâfız Paşa ve Ch. Beatty nüshalarının rivayet zinciri olarak yukarıda kaydedilen isimlerin ilk beşi hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Kırca bu konuda şöyle der: “*Bilinen rical kitaplarında bu beş kişinin adına rastlanmadığı gibi, es-Seyyid Ebû'l-Kâsım el-Mûsevî'nin 'Mucemu Ricâli'l-Hadîs' adlı eserinde de bu kişilerle ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Bir Şii rical kitabı olan eserde, bu beş kişiden bir ikisinin adı mevcut ise de, doğum ve ölüm tarihlerinin bulunmaması ve aynı isimli birkaç kişinin olması nedeniyle yeterli bilgi elde edilememiştir. Mesela: el-Hasen b. Abdillah, Muhammed b. Hamza ve el-Hasen b. Muhammed b. Hamza adlarına tesadüf etmemize rağmen, Ebû Tâhir b. Me'mun adına hiç rastlanılmamıştır. Bu kaynakta Muhammed b. Harb adında bir kişi mevcut olmakla birlikte, Ahmed b. Muhammed b. Harb⁸⁹⁵ adında bir kişi de bulunamamıştır.*”⁸⁹⁶

Biz araştırmalarımız sırasında “Ahmed b. Muhammed b. Muhammed”,⁸⁹⁷ “Ebû Tâhir”,⁸⁹⁸ “Ali b. Muhammed b. Ali” isimlerinin Şii rical kitaplarında mevcut olduğunu,⁸⁹⁹ ayrıca İmam Ali er-Rızâ'nın ashabından olan ve ondan rivayet eden ve “Ahmed'in kardeşi” diye ifade edilen “Ebû Tâhir b. Hamza b. Elyesa” diye bir râviden de sözedildiğini gördük.⁹⁰⁰ Yine Tûsî'nin “*Ricâl*” inde “Ali er-Rızâ”dan rivayet eden

⁸⁹³ Brockelmann, *GAL*, I, 321; Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 107; Atalan, *Cafer es-Sâdık'ın Eserleri*, 118.

⁸⁹⁴ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 107.

⁸⁹⁵ *Nüshada geçen isim önceden de belirttiğimiz gibi “Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Harb”tır.*

⁸⁹⁶ Kırca, “*Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri*”, VI, 111.

⁸⁹⁷ Es-Seyyid Ebû'l-Kâsım el-Mûsevî el-Hûî, *Mucemu Ricâli'l-Hadîs ve Tafsilu Tabakâti'r-Ruvât*, (I-XXVI), Kum-Beyrut 1409/1989, II, 319.

⁸⁹⁸ el-Hûî, XXI, 199-200.

⁸⁹⁹ Bkz. el-Hûî, XII, 162.

⁹⁰⁰ Bkz. el-Hûî, XXI, 199.

“Ahmed b. Muhammed”⁹⁰¹ adına ve “Muhammed b. Hamza b. Elyesa” diye başka bir isme rastladık.⁹⁰² Ancak bu isimlerle rivayet zinciri arasındaki kesin bağı tespit edemedik. Keza Necâşî’nin “*Ricâl*”inde⁹⁰³ de kesin sonuca götürücü bir bulguya rastlamadık. Elimizde, bu isimlerin rivayet zincirindeki isimlerle aynı şahıslar olup olmadığını saptayacak bir delil maalesef mevcut değildir. Rivayet zincirinin son ikisi olan Ali b. Mûsa er-Rızâ ve Mûsa b. Cafer el-Kâzım hakkında ise yeterince bilgi mevcuttur. Bunları kısaca belirtmiş olalım:

1. İmam Mûsa b. Cafer el-Kâzım (183/799):

Mûsa el-Kâzım b. Cafer b. Muhammed el-Alevî (183/799), İmam, önder, es-Seyyid Ebû'l-Hasen el-Alevî isimleriyle anılmıştır. İmam Ali b. Mûsa er-Rızâ’nın babası,⁹⁰⁴ İmam Cafer es-Sâdık’ın oğlu, İmâmiyye’nin 7. İmamıdır. “İmam Mûsa el-Kâzım”, “Ebû İbrahim”, “Ebû'l-Hasan el-Evvel” diye de künyelenmişse de meşhur lakabı “el-Kâzım” dır. Mekke ile Medîne arasında Cuhfe denilen mevkiye yakın Eyva (veya İyva) da miladi 745’e denk gelen 128 yılının Safer ayının 7. sinde Medîne’de doğmuştur. Annesi Endelüs’lü olduğu söylenen ümmü veled “Hamîde bint Sâid el-Mağribiye”dir. “Musaffâh” lakabıyla anılmıştır.⁹⁰⁵ Askalânî, İmam Mûsa’nın doğum tarihi ile ilgili, “*Eğer doğum tarihi 128 olursa Abdullah b. Dînar’dan verdiği haberler maktu’ olur. Çünkü Abdullah 127’de vefat etmiştir*”⁹⁰⁶ der. el-Hûî, İmam Mûsa’nın, babası ve dedeleri imam olmadan önce yedinci imam olarak tayin olunduğunu söyler.⁹⁰⁷

İbn Ebî Hâtim O’nun için “*Son derece doğru bir imamdır*” der. Babası Ebû Hatim er-Râzî ise, “*Sika ve Müslümanların imamlarından bir imamdır*” demiştir. İmam Musa el-Kazım Medîne’de yaşıyordu. Halife Harun er-Reşîd hac mevsiminde Medîne’ye geldiği zaman onu da alarak Bağdad’a götürüp orada baskı ve işkence yapılmaksızın vefat edene kadar gözetim altında tutmuştur. Hapse atılan İmam Mûsa

⁹⁰¹ Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî (h. 385-460), *İhtiyâru Ma’rifeti’r-Ricâl (el-Marûf bi-Ricâli’l-Keşî)*, h.1348, 496.

⁹⁰² Et-Tûsî, 1150.

⁹⁰³ Ebû'l Abbâs Ahmed b. Ali en-Necâşî el-Esedî el-Kûfî (h. 372-450), *Ricâlü’n-Necâşî*, (I-II), Dâru’l Advâ, Beyrut 1408/1988.

⁹⁰⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 270-271.

⁹⁰⁵ Cafer el-Halîfî, 213.

⁹⁰⁶ el-Askalânî, *Tehzîb*, V, 543.

⁹⁰⁷ el-Hûî, XIX, 36.

orada muhtemelen zehilenerek⁹⁰⁸ hicrî 183 yılında (186 da denmiştir) Recep ayında vefat etmiştir.⁹⁰⁹

Hatib el-Bağdadî şu sözü nakleder: “Mûsa b. Cafer ibadetinden ve içtihatından dolayı “Salih kul” diye çağrılırdı.”⁹¹⁰ O, bilginlerin en cömertlerinden ve Allah’tan hakkıyla korkan kullardan idi.⁹¹¹ Medîne’de insanlar onu “Müçtehitler’in Süsü”, ve ona zulmedenlerin yaptıklarına karşı gösterdiği sabır ve öfkesini yutmasından dolayı da “el-Kâzım” diye isimlendirmişlerdi. Kemâlüddin Muhammed b. Talha eş-Şâfiî “Metâlibu’s-Suâl an Menâkıbı’r-Resûl” eserinde İmam Mûsa el-Kâzım hakkında: “O değeri çok yüce bir imamdı, şanı yüceydi, bol bol teheccüd kılardı, içtihatta mükemmeldi, ibadette meşhurdu, taatte devamlıydı, kerametleri meşhurdu, geceyi uyanık ve secde ederek, gündüzü oruçlu geçirirdi, aşırı yumuşaklığından ve hakkına tecavüz edenleri bağışlamasından dolayı ‘Kâzım’ diye çağrılırdı. Kötülük yapana iyilikle karşılık verirdi, câniler onda affı bulurdu. Çok ibadet etiği için ‘Sâlih Kul’ diye de anılırdı. Irak’lılarca ‘İhtiyaçlar Kapısı’ diye bilinirdi” demiştir.⁹¹² Rivayete göre birgün İmam Mûsa, Resûlullah’ın mescidine girmiş, gecenin başlarında secdeye kapanmış ve secdede: “*Ey takva ve mağfîret sahibi Rabbim! Bende günah büyük oldu, Senin katında af güzel olsun!*” cümlesini sabaha dek tekrar etmiştir.⁹¹³

Abdurrahman b. Salih el-Ezdî şöyle der: “Halîfe Reşid hac yapmış ve Resûlullah’ın kabrine geldiğinde çevresindekilere gurur vesilesi olarak “Esselamu aleyke Ey Allah’ın Resulü, ey amcamın oğlu” dedi ve bununla böbürlendi. Mûsa b. Cafer öne geçti ve: “Esselamu aleyke babacığım” diye seslendi. Harun Reşid bozuldu ve yüzü değişti: “Ey Ebâ Hasan bu övünmen haktır” dedi. Harun Reşid, İmam Mûsa’yı belki de bunun için hapsedtirmişti. Çünkü onlar bu gibi şeylere tahammül edemezlerdi.”⁹¹⁴

⁹⁰⁸ Nevbahtî, 78-79; Bağdadî, *el-Fark*, 62.

⁹⁰⁹ Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *El-Kâşif fî Ma’rifeti Men Lehu Rivâyetün fî Kütübi’s-Sitte*, Dârü’l Kible, Cidde 1992, II, 303; *Mizan*, IV, 201; *Tarîhu’l-İslam*, IV, 985; *Siyeru A’lâm*, VI, 270-271.

⁹¹⁰ Zehabî, *Siyeru A’lâm*, VI, 270-271; Askalânî, *Tehzîb*, V, 543.

⁹¹¹ Zehabî, *Mizan*, IV, 202.

⁹¹² Detaylı bilgi için bkz. Cafer el-Halîfî, 214-216.

⁹¹³ Zehabî, *Siyeru A’lâm*, VI, 270-271.

⁹¹⁴ Zehabî, *Tarîhu’l-İslam*, IV, 985; Zehabî, *Siyeru A’lâm*, VI, 273.

İmam Mûsa el-Kâzım'dan mervî hadîsleri Buhâri, Müslim ve Tirmizî almışlardır.⁹¹⁵ İmam Mûsa babasından, Abdullah b. Dînâr'dan, Abdülmelik b. Kudâme el-Cümahî'den hadîs rivayet etmiştir. İki kardeşi Ali b. Cafer ve Muhammed b. Cafer de İmam Mûsa'dan hadîs rivayet etmişlerdir. Yine ondan Muhammed b. Sıdketü'l Anberî, Salih b. Yezîd, Oğlu İmam Ali er-Rıda, diğer oğulları İbrahim, İsmail, Hüseyin ve Salih hadîs rivayet etmişlerdir.⁹¹⁶

Zehebî, “Mûsa yanımızda hapiste idi; vefat ettiği zaman adaletlilerden bir cemaat gönderdik, onları onun ölümüne şahit tuttuk. Şûnîzîyye kabristanına defnedildi. Bağdat'ta onun için yapılmış azim ve meşhur bir türbe vardır; torunu Cevad'da yanına defnedilmiştir. Vefatı 183 yılının recep ayında vukua gelmiştir. 55 sene yaşamış ve ardında Ali, Abbas, İsmail, Cafer, Hârun, Hasan, Ahmed, Muhammed, Ubeydullah, Hamza, Zeyd, İshak, Abdullah, Hüseyin, Fadl ve Süleyman adlı çocuklar bırakmıştır. Hepsi cariyelerdendir”⁹¹⁷ rivayetini nakleder.

2. Ali b. Mûsa er-Rızâ (203/818):

İsmi ve künyesi: Ali b. Mûsa b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî, Ebû'l-Hasan er-Rızâ'dır. Babası Mûsa b. Cafer'den⁹¹⁸ ve Ubeydullah b. Urtah b. el-Münzir'den hadîs rivayet etmiştir.⁹¹⁹ Oğlu Muhammed, Ebû Osman el-Mazinî en-Nahvî,⁹²⁰ Ali b. Ali ed-Da'bulî, Eyyub b. Mansur en-Neysabûrî, Ebu's-Salt Abdüsselam b. Salih el-Herevî, Me'mun b. er-Reşid, Ali b. Mehdî es-Sıdka,⁹²¹ Abdüsselam b. Salih ve bir çok bilgin de ondan hadîs almıştır.⁹²² Rivayetleri İbn Mâce'de geçer.⁹²³

Elbânî onun hakkında her ne kadar: “Zayıftır, babalarından acaip şeyler nakletmiştir” dese de, Zehebî'nin “Ona yapılan isnat sağlamdır” dediğini de belirtir.⁹²⁴ Askalânî, Ebû Hatim b. Hibban'ın İmam Ali er-Rızâ hakkında: “Babasından acaib şeyler rivayet etmiştir. Sanki o, bunlara ehemmiyet veriyor ve hata ediyordu” dediğini nakleder. Ayrıca “İbnü's Sem'ani'nin onun hakkında: Rivayetlerinde boşluklar vardır,

⁹¹⁵ Nevbahtî, 78-79; Bağdâdî, *el-Fark*, 62.

⁹¹⁶ Zehebî, *Tarîhu'l-İslam*, IV, 985; *El-Kâşif*, II, 303; *Siyeru A'lâm*, VI, 270-271.

⁹¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VI, 274.

⁹¹⁸ Zehebî, *El-Kâşif*, II, 47; Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232.

⁹¹⁹ Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232.

⁹²⁰ Zehebî, *El-Kâşif*, II, 47; Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232.

⁹²¹ Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232.

⁹²² Zehebî, *El-Kâşif*, II, 47.

⁹²³ Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232.

⁹²⁴ el-Elbânî, III, 209.

fakat nesebinin şerefi ile beraber ilim ve fazl ehliindedir” dediğini nakleder.⁹²⁵ Yine Zehebî, İbn Hibban’ın: “*Ondan acaip şeyler rivayet edilmiştir*” dediğini naklederek ona yakıştırılan yalan haberlerin olduğundan bahseder.⁹²⁶ İmam Cafer es-Sâdık’a isnat edilen uydurma rivayetler onun zâfiyetini göstermediği gibi, aynı türden rivayetler İmam Rıza’nın da zafiyetine delalet etmemektedir. Aksine ona dayandırılmak istenen asılsız rivayetler, onun son derece önemli olan şahsiyetine ve ilmine delâlet eder.

İmam Ali er-Rızâ 50 yıl yaşamış olup ve 203’te Tus’ta vefat etti.⁹²⁷ Askalânî’ye göre 49 yıl 6 ay yaşamıştır.⁹²⁸ Safer ayının sonlarına doğru Cumartesi günü zehirli nar suyu içirilerek vefat etmiştir.⁹²⁹ Ali b. Mûsa için de Tus’ta büyük bir türbe yapılmıştır.⁹³⁰

D. Tefsirde İzlenen Metot

1. Tefsiri Yapılan Ayetlerin Sûrelere Göre Dağılımı

Eser yukarıda da belirtildiği gibi muhtasar bir işâri tefsirdir. Fatiha Sûresi hariç her sûre baştan sona ele alınmamıştır. Her sûreye mutlaka değinilmiş, ancak eserde sadece tefsiri gerekli görülen ayetler veya tefsiri yapılmış kelimeleri içeren ayetler yer almıştır. Fatiha Sûresi baştan sona tefsir edilmiştir; ayrıca her ayetiyle ilgili küçük de olsa bir açıklama bulunan Kureyş ve İhlas Sûreleri de tamamen tefsir edilmiş sayılır.

Eserde çoğu zaman uzunca bir ayetin sadece bir kelimesi ele alınmış ve işâri tefsir bu kelime etrafında gerçekleştirilmiştir. Zaman zaman bunun tersi de mümkün olmaktadır; yani nadiren de olsa lafzen mezkur bazı ayetlerle ilgili bir izah yoktur. Yani zikredilen bir ayetin herhangi bir kısmı tefsir edilmediği halde sonraki ayetlerin bir yeriyle ilgili izahat yapıldığına rastlanmaktadır.

Aşağıdaki tablo, eserde bütün tefsiri bulunan ayetler, bir kelimesi tefsir edilen ayetler ve “*الى قوله*” atfıyla iki nokta arasında kalan ayet kümeleri gösterilmiş; sûrelere verilen farklı isimler de parantez içinde belirtilmiştir.

⁹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232-233.

⁹²⁶ Zehebî, *Mîzan*, III, 157.

⁹²⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 47.

⁹²⁸ Askalânî, *Tehzîb*, IV, 232.

⁹²⁹ Askalânî, *Tehzîb*, IV, 233.

⁹³⁰ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VI, 274.

NP. ve CB. Nüshalarında Tefsiri Yapılan Ayetlerin Sûrelere Göre Dağılım Tablosu

Sûre No. Ve Ayet sayısı	Sûre Adı	Tefsirde Yeralan Ayetler	Sûre No. Ve Ayet sayısı	Sûre Adı	Tefsirde Yeralan Ayetler
1/ 7	Fatiha	1-7 (Tümü)	58/ 22	Mücadele	7, 11.
2/ 286	Bakara	2-17, 19, 21-23, 25, 26, 29-31, 33-36, 38-40, 43-45, 47-63, 65, 66, 67,68, 72, 73 74-77, 124-127, 130-132, 134, 136-138, 142-145, 148, 151, 153-155, 158, 159, 163-166, 168, 171, 172, 177-180, 183, 184, 186-189, 194-197, 200, 203, 204, 208, 210-213, 214-225, 229, 233, 234, 238, 240, 243, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 254-261, 264, 265, 267-270, 272, 274, 275, 277, 278, 281, 282, 284, 285, 286.	59/ 34	Haşr	11.
3/ 200	Âl-i İmran	1, 2, 6-8, 13, 15, 18, 19, 25-28, 30, 31, 33, 35, 38, 42, 47, 52, 59, 61, 64, 65, 67, 68, 69, 73, 77, 80, 81, 85, 92, 93-95, 96, 101, 102, 103, 106, 110, 111, 117, 118, 122, 123-127, 128, 130, 133, 135, 138, 139, 140, 142, 144, 146, 149, 151, 153-155, 159-161, 164, 166, 169, 175, 177, 180, 183, 185, 186, 190-192, 195, 196, 200.	60/ 13	Mümteherine	4.
4/ 176	Nisâ	4, 6, 8, 10, 11, 12, 15, 17, 19, 23-26, 29, 31, 34, 36, 37-40, 41, 43, 44, 48, 49, 51, 56, 58-60, 61, 63, 71, 72-74, 75, 77-79, 82, 84, 86, 87, 92-95, 97, 101, 104, 105-113, 114, 122-124, 125, 127-132, 133, 136, 140, 142, 147, 148, 152, 153, 157, 162, 167-170, 171, 172, 174.	61/ 14	Saff	1.
5/ 120	Mâide	1-3, 5, 6, 8, 11, 13, 15-26, 27, 31, 33, 35, 38, 41, 42, 45, 48, 52, 54, 58, 64-66, 67, 71-77, 82, 87-89, 90, 94, 95, 97, 101, 105, 106, 109, 110, 114, 116-120.	62/11	Cum'a	2, 9, 10.
6/ 165	En'âm	1, 2, 6, 11, 17-20, 21-26, 32-37, 38-43, 44-50, 51-57, 59-61, 61-64, 65, 67, 69-73, 74-81, 82-90, 91-93, 94-96, 97-100, 101-110, 111, 115-117, 123, 125, 128-135, 141-145, 146, 150-153, 154, 160, 165.	63/ 11	Münafikûn	8.
7/ 206	A'râf	1-3, 4-10, 11-21, 22, 29, 38-43, 44-53, 54, 56, 58, 59, 65, 73, 80, 84, 85-93, 99, 103, 127, 138-142, 143, 144, 145, 146, 148, 154-157, 158, 168, 171, 172, 175, 188, 194, (195-196 Yusuf un sonunda) 199, 204.	64/ 18	Teğâbün	2, 3.

8/ 75	Enfal	1-4, 5, 11-12, 14, 22, 24-30, 31-32, 41, 62, 65, 70,	65/ 12	Talâk	1.
9/ 129	Tevbe	1, 16, 18, 20, 27, 40, 50, 60, 71, 80-89, 90, 100, 111-118, 119, 123, 128.	66/ 12	Tahrîm (Muhterim)	6.
10/ 109	Yûnus	2, 6, 18, 19, 21, 24, 25, 31, 54, 57-60, 61, 71, 87, 100, 104.	67/ 30	Mûlk	1, 3-4.
11/ 123	Hûd	1, 9, 24, 25, 36, 37, 70,80, 99, 114	68/ 52	Kalem (Nûn)	1, 11.
12/ 111	Yûsuf	4, 24, 33, 53, 101,	69/ 52	Hâkka	1, 4.
13/ 43	Ra'd	1, 17, 28, 31, 35, 39.	70/ 44	Meâric (Seele Sâil)	19, 10.
14/ 52	İbrâhîm	7, 18, 24, 25, 27, 35, 37, 46, 48,	71/ 28	Nûh	4, 5.
15/ 99	Hicr	16, 22, 72, 87,	72/ 28	Cin	6, 8.
16/ 128	Nahl	9, 18, 41, 90,120, 125.	73/ 20	Müzzemmil	8, 10.
17/ 111	İsrâ	15, 26, 31, 34, 72, 84, 99, 107, 109.	74/ 56	Müddessir	4, 8, 31.
18/ 110	Kehf	1, 17, 94.	75/ 40	Kıyâmet (Hel Etâ)	10, 14.
19/ 98	Meryem	1, 26, 41, 84, 85, 86.	76/ 31	İnsan	3, 5.
20/ 135	Tâhâ	1, 5, 17, 25, 26, 27, 82, 121, 131.	77/ 50	Murselât	16.
21/ 112	Enbiyâ	24, 42, 44, 79, 87, 92, 101.	78/ 40	Nebe	1-3, 11.
22/ 78	Hacc	5, 41, 48, 52, 73, 78.	79/ 46	Nâziât	1, 4.

23/ 118	Müminûn	50, 51.	80/ 42	Abese	1, 13, 14, 16.
24/ 64	Nûr	10, 12, 26, 28, 40, 55.	81/ 19	Tekvîr (İnkidâr)	1-2, 5.
25/ 77	Furkan	15, 45, 51, 53, 63.	82/ 19	İnfitâr	3, 6, 7, 10.
26/ 227	Şuarâ	89, 128.	83/ 25	Mutaffifîn	1.
27/ 93	Neml	18, 59, 62, 91.	84/ 25	İnşikâk	6-7.
28/ 88	Kasas	12, 30, 46, 83, 85.	85/ 22	Burûc	2.
29/ 69	Ankebut	1, 40, 69.	86/ 17	Târık	3, 5.
30/ 60	Rûm	17, 30, 41.	87/ 19	A'lâ	1.
31/ 34	Lokman	14, 20, 27.	88/ 26	Gâşiye	1, 2.
32/ 30	Secde (Tenzilü's- Secde)	1, 16, 17.	89/ 30	Fecr	1-4, 6-7, 14.
33/ 73	Ahzab	1, 40, 53, 56, 72.	90/ 20	Beled	1, 3, 10, 11, 13, 15-16.
34/ 54	Sebe	13.	91/ 15	Şems	1-4, 5.
35/ 45	Fâtır (Melâike)	15, 19, 32.	92/ 21	Leyl	1, 2, 3, 4, 5, 12-15, 17.
36/ 83	Yâsîn	1, 40, 51.	93/ 11	Duhâ	1, 2, 6, 9.
37/182	Sâffât	75.	94/ 8	İnşirâh (Elem Neşrah)	1, 4.
38/ 88	Sâd	1, 5, 10, 24, 75, 76, 102.	95/ 8	Tîn	1-6.
39/ 75	Zümer	1-5, 10, 22, 23, 33, 36, 42, 43-45, 53.	96/ 19	Alak	1-2, 3, 6-7, 11-12.
40/ 85	Mümin	1, 38, 44, 67.	97/ 5	Kâdir	1.

41/ 54	Fussilet	1, 6, 27, 30-54.	98/ 8	Beyyine (Lem yekun)	5.
42/ 53	Şûrâ (Ayn-Sin-Kâf)	1, 19, 20, 22, 25, 28, 30.	99/ 8	Zilzal (Îzâ Zülzilet)	1.
43/ 89	Zuhruf	1, 12, 28, 33, 67.	100/ 11	Âdiyât	1, 6-8.
44/ 59	Duhân	1.	101/ 11	Kâria	4, 5.
45/ 37	Câsiye	1, 21, 23.	102/ 8	Tekâsür	Anafikri ile ilgili açıklamalar.
46/ 35	Ahkâf	1, 6, 9.	103/ 3	Asr	1.
47/38	Muhammed	13, 15, 19.	104/ 9	Hümeze (Hutame)	1, 2.
48/ 29	Fetih	1, 29.	105/ 5	Fîl	1.
49/ 18	Hucurât	1-10, 12, 13.	106/ 4	Kureyş (İylâf)	1-4. (tümü)
50/ 45	Kâf	1, 9, 30, 36.	107/ 7	Mâ'ûn	1, 2, 4-6.
51/ 60	Zâriyât	7, 35, 36, 50.	108/ 3	Kevser	1,2.
52/ 49	Tûr	1-6.	109/ 6	Kâfirûn (Dîn)	1, 6.
53/ 62	Necm	1.	110/ 3	Nasr	1.
54/ 55	Kamer	1, 47.	111/ 5	Tebbet	1, 5.
55/ 78	Rahman	10, 12, 19, 20, 24, 26, 33, 35.	112/ 4	İhlâs	1-4. (tümü)
56/ 96	Vâkia	27, 41, 58-60.	113/ 6	Felak	1,3-5.
57/ 29	Hadîd	11, 16, 18.	114/ 6	Nâs	1, 4-5.

2. Bazı İlginç Tefsir Örnekleri

İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen tefsirde, çeşitli ayetlerle ilgili ilginç tefsir örnekleri bulunmaktadır. Aşağıda bunlardan bazıları verilecektir.

2. 1: Bakara Sûresi 184. ayetin⁹³¹ izahında Ramazan Ayı ile ilgili şu yaklaşım vardır: “Sâdık der ki: Allah, Ramazan orucunu emretmesiyle, bize şu sırrı ikrâm etmiştir: Ramazan otuz gündür, çünkü önümüzde cehennem, firak, azil ve benzeri otuz yokuş, engel vardır. Kim oruç tutarsa Allah onu o engellerden kurtarır ve vuslat, inabe ve rüyet gibi otuz menzile; mülk ile birlikte cennete; Mustafâ (s.a.v.) ile beraber velayete ulaştırır. Bu hikmet içindir ki bize oruç emredilmiştir.”⁹³²

2. 2: Yine Bakara Sûresi'nin 260. ayetinde⁹³³ geçen, Hz. İbrahim'e yakalaması emredilen dört kuş hakkında şu yorum yapılmıştır: “Sâdık şöyle der: Yüce Allah Halîl'ine dünyanın nimetlerini ve parlaklığını vaat etmişti. Eğer beni görme (rüyet) sahasında, düşmanlarıma meyletmekten seni emin kılmamı istersen, kuşlardan dördüne dikkat et! Karganın dünyaya olan hırsı gibi günahlara hırslı ve tamahkâr; tavus kuşunun süsüyle kasıldığı gibi müftehir olma. Horozun tavuklarla paylaştığı gibi, sana verilen nimetleri kullarımla paylaş. Güvercinin yavrusundan kopup ayrıldığı gibi kalbin benim dostluğumdan sakın kopmasın.”⁹³⁴

2. 3: Âl-i İmran Sûresi 67. ayetteki “... ما كان إبراهيم يهوديا ولا نصرانيا ولكن كان حنيفا مسلما”⁹³⁵ ifadesinin İmam Cafer'e dayandırılan manası şöyledir: “İbrahim ne nefse ne de ruha meyilliydi. Allah'a, Onunla beraber hiçbirşeyi tercih etmeden hanîf ve müstakim olarak sadece Mevlâ'ya meyletmişti.”⁹³⁶

⁹³¹ Bakara, 2/184: “Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır...”

⁹³² NP., v.12a.

⁹³³ Bakara, 2/260: “İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? Dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azizdir, hakimdir, buyurdu.”

⁹³⁴ NP., v.17a.

⁹³⁵ Âl-i İmrân, 3/67: “İbrahim ne Yahudi ne Hristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir müslümandı, müşriklerden de değildi.”

⁹³⁶ NP., v.22a.

2. 4: Yine Nisa Sûresi'nin 136. ayeti⁹³⁷ tefsirinde iman etmeyi, nefis ile iman etmek ve kalp ile iman etmek diye ikiye ayırarak ilginç bir yorum yapılmıştır. Allah ayette, “iman edenler” diye tavsif ettiği insanlara, yine “iman edin” diye emreder. İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen yorum şöyledir: “Ey Allah'a nefsi ile iman etmiş olan, kalbin ile iman et. Çünkü kalpsiz nefis, bedbahtlık ve sapıklığa götüren bir saptırıcıdır. Kalp ise dostluk ve yakınlık sahibidir. Allah'a yaptığı kulluktan ve O'nun Rubûbiyeti'nin eserlerini gördükten sonra iman etse, ardından küfre girse, sonra yine iman etse, sonra yeniden küfre girse de Allah'ın rahmetinden, O'nun yakınlık ve dostluğundan ümidini kesmez. Bunu yaparsa Allah'ın cezasını ve O'ndan kopuş tehlikesini kendi için vacip kılmış olur.”⁹³⁸

2. 5: Mâide Sûresi'nde Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem'den bahseden Mâide Sûresi 75. ayetin⁹³⁹ tefsiri şöyledir: “Sâdık der: Hz. İsa, Allah'ın dışındaki şeylerden yüz çevirme taamı ile; annesi ise, Allah'ın yakınları için olan iclal taamı ile besleniyordu. Annesi Sıddıkların menzillerine, İsa ise yükseliş menzillerine erdi. Kim nefsinin arzularından yüz çevirip, Allah'ın emirlerini yüceltme gıdası ile beslenirse, dünyada dosdoğru, ahirette şanı yüksek ve Allah'ın indinde çokça şükredici olur.”⁹⁴⁰ Bu açıklamanın hemen ardından Mâide Sûresi 82. ayetin⁹⁴¹ tefsirinde İmam Cafer es-Sâdık'tan: “Kim kendi kulluğunu hakkıyla bilirse, Allah'ın ulûhiyetini de hakkıyla bilir. Her hakkın hakikatini de bilir. Hak sahibi batıla meyletmez, çünkü hakkı bilir ve ona uyar; bâtili bilir ve ona muhalefet eder.”⁹⁴²

2. 6: Muhammed Sûresi tefsirinde Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed (s.a.v.) arasında şöyle bir mukayese rivayet edilmiştir: “Sâdık der ki: Tahkîk Habîb (Hz. Muhammed), teslim ise Halîl (Hz. İbrahim) içindir. Çünkü (Allah) Halîl'e ‘أسلم’ Habîb'e ise ‘فاعلم’ buyurmuştur. Bundaki hikmet Halîl'in gaybtan haber vermesi,

⁹³⁷ Nisâ, 4/136: “Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba iman (da sebat) ediniz. Kim Allah'ta, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır.”

⁹³⁸ NP., v.35a; CB., v.33a.

⁹³⁹ Mâide, 5/75: “Meryem oğlu Mesîh ancak bir resûldür. Ondan önce de (birçok) resûller gelip geçmiştir. Anası da çok doğru (صديقة) bir kadındır. Her ikisi de yemek yerlerdi. Bak, onlara delilleri nasıl açıklıyoruz, sonra bak nasıl (haktan) yüz çeviriyorlar.”

⁹⁴⁰ NP., v.40b-41a.

⁹⁴¹ Mâide, 5/82: “İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudiler ile, şirk koşanları bulacaksınız. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da ‘Biz hristiyanlarız’ diyenleri bulacaksınız. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar”

⁹⁴² NP., v.41a.

Habîb'in ise gözüyle gördüğünün habercisi olmasıdır. Haber vermek gözle görmek gibi değildir (وليس الخبر كالمعاينة).⁹⁴³

2. 7: Rahman Sûresi'ndeki "كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام"⁹⁴⁴ ayetleri için, "İmam Bâkır demiştir ki: Dünya fanidir, dünyanın ehli de fanidir, ancak Allah'ın zikri ve Rahman'ın taati müstesna."⁹⁴⁵

2. 8: Kamer Sûresi tefsirinde, "إقتربت الساعة وانشق القمر"⁹⁴⁶ ayetiyle ilgili olarak kıyamet alametleri şöyle ifade edilir: "Bil ki kıyametin yaklaştığına dair şeyler vardır: Kalplerden ilmin ve Kur'ân'ın; Harem'den rükn ve makamın; halk arasından mescitlerin ve namazın kalkması ve kaybolması. Ay'ın yarılması, Güneş'in batıdan doğması; Dâbbetü'l arz'ın, Allah'ın düşmanları olan kâfir Deccal, Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkması."⁹⁴⁷

2. 9: Yûnus Sûresi 104. ayetten sûre sonuna kadar olan kısmın⁹⁴⁸ tefsirinde, güzel bir temsil ile hakikatin anlatımı vardır: "Allah ile hidayeti bulanın misali, ticaret yapması için başka birine mal veren adama benzer. Ta ki verdiği mal ile ticaret yapsın, sermayesini de kârını da ona hibe etsin, kendi fazl ve kereminden daha da arttırsın. Aynen bunun gibi Mevlâ'mız bize fiil sermayesini veriyor ve bize, kendi koyduğu kurallara uymak ile yapacağımız ticareti emrederek şöyle diyor: Şerîat sizin, hamd ise benim içindir; kâr sizin, sizin bedenleriniz ise benim içindir, cennetlerim de sizedir. Mümin, Allah'a ve Resûl'ne itaat ticaretiyle meşgul olup, kat be kat fazlasıyla kâr ettiği zaman Mevlâ kıyamet günü ona der: Sermaye de, kârı da senindir. Onlar

⁹⁴³ NP., v.112a-b.

⁹⁴⁴ Rahman, 55/26-27: "Yer yüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak."

⁹⁴⁵ NP., v.118a.

⁹⁴⁶ Kamer, 53/1: "Kıyamet yaklaştı ve Ay yarıldı."

⁹⁴⁷ NP., v.117a-b.

⁹⁴⁸ Yûnus, 10/104-109: "104. De ki: "Ey insanlar! Benim dinimden şüphede iseniz, (bilin ki) ben Allah'ı bırakıp da sizin tapıklarınıza tapmam, fakat ancak sizi öldürecek olan Allah'a kulluk ederim. Bana müminlerden olmam emrolundu." 105. Ve (bana) hanîf (Allah'ın birliğini tanıyıcı) olarak yüzünü dine çevir; sakın müşriklerden olma, diye (emredildi)." 106. Allah'ı bırakıp da sana fayda veya zarar vermeyecek şeylere tapma. Eğer bunu yaparsan, o takdirde sen mutlaka zalimlerden olursun. 107. Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa, onu yine O'ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse, O'nun keremini geri çevirecek de yoktur. O, hayrını kullarından dilediğine erdirtir. Ve O bağışlayandır, esirgeyendir. 108. De ki: Ey insanlar! Size Rabbinizden Hak (Kur'an) gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim. (Sadece tebliğ etmekle memurum). 109. (Resûlüm!) Sen, sana vahyolunana uy ve Allah hükmedinceye kadar sabret. O hakimlerin en hayırlısıdır."

cennetlerdir ve ziyadesi beni görmektir. Senin muhaseben vaki oldu...⁹⁴⁹ bu O'nun hükmüdür ve O (Allah) hakimlerin en iyi hükmedenidir.”⁹⁵⁰

2. 10: Yûsuf Sûresi 24. ayet'e⁹⁵¹ oldukça orijinal şöyle bir bakış vardır: “Sâdık der ki: Züleyha Yûsuf ile baş başa kalmaya, Yûsuf ise Mevlâ ile halvet olup baş başa kalmaya meyletmişti. Züleyha istediğine erişemeyince, akrabasından biri Yûsuf'un masumiyetine ve onun iftirasına şahitlik edene değin, Yûsuf'u itham edip kendini temize⁹⁵² çıkarmıştı. Yûsuf bu duruma razı olunca sonu zindan oldu. Çünkü Allah, kendi zikri ve rahmeti olmaksızın kullarının bir şey ile ferahlanmasına razı olmazken, bir peygamberin bu durumundan nasıl razı olur? Yûsuf Allah'ın rızasına döndüğü zaman, ‘*إلا تصرف عني كيدهن أصب إليهن وكن من الجاهلين*’⁹⁵³ dedi. Kendini ‘cahil’ diye isimlendirip, nefsine minneti gerekli gördüğünde Rabbi onun (duasını) kabul edip onu kurtardı.”⁹⁵⁴

2. 11: İbrahim Sûresi 18. ayet⁹⁵⁵ tefsirinde İmam Cafer'den mümin'in vasıflarıyla ilgili şunlar nakledilir: “Mümin put gibidir. Nasıl ki putlar görmez, duymaz, onlara kulluk yapanların bir ihtiyacını gideremezler; mümin de marifet putudur, Allah'ın gayrısını görmez, Allah'ın daveti dışında bir şeyi duymaz ve kendini Allah'ın takdirinden kurtaramaz. Zaafı içinde şaşkındır, çünkü bir zararı defetmeye veya bir menfaati kazanmaya kudretli değildir. Bir put her zaman aynı hal üzeredir, birşeyi göremez ve halini değiştiremez; mümin de Allah'ın kapısından ayrılamaz, O'na olan muhabbeti değişmez. Çünkü Allah, onun üzerine selamet, kalbine bereket vermiş, bağışlama ve kurbiyet sahasında onu ihya etmiştir.”^{956,957}

⁹⁴⁹ Ne olduğu anlaşılmayan ve tercümeyle de uymayan bir kelime bulunduğu için, bu kısım noktayla gösterildi.

⁹⁵⁰ NP., v.60a; CB., v.54b.

⁹⁵¹ Yûsuf, 12/24: “*Andolsun ki, kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadına meyletmişti.*”

⁹⁵² İki nüshada da “*ظاهرة*” yazılan kelimenin “*ظاهرة*” olması gereklidir.

⁹⁵³ Yûsuf, 12/33: “*Eğer onların hilelerini benden çevirmeszen, onlara meyleder ve cahillerden olurum!*”

⁹⁵⁴ NP., v.62b-63a; CB., v.56b.

⁹⁵⁵ İbrahim, 14/18: “*Rablerini inkâr edenlerin durumu (şudur): Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgarın şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şeyi elde edemezler. İyiden iyiye sapıtma işte budur.*”

⁹⁵⁶ NP. nüshasında “*وحياء على بساط عفوه وقربه*” olan kısım CB.'de “*وحياتة على بساط عفوه وقربه*” şeklindedir. Kanaatimizce aslı “*وحياتة على بساط عفوه وقربه*” veya “*وحياتة على بساط عفوه*” veya “*وحياتة على بساط عفوه*” şeklinde olmalıdır. İkinci şekli tercih edip ona göre tercüme yaptık.

⁹⁵⁷ NP., v.66b; CB., v.60a.

2. 12: Yine Hicr Sûresinde geçen “ **ولقد أتيناك سبعا من المثاني والقرآن العظيم** ”⁹⁵⁸ ayetindeki “ **سبع المثاني** ” ile ilgili: “Sâdık şöyle der: O, **سبع** ve **مثنى** olarak isimlendirilmiştir. ‘Yedi’ onun okunuşunda, ‘ikişer’ ise Allah’tan gelen cevabındadır. Kul **الحمد لله** (Hamd Allah’adır) dediğinde Allah, kulum bana hamdetti der. Kulun kıraati, Allah’ın cevap vermesiyle ikileşir. Yine o, yarısı kula yarısı Rabb’e ait olmak üzere yedi ayettir. Kula ait olan yedi: Ubudiyet, hürmetin muhafazası, muhabbette vefa, haddini bilmekte istikamet, tazarru‘, ağlamak ve ihtiyardır. Allah’tan olan yedi ise: Mağfiret, tevfiq, ismet, hidayet, rıza, kabul ve rahmettir. Bu yedi şey diğer yedi ile bir araya geldiği zaman **مثنى** (ikişerli) olur. Muhakkak ki **المثنى** ve **سبع** Cennet’in sekiz kapısından. Yedi kapısı bu yedi ile ve sekizinci kapısı Allah’ın fazl ve keremi ile açılır.”⁹⁵⁹

2. 13: İsrâ Sûresi’nin girişi oldukça enteresandır: “Bâkır şöyle der: Nebî’nin Mîracı üçtür. Mekke’den melekûta, Medîne’den ceberûta, velâdetten şanı yüce olan Rabb’e. Melekûta acaib şeyleri ve velayeti, Ceberût’ta da ümmeti ve şefaati gördü. Allah O’nu nuruyla ağırladı, O’na emniyet taamı yedirip, Allah’ın muhabbet ve şevkiyle kendinden geçene kadar ona ünsiyet şarabı içirdi. Sonra O’na rüyetini ikram etti ki O’nu görsün. Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah’ın muhabbetiyle kendinden geçmişti. Ayıldığı zaman kendini, bütün tehditlerden güvende olarak evinde ve ailesinin içinde buldu.”⁹⁶⁰

3. Zâhirî Mânası ile yapılan Tefsir

Eserde ayetlerin tefsirinde tamamen İşârî-Tasavvufî metot kullanılmış; çok sınırlı yerlerde klasik tefsirler gibi ayetin zâhirî manasına göre açıklamalar yapılmıştır. Bazı örnekleri şöyledir:

3. 1: Fatiha Sûresi’nin 5. Ayeti’nin parçası olan **اياك نعبد** açıklanırken: “Ubudiyetimizde yalnız seni kastediyoruz başkasını değil. Senden, Senin dışında bir şeyi de istemiyoruz. Cahillerin ibadeti gibi herhangi bir bedel ve karşılık ile de ibadet etmiyoruz.”⁹⁶¹ denmiştir.

⁹⁵⁸ Hicr, 15/87: “*Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi ayeti ve Kur’ân’ı verdik.*”

⁹⁵⁹ NP., v.68b-69a; CB., v.61b.

⁹⁶⁰ NP., v.70b; CB., v.63a.

⁹⁶¹ NP., v.3b.

3. 2: Yine Mâide Sûresi'nin 27. Ayeti⁹⁶² açıklanırken: “Kâbil dünyaya meyilli iken Hâbil Mevlâ'ya meyilli idi. İkisi de kurban kestikleri zaman Allah Mevlâ'ya meylinden dolayı Hâbil'in kestiği kurbanı kabul edip dünyaya meyilli olan Kabil'in kurbanını kabul etmedi. Hâbil bu durumla iftihar ettiği zaman, ona kefarete olsun diye Allah onu cefa kılıcı ile öldürdü”⁹⁶³ denir.

3. 3: Nisâ Sûresi 43. Ayetteki⁹⁶⁴ “ لا تقربوا الصلوات و انتم سكارى ” tefsirinde: “Şarap içen şeytanın mahremidir. Mümin erkek ve kadınlarla bir yakınlığı ve akrabalığı da yoktur. Ailesi ve çocukları ona haram, malı sebîl, tâatı ise merduttur. Allah'tan ve O'nun hizmetinden azledilmiş ve şakî olmuştur. Allah'ın düşmanından ve onun sevgisinden kaçınmamıştır.”⁹⁶⁵ açıklaması yapılır.

3. 4: Aynı şekilde Mâide Sûresi'nde “انما الخمر والميسر” ile başlayan 90. Ayetin⁹⁶⁶ açıklamasında “Mümin şarap içmez ve kumar oynamaz; kim içerse mümin ve Müslüman değildir. Çünkü Allah onları hareminden çıkarmıştır. (Şeytana) ‘ وشاركهم في الاموال والاولاد’⁹⁶⁷ denmesiyle, Müslümanlar için onlar ve aileleri hürmete layık değildir. Çünkü şeytan habistir, habis ise cennete layık değildir. Nitekim Allah ‘ الخبيثات’⁹⁶⁸, yine ‘ ليميز الله الخبيث من الطيب’⁹⁶⁹ buyurmuştur. Temiz olan cennetleri bulur, habisin ise hicrandan (cehennem) başka bulacağı bir şey yoktur. Bu hikmetten dolayıdır ki habis ve melûn olmasınlar diye Allah içki ve kumarı müminlere haram kılmıştır.”⁹⁷⁰

3. 5: Yine Bakara Sûresi'nin 281. Ayetindeki⁹⁷¹ “ واتفقوا يوما ترجعون فيه الى الله ” açıklamasında: “Bize, kulluğu muhafaza etmek ve takvalı olmak emredildi, kıyamet gününden de korkmamız tavsiye edildi. Çünkü o gün müminin yalnız başına kalacağı,

⁹⁶² Mâide, 5/27: “Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden), "Andolsun seni öldüreceğim" dedi. Diğer de "Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder" dedi.”

⁹⁶³ NP., v. 38b.

⁹⁶⁴ Nisâ, 4/43: “Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız, yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse, yahut kadınlara dokunup da (bu durumlarda) su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin: Yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır.”

⁹⁶⁵ NP., v. 31a.

⁹⁶⁶ Mâide, 5/90: “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”

⁹⁶⁷ İsrâ, 17/64: “Mallarda ve evlatlarda onlara ortak ol...”

⁹⁶⁸ Nûr, 24/26: “Habis erkekler habis kadınlar içindir...”

⁹⁶⁹ Enfal, 8/37: “Allah habisleri temizlerden ayırsın diye...”

⁹⁷⁰ NP., v. 41a-b; CB., v. 38b.

⁹⁷¹ Bakara, 2/281: “Allah'a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının.”

peygamberlerin bile kendileri ile meşgul olacakları gündür. Sonra başları önlerinde Allah'a döndürülecekler, sevapları da onlara tastamam verilecektir"⁹⁷² denir.

3. 6: Mâide Sûresi 6. Ayette⁹⁷³ “فاغسلوا وجوهكم” ve devamı açıklanırken: “Yüz Mevlâ'yı görmek için; el, dostu ile musafaha mahalli olduğu için; ayak ikramı yaydığı için; baş ise ölümüyle kurban olduğu için yıkanmaktadırlar. Allah bize bu azaların yıkanmasını emrediyor ki dünyada dostla buluşma hasıl olsun...”⁹⁷⁴ izahı yapılır.

3. 7: En'âm Sûresi 74-81 ayetleri⁹⁷⁵ arasında Hz. İbrâhim'in kavmi ile yaptığı tartışmayla ilgili şu rivayet nakledilir: “Allah Dost'una (Hz. İbrahim), düşmanları ile mücadeleyi takdir etmişti. Gece yıldız görüldüğünde ona baktı ve 'bu benim ve sizin rabbinizdir' dedi. Onlar 'evet' dediler. Sonra Ay'a bakıp, 'bu benim de sizin de mabûdunuzdur' dedi. Onlar yine 'evet' dediler. Ardından güneşe bakıp, 'benim ve sizin yaratıcınız budur' dedi, onlar yine 'evet' dediler. Sonra İbrahim: 'Şüphesiz Ben sizin şirk koştuklarınızdan uzağım; ben semavat ve arzı, Güneş ve Ay'ı yaratan Rabbime döndüm ve ben şirk koşanlardan değilim dedi.’”⁹⁷⁶

⁹⁷² NP., v. 18b.

⁹⁷³ Mâide, 5/6: “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta, yahut yolculuk halinde bulunursanız, yahut biriniz tuvaletten gelirse, yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsî birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihsan ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz.”

⁹⁷⁴ NP., v. 37b.

⁹⁷⁵ En'âm, 6/74-81: “İbrahim, babası Âzer'e: Birtakım putları tanrılar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum, demişti. Böylece biz, kesin iman edenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi. Ay'ı doğarken görünce, Rabbim budur, dedi. O da batınca, Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yoldan sapan topluluklardan olurum, dedi. Güneşi doğarken görünce de, Rabbim budur, zira bu daha büyük, dedi. O da batınca, dedi ki: Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım. Ben hanîf olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim. Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştüğünüz şeylerden korkmam. Ancak, Rabbim'in bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi herşeyi kuşatmıştır. Hâla ibret almıyor musunuz? Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmedığı şeyleri O'na ortak koştuktan korkmazken, ben sizin ortak koştüğünüz şeylerden nasıl korkarım! Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki guruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?”

⁹⁷⁶ NP., v.46a.

3. 8: Meryem sûresi 26. ayetin⁹⁷⁷ izahında, “Muhakkak ben çok merhametli olan Allah’a oruç, yani susmayı adadım”⁹⁷⁸ izahı yapılmıştır. Ayetteki orucun konuşmama orucu olduğunda müfessirler hemfikirdir.

3. 9: Asr Sûresi tefsirinde “والعصر”⁹⁷⁹ ayeti izah edilirken şöyle denilir: “Sâdık demiştir ki; Allah Peygamberimizin (s.a.v.) ve ümmetinin (asrına) zamanına kasem ediyor.”⁹⁸⁰ Bâkır ise şöyle der: “Allah fazileti ve kendine yakınlığı sebebiyle ikinci namazına kasem ediyor. Bundaki hikmet: o vaktin çalışana ücretinin verildiği vakit olmasıdır. Ücret vakti ancak Allah’tan rıza ile olur. Ücret vaktinde ikinci namazı ise hayır ve rızayı gerektirir.”⁹⁸¹

Görüldüğü gibi yukarıdaki açıklamalar işari değil zâhiri olarak yapılan tefsire örnektir. Bazıları aynı zamanda ayetin ayetle tefsirine de örnek teşkil etmektedirler.

4. Müteşâbih Ayetlerin Yorumu

Ayetlerin işârî olarak yorumlandığı tefsir nüshamızda, müteşâbih ayetlerin açıklamasının nasıl yapıldığı önemli ve ilginç bir husustur. Bazı müteşâbih ayetlerle ilgili şu açıklama örnekleri verilebilir:

4. 1: Tâ-Hâ Sûresi’nin 5. ayeti “الرحمن على العرش استوى”⁹⁸² müteşâbih bir ayettir. Allah’a cisim izafe edilemeyeceği için oturması düşünülemez. O halde Rahman olan Allah’ın oturması ne ifade eder? “Ali b. Ebî Tâlib der ki: ‘الرحمن على العرش استوى’ Arş, Rahman’la istivâ etti (düzeldi) demektir. Yoksa Rahman arşa insanın oturduğu gibi oturdu demek değildir. الرحمن على العرش استوى demek, “فلان على العراق *filan Irak üzerindedir (Irak’ın valisidir)*”, “فلان على القضاء *filan kişi hüküm işleri üzerindedir*”, demek gibidir. Eğer kastedilen onun mülkü ise, bu kudret cihetindedir, görünülen yer bakımından değildir. Ondaki şöyle sordular: ‘Ey Emîre’l Müminîn, Allah Arş’ı yarattıktan ne kadar sonra mahlukatı halketti?’ O da: ‘Allah, sonra hardal ile dolu on sekiz bin şehir ve günde onlardan sadece bir hardal tanesi alan bir kuş yaratmıştı. Hardallar bittiği zaman ise Allah diğer eşyayı yarattı’ dedi. Bununla Emîrû’l Müminîn

⁹⁷⁷ Meryem, 19/26: “Ye, iç. Gözün aydın olsun! Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok merhametli olan Allah’a oruç adadım; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım”

⁹⁷⁸ NP., v.77a.

⁹⁷⁹ Asr, 103/1: “Asr’a yemin ederim ki”

⁹⁸⁰ NP., v.142a.

⁹⁸¹ NP., v.142a.

⁹⁸² Tâ-Hâ, 20/5: “Rahman arşa istivâ etti (oturdu)”

geçen zamanı hesaplama ve bilmenin imkansız olduğunu anlatmak istemişti.”⁹⁸³ Hz. Ali’den yapılan bu rivayetten sonra İmam Muhammed el-Bâkır’dan şunlar nakledilir:

“Bâkır, Alkame’nin,⁹⁸⁴ ‘istiva, istikrar, istimlak gibi kavramların Allah hakkında kullanılması caiz değildir, bize göre onun ilmi her şeyi kuşatmıştır, hiçbir şey onun dışında değildir, o ise her şeyin fevkindedir. Öyle kabul edilmezse O nerenin neresindedir? Nasılın nasılıdır? O, nasıllığı olmayan Rab’dir ve kudretine dayanır. O’nu şanı ile yüceltir ve tesbih ederiz’ dediğini nakleder. Sonra da: ‘Hissedilmeyen, dokunulmayan, duyu organlarıyla idrâk edilmeyen, anlayışların tavsif edemediği, akılların ulaşamadığı zat olan Allah’a hamd olsun’ der”⁹⁸⁵ Son olarak ta ayet hakkında İmam Cafer es-Sâdık’ın görüşleri aktarılır:

“Rahman Arş’in üzerinde oldu, Arş O’na istivâ etti. Rahman ulviyeti ile yücedir. Semavat, arz, arş, kürsî hepsi mutî olanlar gibi O’na itaattedirler. Filan kişi öbürüne (istivâ) itaat etti denildiği gibi, buradaki mâna: ‘Rahman emretti, semavat, arz, arş O’nun kudretine boyun eğerek itâat ettiler’ demektir. Allah Arş’ta değildir. Kim Allah’ı bir şeyin üzerindedir, bir şeyin içindedir veya bir şeyden oluşmuştur zannederse, Azîm olan Allah’a şirk koşmuş olur. Çünkü bir şeyin üzerinde dediği zaman o şey Allah’ı taşıyor anlamı çıkar. İçinde derse Allah’ı sınırlamış olur. Bir şeyden oluştu dediği zaman da Allah’ı sonradan olanlardan addetmiş sayılır ve şüphesiz küfre girer. Halbuki Mevlâ bu sayılan sıfatlardan uzaktır. Allah ‘Gaybı Allah’tan başka kimse bilmez’ buyurur. O’nun mekanını da O’ndan başka kimse bilemez. Tanıyanlar O’nu bir şeyle tavsif etmeden tanırlar. O’nun mekanını bilerek değil, vahdaniyetini bilerek ibadet ederler. Onun nerede olduğunu düşünmek küfür, nerede olduğunu sormak bidattir. Mevlâ Kâdir dir, Arş’tan yere bütün hükümler onun mülküdür ve yakınlık cihetinden O’nun azametine göre nispeti, insanın önündeki zerre ile nispeti gibidir. O, varlıkların en büyüğüdür. O’ndan bir şeyin yaratılmışlara intikali caiz değildir. Çünkü intikal yaratılmış olmanın olmanın delilidir, yaratılmış olan ise ibadete müstahak

⁹⁸³ NP., v.78b-79a.

⁹⁸⁴ Metinde geçen “Alkame القامة” ismi, Tabiîn’in büyüklerinden m. 681’de vefat eden Tefsir ve Fıkıh bilgini Alkame b. Kays olabilir. Çünkü cümlelerin makul bir şekilde anlaşılabilmesi için, bu lafzın birinin ismi olarak düşünülmesi gereklidir. Hem kronolojik hem de coğrafi olarak İmam Bâkır’ın bu zattan rivayette bulunması uygundur. Yalnız bu ismin yazılışı normalde ‘علامة’ olduğu için aslında olduğu gibi değil muhtemelen kulağa nasıl gelmişse öyle yazılmıştır. Alkame b. Kays Muhadramlardandır, Küfe mektebinin kurucusudur, birçok sahâbeden ders almış, birçok tabii de ondan hadis almıştır. Hz. Ali ile beraber Nihavend’de Hariciler ile bizzat savaşmıştır.

⁹⁸⁵ NP., v.79a; CB., v.70b.

değildir. Rabb'in yine Rabb'in ile bilindir, bunda evham etme ve ölüm gelene kadar Rabb'ine ibadet et.”⁹⁸⁶

Çalışmamız esnâsında, İmam Cafer es-Sâdık'tan yapılan rivayetin buraya kadar olan kısmına Abdülhamid el-Muhâcir'in, “Er-Resûl ve Ehl-u Beytihi Esmâün Lâ tûnsâ” adlı eserinde de rastladık: “*Ondan Tâ-hâ 5. Ayetin manası soruldu. Dedi ki: Her şeyi istivâ etmiştir. Bir şey O'na bir şeyden daha yakın değildir. Uzak O'ndan uzak, yakın O'ndan yakın olmaz. Sonra dedi: kim Allah'ın bir şeyden olduğunu veya bir şeyin içinde veya bir şeyin üstünde olduğunu sanırsa (zu'mederse) küfre girer. Soruyu soran, açıkla bize Ey Resûlullah'ın oğlu, dedi. İmam Cafer es-Sâdık: Kim Allah'ın bir şeyden olduğunu zu'mederse O'nu muhdis (sonradan olan, yaratılmış), O'nu bir şeyin içinde zu'mederse Onu mahsûr (sınırlı), kim de O'nu bir şeyin üstünde zannederse Onu mahmûl (başka bişeyin taşıdığı, yük) kılmış olur.*”⁹⁸⁷ Yazar kitabında, bu kısmı nereden aldığına dâir bir kayıt koymamıştır. Şayet Nâfiz Paşa Nüshası'ndan alıntı yapmadıysa – ki uzak bir ihtimaldir- bu durum, Nâfiz Paşa'da İmam Cafer es-Sâdık'tan yapılan rivayetin başka bazı kaynaklarda da nakledilmiş olabileceğini gösterir.

4. 2: Ra'd Sûresi 17. ayette⁹⁸⁸ “bâtıl”, önce oluşan sonra sönüp giden köpüğe, “hak” ise insanlara faydalı olan ve arz üstünde kalan su ve madenlere benzetilmiştir. Eserde ayetle ilgili şu yorumlar bulunur: “Sâdık der ki: Bu Allah'ın verdiği bir misaldir. Vadilerden seller aktığı zaman necasetten eser kalmaz, onları alır götürür. Bunun gibi Allah'ın kullarına taksim ettiği nur, o kulların kalplerine aktığı zaman kalpte gaflet, zulmet, şüphe, gıll-u gış, kevn âlemi ve onun masivasından hiçbirşey kalmaz. ‘انزل من فسالل اودية’ onun nurundan ezelde çıkan ve kalbin ölçüsüne göre ayrılan kısmettir. ‘فاما الزبد فيذهب جفاء’ bu nur ile kalp nurlanır, Sultan'ın gidermediği hiçbir pislik ve engebe kalmaz ve nur kalpte ortaya çıkar. ‘واما ما ينفع الناس’ hak yerleşir şüphe perişan olur, muhabbet yerleşir Allah'ın gayrısı olan her şey mahvolur.”⁹⁸⁹

⁹⁸⁶ NP., v.79a-79b; CB., v.70b-71a. (İki metinde de, yukarıda tercümesi verilen kısmın sonu ‘ولاتتوهم فهو’ وولاتتوهم فيه واعبد ربك’ şeklinde kaydedilmiştir doğrusu ‘ولاتتوهم فيه واعبد ربك’ olması gerekir.)

⁹⁸⁷ Abdülhamid el-Muhâcir, *Er-Resûl ve Ehl-u Beytihi Esmâün Lâ tûnsâ*, I-II, Müessesetü'l-'A'lemî, Beyrut 1413/1992.)

⁹⁸⁸ Ra'd, 13/17: “O, gökten su indirdi de vâdiler kendi hacimlerince sel olup aktı. Bu sel, üste çıkan bir köpüğü yüklenip götürdü. Süs veya (diğer) eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur. İşte Allah hak ile bâtıla böyle misal verir. Köpük atılıp gider. İnsanlara fayda veren şeye gelince, o yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misaller getirir.”

⁹⁸⁹ NP., v. 65a.

4. 3: Bakara Sûresi'nin 16. ayetindeki⁹⁹⁰ “ **فما ربحت تجارتهم** Onların ticaretleri kârsız oldu” ayetinde münafıkların sureten Müslümanlıklarının onlara bir şey kazandırmadığı beyan edilerek, onların yaptıkları bu manevî ticaretten kâr etmediklerini belirtir. Eserde İmam Sâdık'tan naklen yapılan açıklama şu şekildedir: “Tâcir Allah için yine Allah'ın tâatini ve rızasını satın alan, bedeninin rızasını terkedene kişidir. Bedenini Mevla'sının rızasına verirse, ticaretinin kazancına erişir.”⁹⁹¹ Görüldüğü gibi “ticaret” in Allah'ın rızası, “tacir” in ise kulluk yapan mümin olduğu belirtilmiştir.

4. 4: Yukarıdaki ayeti takip eden ve “ **مثلهم كمثل الذي**” ile başlayıp münafıkların durumunu fırtınalı ve sağanak yağışlı bir gecede, karanlıkta, kör, sağır ve dilsiz kalanlara benzeten ayetteki⁹⁹² öğeler de tasavvufla mezc edilerek şöyle tefsir edilmiştir: Sağanak yağmur Allah'ın kullarını denemesidir. Allah ‘ **ليبلوكم ايكم احسن عملا**’⁹⁹³ buyurur. İnsanların isteğine göre yağmurun ve nimetin gönderilmesi, gökten imtihan yağması anlamındadır. Sağanak yağış esnasındaki karanlıklar düşmanların imtihanı, şimşek dostların menfaati, gök gürültüsü ise sevilenlerin korkutulmasıdır. Yine şimşek Allah'ın ziyafetidir, ondan ancak saadete erişenler yiyebilir. Şikâk ehli ondan yiyemez çünkü onlar gözsüz kulaksızdırlar, sağırılıklarının dilsizliklerinin ve körlüklerinin karanlığında kalırlar.”⁹⁹⁴

4. 5: Sâd Sûresi 75. ayette⁹⁹⁵ geçen “ **ما منعك ان تسجد لما خلقت بيدي**” cümlesindeki “Allah'ın eli” kavramı açıklanırken İmam Bâkır'ın tefsiri olarak: “Eğer bir şeyin el ile yaratılması caiz olsa bütün mahlukatın el ile yaratılması caiz olurdu, fakat Allah evliyayı fazlı ile yaratmış, fazl el diye isimlendirilmiştir. Onun için başka ayette ‘ **ان الفضل بيد الله** Şüphesiz fazl onun eliyledir’ buyurur. Yani fazl Allah'a aittir el ise kuvvettir” denmiştir.⁹⁹⁶

⁹⁹⁰ Bakara, 2/16: “İşte onlar, hidayete karşılık dalâleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de doğru yola girememişlerdir.”

⁹⁹¹ NP., v. 5b.

⁹⁹² Bakara, 2/17: “Onların (münafıkların) durumu, (karanlık gecede) bir ateş yakan kimse misalidir. O ateş yanıp da etrafını aydınlatığı anda Allah, hemen onların aydınlığını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır; (artık hiçbir şeyi) görmezler.”

⁹⁹³ Mülk, 67/2: “...hanginizin daha iyi iş yapacağını denemek için...”

⁹⁹⁴ NP., v.5b.

⁹⁹⁵ Sâd, 38/75: “Allah! Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir? Böbürlendin mi, yoksa yücelerden misin? dedi.”

⁹⁹⁶ NP., v.103a.

4. 6: Câsiye Sûresi 23. ayette⁹⁹⁷ geçen, Allah'ın göze perde çekmesi, kulağı ve kalbi mühürlemesi de şöyle açıklanmıştır. “Bâkır demiştir ki: Kendi isteğine göre amel ettiği için, Allah onu, hevânın tercihi ile saptırır ve kulağını mühürler. Yani sözünü duymaması için kalbin işitmesini, O'nu bilememesi için de kalbini mühürler. Sonra gözüne Allah'tan kopuş perdesi çeker.”⁹⁹⁸ Bu açıklamalar aynı zamanda Bakara Sûresi'nde geçen “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir ve onlar için (dünya ve ahirette) büyük bir azap vardır”⁹⁹⁹ ayetine de açıklama sayılabilir.

5. Ayetin Ayetle Tefsiri

Eserde ayetler tefsir edilirken hemen her sûrenin açıklamasında diğer ayetlerden örnekler verilmiştir. Bahsedilen konu ile ilgili Kur'ân'ın değişik yerlerine müracaat edilerek izah edilen noktanın daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda, değişik vesilelerle verilen örneklerde de ayetin ayetle tefsiri sayılacak kısımları sıklıkla görmek mümkündür. Burada da birkaç örnek verilecektir.

5. 1: Bakara Sûresi 14. ayetteki¹⁰⁰⁰ “وإذا خلوا الى شياطينهم” İsrâ Sûresi 27. deki “إن المبذرين كانوا إخوان الشياطين” ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. “Kim isteğini Mevlâ'sının muradına göre seçerse şeytanlardan kurtulur. Allah şöyle der: ‘Şüphesiz ki böylesine saçıp savuranlar şeytanın dostlarıdır’...”¹⁰⁰¹ İsrâ-26'da Yüce Allah saçıp savurmamayı emretmiş, sonrasında da saçıp savuranlara da şeytanın dostları demiştir. Çünkü onlar Allah'ın emrine uymamıştır. O halde Allah'ın isteğine uyanlar şeytanlardan kurtulacaktır.

5. 2: Âl-i İmran Sûresi'nin 195. ayetindeki¹⁰⁰² “هاجروا وأخرجوا” kısmı açıklanırken, İmam Cafer'den rivayet olarak: “Muhacir üç kısımdır. Birincisi nebîlerdir

⁹⁹⁷ Câsiye, 45/23: “Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah'ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hala ibret almayacakmısınız?”

⁹⁹⁸ NP., v.110b; CB., v.98a.

⁹⁹⁹ Bakara, 2/7.

¹⁰⁰⁰ Bakara, 2/14: “(Bu münafıklar) müminlerle karşılaştıkları vakit "(Biz de) iman ettik" derler. (Kendilerini saptıran) şeytanları ile başbaşa kaldıklarında ise: Biz sizinle beraberiz, biz onlarla (müminlerle) sadece alay ediyoruz, derler.”

¹⁰⁰¹ NP., v.5a-b.

¹⁰⁰² Âl-i İmrân, 3/195: “Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki:) Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından

ki Allah'a hicret ederler. Onun için Halîl (Hz. İbrahim) ‘إني مهاجر الى ربي’¹⁰⁰³ demiştir...¹⁰⁰⁴ üslubuyla tefsire devam edilir. Örnek verilen ayetle, hicretin sadece Mekke'den Medîne'ye göç, genel anlamıyla da bir yerden başka bir yere göç olmadığı; Allah'a dönmenin ona sığınma ve tevekkül etmenin de hicret sınıfına gireceği belirtilmiştir.

5. 3: Mâide Sûresi 58. ayetindeki¹⁰⁰⁵ ‘وإذا ناديتم الى الصلوة اتخذوها هزوا ولعبا’ Namaz için çağırdığınız zaman onu oyuna ve alaya alırlar” kısmı “Namaz, Allah ile kulları arasında bir ahittir. Kim ahdi yerine getirirse ederse kabul etmiş olur ve yerine getirdiği o ahit Allah katında onun için ahde vefanın karşılığını ister. Bu bakımdan ‘أوفوا بعهدى’ ahdime vefa gösterin¹⁰⁰⁶ demiştir. Kim de Rabbi ile istihzâ ederek, kendi nefsi ile eğlenerek¹⁰⁰⁷ gelirse, Allah'ın ‘فلما زاغوا ازاع الله قلوبهم’ dediği gibi, O'nun marifetinden ve velayetinden mahrum ve uzak kalır.”¹⁰⁰⁹ şeklinde ayetlere atıflar yapılarak izah edilir. Görüldüğü gibi Ehl-i Kitap ve kâfirlerle ilgili ayet, yine Ehl-i Kitap olan İsrail Oğulları ile ilgili ayetlerle açıklanmıştır.

5. 4: Allah'ın Hz. İsa'ya hitaben ‘أنت قلت للناس اتخذوني وأمي إلهين من دون الله’ buyurduğunu anlatan Mâide 116. ayet¹⁰¹⁰ ve devamının tefsirinde şunlar söylenir:

ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır.”

¹⁰⁰³ Ankebût, 29/26: “Bunun üzerine Lût ona iman etti ve (İbrahim): Doğrusu ben Rabbim'e(emrettiği yere) hicret ediyorum. Şüphesiz O, mutlak güç ve hikmet sahibidir, dedi.”

¹⁰⁰⁴ NP., v.27b.

¹⁰⁰⁵ Mâide, 5/58: “Namaza çağırdığınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranış, onların düşünemeyen bir toplum olmalarındandır.”

¹⁰⁰⁶ Bakara, 2/40: Ey İsrail Oğulları size verdiğim nimeti hatırlayın ve ahdime vefa gösterin ki ben de ahdinize vefa göstereyim ve yalnız benden korkun.

¹⁰⁰⁷ İki metinde de “لاعبا” diye geçen kelime manayı bozmakta ve kelimenin ayette geçen iki kelime müvacehesinde “لاعبا” olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁰⁸ Saff, 61/5: “Onlar eğrilince Allah da kalplerini eğiltti...”

¹⁰⁰⁹ NP., v.40a; CB., v.37b. (NP.'de “فهو المعتبر”, CB.'de ise “فهو المعتر” diye geçen kelime yerine uymamaktadır. Çünkü cümlelerin akışına göre olumsuz olması gerekir. O kısımda tahminen olması gereken mana parantez içinde yazılarak kelimenin yeri üç nokta ile boş bırakıldı.)

¹⁰¹⁰ Mâide 116. vd:(116: Allah kıyamet günü şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin dedin?” İsa da şöyle diyecek: “Seni bütün eksikliklerden uzak tutarım. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem benim için söz konusu olamaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem. Şüphesiz ki yalnızca sen gaybı hakıyla bilersin.” 117: “Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit idim. Ama beni içlerinden aldığında, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeye hakkıyla şahitsin.” 118: “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin. 119: Allah şöyle diyecek: “Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür.” Onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'dan razı olmuşlardır. İşte bu büyük başarıdır. 120: Göklerin, yerin ve bunlardaki her şeyin hükümlerini yalnızca Allah'ındır. O her şeye hakkıyla gücü yetendir.)

“Sâdık şöyle demiştir: Allah öncekiler ve sonrakileri, enbiya ve murselini keramet¹⁰¹¹ (nimet, ikram) zirvesinde topladığı zaman onlara ümmetlerinden sual eder ve Hz. İsa, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed’den başka bütün paygamberler ümmetlerinden teberrî ederler (Onların sorumluluğunu yüklenmezler). (Bu üçünden de) Hz. İsa cehennem’in dehşetlerini gördüğü zaman (adeta) kavminden teberrî eder ve *إن تعذبهم فإنهم عبادك وإن تغفر لهم فإنك أنت العزيز الحكيم* (eğer onlara azap edersen onlar senin kullarıdır, şayet onları bağışlarsan muhakkak sen nihayet izzetli ve hikmetlisin) sözleri ile ‘beni bağışla, onların bu üzücü halinden (annemi ve beni ilah edinmelerinden) ben sorumlu değilim’ der. Halîl (Hz. İbrahim) o dehşeti gördüğünde, ‘ *فمن تبعني فإنه مني ومن عصاني فإنك غفور* ’¹⁰¹² diyerek bir kısmından teberrî ve Allah’a iltica etmiştir. Mustafa (s.a.v.) ise kulların dûçar olacağı azabın dehşetini gördüğünde ‘ *ما يفعل الله بعذابكم إن شكرتم و أمنتم وكان* ’¹⁰¹³ ayetinde buyrulduğu üzere, Allah’ım onlara azap etme¹⁰¹⁴ onlar sana şükrediciydiler, sen de onların şükrüne karşılık vericisin. Azaplarını kaldır ümmetimi muaf tut, benim hizmetimin ve nübüvvetimin sevabını onlara ver, senin onlar için olan azabına ben bedel olayım, onlar da bana bedel senin cennetlerinde olsunlar’ diyerek dua eder. Allah, Onun ümmetine olan cömertliği ve yumuşaklığından razı olur ve der ki: Allah geçmiş günahlarınızı affetti. Günahlarınızı sevaplara tebdil ettim ve bağışladım, hadi cennetimi müjdeleyin, oraya fazlımla girin, beni görmeye ve ziyaretime de hazır olun.’¹⁰¹⁵

5. 5: Lokman Sûresi 14. ayet¹⁰¹⁶ münasebetiyle “hamd” ve “şükür”ün farkı başka ayetten delil getirilerek şu şekilde belirlenmiştir: “Sâdık der ki: Hamd şükür, şükür de hamddir. Arasındaki fark ‘hamd’in sadece Allah’a mahsus olmasıdır. Çünkü

¹⁰¹¹ Buradaki kelime de muhtemelen “الكرامة” değil “القيامة” olabilir.

¹⁰¹² İbrahim, 14/36: “Kim bana uyarıya bendendir kim de bana isyan etmişse sen onlar için çok bağışlayıcı ve merhametlisin.”

¹⁰¹³ Nisa, 4/147: “Siz şükreder, inanırsanız Allah size azap etmeyi ne yapacak? Allah şükürün karşılığını veren, bilendir.”

¹⁰¹⁴ Buradaki kelime NP.’de *ما يفعل* yazılmıştır ve anlamı bozmaktadır. Aynı kelime CB. nüshasında noktasız olduğu için *ما تفعل* şeklinde anlama uygun tercüme edildi.

¹⁰¹⁵ NP., v.43a-b; CB, v.40a-b.

¹⁰¹⁶ Lokman, 31/14: “Biz insana, ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Çünkü anası onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur. (İşte bunun için) önce bana, sonra da ana-babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş ancak banadır.”

Allah ‘*الحمد لله رب العالمين*’¹⁰¹⁷ buyurur. Şükür ise hem Allah hem anne-baba için olabilir. Bu nedenle ayette ‘*...أن اشكر لي ولوالديك إلي المصير*’¹⁰¹⁸ buyurulmuştur.”¹⁰¹⁹

6. Ayetin Hadîsle Tefsiri

Eserde çeşitli ayetlerin tefsiri sadedinde bazı hadîsler nakledilmiştir. Nakledilen hadîslerin kaynak ve rivayet zinciri belirtilmemiştir. Sonraki bölümde eserde geçen hadîslerin hangi kaynaklarda yer aldığı ile ilgili bir tahlil yapılacaktır. Hadîsle açıklanan kısımlar Kur’ân’ın sûre tasnifini esas alırsak, baştan sona doğru şöyledir.

6. 1: Tefsir nüshamızda ilk geçen hadîs Âl-i İmrân sûresi’nin 68. ayeti¹⁰²⁰ açıklanırken zikredilmiştir. “Sâdık der ki, Halîl (Hz. İbrahim) Mustafa (s.a.v.)’in yakınlığında (dostluk), Mustafa ise Allah’ın yakınlığında idi. Mevlâ da zaten müminlerin velîsidir. Kim bu yakınlığın (velayet in) dışına çıkarsa, şüphesiz Sâhibü’l-Velayet ’in dostluğu onun dışında olan velayet ve maldan (evlâ) üstündür. Nitekim Nebî (s.a.v.) bunu belirterek şöyle buyurmuştur ‘*أنا أولى بكل مؤمن و مؤمنة من أنفسهم وأموالهم*’ (Ben bütün mümin erkek ve kadınlara, kendi canlarından ve mallarından daha yakınum).”¹⁰²¹

6. 2: Yine Âl-i İmran sûresindeki “*كنتم خير أمة أخرجت للناس*”¹⁰²² ifadesi sadedinde İmam Cafer es-Sâdık’ın bir hadîs manası ifade ederek yaptığı izahı nakledilir: “Şanı yüce Allah, ‘*كنتم خير أمة*’ sözüyle, “siz en hayırlı ümmetsiniz” diyerek Habîb’inin ümmetini metheder. Allah’ın hayırlı kullarına azap etmesi uygun değildir. Bir kavmi methedip sonra onlara azap etmesi de olmaz. Denildi ki: “Ey Resûlullah’ın (s.a.v.) oğlu! (İmam Cafer es-Sâdık) İnsanların hayırlısı kimdir? İmam Cafer es-Sâdık : “Onların Rahman’a en çok vâsıl olanları, Rab’den en çok korkanlarıdır. Her insan için kendi ameli vardır ve müminin niyeti amelinden hayırlıdır” dedi. Sonra da: “Bu Rasûlullah’ın (s.a.v.) sözünün manasıdır. Çünkü niyet gizli, amel ise açıktır. Müminin gizliliği ise

¹⁰¹⁷ Fatiha, 1/1: “*Hamd sadece âlemlerin Rabb’i olan Allah’a mahsustur.*”

¹⁰¹⁸ Lokman, 31/14: “*Biz insana, ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Çünkü anası onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur. (İşte bunun için) önce bana, sonra da ana-babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş ancak banadır.*”

¹⁰¹⁹ NP., v.94b.

¹⁰²⁰ Âl-i İmran, 3/67-68: “*İbrahim ne Yahudi idi ne de Hristiyan. Fakat o, hanif (Allah’ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir müslümandı. Allah’a ortak koşanlardan da değildi. Şüphesiz, insanların İbrahim’e en yakın olanı, elbette ona uyanlar, bir de bu peygamber (Muhammed) ve mü’minlerdir. Allah da mü’minlerin dostudur.*”

¹⁰²¹ NP., v.22b.

¹⁰²² Âl-i İmran, 3/110: “*Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder; kötülükten meneder ve Allah’a inanırsınız: Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (Gerçi) içlerinde iman edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır.*”

alenîliğinden daha hayırlıdır.”¹⁰²³ İmam Cafer es-Sâdık’ın burada manaca naklettiği hadîs muhtemelen, bütün hadîs kitaplarında geçen ve Hz. Ömer’den rivayet olan “إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه (Ameller ancak niyetlere göredir, her kişi için niyet ettiği vardır. Kimin hicreti dünyadan kazancı için dünyaya yahut nikahlanmak için bir kadına olursa onun hicreti, hicret ettiğiinedir)” hadîsidir.¹⁰²⁴

6. 3: Nisâ Sûresi 11. ayet ¹⁰²⁵ izah edilirken, mirasta erkek çocuğa kız çocuğuna payının iki katının verilmesi meselesi işârî tefsir edilerek; aradaki fark âlimler ve cahillerin Allah’a yakınlıktaki farkı olarak izah edilmiş ve sonuna bir hadîs eklenmiştir: “Sâdık der ki: Ayette geçen ‘erkek’ âlimler, ‘kız’ ise cahillerin cahilleridir. Âlimler için Allah’a cahillerin iki katı yakınlık vardır. Çünkü âlim, Allah’tan haşyet içinde ürpererek ayakta duran, O’ndan ayrılıktan korkan, O’nun hükmüne göre seçimini yapan ve O’nun taksimine râzı olandır. Câhil ise sevdiği fâni şeylerle ayakta durur, cehle meyyaldır, çeşitli bağlarla dünyadan kopandır. Yakınlık ve kavuşma cihetinden âlimler ve huşû sahipleri Allah’a cahillerden daha yakındır. Çünkü Mustafâ (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘أخلفكم في أمتي علماءها فوقروا علماءكم حتى توقرون يوم القيامة على بساط القرب هن أقرب من الله فريضة’ (Ümmetime, ardımda onun âlimlerini bırakıyorum. Siz âlimlerinize hürmet gösterin, ta ki kıyamet günü Allah’a yakınlık sahasında siz de hürmet göresiniz. Onlar farzlar bakımından Allah’a en yakındırlar. Mârifet meydanında Allah’a, Resûl’üne ve Allah’ı çokça zikreden âlimlere uymak boynunuzun borcudur.)”¹⁰²⁶

6. 4: Nisa sûresi’nin yukarıda bahsi geçen mirasla ilgili 11. ayet inden sonra yine miras paylaşımındaki hükümlerden bahseden 12. ayeti¹⁰²⁷ açıklanırken bir hadîs

¹⁰²³ NP., v.23b-24a.

¹⁰²⁴ Buhârî, *Sahih*, Bed’ü’l-Vahy, 1; Müslim, İmaret, 155.

¹⁰²⁵ Nisâ, 4/11: “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuş ise, anasına üçte bir (düşer). Eğer ölenin kardeşleri varsa, anasına altıda bir (düşer). Bütün bu paylar ölenin yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size, fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş farzlardır (paylardır). Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”

¹⁰²⁶ NP., v.29a; CB., v.27b-28a. (İki nüshada da hadîsin başındaki cümle, “Sizi emniyetimde, huzurumda yaratıyorum” anlamını veren “أخلفكم في أمتي” diye yazılmıştır, anlamı bozduğu için hadîsin sonrasına bakılarak olması gerektiği gibi kaydedildi.)

¹⁰²⁷ Nisâ, 4/12: “Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra eşlerinizin, eğer çocukları yoksa, bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa, sizin de, yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığınızın dörtte biri onlarındır (zevcelerinizindir).”

nakledilmiştir. Tefsirde bahsedilen konuyla nasıl bir ilgisinin olduğu anlaşılmayan hadîs şudur: “ لاتسبوا اصحابى إلا ومن سب أصحابى وهو كافر برئ فليمت على أى دين شاء وأنا منه برئ يوم القيامة (Ashâbıma kesinlikle sövmeyin, kim söverse kâfirdir ve benden uzaktır, hangi dini isterse o din üzere ölsün, ben de kıyamet günü ondan uzak olacağım.)”¹⁰²⁸.

6. 5: Tâ-hâ sûresi tefsirinde iki ayrı hadîs geçmektedir: “Sâdık şöyle der: ‘ رب ويسر لى وياسر لى ’ ‘Allah’ım kalbimi aç, ta ki orada senden başkasını görmeyeyim. Nefsime nimet ver ki senden başkasını görmeyeyim ve bilmeyeyim’ demektir. ‘ واحلل عقدة من أمرى ’¹⁰³⁰ ‘senin ma‘rifetinden ve ihsanından gayrısı için bakmayayım’; ‘ لسانى ’¹⁰³¹ ‘dilimden nefsanî olan düğümü çöz ki, beni sana yaklaştıracak şeyler hariç konuşmayayım’ demektir. Yaratılmışlar için taşıyacağın iki yük vardır. Biri onlara şefkat göstermek, diğeri ise onlardan gelecek sıkıntıları kaldırabilmek ve sabretmektir. Eğer onlara şefkat etmekten acizsen, bari onlara zulmetme! Onlardan gelen ezâya tahammül edemiyorsan hiç olmazsa sen onlara ezâ etme. Çünkü bu Mustafâ’nın (s.a.v.) sözüdür: ‘ المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمؤمن من أمن جاره (Müslüman, diğer Müslümanların onun elinden ve dilinden selamette olduğu, mümin ise komşusunun emîn olduğu kişidir.)’¹⁰³³

6. 6: Yine Tâ-Hâ Sûresi’nin 82. ayet i¹⁰³⁴ tefsirinde uzun bir açıklama ile bir hadîs nakledilmiştir: “ثم تاب عليهم ‘ وعلى ثلاثة الذين خلفوا ’ ayetinin ‘ ثم تاب عليهم ’ ya kadar olan kısımdadır.¹⁰³⁵ Müminin kalbi enbiyanın kalplerini ister, münafığın kalbi ise münafıkları. Bundan dolayı Sâdık ‘Müminler arzda Allah’ın şahitleridir’ demiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘ إتقوا فراسة المؤمن فإن المؤمن ينظر بنور الله (Mümin’in ferasetinden korkunuz, çünkü mümin Allah’ın nuruyla bakar)’ başka bir hadîste ‘ إتقوا

Çocuğunuz varsa, bıraktığınızın sekizde biri onlarındır. Eğer bir erkek veya kadının, anababası ve çocukları bulunmadığı halde (kelâle şeklinde) malı mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kızkardeşi varsa, her birine altıda bir düşer. Bundan fazla iseler üçte bire ortaklırlar. (Bu taksim yapılacak vasiyetten ve borçtan sonra, kimse zarara uğramaksızın (yapılacak)tır. Bunlar Allah’tan size vasiyettir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir, halîmdir.”

¹⁰²⁸ NP., v.29b; CB., v.28a.

¹⁰²⁹ Ta-Ha, 20/25: “Musa: Rabbim! dedi, yüreğime genişlik ver.”

¹⁰³⁰ Ta-Ha, 20/26: “İşimi bana kolaylaştır.”

¹⁰³¹ Ta-Ha, 20/27: “Dilimden (şu) bağı çöz.”

¹⁰³² (Hadîs iki nüshada da... ‘ المسلم من سلم المسكون من نساءه ’ şeklinde bir yanlış yazılmıştır, doğrusu kaydedildi.) NP., v.80a-b; CB., v.71b.

¹⁰³³ NP.,v.80b.

¹⁰³⁴ Tâ-Hâ, 20/82: “Ve ben tevbe eden inanan ve yararlı iş yapan, sonra da yola gelen kimseyi çok bağışlayıcıyım.”

¹⁰³⁵ Tevbe, 9/118: “Ve geri bırakılan o üç kişinin tevbesini kabul buyurdu. Bütün genişliği ile beraber dünya başlarına dar gelmiş ve canları sıkıldıkça sıkılmış ve Allah’tan yine kendisine sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra dönsünler diye onların tevbelerini kabul etti. Şüphesiz Allah tevbeyi çok kabul eden çok merhamet edendir.”

قلوب المؤمن وإحذروا ألسنتهم (Müminin kalbinden korkun, beddualarından da sakının)' buyurmuştur.¹⁰³⁶

6. 7: Kehf sûresi tefsirinde, Enfâl Sûresi'nden “ إستجيبوا لله ولرسوله إذا دعاكم لما يحييكم¹⁰³⁷” ayeti örnek verilir ve onunla ilgili: “İşinizin gizli kısmı (sırrı) için Allah'a, açık kısmı (zâhiriniz) için de Resûle icâbet ediniz. Nebî (s.a.v.) dua eden, Allah ise hidayet verendir. Hidayet edici ve yardımcı olarak Allah sana kâfidir. Allah seni üç şeyle değerlendirir. O senin kalbini mârifet madeni, dilini şهادet madeni, bedenini ise itaat makamı yapmıştır. Kim bunları gereğine göre muhafaza ederse, duası kesinlikle müstecap olan bir kimsedir. Sonra der:¹⁰³⁸ “ ليس منا من لم يحاسب نفسه في كل يوم فإن رأى حسنة ، حمد الله واستزاد منه وإن رأى سيئة استغفر الله وتاب إليه (Nefsini her gün muhasebeden geçirmeyen bizden değildir. Eğer iyilik görse Allah'a hamd eder ve iyiliğini çoğaltmaya çalışır, günah görse Allah'tan af diler ve O'na tevbe eder.)”¹⁰³⁹

6. 8: Kehf sûresi 17. ayet¹⁰⁴⁰ açıklamasında: “Allah gençlerden haber verir. Güneş, doğarken ve batarken onların mağaralarını makaslayıp geçirdi. Güneşin onların mağarasını makaslaması, onların üzerinde bulunan nur sebebiyledir. Allah'ın ‘ وزدناهم¹⁰⁴¹ ’ ile kastettiği: Biz, onların nurunun üstüne nurlarını arttırdık, demektir. Güneş nurdur, fakat nurunu kaybettiğinde onlardan kuvvet bulur ve yeniden doğardı. Nebî (s.a.v.)'in ‘ إذا مر المؤمن يوم القيامة على الصراط فيقول النار جر يا مؤمن فقد أطفأ نورك لهبي¹⁰⁴² ’ (Mü'min kıyamet günü Sırat'ın üzerinden geçerken Cehennem ona, geç ey mümin! Nurun ateşimi söndürüyor der)' dediği gibi, burada da güneş mağarayı makaslayıp geçerken onların (Ashab-ı Kehf'in) nuru ve şefaatinin galebesiyle, nurunun sönmesinden korkarak geçiyordu.”¹⁰⁴²

6. 9: Enbiya sûresi'nin tefsirinin hemen baş tarafında Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili, “ القرآن كلام الله غير مخلوق ومن قال مخلوق كافر بالله العظيم

¹⁰³⁶ NP.,v.80b-81a; CB., v.72a.

¹⁰³⁷ Enfâl, 8/24: “Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah ve Resûlüne uyun. Ve bilin ki, Allah kişi ile onun kalbi arasına girer ve siz mutlaka onun huzurunda toplanacaksınız.”

¹⁰³⁸ Burada sözü kimin söylediği belirtilmemiştir, fakat üslubundan hadîs olarak zikredildiğini anlıyoruz.

¹⁰³⁹ NP., v.74b; CB., v.66b.

¹⁰⁴⁰ Kehf, 18/17: “Güneşi görürsün, doğduğu zaman mağaralarından sağa doğru eğiliyor, battığı zaman da sola doğru onları makaslayıp geçiyor (hiçbir halde onların üzerine düşüp kendilerini rahatsız etmiyor) ve onlar mağaranın geniş bir açıklığı içindedirler. Bu (durum) Allah'ın âyetlerindedir. Allah kimi doğru yola iletirse o, yolu bulmuştur. Kimi de sapıklıkta bırakırsa artık onun için yol göstermezsin”

¹⁰⁴¹ Kehf, 18/13: “Biz sana onların başından geçenleri gerçek olarak anlatıyoruz. Hakikaten onlar, Rablerine inanmış gençlerdi. Biz de onların hidayetini arttırdık.”

¹⁰⁴² NP.74b; CB., 66b.

değildir. Kim mahluktur derse Azîm olan Allah'ı inkâr etmiş olur)¹⁰⁴³ şeklinde bir hadîs kaydedilmiştir. Sûrenin baş taraflarında, Kur'ân'ın Allah'tan gelen ilahî kitap olduğu ile ilgili ayetler vardır, ancak bu hadîsle ilgisi görünmemektedir.

6. 10: Rûm sûresi 41. ayetten¹⁰⁴⁴ sûrenin sonuna kadar olan kısmın tefsirinde Hz. Peygamber ile ilgili bir rivayet nakledilir: “‘ظهر الفساد في البر والبحر’ Fesat arifte ve müştakta ortaya çıktı, demektir. Ârif ‘البر’ diye isimlendirilir çünkü o, her şeyin birr’ini (mahz-ı hayr), en hikmetlisini ve Allah’a en yakını olanını seçer.¹⁰⁴⁵ Müştak ise onda menkıbeler toplandığı için ‘kesret denizi’ diye isimlendirilir. Berr, nebîler, resûller ve Allah’a müştak olan Mustafâ (s.a.v.)’dır. *Mustafâ (s.a.v.) Allah’a olan iştihakından öyle ağlamıştı ki, görmesini iki defa kaybetmişti. Dördüncüde Allah O’na şöyle vahiy gönderdi: ‘Eğer ağlaman ümmetin için ise ümmetini sana bağışladım. Ağlaman Ehli Beyt’in, evladın için ise onlar hakkında senin vereceğin hüküm geçerlidir, nasıl hükmedersen et!’ Mustafâ (s.a.v.): ‘Ey Seyyidim! Ağlamam Mevlâ’ma kavuşmanın iştihakındandır’ dedi. Allah, kendisine kavuşmanın çaresinin bu olmadığını ona vahyetti. O’nu nurunun görüldüğü yere yükseltti, melekûtunun son kısımlarına geçirdi ve nurunun sahasına indirdi. O’na fazl ve keremiyle gizli sırlarını verdi. Rabb’ini idrâk ve misalin ötesinde, re’fet gözüyle görene değin Mustafa’yla kendi arasındaki hikmet perdelerini kaldırdı. Allah bu manaya işaretten ‘ما كذب الفؤاد ما رأى أفتمارونه على ما يرى’ buyurur.¹⁰⁴⁶*

6. 11: Secde sûresi 16. Ayet¹⁰⁴⁷ ve devamı sadedinde yapılan açıklamalarda üç hadîs zikredilir: “Nebî: ‘لا يبيتوا على سطح ليس بمحوظ’ Korunaksız yerde gece uyumayın’ buyurmuştur. Korunak 7 türdür: Tevhid, sünnet ve cemaat, ihlas, şeriat, Nebî (s.a.v.)’nin sünneti, günahlardan çekinmek ve farzları yerine getirmek. Yine Nebî (s.a.v.) demiştir ki, ‘حفت الجنة بالمكاره وحفت النار بالشهوات’ Cennet nefsin hoşuna gitmeyen şeylerle, cehennem ise şehvetlerle (nefsin iştahla istediği şeylerle) çevrenmiştir’. Cehennem dört harftir, ‘ج’ ona girenlere zâlim olan cehennem, ‘ه’ cehennem ehli için ateş, ‘ن’ Cehennem ehlinin şiddetli ateşte feryad-u figanları, ‘م’ ise kendileri için

¹⁰⁴³ NP., v.81b; CB., v.72b.

¹⁰⁴⁴ Rûm, 30/41: “Âyetin tam meâli: “İnsanların elleriyle kazandıkları (günahları) yüzünden, karada ve denizde fesat ortaya çıktı. Belki dönerler diye (Allah) onlara yaptıklarının bir kısmını tattırıyor.”

¹⁰⁴⁵ NP.de “سمى العارف برا لأنه إختيار الأشياء” şeklinde olan cümle CB. nüshasında “سمى العارف برا لأنه إختار بر” şeklindedir. Makul olanı CB. deki şeklindedir.

¹⁰⁴⁶ NP., v.94a-b; CB., 84a.

¹⁰⁴⁷ Secde, 32/16: “Yanları yataklarından uzaklaşır (gece teheccüd namazı kılmak için yanlarını yataklardan ayırıp kalkarlar), korkarak ve umarak Rab’lerine dua ederler ve kendilerine verdiğimiz rızaktan hayır için harcarlar.”

cehennem suyudur. Kim kanaat, züht, şükür, sabır, tefvîz, rıza ve tevekkül dōşeğinde durursa; sanki o, Cennet'in kapısında uyuyor gibidir. Bundan sonra Allah, dōşeğinin rahatlığı ve yumuşaklığını terk edenleri zikreder ve alacakları mükafatı: 'Onlar için sakladığım mükafat ve göz aydınlığını hiç kimse bilemez' diyerek, gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve insanların kalblerine hutur etmeyen sevap ile tavsif eder. Yine Nebî (s.a.v.) der ki: ' *Eğer Allah'ı hakkıyla tanısaydınız, duanızla dağlar parçalanıp zâil olurdu. Kim bunu isterse perdeleri kaldırsın.*'¹⁰⁴⁸

6. 12: Muhammed sûresi 15. ayette¹⁰⁴⁹ bahsedilen dört nehirden her birinin, dört halifeden birine işaret ettiği belirtilmiş ve dört halife hakkında Hz. Peygamber'den birer hadîs rivayet edilmiştir. Bu ayet sadedinde yapılan açıklamalar İmam Cafer es-Sâdık'a ait değıldir, "يقال" lafzı ile belirtilmiştir:

"Mustafa'nın (s.a.v.) misâli ayet te tavsif edilen Cennetin misali gibidir. Tıpkı Cennet gibi onda da dört nehir vardır. Su nehri Ebû Bekir'dir. Nebî (s.a.v.) 'من أحب أبابكر' *Kim Ebû Bekir'i severse dinini ikame eder*' demiştir. Çünkü dünya nasıl su ile ayakta durur (hayatietini devam ettirir), dinin ayakta duruşu da Ebû Bekir iledir.

Sütten olan nehir Ömer'dir. Nebî (s.a.v.) onun hakkında 'من أحب عمر فقد أوضح السبيل' *Kim Ömer'i severse yolunu apaçık belirlemiş olur*' demiştir. Nasıl ki çocuğun gıdası süttür, aynı şekilde İslam'ın izzeti de Ömer iledir.

Şarap nehri Osman'dır. Nebî (s.a.v.): 'من أحب عثمان فقد استنار بنور الله' *Kim Osman'ı severse Allah'ın nuru ile aydınlanır*' der. Şarabın içimi nasıl sarhoş ediyorsa, Osman'ın sevgisi de, onu sevenleri bütün günahlara karşı sarhoş eder. Bir de Cennet'in şarabı nasıl sâfi ise, baş ağrıtmıyor rahatsızlık vermiyorsa, aynen onun gibi Osman sevgisi de dine aykırı meyiller ve bid'atlardan safi ve tertemizdir.

Bal nehrine gelince, o ise Ali el-Murtazâ'dır. Nebî (s.a.v.) 'من أحب عليا فقد استمسك بالعروة الوثقى' *Kim Ali'yi severse kopmaz bir zincire tutunmuştur*' buyurur. Bal nasıl ki bedenlerin şifasıdır, öyle de Ali sevgisi dinlerin, ruhların, kalplerin ve nefislerin

¹⁰⁴⁸ NP., v.95b-96a; CB., v.85a-b.

¹⁰⁴⁹ Muhammed, 47/15: "Müittakilere vâdolunan cennetin durumu şöyledir: İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değışmeyen süttten ırmaklar, içenlere lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır. Orada meyvelerin her çeşidi onlarındır. Rablerinden de bağışlama vardır. Hiç bu, ateşte ebedî kalan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?"

şifasıdır. Ayrıca bal nasıl ki kusur taşımaz ve sâfidir, Ali de, Allah'ın velîsi, Resûl'ünün vasîsi ve hidayet imamıdır. Günahların mağfireti bakımından ona sevgi besleyenler ile ona karşı olup buğz edenler nasıl eşit olur? Onu sevenler cennetlere girecek; ona buğz edenler ise ateşin ebediyetinde kalıp kaynar su içecekler ve bağırsakları parçalanacaktır. Orada ancak parçalanma, kaynar su ve katran vardır.

Yine Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘ من أبغض ابابكر فقد أبغضني ومن أبغضني فقد أبغض الله ومن أبغض عمر فأمره سقر ومن أبغض عثمان فخصمه الرحمن ومن أبغض عليا يلغنه الديان ويقرنه Kim Ebû Bekir'e buğz ederse bana buğz etmiştir ve kim bana buğz ederse Allah'a buğz etmiş olur. Kim Ömer'e buğz ederse yeri cehennemdir. Kim Osman'a buğz ederse onun düşmanı Rahman olan Allah'tır. Ali'ye buğzedene Deyyan olan Allah lânet eder, onu şeytana yakınlaştırır. Ve kim bana buğzederse Allah onu cennetlerden (men eder) ve cehennem ve hicran ateşinde onu ebedi kılar.’ Nebî (s.a.v.)'in şu sözlerinden sonra, kalbinde onların (dört halife) sevgisini muhafaza edene ne mutlu; onlara buğzedenlere ise ne yazık!’¹⁰⁵¹

6. 13: Fetih sûresi'nin, sahabîlerden bahseden sonuncu ayetinin¹⁰⁵² izahında sahabe-i kiram ile ilgili meşhur hadîs rivayet edilir. Nebî (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘ مثل أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم ولا يشتموا اصحابي الاول من شتمهم أو ذكرهم بالسوء فعليه لعنة الله و الملكة والناس أجمعين /Ashabımın misâli gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidayete erersiniz. İlk ashabıma sövmesinler! Allah'ın, meleklerinin ve bütün insanların laneti ashabıma söven veya kötülükle ananın üstüne olsun.’¹⁰⁵³

6. 14: Duhâ sûresi'ndeki ‘فأما اليتيم فلا تقهر’¹⁰⁵⁴ ayetinin açıklamasında İmam Bâkır'dan şunlar rivayet edilir: ‘Bu ayet nazil olduktan sonra Nebî (s.a.v.) ne zaman

¹⁰⁵⁰ Üç nokta ile belirttiğimiz kısımda, Arapça metinde ne olduğu anlaşılmayan bir kelime bulunmaktadır. Cümlelerin gelişinden olumsuzluk ifade ettiği anlaşılan kelime, (men eder) şeklinde ifade edildi.

¹⁰⁵¹ NP., v.111b-112a.

¹⁰⁵² Fetih, 48/29: ‘Muhammed Allah'ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler. Onları rükûya varırken, secde ederken görürsün. Allah'tan lütuf ve rıza isterler. Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir. Bu, onların Tevrat'taki vasıflarıdır. İncil'deki vasıfları da şöyledir: Onlar filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş bir ekine benzerler ki bu, ekicilerin de hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelerdir. Allah onlardan inanıp iyi işler yapanlara mağfiret ve büyük mükâfat vâdetmiştir.’

¹⁰⁵³ NP., v.113a.

¹⁰⁵⁴ Duhâ 93/9: ‘Öyleyse yetimi üzüp kahretme’

yetim görse ‘ اللهم ارحم اولادي الذين يصيرون ¹⁰⁵⁵أياماً بعدي وارحم من اواهم و الطفهم *Allah’ım benden sonra yetim kalacak evlatlarıma rahmet et, onları koruyup lütufla muamele edenlere de rahmet et’ derdi. Ve biz Resûlullah’ın yetimliyiz. Bizi ancak ... lar*¹⁰⁵⁶ sever ve bizden ancak Allah’ın kahırla cezalandırdıkları nefret eder.”¹⁰⁵⁷

6. 15: Tîn sûresi tefsirinde, Hz. Peygamber’in Ehl-i Beyt’ini Hz. Nuh’un gemisine benzettiği şöyle rivayet nakledilir. “İmam Bâkır: ‘تین’ Hasan b. Ali, ‘زیتون’ Hüseyin b. Ali, ‘طور سینین’ Ali b. Ebî Tâlib, ‘هذا البلد الأمين’ ise Fâtımatu’z-Zehrâ’ya işaretler, der. Allah hem onların fazileti ve şerefi, hem de Muhammed’in (s.a.v.) Hasan, Hüseyin, Ali ve Fâtıma’ya olan sevgisi için onlarla kâsem etmiştir. Nitekim Nebî (s.a.v.) şöyle der ‘ مثل أهل بيتي كمثل سفينة نوح من ركب فيها نجا ويخلف عنها غرق *Ehl-i Beyt’imin misali Nuh’un gemisi gibidir. Kim ona binerse kurtulur, kim de geride kalırsa boğulur*”¹⁰⁵⁸

6. 16: Kadir Sûresi’nde, “Kadir Gecesi”nin değeri ile ilgili şunlar nakledilir: “Bâkır der ki: Kadir Gecesi’nin başı nur, ortası selamet sonu ise ateş ve cehennemden kurtulmaktır. Gecenin başı girdiği zaman Allah, ilminin nurunu yeryüzüne gönderir. Yeryüzü Rabb’inin nuruyla ışığına kadar, o nuru Nebî (s.a.v.)’in kabri üzerine diker. Kalpler onun için bir araya gelir ve eşya secde eder. Gecenin ortası, Allah için ayakta, oturan veya zikirde olanlara selamettir ve Mevlâ kime selam ettiyse onu azil ve şekavetten kurtarmıştır. Gecenin sonu ise cehennemden kurtuluştur. Allah’ın nuru ve selametinin onları kuşatmasıyla onlar kurtuluşa ererler. O, öyle bir gecedir ki dünyada ondan daha kıymetli bir gece yoktur ve ebediyen olmayacaktır. Denilmiştir ki: *Nebî (s.a.v.) günlerden bir gün yaygısının üzerinde, şiddetli hüznle ümmetine ve onların ömürlerinin kısalığına ağlıyordu. Allah O’na: ‘Ben senin ümmetine, kişi onu ihya ettiğinde bin aydan daha hayırlı olacak bir gece verdim’ diye vahyetti. Mustafâ (s.a.v.) dedi ki: ‘Ya Rabbi! Mûsa’nın kavminde kim bin ay oruç tutmuş, kim bin ay savaşmış, kim bin ay sana ibadet etmişse o kadar hayırlı olsun’ dedi. Allah O’na buyurdu ki: ‘Senin ümmetinden kim Kadir Gecesi’nde bir tek tesbih ederse, benim katımda sair*

¹⁰⁵⁵ Bu kelime NP.’de “يصيرون” şeklindedir. NP.’de ب olarak yazılan harf, CB.’de noktasızdır. Aslı yukarıda kaydedildiği gibi olmalıdır.

¹⁰⁵⁶ Üç nokta ile gösterilen kısımda, iki nüshada da ne olduğu anlaşılmayan bir ifade bulunmaktadır.

¹⁰⁵⁷ NP., v.134b-135a; CB., v.120a.

¹⁰⁵⁸ NP., v.137a.

ümmetlerin bin ay ibadetinden daha değerli ve daha sevimlidir.’ Sonra Nebî (s.a.v.) şükretti ve ağlaması dindi.”¹⁰⁵⁹

6. 17: Kevser Sûresi’nin son kısmında iki hadîs nakledilir. İlki İmam Cafer es-Sâdık’tan rivayet le “أنا ابن الذبيحين (Ben iki kurbanlığın oğluyum) demiştir”¹⁰⁶⁰ diye rivayet edilmiştir. İmam Cafer es-Sâdık ya Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadîsini naklederek öyle söylemiştir, yahut hadise atfen kendini kastederek öyle söylemiştir. Nitekim İmam Cafer es-Sâdık Hz. Peygamber’in (s.a.v.) torunudur ve onunla aynı soydan gelmiştir. Aynı yerde devamla şu rivayet yapılır: “وكان النبي صلى الله عليه وسلم يذبح: *Nebî (s.a.v.) iki koyun kesmiştir, biri kendisi, ikincisi ise kıyamete kadar ümmeti içindir.*”¹⁰⁶¹

6. 18: İhlas sûresi’nin 4. ayeti olan “ولم يكن له كفوا أحد”¹⁰⁶² açıklanırken, “Sıfatları hakkında O’nunla niza eden, isimlerinde O’na zıt olan bulunmaz. Rububiyetinde O’nun dengi olamaz. Allah’ın dışında başka bir ‘Ehad’in olmaması O’nun ma’rifetinin delili, ‘Samed’ ismi ise izzetinin delilidir. O, özelliklerinin ve sıfatlarının hakikatleri idrâk edilmez olandır. Bu nedenle Resûlullah (s.a.v.) Rabb’ine yaptığı dua ve senasında, لا أحصي ثناء عليك أنت كما اثنيت على نفسك (Allah’ım!) *Seni hakkıyla övemem, Sen kendini övdüğün gibisin’ demiştir.*”¹⁰⁶³

6. 19: Felak sûresi’nin tefsiri sadedinde de iki ayrı hadîs zikredilir. Sûrede 4. ayet te geçen “النفاثات” (düğümlere üfüren büyücü kadınlar)” kelimesi ile ilgili açıklamada: “Ebû Zerr el-Gıfârî Hz. Ali’den rivayet le şöyle demiştir: ‘Şanı yüce olan Allah, Peygamberimize (s.a.v.) bin akıl vermiştir. O’nun akli, her türlü kusur ve noksanı delip geçmiş ve eksiklerden temizlenmiştir.’ ‘غاسق’ (çöken gece karanlığı) ise üçtür, kâfir, mübtedî ve şakî. Küfür, ehlini imandan; bidat, ihsandan; şekâvet ise Rahman’ın kulluğundan ayırır. Nebî (s.a.v.) şöyle buyurur: هالِم الحاسد نادم وخالد في العقوبة والمحسود هالِم *Hasetçi pişmandır ve çekeceği cezada ebedi kalacak olandır, haset edilen ise, cennet ve rü’yet nimetleriyle esenlik içinde ve ebedidir*”¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁹ NP., v.139b.

¹⁰⁶⁰ NP., v.147a.

¹⁰⁶¹ NP., v.147a.

¹⁰⁶² İhlâs, 112/4: “Onun hiçbir dengi yoktur.”

¹⁰⁶³ NP., v.149a.

¹⁰⁶⁴ NP., v.152a-b. (altı çizili olan kelime muhtemelen سالم şeklindedir ve yanlış yazılmıştır.)

7. Hadîslerin Tahriçleri

Eserde geçen hadîslerin çoğunun aynısı veya benzerleri çeşitli hadîs kaynaklarında bulunmaktadır. Hadîs olarak nakledilen cümlelerin bazılarına ise, yaptığımız araştırmalarda her hangi bir kaynakta rastlanmamıştır. Elde ettiğimiz veriler şöyle özetlenebilir:

Hadîs 1: Tefsir nüshamızda ¹⁰⁶⁵”أنا أولى بكل مؤمن و مؤمنة من أنفسهم وأموالهم إلى آخره“ şeklinde kaydedilen hadîs, Müslim ¹⁰⁶⁶, Ebû Dâvûd ¹⁰⁶⁷, Nesâî ¹⁰⁶⁸ gibi temel kaynaklarda kayıtlıdır.

Hadîs 2: Eserde manen nakledildiği anlaşılan: “إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما” ¹⁰⁶⁹”نوى فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه“ rivayetlerdendir ve hemen her kaynakta mevcuttur. ¹⁰⁷⁰

Hadîs 3: “أخلفكم في أمتي علماها فوفروا علماءكم حتى توقرون يوم القيامة على بساط القرب هن” ¹⁰⁷¹”أقرب من الله فريضة في أعناقكم أطاعة لله وللرسول وللعلماء الذاكرين الله على بساط العرف“ rivayetini

¹⁰⁶⁵ NP., v.22b. Hadîsin meâli: “Ben bütün mü’min erkek ve kadınlar için, kendi nefislerinden ve mallarından daha yakınum.”

¹⁰⁶⁶ Bkz. “وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ عَبْدِ الْمُجِيدِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَطَبَ اخْمَرْتُ عَيْنَاهُ وَعَلَا صَوْتُهُ وَاشْتَدَّ غَضَبُهُ حَتَّى كَأَنَّهُ مُنْدَرُ جَبَشٍ يَقُولُ «صَبِّحْكُمْ وَمَسَاءَكُمْ» وَيَقُولُ «بُعِثْتُ أَنَا وَالسَّاعَةَ كَهَاتَيْنِ». وَيَقْرُنُ بَيْنَ إِصْبَعَيْهِ السَّبَابَةِ وَالْوُسْطَى وَيَقُولُ «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ خَيْرَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ وَخَيْرَ الْهُدَى هُدَى مُحَمَّدٍ وَشَرُّ الْأُمُورِ مُخْدَنَاتُهَا وَكُلُّ بَدْعَةٍ ضَلَالَةٌ». ثُمَّ يَقُولُ «أَنَا أَوْلَى بِكُلِّ مُؤْمِنٍ مِنْ نَفْسِهِ مَنْ تَرَكَ مَالًا فَلَاهُلَّهُ وَمَنْ تَرَكَ ضَيْعَةً فَلِئِيَّ وَمَنْ تَرَكَ مَالًا فَلِوَرَثَتِهِ وَأَنَا مَوْلَى مَنْ لَا مَوْلَى لَهُ أَرَبَتْ مَالَهُ وَأَفْكَ عَاتَهُ وَالْخَالَ مَوْلَى مَنْ لَا مَوْلَى لَهُ يَرِثْ مَالَهُ وَيَفْكَ عَاتَهُ» (Mislim, Sahih, Cuma, 867.)

¹⁰⁶⁷ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ - فِي آخِرِينَ - قَالُوا حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ بُدَيْلٍ - يَعْنِي ابْنَ مَيْسَرَةَ - عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ رَاشِدِ بْنِ سَعْدٍ عَنْ أَبِي غَامِرِ الْهَوَزَنِيِّ عَنِ الْمُقَدَّمِ الْكِنْدِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- «أَنَا أَوْلَى بِكُلِّ مُؤْمِنٍ مِنْ نَفْسِهِ فَمَنْ تَرَكَ دِينًا أَوْ ضَيْعَةً فَلِئِيَّ وَمَنْ تَرَكَ مَالًا فَلِوَرَثَتِهِ وَأَنَا مَوْلَى مَنْ لَا مَوْلَى لَهُ أَرَبَتْ مَالَهُ وَأَفْكَ عَاتَهُ وَالْخَالَ مَوْلَى مَنْ لَا مَوْلَى لَهُ يَرِثْ مَالَهُ وَيَفْكَ عَاتَهُ» (Ebû Davud, Sünen, Ferâiz, 8 -2892.)

¹⁰⁶⁸ أنبا نوح بن حبيب قال حدثنا عبد الرزاق قال أنبا معمر عن الزهري عن أبي سلمة عن جابر بن عبد الله قال كان النبي صلى الله عليه وسلم لا يصلي على رجل عليه دين فأتى بميت فسأل هل عليه دين قالوا نعم ديناران قال صلوا على صاحبكم قال أبو قتادة هما علي يا رسول الله فصلي عليه فلما فتح الله على رسوله صلى الله عليه وسلم قال أنا أولى بكل مؤمن من نفسه من ترك ديناً قطي ومن ترك مالاً فهو لورثته (Nesâî, Sünen, Cenâiz, 67.)

¹⁰⁶⁹ NP., v.23b-24a. Hadîsin meâli: “Ameller ancak niyetlere göredir; her kişi için niyet ettiği vardır. Kimin hicreti dünya kazancı yahut nikahlanmak için bir kadın olursa onun hicreti, hicret ettiği şeye göredir.”

¹⁰⁷⁰ Bkz. حدثنا الحميدي عبد الله بن الزبير قال حدثنا سفيان قال حدثنا يحيى بن سعيد الأنصاري قال أخبرني محمد بن إبراهيم التيمي أنه سمع علقمة بن وقاص الليثي يقول سمعت عمر بن الخطاب رضي الله عنه على المنبر قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله وإلى ما سلم يقول: «إنما الأعمال بالنيات، وإنما لأمرئ ما نوى»، فمن كانت هجرته إلى الله، «بهاجر إليه» (Müslim, Sahih, Bed' u'l-Vahy, 1), «وَرَسُولُهُ فَهَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوَّجُهَا فَهَجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ» (Müslim, İmaret, 5036.), «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فَهَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوَّجُهَا فَهَجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ» (Ebû Dâvud, Sünen, Talak, 11).

¹⁰⁷¹ NP., v.29a; CB., v.27b-28a. (İki nüshada da hadîsin başındaki cümle, “Sizi emniyetimde, huzurumda yaratıyorum” anlamını veren “أخلفكم في امنی” diye yazılmıştır, anlamı bozduğu için hadîsin sonrasına bakılarak olması gerektiği gibi yazıldı.) Hadîsin meâli: “Ümmetime, arımda onun âlimlerini bırakıyorum. Siz âlimlerinize hürmet edin, ta ki kıyamet günü Allah’a yakınlık meydanında siz de

hadîs kaynaklarında bulamadık. Hadîs kitaplarında âlimlerin ve ilmin değerini belirten benzer pek çok hadîs bulmak mümkündür.

Hadîs 4: Eserde “ لاتسبوا اصحابي إلا ومن سب أصحابي وهو كافر برئ فليمت على أي دين شاء ”¹⁰⁷² şeklinde kaydedilen hadîs, kısmî olarak çeşitli hadîs kitaplarında bulunmaktadır.¹⁰⁷³

Hadîs 5: Eserde geçen “المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمؤمن من أمن جاره”¹⁰⁷⁴ hadîsi de bir çok hadîs kitabında bulunmaktadır.¹⁰⁷⁵

hürmet göresiniz. Onlar farzlar bakımından Allah'a daha yakındırlar. Ma'rifet meydanında Allah'a, Resûl'üne ve Allah'ı zikreden âlimlere uymak, boynunuzun borcudur.”

¹⁰⁷² NP., v.29b; CB., v.28a. Hadîsin meâlî: *Ashâbıma asla sövmeyin, kim ashabıma söverse kâfirdir ve benden uzaktır, hangi dini isterse o din üzere ölsün, ben de kıyamet günü ondan uzak olacağım.”*

¹⁰⁷³ Bkz. “عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لاتسبوا اصحابي فلو أن أحدكم أنفق مثل أحد ذهباً ما بلغ مدٌ “ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *El-Mucemü'l-Evsat* (thk. Mahmûd el-Tahhân), Riyad 1995, VII, 292 (hadîs no: 6563.) “عن عائشة قال رسول الله لا تسبوا اصحابي لعن الله من سب عن ابي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لاتسبوا “ Taberânî, *Evsat*, V, 387 (hadîs no: 4768.) “*اصحابي*” Taberânî, *Evsat*, I, 393 (hadîs no: 691.) “لعن الله من سب أصحابي” Hindî, Alâuddin Ali el-Müttakî b. Hüsamüddîn, *Kenzü'l Ummâl fi Süneni'l Akvâli ve'l Efâl (I-XVI)*, Beyrut, 1975, (hadîs no: 32474) XI, 530. “حدثنا عبد الرحمن بن الحسين الصابوني قال حدثنا علي بن سهل المدائني قال حدثنا ابو عاصم الضحاك بن مخلد عن بن جريج عن عطاء عن عائشة قالت قال حدثنا محمد بن نصر ثنا عبد الحميد بن عاصم الجرجاني ثنا عبد الله بن سيف ثنا مالك بن مغول عن عطاء عن عبد الله بن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال لعن الله من سب أصحابي لم يرو هذا الحديث عن مالك بن مغول إلا عبد الله بن سيف تفرد به كل الناس يرجوا النجاة يوم القيامة إلا من سب “ (7011.) Taberânî, *Evsat*, VIII, 10. “عبد الحميد بن عاصم نقل القاري عن ابن تيمية أنه كذب موضوع ، ثم “ (32539) Hindî, XI, 542 (had. no: 32539) “*اصحابي* فان أهل الموقف يلعنونهم قال وقد يوجه إن صح بانه ذنب عظيم تعلق به حق الأصحاب ، بل وحق سيد الأحاب ثم قال وقد كتبت في المسألة رسالة مستقلة ولا يبعد أن يكون المعنى سب أصحابي ذنب لا يغتفر ، أي لا يسامح لحديث من سب أصحابي فاضربوه ومن سبني فاقتلوه” Aclûnî, İsmâil b. Muhammed el Cerrâhî, *Keşfu'l Hafâ ve Müzîlü'l İlbâs*, Beyrut h.1351, 444. (had. No:1445) “لعن الله من سب أصحابي” Münâvî, Şemsüddin Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l Kadîr* (thk. Hamdi ed-Demirdaş Muhammed), Suûdî Arabistan, 1998, X, 5003 (hadîs no:7278).

¹⁰⁷⁴ NP., v.80a-b; CB., v.71b. (Hadîs iki nüshada da: “المسلم من سلم المسكون من نساءه” şeklinde hatalı yazılmıştır, doğrusu kaydedildi.) *Hadîsin meâlî: “Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden selamette olduğu kişidir, mümin ise komşusuna emniyet verendir.”*

¹⁰⁷⁵ Bkz. “أخبرنا محمد بن عبد الله بن يزيد عن سفيان عن داود بن أبي خالد عن الشعبي وأخبرنا يوسف بن عيسى قال أنبا الفضل : المسلم من سلم بن موسى قال أنبا إسماعيل عن عامر عن عبد الله بن عمرو قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول : المسلم من سلم حدثنا حسن الخلواني وعبد بن حميد جميعاً عن أبي عاصم - قال عبد أنباناً أبو عاصم - عن ابن جريج أنه سمع أنبا الزبير . (214.) Muslim, “يقول سمعت جابرًا يقول سمعت النبي -صلى الله عليه وسلم- يقول « المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده .» حدثنا قتيبة حدثنا الليث عن ابن عجلان عن القعقاع بن حكيم عن أبي صالح عن أبي هريرة : قال “ (I, 39) “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمؤمن من أمنه الناس على دمانهم وأموالهم حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا يحيى بن سعيد عن إسماعيل قال أخبرني “ (V, 17.) (V, 17.) Tirmizî, *İman*, bab 12. had no: 2627. “عمر قال : جاء رجل إلى عبد الله بن عمرو وعنده القوم فتخطى إليه فمنعوه فقال دعوه فأتى حتى جلس عنده فقال أخبرني بشيء حفظته من رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول المسلم من سلم المسلمون من لسانه وحفظته من رسول الله صلى الله عليه وسلم ، أنه قال في حجة الوداع : هذا يوم حرام ، وتبلى حرام ، فدمائكم وأموالكم وأعراضكم عليكم حرام ، مثل هذا اليوم وهذه البلدة إلى يوم تلقونه ، وحتى دفعتها مسلمًا مسلمًا يريد بها سوءًا حرامًا ، وسأخبركم من المسلم ، من سلم المسلمون من لسانه ويده، والمؤمن من أمنه الناس على أموالهم وأنفسهم ، والمهاجر من هجر الخطايا والذنوب ، والمجاهد من حدثنا أبو بكر بن إسحاق و أبو بكر بن سلمان “ (3752.) (no: 3752.) *Bezzar, Müsned*, IX, 206. “جاهد نفسه في طاعة الله. الفقيهان قالا : ثنا عبيد بن شريك ثنا يحيى بن بكير ثنا الليث حدثني محمد بن عجلان عن القعقاع بن حكيم عن أبي صالح عن أبي

مثل أصحابي كالنجوم بأيهم “ Hadîs 17: Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sahabîleri ile ilgili:

اقتديتم إهتديتم ولا يشتموا اصحابي الاول من شتمهم أو ذكرهم بالسوء فعليه لعنة الله و الملكة والناس
1095 hadîsinin çeşitli kaynaklarda farklı rivayet leri bulunmaktadır. 1094”أجمعين

مثل أهل بيتي كمثل سفينة نوح من ركب فيها “ Hadîs 18: Ehl-i Beyt hakkında nakledilen:

1097 hadîsi de bir çok hadîs kitabında zikredilmektedir. 1096”نجا ويخلف عنها غرق

عَنْ أَبِي رَافِعٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، قَالَ : بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلِيًّا أَمِيرًا عَلَى النَّبِيِّينَ ، وَخَرَجَ مَعَهُ رَجُلٌ مِنْ أَسْلَمَ ، يُقَالُ لَهُ : عَمْرُو بْنُ شَاسٍ ، فَرَجَعَ وَهُوَ يَذُمُّ عَلِيًّا وَيَشْكُوهُ ، فَبِعَثَ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَقَالَ : أَخْبَرْنَا عَمْرُو هَلْ رَأَيْتَ مَنْ عَلِيٍّ جُورًا فِي حُكْمِهِ أَوْ أَثَرَةً فِي سَمِّهِ ؟ قَالَ : اللَّهُمَّ لَا ، فَعَلَامَ تَقُولُ مَا بَيِّنْتَنِي ؟ قَالَ : بُغْضُهُ لَا أَمْلِكُهُ ، قَالَ : فَغَضِبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى عَرَفَ ذَلِكَ فِي وَجْهِهِ ، وَقَالَ : مَنْ أَبْغَضَنِي فَقَدْ أَبْغَضَنِي ، وَمَنْ أَبْغَضَنِي فَقَدْ أَبْغَضَنِي اللَّهُ ، وَمَنْ أَحْبَبَنِي فَقَدْ أَحْبَبَنِي ، مَنْ حَسَدَ عَلِيًّا فَقَدْ حَسَدَنِي وَمَنْ حَسَدَنِي فَقَدْ كَفَرَ . ” ابن “ . Bezzâr, IX, 323. (had. no: 3874). ” إذا عد الصالحون فانت باني بكر، وإذا عد المجاهدون فانت بعمر “ . Hindî, XI, 626. (had. no: 33050). ” مردويه - عن أنس بن الخطاب، عمر معي حيث حللت وأنا مع عمر حيث حل، ومن أحب عمر فقد أحبني ومن أبغض عمر فقد أبغضني . ” - عن ابن Hindî, XI, 571. (had. no: 32700).

1094 NP., v.113a; CB., v.100b. Hadîsin meâli: “Ashabımın misali gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarmanız hidâyete erersiniz. İlk ashabıma sövmesinler, kim olara söver ya da kötülükle onları anarsa Allah’ın, meleklarının ve bütün insanların laneti onların üstüne olsun.”

1095 Bkz. سعيد بن المسيب - رحمه الله - : أن عمر بن الخطاب قال : سمعت رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقول : « سألته ربي » عن اختلاف أصحابي من بعدي ؟ فأوحى إليّ : يا محمد ، إن أصحابك عندي بمنزلة النجوم في السماء، بعضها أقوى من بعض ، ولكل نور ، فمن أخذ بشيء مما هم عليه من اختلافهم فهو عندي على هدى . « . قال : وقال رسول الله - صلى الله عليه وسلم - : « مثل أصحابي مثل النجوم من اقتدى بشيء منها اهتدى » . Kuzâi, Ebû الحسين بن الحسن ثنا بن المبارك ثنا بن أحمد السرخسي ثنا محمد بن معاذ أبنا : « . Selâme es-Selâfi, Müsnedü’s-Şihab (thk. Hamdi Abdülmeccid), Beyrut, 1986, II, 275 (hadîs no: 1346). « . Hindî, XI, 531. (hadîs no: 32476). « . Hindî, XI, 537. (hadîs no: 32510).

1096 NP., v.137a. Hadîsin meâli: “Ehl-i Beytimin misali Nuh’un gemisi gibidir. Kim ona binirse kurtulur, kim de geride kalırsa boğulur.”

1097 Bkz. حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ ، وَالْجَرَّاحُ بْنُ مَخْلَدٍ ، وَمُحَمَّدُ بْنُ مَعْمَرٍ وَاللَّفْظُ لِعَمْرُو قَالُوا : حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ أَبِرَاهِيمَ ، قَالَ : حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ أَبِي جَعْفَرٍ ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ زَيْدٍ ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَ فِيهَا نَجَا ، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ ، وَمَنْ قَاتَلَنَا فِي آخِرِ الزَّمَانِ ، كَانَ كَمَنْ قَاتَلَ مَعَ أَخْبَرْنَا مَيْمُونُ بْنُ إِسْحَاقَ الْهَاشِمِيُّ ثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ ثَنَا يُونُسُ بْنُ بَكِيرٍ . “ . Bezzâr, IX, 343 (had. no: 3900). ” الدجال. ثنا المفضل بن صالح عن أبي إسحاق عن حنش الكناني قال : سمعت أبا ذر يقول وهو أخذ بباب الكعبة : يا أيها الناس من عرفني فأتنا من عرفتم ومن أنكروني فأتنا أبو ذر سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول : مثل أهل بيتي مثل سفينة نوح من ركبها نجا حدثنا محمد بن عبد العزيز بن ربيعة الكلابي أبو مليل . “ . Hakim, IV, 1240 (hadîs no: 3312). ” الكوفي حدثنا أبي حدثنا عبد الرحمن بن أبي حماد المقرئ عن أبي سلمة الصانع عن عطية عن أبي سعيد الخدري : سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم يقول إنما مثل أهل بيتي فيكم كمثل سفينة نوح من ركبها نجا ومن تخلف عنها غرق وإنما مثل أهل بيتي فيكم مثل باب حطة في بني إسرائيل من دخله غفر له لم يروه عن أبي سلمة إلا بن أبي حماد تفرد به عبد العزيز بن محمد حدثنا علي بن عبد العزيز حدثنا مسلم بن إبراهيم ثنا الحسن بن . “ . Taberâni, Er-Ravdu’ d-Dâni İle’ l-Mucemu’s-Sağir li’ t-Taberâni (thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hac Emrîr), Beyrut 1985, II, 84-85 (had. no: 825). “ . Taberâni, Mucemu’ l-Kebîr, III, 46. (had. no: 2638). أنا محمد بن الحسين النيسابوري أنا القاضي أبو طاهر نا محمد نا عثمان هو بن أبي سويد نا مسلم بن إبراهيم نا الحسن بن أبي جعفر عن علي بن زيد عن سعيد بن المسيب عن أبي ذر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إن أهل بيتي مثل سفينة نوح من عن عباد بن عبد الله . “ . Kuzâi, Müsnedü’s-Şihab, II, 274 (had. no: 1345). ” ركب فيها نجا ومن تخلف عنها غرق الأسدي قال : ” بينا أنا عند علي بن أبي طالب رضي الله عنه في الرحبة إذ أتاه رجل فسأله عن هذه الآية {أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْتَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدًا مِنْهُ} فقال: ما من رجل من قريش جرت عليه المواصي إلا قد نزلت فيه طائفة من القرآن، والله والله لأن يكونوا يعلموا ما سبق لنا أهل البيت على لسان النبي الأمي صلى الله عليه وسلم أحب إلي من أن يكون لي ملء هذه الرحبة ذهبًا وفضة،

Hadisi 21: “Nebî (s.a.v.) şöyle buyurur: “¹¹⁰⁶”أحاسد نادم وخالد في العقوبة“ şeklindeki rivayet, muttali olduğumuz kadarıyla kaynaklarda aynı şekliyle bulunmamaktadır. Fakat hasetle ilgili nakledilmiş farklı rivayetler bulmak mümkündür.¹¹⁰⁷

Hadîs 22: Eserde zikredilen, “¹¹⁰⁸”لابيتوا على سطح ليس بمحوظ“ cümlesi de, müracaat ettiğimiz hadis kaynaklarında hadîs olarak nakledilmemiştir.

Hadîs 23: Duhâ sûresi 9. ayetin tefsirinde İmam Bâkır’dan nakledilen: “Nebî (s.a.v.) bir yetim gördüğü zaman, ‘ اللهم ارحم اولاد الذين يصيرون ¹¹⁰⁹ أيتاما بعدي وارحم من اواهم و ‘ الهمم الطفهم ’ derdi.”¹¹¹⁰ Cümlesi ile ilgili de herhangi bir rivayete rastlayamadık.

Hadîs 24: Yine eserde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ağladığını, Allah’ın, Eğer ağlaman ümmetin için ise ümmetini sana bağışladım, diye vahiy gönderdiğini anlatan ¹¹¹¹ kısım ile ilgili, hadîs kaynaklarında bir şey bulamadık.

مَنْصُوبَتَانِ وَهُوَ يَقُولُ «أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ وَأَعُوذُ بِمَعَاذِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ لَا أَحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ» Ebû Dâvud, *Salât*, 150/no. 875. (II, 10).

¹¹⁰³ حدثنا محمد بن عبد الله بن المبارك ونصير بن الفرج واللفظ له قال حدثنا أبو أسامة عن عبيد الله عن محمد بن يحيى بن حبان عن الأعرج عن أبي هريرة عن عائشة قالت فقدت النبي صلى الله عليه وسلم ذات ليلة فجعلت أطلبه بيدي فوقت يدي على قدميه وهما منصوبتان وهو ساجد يقول أعوذ برضاك من سخطك وبمعافاتك من عقوبتك وأعوذ بك منك لا أحصى ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك” Nesâî, *Tahâret*, (103/no.158).

¹¹⁰⁴ حدثنا أبو عمر حفص بن عمر . حدثنا بهز بن أسد . حدثنا حماد بن سلمة . حدثني هشام بن عمرو الفزاري عن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام المخزومي عن علي بن أبي طالب : أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقول في آخر الوتر (اللهم إني أعوذ برضاك من سخطك . وأعوذ بمعافاتك من عقوبتك . وأعوذ بك منك . لا أحصى ثناء عليك . أنت كما أثنيت على نفسك) İbn Mâce, *Sünen, Kitâbu'l Mesâcid ve'l-Cemâât*, (Bâbu ma câe fi'l-vitri ahiri'l-leyl) 117/1179.

¹¹⁰⁵ حدثنا الأنصاري حدثنا معن حدثنا مالك عن يحيى بن سعيد عن محمد بن إبراهيم التيمي أن عائشة قالت : كنت قائمة إلى جنب رسول الله صلى الله عليه وسلم ففقدته من الليل فلمسته فوقعت يدي على قدميه وهو ساجد وهو يقول : أعوذ برضاك من سخطك ”وبمعافاتك من عقوبتك لا أحصى ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك” Tirmizî, *Kitâbu'd-Daavât*, bab.76/3493. (V, 524.).

¹¹⁰⁶ NP., v.152a-b. Hadîsin meâli: “*Hasetçi pişman ve ceza içinde ebedi kalandır.*”

¹¹⁰⁷ Bkz “ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ صَلَاحِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ» حَدَّثَنَا هَرُونَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحَمَلِيُّ وَأَحْمَدُ بْنُ الْأَزْهَرِ قَالَا حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَيسَى عَنْ أَبِي عَيسَى الْحَنَاطِيُّ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : «كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ . وَالصَّدَقَةُ تَطْفِئُ الخَطِيئَةَ كَمَا تَطْفِئُ المَاءُ النَّارَ . وَالصَّلَاةُ نُورٌ للمؤمن . وَالصِّيَامُ جَنَّةٌ مِنَ النَّارِ» عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - « - . «إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ . فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ» - أَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ فِيهِ عَنِ عَيسَى بْنِ أَبِي عَيسَى الْحَنَاطِيِّ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : «كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ . وَالصَّدَقَةُ تَطْفِئُ الخَطِيئَةَ كَمَا تَطْفِئُ المَاءُ النَّارَ . وَالصَّلَاةُ نُورٌ للمؤمن . وَالصِّيَامُ جَنَّةٌ مِنَ النَّارِ» Hindî, XVI, 27. (had. no: 43789). “منها هذه الأمة: الحسد والظن الذنوب، وذكر الموت صدقة، وذكر النار من الجهاد، الجنة ترك الحسد، والندامة من الذنوب التوبة الصادقة.” الديلمي - عن ليس من خلق المؤمن التملق ولا الحسد إلا في طلب العلم. “عد، هب” عن “ Hindî, XV, 918. (had. no: 43854). “معاذ كل بني آدم حسود وبعض الناس في الحسد أفضل من بعض، ولا يضر حاسدا” Hindî, X, 180. (had. no: 28937). “الحسد يأكل الحسنات كما” Hindî, III, 463. (had. no:7447). “تاكل النار الحطب، والصدقة تطفى الخطيئة كما يطفى الماء النار، والصلاة نور المؤمن، والصيام جنة من النار” Hindî, III, 461. (had. no: 7438).

¹¹⁰⁸ NP., v.95b-96a; CB., v.85a-b. Hadîsin meâli: “*Korunaksız yerde gece uyumayın.*”

¹¹⁰⁹ Bu kelime NP.’de “يصيرون” şeklindedir. CB.’de ise noktasızdır. Aslı yukarıdaki gibi olmalıdır.

¹¹¹⁰ NP., v.134b-135a; CB., v.120a. Hadîsin meâli: “*Allah’ım benden sonra yetim kalacak evlatlarımıza rahmet et, onları koruyup lütufla muamele edenlere de rahmet et.*”

Hadîs 25: Metinde geçen ve hadîs olarak nakledilen: “ ليس منا من لم يحاسب نفسه في ”¹¹¹² cümlesine de her hangi bir kaynakta rastlanmamıştır.

Hadîs 26: “Denilmiştir ki: Nebî (s.a.v.) günlerden bir gün yaygısının üzerinde, şiddetli hüznle ümmetine ve ömürlerinin kısalığına ağlıyordu...”¹¹¹³ şeklinde devam eden rivayete de hadîs literatüründe rastlamadık. Nakledilen rivayetin devamı Kadir Gecesi’nin fazileti ile ilgilidir. Kadir Gecesi’nin fazilet ve değeri ile ilgili ise, hadîs kaynaklarında; “ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من يقوم ليلة القدر إيماناً واحتساباً غفر الله ما تقدم من ذنبه ”¹¹¹⁴ ve benzeri oldukça fazla rivayet vardır

8. Hz. Ali’den Nakledilen Tefsirler ve Vecîz Sözler

Eserin çeşitli yerlerinde Hz. Ali’den açıklamalar ve vecîz sözler rivayet edilmiştir. Bu rivayetler bazen “Ali”, bazen “Murtazâ” bazen “Ali b. Ebî Tâlib”, bir kere de “Emîrû’l-Müminîn” der ki, diye yapılmıştır. Hz. Ali’nin ismi ile beraber daima “aleyhisselam” anlamındaki “ع” rumuzu zikredilmiştir. Eserde geçen 16 rivayet sırasıyla şunlardır:

8. 1: Fâtiha Sûresi’nin “مالك يوم الدين” tefsirinde: Nefislerin mükâfatı cennet, ehli kalp olanların mükâfatı Allah’ın ünsiyeti, âriflerin mükâfatı ise Allah’ın rızası ve onlara olan sevgisidir.¹¹¹⁵

8. 2: Bakara Sûresi 200. ayetteki¹¹¹⁶ “zikretme” kavramı ile ilgili olarak: “Zikir: halkın zikri, hasların zikri ve velîlerin zikridir. Halkın zikri karınları (mideleri) ve hevesleri, havassın zikri akibetleri, velîlerin zikri ise Rab’lerine olan kullukları içindir.”¹¹¹⁷

¹¹¹¹ NP., v.94a-b; CB., 84a.

¹¹¹² NP., v.74b; CB., v.66b. Hadîsin meâli: “Nefsini her gün muhasebeden geçirmeyen bizden değildir. Eğer iyilik görse Allah’a hamdeder ve çoğaltmaya çalışır, günah görse Allah’tan af diler ve O’na tevbe eder.”

¹¹¹³ NP., v.139b.

¹¹¹⁴ Buhârî, İman, 24.

¹¹¹⁵ NP., v.3b.

¹¹¹⁶ Bakara, 2/200: “Hac ibadetini bitirince atalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli anıyla Allah’ı zikredin...”

¹¹¹⁷ NP., v.13a.

8. 3: “ Bakara Sûresi 210.¹¹¹⁸ ayeti tefsirinde: “Ali b. Ebî Talib der ki: Mekke ehli, Resûlullah’ın onlara keramet gölgeleri ve peygamberlik bulutları içinde gelmesini ve Kâdir olan Allah’ın kudreti altında kainata hükmedip, her şeyi düzeltmesini bekliyorlardı.”¹¹¹⁹

8. 4: Âl-i İmrân Sûresi 18. ayetin¹¹²⁰ tefsirinde: “Ali (a.s.) der ki: Allah, İnsanlar (halk) O’nun şehadetinde sağlam olsun diye delilini gösteriyor. Bu şehadetteki hikmet, Allah’ın bu şehadetle şahitlerin önderi (imam) olmasıdır. Kim Allah’ın önderliği ile O’nun şehadetine uyarsa, dünyada velayet ehlerinden ilim sahibi (أولى العلم), ahirette ise O’na yakın, O’nun yakınlığında emîn ve O’na kavuşanlardan olur.”¹¹²¹

8. 5: Âl-i İmrân Sûresi 106. ayetin¹¹²² tefsirinde: “Murtazâ (a.s.) der ki: O gün, Sultanların Allah’ın istekleri sahasında ve O’nun evinde oturdukları; raiyyetin ise hevâ için olan isteklerinin ve hevâî hallerin kesildiği gündür. Mevlâ onların aralarındaki dostluğu kaldırır, O’ndan başka mercî bulamazlar. Çünkü Şanlı ve Yüce olan Allah, onları şekâvet ve cefâ sahasına sokmuştur.”¹¹²³

8. 6: Mâide Sûresindeki abdest ayetiyle¹¹²⁴ ilgili, “Ali b. Ebî Tâlib (a.s.) der ki: Bu dört organın¹¹²⁵ yıkanmasındaki hikmet Allah’ın bu dördü ile bizi şerefliendirmesidir.¹¹²⁶ O’nu görmek yüzü O’na çevirmekle olur, verdiği nimet el ile alınır, yürüyerek O’nun ziyaretine (gidilir), secde O’nun rüyetine yükseltir.¹¹²⁷ Bize bunların yıkanmasını onların ubudiyete hak kazanması ve O’nu görmek için temiz¹¹²⁸ olmaları için emretmiştir.”¹¹²⁹

¹¹¹⁸ Bakara, 2/210: “Onlar, ille buluttan gölgeler içinde Allah’ın ve meleklerinin gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Halbuki bütün işler tekrar Allah’a döndürülüp götürülecektir.”

¹¹¹⁹ NP., v.13b.

¹¹²⁰ Âl-i İmrân, 3/18: “Allah kendisinden başka ilah olmadığına şahittir. Melekler ve ilah sahipleri de adaletle şahittir ki (O’ndan başka ilah yoktur) O Azizdir Hakîmdir.”

¹¹²¹ NP., v.20b.

¹¹²² Âl-i İmrân 3/106: “Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı günü (düşünün). Yüzleri kararanlara: inanmanızdan sonra kafırmi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı! (denir)”

¹¹²³ NP., v.23b; CB., v.22a.

¹¹²⁴ Mâide, 5/6: “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı meshedip, topuklarınıza kadar ayaklarınızı da (yıkayın)...”

¹¹²⁵ “الاعضاء” organlar” kelimesindeki ض harfî, CB. nüshasında üzerindeki nokta ile mürekkep taşması sonucu birleşmiş ve ط gibi görüldüğü için bu NP.’ye “الاعضاء” şeklinde geçirilmiştir.

¹¹²⁶ CB.’de “فحشرفنا” NP.’de “فحشرفنا” şeklinde kaydedilmiştir. CB.’deki doğrudur.

¹¹²⁷ İki nüshada da “رفعت” şeklinde yazılan kelime muhtemelen “رفع” olacaktır.

¹¹²⁸ “طهارة” kelimesinin son iki harfî NP.’de yazılmamıştır.

¹¹²⁹ NP., v.37b-38a; CB., v.35b.

8. 7: A'raf Sûresi 172. ayetin¹¹³⁰ tefsirinde: “Ali (a.s.) demiştir ki: Mustafâ (s.a.v.) nurdu, Allah O’nu ikram ve yakınlık menziline, diğer peygamberler ve velîleri de O’nun ziyafet sofrasında ağırlar, sonra da, ‘size ziyafet çeken ben değil miyim’ der. Onlar ‘evet’ deyince, Mevlâ onlara: ‘Şahit olun, kim benim ziyafetimden yer ve payını alırsa, ona bütün günahlar haram kılınmıştır’ diye hitap eder”¹¹³¹

8. 8: Tevbe Sûresi 119. ayetin¹¹³² tefsirinde: “Ali b. Ebî Tâlib doğrular üçtür der: Allah’ı tanımak velayetin doğruluğu, Allah sevgisi kulluğun doğruluğu, Resûlullah sevgisi ise hürmetin doğruluğudur. Allah’ı tanımaya çalışmakta vefâlı olan veli; O’nun indinde kulluğu doğru olan hür; Resûlullah’ı, hürmetini bilerek seven ise Muhsin olur. ‘المولى لا يضيع أجر المحسنين’ Mevlâ ise Muhsinlerin sevaplarını zayi etmez.”¹¹³³

8. 9: Ra’d Sûresi 39. ayet¹¹³⁴ ile ilgili: “Ali (a.s.) der ki: Onlar günahlarından tevbe ettikleri ve Mevlâyı, O’nun dışındaki herşeye tercih ettikleri zaman; Allah levh-i mahfûzdan dilediği günahlarını siler ve orada sadece yaptıkları itaati (sevapları) bırakır. O, hükmüne bizzat şahittir ve kullarına meşfeti ve kudreti ile hükmeder.”^{1135,1136}

8. 10: İsrâ Sûresi 107. ayetin¹¹³⁷ “ إن الذين أتوا العلم ” Kendilerine ilim verilenler” kısmı sadedinde Hz. Ali’den şunlar rivayet edilir: “Ali b. Ebî Tâlib (a.s.) demiştir ki: Kim Allah’ı, mânasız bir isim bilirse kâfirdir. Kim Allah’ı isim ve mâna olarak bilirse bir yerine iki ilah bilmiş olur. Kim Allah’ı onunla ilgili haberlerle tanırsa gaybî olarak tanımış olur.¹¹³⁸ Kim Allah’ı evhamla tanırsa, evham onu Allah’tan başka şeylere götürür. Kim de Allah’ı, manasını tahkik ederek tanırsa işte o hakkıyla ârifdir, Allah’ı hem kendisiyle hem de O’nun dışındaki her şeyle tanır.”¹¹³⁹

¹¹³⁰ A'raf, 7/172: “Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabb’in Âdem oğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabb’iniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.”

¹¹³¹ NP., v.52b; CB., v.48a.

¹¹³² Tevbe, 9/119: “Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve doğrularla beraber olun.”

¹¹³³ NP., v.57b; CB., v.52b.

¹¹³⁴ Ra’d, 13/39: “Allah dilediğini siler, (dilediğini) bırakır. Ana kitap O’nun yanındadır.”

¹¹³⁵ NP.’de “حکم” ile” şeklinde yazılan ifadenin “حکم” olması gerekir. CB’de noktasız yazılan şekil NP.’ye bu şekilde nakledilmiştir.

¹¹³⁶ NP., v.65b-66a; CB., v.59a-b.

¹¹³⁷ İsrâ, 17/107: “De ki: Siz ona ister inanın, ister inanmayın; şu bir gerçek ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere o (Kur’an) okununca, derhal yüz üstü secdeye kapanırlar.”

¹¹³⁸ CB.’de noktasız yazılan şekil NP.’de “بدل” bedel veya değiştirdi” olarak alınmıştır, halbuki mananın doğruluğu ve tercüme sıhhati açısından “بدل” delâlet, işaret eder” olması gerekir.

¹¹³⁹ NP., v.73b; CB., v.65b.

8. 11: Meryem Sûresi'nin başında bulunan “كهيعص” için, “Ali el-Murtazâ der ki: ‘س’ O’nu zikreden ârifdir. ‘س’ kendine doğru katlanmış bir harftir, nitekim ârif te Mâruf olan Allah ile beraber, O’nun marifet şua’sına doğru bükülmüştür. ‘ه’ Allah’ın hüvviyetidir, O’nun hüvviyetini yalnız ârif olan tanır.¹¹⁴⁰ ‘ع’ (عين العارف) ârif’in gözüdür, bekâsı Allah ile ve Allah’ın marifetinin dışındaki şeylerden berîdir. ‘ص’ kulluktaki doğruluktur (صدق). Bu, Allah’ın nurunda, O’nun mülküyle yetinmektir. Bu ise derecelerin en yükseği olan Mustafâ’nın derecesidir.”¹¹⁴¹

8. 12: Tâ-Hâ Sûresi 5. ayet olan “الرحمن على العرش استوى”¹¹⁴² ile ilgili: “Ali b. Ebî Tâlib Der ki: الرحمن على العرش استوى arş Rahman’la istivâ etti (düzeldi), yoksa Rahman arşa insanın oturduğu gibi oturdu demek değildir. Filan kişi Irak üzerindedir (Irak’ın valisidir), filan kişi hüküm üzerindedir (hüküm vericidir) denildiğinde; bahsedilen kişi o şeye malikse bu kudret açınsındır, yoksa o şeyin üzerinde görüldüğü için değil. Ondandır sorup şöyle dediler: ‘Ey Emîre’l Müminîn, Allah Arş’ı yarattıktan ne kadar sonra mahlukatı halketti?’ O da: ‘Allah daha sonra hardal ile dolu on sekiz bin şehir ve günde onlardan sadece bir hardal tanesi alan bir kuş yarattı. Hardalın tamamen bittiği zaman Allah diğer eşyayı yarattı.’ Emîrû’l Müminîn bu sözlerle, geçen zamanı hesaplama ve bilmenin imkansız olduğunu anlatmak istemişti.”¹¹⁴³

8. 13: Neml Sûresi 62. ayetin¹¹⁴⁴ tefsirinde “Ali el-Murtazâ (a.s.) şöyle der: Darda kalanlar (المضطر) üç türdür: Allah’ın re’fetinin ateşi ile sabreden, O’nun halvetinin¹¹⁴⁵ ateşiyle şükreden ve O’nun nuruyla ve ülfet ateşinin hararetiyle kaygılanan.¹¹⁴⁶ Bu üç sınıf, içinde buldukları hararetler ve nurların şiddetine, ancak onları yaratan ve sonra yaratmayı tekrar eden; kendine sığınarak sabretsinler diye onları nefisten, kalpten, ruhtan, dünyadan, ukbâdan ve perdeden çıkarıp nuruna indiren; onları

¹¹⁴⁰ “ي” harfinin yorumu bulunmamaktadır.

¹¹⁴¹ NP., v.76b, CB; v.68a-b.

¹¹⁴² Tâ-Hâ, 20/5: “Rahmân, Arş'a istivâ etmiştir.”

¹¹⁴³ NP., v. 78b-79a.

¹¹⁴⁴ Neml, 27/62: “(Onlarmı hayırlı yoksa) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hakimleri kılan mı? Allah’tan başka bir tanrı mı var? Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz?”

¹¹⁴⁵ NP.’de “خلفته” olan kelime CB.’de “خلوته” dir. Doğrusu ikincisidir.

¹¹⁴⁶ İki metinde de “الحازع” olarak kaydedilen ve noktasız ح ile yazılan kelime “الجازع kaygılanan, endişelenen, üzülen” olmalıdır.

ilk derecelerine döndürüp rüyet ve likâyı ikram eden Allah'a dayanarak takat getirebilirler.”¹¹⁴⁷

8. 14: Rûm Sûresi 41. ayetle¹¹⁴⁸ ilgili olarak: “Ali b. Ebî Tâlib (a.s.) ‘ظهر الفساد في البر والبحر’ ifadesini: Kalplerde ve gönüllerde fesat zuhura geldi, demiştir. Kalp ‘البر’ diye isimlendirilmiştir,¹¹⁴⁹ çünkü kalp muhabbet, marifet ve bu ikisinin askerlerinin mekanıdır. Kalbin fesadı, nurun hararete dönüşmemesi, gönlün fesadı ise Allah’ın onu marifet nurunda yakmasına karşı şükretmemesidir”¹¹⁵⁰ sözeriyle izah eder.

8. 15: Duhâ Sûresi tefsirinde: “Murtazâ (a.s.) der ki: ‘والضحى’¹¹⁵¹ Allah’ın Muhammed (s.a.v.) ümmetini yarattığı gündüzün ışıltısıdır. O, Arş’ın altında duran ve üzerinde Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed O’nun elçisidir yazan, Allah’ın nurundan bir nurdur. ‘والليل إذا سجي’¹¹⁵² ise, sonrasında levh ve kalemin yazılışı olan geceye işaretler. Allah o ikisi ile kase ediyor. Çünkü Allah, Ümmet-i Muhammed’in (s.a.v.) kıyamete kadar olacak saadetini, şehadetini, vaadinden dönme ve eğriliklerini, fazilet ve şerefine binâen bu gündüz ve bu gecede takdir etmiştir. Kıyamet günü olunca Allah Muhammed’e (s.a.v.), ‘ümmetini o ikisi ile kase ettiğim gündüz ve gecede bir araya topla’ der. Ardından ‘gündüz nurum, gece hükmüm, onlar kullarım, sen Habîb’imsin. Ey Kullarım! Nurumla beraber evime (cennet) girin, rüyetime nazar edin! Bu yurt sizin içindir ve cennetin sahibi sizin ikram ediciniz ve velîiniz olan Allah’tır. O, ne güzel Mevlâ ve ne güzel yardımcıdır’ diye hitap eder.”¹¹⁵³

8. 16: Eser’in en sonunda da Hz. Ali’den veciz bir söz ve beş beyitlik bir şiir rivayet edilir: “قال امير المؤمنين علي كرم الله وجهه صمتك عن الباطل صوم و اياستك عن الخلق صلوة”
Emîrû’l Müminîn Hz. Ali (Allah yüzünü şereflemdirsin) buyurdu ki: Bâtıl şeyleri konuşmaman oruç, mahlukattan ümidi kesmen namaz, azalarını günahattan koruman cihat, halka eziyet vermemen ise sadakadır.”¹¹⁵⁴

قال امير المؤمنين علي كرم الله وجهه

¹¹⁴⁷ NP., v.89b; CB., v.79b.

¹¹⁴⁸ Rûm, 30/41: “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler.”

¹¹⁴⁹ NP.’de “فسمي” olarak yazılan kısım CB.’de “فسمي” isimlendirildi” dir, doğrusu CB. dekidir.

¹¹⁵⁰ NP., v.93b-94a; CB., v.83a-83b.

¹¹⁵¹ Duhâ, 93/1: “Duhâ (kuşluk) vaktine andolsun”

¹¹⁵² Duhâ, 93/2: “Sükûna erdiğinde geceye yemin olsun ki”

¹¹⁵³ NP., v.132b-133a; CB., v.118b.

¹¹⁵⁴ NP., v.153b.

يا خالق الخلق يا من لا شريك له	طوبى لمن عاش بين الناس بهواكا
اني لاعجب ممن قد راى طرفا	من فرط لطفك ربي كيف ينساكا
والله لا فرحت روحي ولا انست	في الدهر ما بقيت الا بذكراكا
وكيف يانس قلب العارفين	وان دام السرور لهم الا بلقاكا
من كان يا نس بالدنيا و زهرتها	فلذتي في سواد الليل بخفاكا

“Yine Emîrû'l Müminîn Hz. Ali (Allah yüzünü şereflendirsin) der ki: Ey Mahlukatı yaratan, Ey şeriki olmayan (Allah'ım). Ne mutlu insanlar arasında senin aşkın ile yaşayanlara./ Ben çok hayret ediyorum Rabbim! Senin engin lütfunun sadece küçük bir tarafı görüldüğü halde, nasıl seni unuturlar?/ Vallâhi yaşadığım zaman boyunca benim ruhum, ancak senin zikrinle ferahlandı ve ünsiyet buldu./ Yoksa âriflerin kalpleri nasıl ünsiyet peyda eder? Onların sürurları devam ediyorsa ancak sana kavuşmaktadırlar./ Kim dünya ve cazibesıyla ünsiyet ederse kendi bilir. Benim zevkim, gece karanlığında senin ile baş başa kalmaktır.”¹¹⁵⁵

9. Hurûf-u Mukatta‘a Tahlilleri

Hurûf-u Mukatta‘a ile başlayan sûreler Kur‘ân-ı Kerîm’in en ilgi çekici sûreleridir. Nitekim bu harflerin tek başına bilinen bir manası yoktur ve herbiri adeta birer şifredir. Müfessirler bu harfleri yorumlarken tahminlerini belirtmişler, ve sonunda “Bundan muradın ne olduğunu en iyi Allah bilir” diyerek çoğunlukla yorum yapmamışlardır.

Bu kesik harflerin müteşabihattan olduğunda ittifak vardır. Kur‘ân-ı Kerîm’in 29 sûresinin başında bulunur. Bu sûrelerin 27’si Mekkî, 2’si Medenîdir. 13 hurûf-u mukatta‘a şekli oluşturulurken alfabenin 14 harfi kullanılmıştır. Mukatta‘ât bir, iki, üç, dört ve beş harften meydana gelmiştir.¹¹⁵⁶ Suyûtî konu ile ilgili: “Onlardaki sırları sadece Allah bilir” der. İbnü’l Münzir ve başkaları Şa‘bî’den sûrelerin başlangıçlarının sorulduğunu ve onun: “*Her kitabın sırrı vardır, Kur‘ân’ın sırrı ise sûrelerin başıdır*” dediğini belirtir. İbn Ebî Hâtim ve diğerleri ise Ebi’d-Duhâ tarikiyle İbn Abbas’tan “الم” hurûfunun “ *Ben Allah’ım* انا الله افضل “ için “المص” *Ben Allah’ım* انا الله اعلم “

¹¹⁵⁵ NP., v.153b-154a; CB., v.136b-137a.

¹¹⁵⁶ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, 134-135.

“açıklyorum” ve “الر” hakkında da “انا الله ارى Ben Allah’ım görürüm” açıklamalarını rivayet etmişlerdir.”¹¹⁵⁷

İbn Abbas Tefsiri’nde, “ا Allah’a ل Cebrail’e م ise Hz. Muhammed’e işaret eder” denmiştir.¹¹⁵⁸ Sâbûnî, aynı harflerle ilgili: “ا Allah, ل Latif, م Mecîd’dir. Yani “انا الله اللطيف المجيد (Ben Latîf ve Mecîd olan Allah’ım)” demektir. Tıpkı Cenâb-ı Hak’ın “الر” da “انا الله الكريم الهادي” ve “كهيعص” harflerinde “الحكيم العليم الصادق (Ben Kerîm, Hâdî, Hakîm, Âlim ve Sâdik olan Allah’ım)” buyurduğu gibi. Yine aynı şekilde ق ayetinde Onun “قاهر ve قادر” olduğuna, ن harfinde Onun “نور ve ناصر” olduğuna işaret vardır. Bunlar huruf-u mukatta’a cinsindedir ki her birisi Allah’ın isimlerinden bir isimden alınmıştır” rivayetlerini yapar.¹¹⁵⁹ Bu harflerle ilgili daha bir çok yorum yapılmıştır. Çeşitli müfessirlerin yaptığı hurûf-u mukatta’a ile ilgili yorumları bir bakımdan işâri-tasavvufî yorum kapsamına girmektedir. Çünkü yorumu yapan müfessirler, vasıtasız bir intikal ile kalplerine gelen manayı ifade etmişlerdir. İmam Cafer es-Sâdik’a isnat edilen tefsir ise, başlı başına bir işâri tefsir olduğu için, bu bakımdan oldukça zengindir. Şimdi bunlarla ilgili tefsir örneklerini inceleyelim.

9. 1: Ankebut Sûresi’nin başındaki “الم”in sadece “ا” harfi açıklanmış ve İmam Bâkır’dan şu rivayet nakledilmiştir: “ا’ tek başına duran bir harftir, şeklide tek çizgidir ve noktasızdır. Bu, Allah’ın vahid olduğuna, ortağı olmadığına işarettir.”¹¹⁶⁰

9. 2: Lokman Sûresi başındaki “الم” için İmam Cafer: “ا’ başkasına muhtaç olmadan kendi ile kâim, hükmünde adil, mülkünde malik olan demektir. ‘ل’ ve ‘م’ ise Mustafa (s.a.v.) ve ümmetidir. Mustafâ (s.a.v.) onlar üzerinde kâimdir ve ümmeti onun kaimiyeti ile hidayete, nuruyla kurtuluşa ermiş olanlardır”¹¹⁶¹ der.

9. 3: Secde Sûresi’nin başındaki ‘الم’ için: “Üç harftir ve her birinde mahz-ı hayır hazinelerinden bir hazine vardır. ‘ا’ marifet hazinesidir, içinde hidayet, valeyet, ve beşaret vardır. ‘ل’ mülk hazinesidir, içindeki üç şey ünsiyet, inâbe ve itizârdır. ‘م’ ise minnet hazinesidir ve içinde emniyet, İslam ve Rahman’a ibadet vardır. Ne zaman ki

¹¹⁵⁷ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *El-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l Hadîs, Kâhire 2006, III, 21.

¹¹⁵⁸ Ebî Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzabâdî (h.817), *Tenvîrü’l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbâs*, Mısır 1951, 3.

¹¹⁵⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Tenvîrü’l-Ezhan Min Tefsîri Rûhi’l-Beyan- İsmail Hakkı Bursevi*, Beyrut, 1988, I, 21.

¹¹⁶⁰ NP., v.91b.

¹¹⁶¹ NP., v.94b.

Allah, kullarını bu hazinelere sokarsa onları hayır arşının üzerine oturtmuş ve ihsan melekûtunda ağırlamış olur.”¹¹⁶²

9. 4: Ra'd Sûresi'nin baş tarafındaki “الم” hakkında ise, bu dört harfin dört manaya işaret ettiği söylenmiş üçü sıralanmıştır: “‘ا’ müminlerin emniyeti ve muvahhidlerin birleşmesi, ‘م’ âriflerin marifeti, ‘ر’ vâsılların recâsıdır. İman Rabb'in nuru ile bağlı; tevhid gayb perdesi ile korunaklı; marifet nurdan halatlarla onun yakınlığına doğru uzanmıştır. Recâ ise olgunluğa ermiş olanın tahâret meydanındaki iyiliğidir. Bu dört şey de aynı su ile terbiye edilmiştir. Rab onların suyudur, onların sulayıcısıdır.”¹¹⁶³

Kur'ân-ı Kerîm'de 7 sûrenin başında “حم” harfleri bulunur. Bu sûreler Mümin, Fussilet, Şûra, Zuhuf, Duhân, Câsiye ve Ahkâf sûreleridir.¹¹⁶⁴ Kur'ân'da en çok geçen hurûf-u mukatta'a “حم” harfleridir.

9. 5: Mümin Sûresi'nin tefsirinde: “Sâdık der ki: ‘ح’ müminin hilmi, ârifin hikmeti, müştakın bahçesi (ravza); ‘م’ müminin iyilikleri, muhibbin isteği ve ârifin mülküdür. Allah ‘م’i ‘ح’ya, ‘ح’yi da ‘م’e bağlayarak yüceltmış ve bu harflerle yemin etmiştir. ‘ح’ himayetin, ‘م’ ise muhabbetin hakikati içindedir. Önce ‘ح’ sonra ‘م’in gelmesi ve ikisinin birleştirilmesi, Allah'ın: ‘Her türlü halinde ben senden önceyim ve sen benim izimdesin. Ey Habîb'im eğer senden bir yanlış zuhur ederse, ben günahları affediciyim; senden hataya bir meyl olursa, ben tevbeleri kabul ederim; senden bir noksanlık ortaya çıkarsa bana aittir ve ben her türlü halde seninleyim’ demesine işarettir”¹¹⁶⁵ cümleleri aktarılır.

9. 6: Fussilet Sûresindeki “حم”in manası İmam Cafer'den: “‘ح’ ârifin Allah'tan başkasına olan muhabbetten himaye edilip korunması, ‘م’ ise İslamı tercih ederek dünyadan; Allah'a yakınlığı tercih ederek nefisten; emri tercih ederek kusurlardan ve

¹¹⁶² NP., v.95a. (‘اواصم’ şeklinde yazılan yer muhtemelen ‘اواهم’ olabileceği için tercüme ona göre yapılmıştır.)

¹¹⁶³ NP., v.64b; CB., v.58a. (Dört harf denmiş fakat “Lâm” in ne anlama geldiği belirtilmemiştir. “Muvahhidlerin birleşmesi” yorumunun “lâm” a ait olması muhtemeldir.)

¹¹⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 134-135.

¹¹⁶⁵ NP., v.105b. (‘الغيب’ diye istinsah edilen kelime CB. Nüshasında v. 93b.'de noktasız olduğu için yanlış yazıldığı anlaşılmaktadır ve mana akışına uygun olarak العيب-‘noksanlık, kusur’ şeklinde çevrilmiştir.)

sıdka vefa göstererek ahiretten geçmek için mülkün medârına işaretir”¹¹⁶⁶ rivayeti yapılır.

9. 7: Fussilet Sûresi'nin hemen ardından gelen Şûra Sûresi'nin ‘حم عسق’ hurûfuna ise daha değişik yorumlar yapılmıştır: “Sâdık der ki, ‘ح’ Habîbullah, ‘م’ ise Allah’ın Habîb’inin ümmetine verdiği nimetlerdir. ‘ع’ âriflerin kusur ve noksanları (عیوب) ve Habîb’în gözüdür (عين). ‘س’ harfinin üç dalı vardır, birincisi ubudiyet, ikincisi hürriyet, üçüncüsü ise mülk ve velayettir. ‘ق’ ârifin hevâsına ve sevgilinin nefesine karşı olan kudretleridir. Mevla ise onların üzerinde kudretiyle Kadir’dir. Onlara vefanın lezzetini tattırır, azil ve cefayı tattırması ise imkansızdır” denir.¹¹⁶⁷ Bâkır ise, “‘ح’ Mevlâ’nın haremidir, ‘م’ Allah’a hürmet için o haremde sağlamca durandır. ‘ع’ Allah’ı seven kişinin Allah’tan başkasına sığınarak işlediği kusurdur (عیب المحب). Yine ‘ع’ harfi îkan nazarı (عين اليقين), kavuşma nazarı (عين اللقا), safâ gözü (عين الصفا), tercih bakışı (عين الاختيار), ünsiyet nazarı (عين الانس), yumuşaklık ve şefkat bakışıdır (عين الرافت)” denmiştir.¹¹⁶⁸

9. 8: Zuhurf Sûresi tefsirinde: “‘ح’ Ârifin marifet kesbettiği şeylerin melekûtunu ihâta etmesine, ‘م’ ise şevk meydanında ünsiyetin rehberliği ile minnetin kabulüne işaretir. Çünkü Allah Kur’ân’ı ve hikmeti indirmiştir. Onun indirilmesi ile Allah, mahlukatı ziyafet için hazırladığı şeye davet etmiştir. Kim bu davete icâbet ederse Allah onu Kur’ân ziyafetine sokar; onu ayetin kuvvetine, ayetin gizlediği manalara, Kur’ân’a yönelme isteğine ve Kur’ân sofrasına oturmaya yöneltir. O zaman köle padişah, padişah ta evliya olur.”¹¹⁶⁹

9. 9: Duhân Sûresindeki “حم”de, “‘ح’ Dost için Allah’ın ünsiyetinin güzelliğinde¹¹⁷⁰ olan hamiyet, ‘م’ ise ârifin tevhid meydanında makamıdır”¹¹⁷¹

9. 10: Câsiye Sûresi’ndeki “حم” için: “Sâdık’a göre ‘ح’ islam’a, ‘م’ ise Allah’ın hevâ sahası üzerinde olan mülküne işaretir. Bâkır’a göre, ‘ح’ müminin Allah için olan

¹¹⁶⁶ NP., v.106b.

¹¹⁶⁷ NP., v.107a-b.

¹¹⁶⁸ NP., v.107a-b.

¹¹⁶⁹ NP., v.108b, 109a.

¹¹⁷⁰ İki nüshada da bu kısım “حما انسه” olarak imlâ edilmiştir, “جمال انسه” olması muhtemeldir.

¹¹⁷¹ NP., v.110a; CB., v.97b.

muhabbeti, iyilik ve ikramıdır. ‘م’ ise Allah’ın ünsiyet ve iyilik makamında nurunun eserleriyle olan marifetidir.”¹¹⁷²

9. 11: Ahkâf Sûresi’nde ise ‘ح’ harfi için “Mevlâ’sının muhabbeti ile dostun sevgisi, ‘م’ ise Mevlâ’sının marifeti ile ârifin mülküdür” izahı yapılmıştır.¹¹⁷³

Yukardaki örneklerde görüldüğü gibi, eserin genelinde ‘ح’ harfine Habîbullah, muhabbet, hilm, hikmet, himaye, ihâta gibi manalar verilirken, ‘م’ harfine marifet, mülk, minnet, nimet gibi anlamlar yüklenmiştir.

9. 12: Meryem Sûresi başındaki “كهيعص” harfleri için, ilk başta “Bahrü’l Ümme (Ümmetin büyük âlimi) der ki, ‘ك’ Allah’ın nebîsine kifayetidir, delili ‘ليس الله بكاف عبده’ ayetidir. ¹¹⁷⁴ ‘انك لا تهدي من احببت ولكن الله يهدي من يشاء’ ‘ه’ ayetinde dendiği gibi Allah’ın sevdiklerine hidayetidir. ¹¹⁷⁵ ‘والله يئيد بنصره من يشاء’ ‘ي’ harfinin O’nun yardım eli olduğu anlaşılır. ‘ع’ Allah’ın ilmidir, ¹¹⁷⁶ ‘عالم الغيب والشهادت’ ayeti buna işaret eder. ¹¹⁷⁷ ‘ومن اصدق من الله حديثا’ ‘ص’ ise Allah’ın doğruluğudur, bununla ilgili de Allah ¹¹⁷⁸ “بحر الامة” ifadesi ile İbn Abbas kastedilmiş olabilir. Çünkü nakledilenler İbn Abbas’tan rivayet edilen yorumlara uygundur: “İbn Abbas’tan nakledildiğine göre ‘ك Kâfi’, ‘ه Hâdî’, ‘ع Âlim’ ve ‘ص Sâdık’tır.”¹¹⁷⁹ Nâfiz Paşa Nüşhası’nda bu nakilden sonra Hz. Ali ve İmam Bâkır’ın ilgili açıklamaları ve son olarak ta İmam Cafer es-Sâdık’ın açıklamalarının kaydedilmiştir. İmam Cafer es-Sâdık’ın: “‘ك’ velayetin ikramı, ‘ه’ Allah’ın hîbesidir. İsteddiğine kız, yani dünyayı; istediğine de erkek, yani ahireti verir.”¹¹⁸⁰ İsteddiğini de akîm kılar ne dünya ne de ahirete

¹¹⁷² NP., v.110b.

¹¹⁷³ NP., v.110b-111a.

¹¹⁷⁴ Kasas, 28/56: “(Resûlüm!) Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir ve hidayete girecek olanları en iyi O bilir.”

¹¹⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/13: “...Allah dilediğini yardımcı ile destekler...”

¹¹⁷⁶ Haşr, 59/22: “(Allah) Görülmeyeni ve görüleni bilendir...” (Bu ifade Kur’an-ı Kerim’de toplam on farklı ayette daha geçmektedir.)

¹¹⁷⁷ Nisâ, 4/87: “...Söz bakımından Allah’tan daha doğru kim vardır!”

¹¹⁷⁸ NP., v. 76a-b.

¹¹⁷⁹ Fîrûzabâdî, *Tefsîrû İbn Abbâs*, 189; Suyûtî, *El-İtkân*, III, 22. (Benzer bir açıklama İmam Cafer es-Sâdık’ın öğrencisi olan Süfyan es-Sevrî’nin tefsirinde de görülür, ona göre كهيعص harflerinin manası: =Kebîr, Hâd, Emîn, Azîz ve Sâdık’tır. Bkz. Süfyan es-Sevrî, *Tefsîru Süfyan es-Sevrî*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1983, 181.)

¹¹⁸⁰ Şûrâ, 42/49: “... يهب لمن يشاء اناثا و يهب لمن يشاء الذكور ... dilediğine kız çocukları, dilediğine de erkek çocukları bahşeder” ayetine atıf yapılarak izah edilmiştir.

meyli olmaz, ‘ي’ ise sultanın elidir” dediği nakledilir ve üç harfin manası verilmiş olur.”¹¹⁸¹

9. 13: “يس” harfleri hakkında: “Sâdık demiştir ki: ‘يس’ iki harftir, ‘ي’ arifin velayetini ifade eder. ‘س’ ise üç daldır. Birinci dal Allah’ın nuru, ikincisi Cebrâil’in nuru, üçüncüsü ise Mustafa (s.a.v.)’in nurudur.”¹¹⁸²

9. 14: “طه” harfleri için yapılan açıklamada: “Peygamberlerden beşine çift isim verilmiştir. Hz. İsa’ya Mesîh, Hz. Yunus’a Zünnûn, Hz. Yakûb’a İsrâil, Hz. İlyas’a Zü’lkifl ve Hz. Muhammed’e (s.a.v.) Ahmed. Her peygamberin iki ismi varken Allah peygamberimize kinaye ile iki isim de fazladan vermiştir. Biri Tâhâ ‘طه’ ikincisi ise ‘يس’ Yâsîn’dir. Bundaki hikmet peygamberimizin diğer peygamberlere olan üstünlüğünü vurgulamaktır. ‘طه’: ‘Ey kalbi Allah’tan başka her şeyden arınmış olan, hevesi onu Allah ile beraber kılan ve O’ndan başka hiçbir şeyi Allah’a tercih etmeyen’ demektir.”¹¹⁸³

9. 15: Şuarâ Sûresi’nin başındaki “ط” için: “Allah’ın, ortasında ışıltı olan sırrıdır. O sır ise Mustafa’dır”¹¹⁸⁴ denmiş, “س” ise açıklanmamıştır.

9. 16: Yukarıdakine benzer bir açıklama da Sâd Sûresi’nin başındaki “ص” harfi ile ilgilidir: “Sâdık der ki ‘ص’ harfi kapsamlı bir harftir ve İçinde ışıltı vardır. Bütün âlem onun kudreti ile sarılmıştır. İçindeki ışıltı Mustafa’nın muhabbetidir. Velayet ancak onun muhabbeti ile, muhabbet ise ancak O’nu tercih etmek ve O’na şevk göstermekle ayakta durur. ‘ص’ın aşağıyı işaret eden kuyruğunun, nur meydanında ümmetine yönelen, Allah’ın rahmet hazineleriyle çevrelediği ve kendi hüvviyeti ile O’nu aziz kıldığı Mustafa’ya (s.a.v.) işaret olduğunu görmez misin?”¹¹⁸⁵

Tefsir geleneğinde, Allah’ın esmasından Kâdir, Kâhir manası verilen “قی” ve Nûr, Nâsir gibi anlamlara gelen “ن”¹¹⁸⁶ harfleriyle ilgili şu açıklamalar yapılmıştır:

¹¹⁸¹ NP., v. 76b-77a.

¹¹⁸² NP., v. 99b.

¹¹⁸³ NP., v. 78a.

¹¹⁸⁴ NP., v. 88a.

¹¹⁸⁵ NP., v.101a.

¹¹⁸⁶ Suyûtî, *El-İtkân*, III, 23.

9. 17: “Allah ‘ق’ ve Kur’ân ile kasem etmiştir. ‘ق’, Resûlü Ebû’l-Kâsım (s.a.v.), Kur’ân ise O’nun şanı yüce kelimidir. ‘Kelamımı nuruma gönderdim’ anlamını ifade eder.”¹¹⁸⁷

9. 18: “‘ن’ Allah’ın Habîbi ile gizli sırrıdır. Ne kalem onu ortaya çıkarabilir ne de söz onu açıklayabilir.”¹¹⁸⁸

Böylece Kur’ân-ı Kerîm’de tek harften oluşan üç mukatta‘a’nın da açıklaması yapılmıştır. “طسم - المص - الر - طس” harfleri ile ilgili bir açıklama rivayet edilmemiştir. Fakat her bir harfî ayrı ele alırsak diğer açıklamalar sadesinde bu harflere de değinilmiş sayılır.

10. Çeşitli Kelimelerin Hurûf-u Mukatta‘a Gibi İncelenişi

Tefsir nüshamızda, bazı kelimelerin harfleri hurûf-u mukatta‘a gibi tek tek ayrılıp anlamlandırılmıştır. Bunlar: “بسم الله”, “الحمد”, “فسبحان”, “تبارك”, “الكتاب”, “جهنم”, “عصر”, “هو”, “إنا”, “الله” ve “اعوذ” kelimeleridir. Şimdi bu kelimeler hakkında yapılan açıklamaları sırasıyla görelim.

10. 1: “بسم الله” kelimesindeki “ب’ Allah’ın bekasına, ‘س’ esmasına, ‘م’ ise makamına işaretler. Bekâmı, isimlerimi ve makamımı zikredin, hatırlayın demektir.”¹¹⁸⁹

10. 2: Kur’ân-ı Kerîm’de beş sûrenin (Fâtîha- En‘âm- Kehf- Sebe- Fâtır) başında geçen “الحمد” kelimesi, Kehf Sûresi tefsirinde açıklanmıştır. “Sâdık der ki, ‘الحمد’ kelimesi beş harftir. Onların her birinde yüksek bir hikmet, latif bir işaret vardır. Birincisi ‘ا’ harfidir, Allah’ın nimetleri (الاوله) anlamındadır. ‘Siz ateşle dolu çukurun kenarındaydınız, Allah sizi oradan çekti aldı’¹¹⁹⁰ ayetinde dediği gibi nimetleriyle¹¹⁹¹ evliyasını her sıkıntıdan ve çukurun kenarından çeker alır. ‘ل’ lütuf anlamındadır, lutfuyla onlara hıfzın halavetini tattırır ve ‘وسقاهم ربههم شرابا طهورا’¹¹⁹² ayetinde dediği gibi recâ kâsesi ile onları sular. ‘ح’ O’nun hamdi ve övgüsü demektir. O, ‘شهد الله انه لا اله’

¹¹⁸⁷ NP., v.114b.

¹¹⁸⁸ NP., v.124b. (NP. nüshasında بعسرة şeklinde yazılan kelime CB. v. 110b. de aynı şekilde ama noktasızdır, cümlenin mana bütünlüğü göz önüne alındığında kelimenin يفسره olduğu anlaşılmaktadır. Tercüme ona göre yapılmıştır.)

¹¹⁸⁹ NP., v.2b.

¹¹⁹⁰ Âl-i İmran, 3/103.

¹¹⁹¹ Açıklamadan فبالاية (ve ayetle) diye kaydedilen kelimenin فبالاية (ve nimetleriyle) olduğu anlaşılıyor. Ona göre kaydedildi. (bkz. NP.v.74a; CB.v.66a.)

¹¹⁹² İnsan, 76/21: “Rab’leri onlara tertemiz bir şarap içerir”

’الا هو¹¹⁹³ ayetinde denildiği gibi, bütün mahlukatın hamdinden önce kendi kendine hamd edendir. ’م’ minnetidir. ’وحبب اليكم الايمان وزينه في قلوبكم¹¹⁹⁴ ayetinde dediği gibi minneti evliyanın kalplerini marifet nuru ile süsler. ’د’ Dârü’s-Selâm’a davetidir ’والله يدعو الى دار ’¹¹⁹⁵ ve ’ان الدين عند الله الاسلام¹¹⁹⁶ ayetlerinde olduğu gibi ’İslam dini’ anlamındadır. ’Selâm’ olan O’dur ve O’nun yurdu ’Selamet Yurdu’dur. Selamet ehli için O’nun Dârü’s-Selâm’ı (cennet) dışında hiç selamet olurmu?’¹¹⁹⁷

10. 3: Rûm Sûresi’nde geçen “فسبحان” kelimesinin İmam Bâkır’a dayandırılan tefsiri şöyledir: “’فسبحان’ beş harftir. ’ف’, arifin gönlü, ’س’ sevgilinin yükselişi, ’ب’ müminin bekası, ’ح’ dostun himayesi, ’ا’ Allah’ın ülfeti, ’ن’¹¹⁹⁸ ise Allah’ın Mustafa (s.a.v.) İle olan sırrıdır. Ârif, gönlü ile noksanlara galip olur; sevgili, yükselişi ile dünya ve ahiretten kaçır; mümin imanı ile Allah’ın kapısında durur. ’ح’ Habîb’in himayesidir, ona ancak Mustafa’nın Ehl-i Beyt’i girebilir. Çünkü Allah onları herkesten üstün ve tertemiz kılmıştır. ’ا’ Allah’ın ülfetidir, şaşkınlığın kalbini nuruna ülfet ettirir. ’ن’ O’nun sırrıdır ve sırrında üç şey vardır. Ayette ’في كتاب مكنون¹¹⁹⁹ yani Mustafâ (s.a.v.) ile gizli olan sır, dendiğini görmüyor musun? ’Sır’ Allah’ı idrâksiz ve misalsiz görünceye kadar perdenin kalkmasıdır. Bu harfler beş tane olduğu ve bütün harflerin altında¹²⁰⁰ birer hazine olduğu için, her mümine bütün harfler için ayrı birer namaz gerekir. ’ف’nin payına sabah namazı, ’س’in payına öğlen namazı, ’ب’ye ikindi, ’ح’ya akşam ve ’ا’in payına da yatsı namazı düşer. Vitir ise ’ن’ harfinin kısmetidir. ’ن’ harfinin, teşbih, ta’til ve idrâk’in reddine delil olsun diye diğer bitişik beş harften bağımsız ve tek başına durduğunu görmüyor musun?’¹²⁰¹

10. 4: Secde Sûresi’nin tefsirinde İmam Cafer es-Sâdık’a atfedilen ’الكتاب’ açıklaması şu şekildedir: “’ا’ iman hazinesidir ve içinde vefa vardır. ’ل’ İslam hazinesidir ve içinde rıza vardır. ’ك’ keramet hazinesidir ve içinde kerem ve Allah için muhabbet vardır. ’ت’ tevhid hazinesidir ve içinde iki haslet vardır; kusurlardan teberrî etmek ve hudutta istikamet. İkinci ’ا’ ülfet hazinesidir ve içinde ahdin muhafazası

¹¹⁹³ Âl-i İmran, 3/18: “Allah kendisinin, kendinden başka ilah olmayan Allah olduğuna şahadet etti.”

¹¹⁹⁴ Hucurat, 49/7: “Size imanı sevdirdi ve kalplerinizi onunla süsledi.”

¹¹⁹⁵ Yunus, 10/25: “Allah esenlik yurduna çağırıyor.”

¹¹⁹⁶ Âl-i İmran, 3/19: “Allah katında din muhakkak İslam’dır.”

¹¹⁹⁷ NP.,v.74a; CB., v.66a.

¹¹⁹⁸ Kalem Sûresi’nin başında geçen ’ن’ harfi için de aynı mana verilmiştir.

¹¹⁹⁹ Vâkı‘a, 56/78: “Korunmuş bir kitaptır.”

¹²⁰⁰ CB. nüshasında ’و تحت كل حرف’ ifadesi, NP. nüshasında ’و يجب كل حرف’ olarak yazılmıştır, biz CB. nüshasını esas aldık.

¹²⁰¹ NP. v. 93a; CB. v. 82b-83a.

vardır. ‘ب’ ise Allah’ın hayr-ı mahz (birr) hazinesidir. İçinde şüphe olmayan uzaklık ve hicran elemiyle hüzünlenezsiniz diye, Allah ‘لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ’¹²⁰² buyuruyor. Kim bu hazineler içinde olursa Allah ona rüyetini ikram edecek, kendini gösterecektir.”¹²⁰³

10. 5: Yine Secde Sûresi’nde “Cehennem” kelimesi bu şekilde incelenmiştir: “‘جَهَنَّمَ’ dört harftir; ‘ج’ ehline zâlim olan cehennem; ‘ه’ cehennem ehli için ateş; ‘ن’ cehennem ehlinin şiddetli ateşte feryad-u figanları ve ‘م’ ise oraya girenler için cehennem suyudur.”¹²⁰⁴

10. 6: Furkan ve Mülk Sûreleri’nin başında bulunan “تبارك” kelimesinin beş harfine, Mülk Sûresi’nin tefsiri yapılırken İmam Cafer es-Sâdık tarafından şu manalar verildiği nakledilmiştir: “‘ت’ Allah’tan başkasına¹²⁰⁵ ibadetten tenezzüh sırrı ile Allah’ın ârif için telkinidir. ‘ت’ harfinde İki nokta olması, ‘Biz heybet ile halktan uzak, marifet ve hizmet ile Allah’a yakınız’ hakikatına işaretler. ‘ت’ harfi ‘ب’ ile bitişiktir, çünkü kulun ikrarı ancak Rabbi ile olabilir. ‘ب’ nuruyla mülkünün bekâsı, Habîbi için nurun bekâsı ve Allah’ın mülkü ile Habîb’in bekâsıdır. ‘ب’ elif harfiyle yapışıktır, çünkü mülkün bekâsı fütüvvetin kıvamıyla, âlemin kıymeti de ancak Allah’ın ülfetiyledir. ‘ب’ harfinin noktasız bir harf olması, Allah’ın şüphesiz vahidiyetine delildir.¹²⁰⁶ ‘ب’nin noktalı olması, âlemin bekâsının ‘Bârî’ olan Allah’ın kudretiyle olduğuna delildir. ‘ر’ rahmeti, rubûbiyeti, rahmeti¹²⁰⁷ ve re’fettir. Rahmetiyle mümini, re’fetiyle ârifi, rubûbiyetiyle muhibbi, rahmetiyle saâdete erecek olanı ve fazlıyla da Habîb’i (s.a.v.) seçmiştir. ‘ك’ Allah’ın keremi ve O’nunla beraber olan sevgililerin ahvalinin keyfiyetidir. Bu harfin de noktasının olmaması Mevlâ için ta’tîl ve teşbîh’in olmamasına işaretler. Sonra Allah ‘الذِّي بِيَدِهِ الْمَلِكُ’¹²⁰⁸ der. ‘ت’ harfi ile semavatı, ‘ب’ ile arzları, ‘ر’ ile kalpleri korur. ‘ر’ bedenlerle birlikte ve ‘ك’ harfi ise ünsiyet nuruyla Allah’ın gönüllere ikramıdır. Onların hepsi Mevlâ olan Allah’ın mülküdür ve O’nun gücü her şeye yeter.”¹²⁰⁹

¹²⁰² Âl-i İmrân, 3/92: “(Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça) asla "iyi" ye eremezsiniz...”

¹²⁰³ NP., v.95a-b; CB., v.84b-85a.

¹²⁰⁴ NP., v.96a; CB., v.85b.

¹²⁰⁵ İki nüshada da ‘عبرة’ diye yazılan kelime ‘غيره’ olması gerektiğinden o şekilde kabul edilip çevrildi.

¹²⁰⁶ Elif harfi ile ilgili aynı açıklama Ankebut Sûresi’nin الم indeki elif açıklanırken de geçmişti.

¹²⁰⁷ Cümlede “rahmeti” ifadesi iki defa yazılmıştır, biri muhtemelen “rahîmiyyet” olabilir.

¹²⁰⁸ Mülk, 67/1: “Mutlak hükümlerlik elinde olan (Allah, yüceler yücesidir ve O’nun her şeye gücü yeter.)”

¹²⁰⁹ NP., v.123b-124a; CB., v.110a-b.

10. 7: Alak Sûresindeki “*اقرأ وربك الاكرم*”¹²¹⁰ ayeti tefsirinde “*كريم*” kavramı açıklanır ve İmam Cafer es-Sâdık’ın şunları söylediği rivayet olunur: “*كريم* kelimesi dört harftir. ‘*ك*’ kerametten (ikram, ihsan etmek), ‘*ر*’ rahmetten, ‘*ي*’ teyitten, ‘*م*’ ise minnettendir (hediye, ikram, cömertlik). Manası: İkramımla sizi rahmetim olan İslam’a soktum ve marifetimle sizi te’yid ettim. O halde siz de minnetimi bilin ve tanıyın, ta ki sizi rüyet ve likâ ikramlarına da dahil edeyim.”¹²¹¹

10. 8: Asr Sûresi tefsirinde: “*عصر* kelimesi ‘*ع*’, ‘*ص*’ ve ‘*ر*’ olmak üzere üç harften oluşur. ‘*ع*’ Mevlâ’nın kusursuz, nefsin kusurlu irfanına işaretler. ‘*ص*’ vahiy gönderirken Allah’ın, onu tebliğ ederken Resûlünün, gönderilen vahyin kabulünde¹²¹² de kalbin doğruluğuna işaretler. ‘*ر*’ Mevlâ’nın rubûbiyetidir, kul bu işin keyfiyetini bilemez.¹²¹³ Kul, zâhiren iman eder, kalbiyle tasdik eder, her halinde hakkı takip eder ve dünyayı isteyerek kabul etme meydanında zarara uğrayanlardan olmamak için şehevî arzularına karşı sabreder.”¹²¹⁴

10. 9: Kevser Sûresi tefsirinde “*إنا*” kelimesi şöyle açıklanır: “Birinci ‘*ا*’ vahdâniyyetin marifeti, ‘*ن*’ velayet nûnu, ikinci ‘*ا*’ ise yüce hediyelerle birlikte Rubûbiyyetin marifeti ve Ulûhiyyetin nurları ile kalbin ülfetidir.”¹²¹⁵

10. 10: İhlas Sûresi tefsirinde “*هو الله*” kelimeleri aynı üslupla izah edilir: “*هو* kelimesi ‘*ه*’ ve ‘*و*’ harflerinden oluşur. ‘*ه*’ harfi ‘*و*’ harfine bitişiktir ve iki gözü arasında perde vardır. Gözlerin biri müminin hidayeti, diğeri ise Mustafâ (s.a.v.) için Allah’ın hidayetidir. İki gözün arasına engel konulmuş olması, kulun ubûdiyeti ile Rabb’in Rubûbiyyetinin birleşmeyeceğine işaretler. Çünkü O, gökte ve yerde O’ndan başka ilah olmayan Allah’tır. ‘*ه*’ harfinin ‘*و*’ harfi ile birleşik olması, kulun kıymetinin ancak marifetullah ve Allah ile yakınlık ile olacağını gösterir. ‘*الله*’ kelimesi dört harftir; elif ‘*ا*’ iki ‘*ل*’ ve ‘*ه*’. ‘*ا*’ noktasızdır, birinci ‘*ل*’ risalete, ikinci ‘*ل*’ ubûdiyete işaret eder. Onların ‘*ه*’ harfiyle birleşik olması ise: ‘Resûl için Allah’tan vahiy almak, kullar için de O’na hizmet etmek kaçınılmazdır’ anlamı taşır. ‘*ه*’nin ortasındaki beyazlık, Mustafâ’nın (s.a.v.), kendisinden başka ilah olmayan Allah’ın nuruyla bulduğu velayete işaretler.

¹²¹⁰ Alak, 96/3: “*Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir.*”

¹²¹¹ NP., v.138b.

¹²¹² İki nüshada da ‘*صدق القاب في قلوبها*’ olan cümle mana akışına göre ‘*في قبولها صدق القلب*’ olması gerektiğinden öyle kabul edildi.

¹²¹³ “*لا يعرف العبد لهاده الامن*” cümlesinin son kısmının “*الامر*” olması daha makul görüldüğünden o şekilde tercüme edildi.

¹²¹⁴ NP., v.142b; CB., v.127a.

¹²¹⁵ NP., v.146b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir.)

Şöyle de denmiştir: ‘ه’ iki gözü olan bir harf, ‘الله’ lafzı ise dört harftir. ‘ه’nin iki gözünden biri Allah’ın ezeliyetine, ikincisi ise Allah’ın mülkünün ebediyetindeki ferdaniyetine işaret eder. Aradaki perde Rabb’in perdeli olduğunu beyan eder, akıllar O’nun ezeliyet ve ferdaniyetini fehmedemez.”¹²¹⁶

Tefsirin son kısmında ise, İmam Muhammed el-Bâkır’ın Nâs Sûresi’ndeki “أعوذ” kelimesi için yaptığı açıklama şu şekilde rivayet edilir:

10. 11: “أعوذ” kelimesi dört harftir: ‘ا’, ‘ع’, ‘و’ ve ‘ذ’. Bu sûrede (Nas Sûresi) dört şey zikredilmiştir: ‘الناس’, ‘الشيطان’, ‘الملك’ ve ‘الصدر’. ‘ا’ Melik’in mahlukatına iyilik ve ihsanına işarettir. ‘ع’ Allah’ın birliğine, insanların O’nu bilmelerine ve O’na ibadetlerine işarettir; ayrıca insanların bedenlerinden ortaya çıkan kusur ve günahlarla şımarıklıklarıdır. ‘و’ harfi Allah’ın ‘*وشاركهم في الاموال والاولاد و عدهم وما يعدهم الشيطان إلا*’¹²¹⁷ ayetinde buyurduğu üzere, şeytanın günahkârlara olan dostluğudur. Ayrıca ‘*إن*’¹²¹⁸ ayetinde beyan ettiği gibi müminlerden de onun (şeytanın) dostluğunu men etmesidir. ‘ذ’ ise el-Hannas olan Şeytan’ın, insanların kalbine günahları atmadaki etkisi, mesuliyetidir.¹²¹⁹ Şeytan boş kalmanı ister, kalbin Mevlâ’yı anmaktan ne zaman hâli kalırsa sana günahları ve isyanı fısıldar. Sen Allah’ı her andığında ve ibadet ettiğinde, şeytan başını geri çekip kaçır, zimmeti de daveti de gider. Bu Sûrenin hikmeti Allah’ın ‘*إن الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون*’¹²²⁰ ayetinde ifade ettiği gibi, ‘her türlü şiddet ve mihnette benimle beraber olun’ demek istemesidir.”¹²²¹

11. Kafiye ve Belağatlı Anlatım Örnekleri

Bu kısımda, tefsirde geçen kafiye ve belağatlı anlatım örnekleri gösterilecektir. Türkçeye tercümesi, anlatımdaki kafiye ve belağatın görülmesine engel olacağı için, verilecek örneklerin Arapça aslını yazmayı uygun gördük.

¹²¹⁶ NP., v.149b-150a.

¹²¹⁷ İsrâ, 17/64: “...mallarına, evlâtlarına ortak ol, kendilerine vaadlerde bulun. Şeytan, insanlara, aldatmadan başka bir şey vâdetmez.”

¹²¹⁸ Hicr, 15/42: “Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana uyanlar müstesna.”

¹²¹⁹ Metinde bir yere râci‘ olmayan ‘إلى’ harfi ‘الذى’ olarak kabul edilip tercüme ona göre yapıldı.

¹²²⁰ Nahl, 16/128: “Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.”

¹²²¹ NP., v.152b.

11. 1: Âl-i İmran Sûresi 142. ayetin¹²²² açıklamasında: “ قوله تعالى أم حسبتم أن تدخلوا الجنة قال ص ع الجنة دار الانفصال ولا يدخل فيها الا من صبر قبل الوصال واجتهد في السؤال وترك النوال مخافة الاخجال فحينئذ يدخل الجنة الاعمال المقسومة على الافضل ” cümleleriyle cennete götürecek amelin özellikleri anlatılırken kelime sonlarındaki “ال” harfleri kafiyeli anlatıma örnek teşkil eder.¹²²³

11. 2: Muhammed sûresi 15. ayetin açıklamasında cennetteki dört nehir dört halifeye benzetilmiş ve Hz. Ali'den bahsederken şöyle denmiştir: “ واما نهر العسل فهو على المرتضى كما قال المصطفى صلى الله عليه وسلم من أحب عليا فقد إستمسك بالعروة الوثقى فكما ان العسل شفاء الابدان فكذلك محبة على شفاء الاديان والارواح والقلوب والنفوس وكما أن العسل لا يحمّل العيوب وهو صافى فكذلك على هو ولي الله و وصى رسوله وامام الهدى ومنار السبيل الى الجنة التي أظهر الحق وكسر الأصنام بايع البيعتين وهاجر الهجرتين وصلا القبلتين وشهد بدرا وحنين ولم يكفر بالله طرفة عين ولنا فيه من الثمرات الحسنين ”¹²²⁴ Hz. Ali'nin vasıfları art arda güzel bir üslupla sıralanırken, kelime sonlarındaki “ان” ve “ين” harfleri ile ses uyumu oluşturulmuştur.

11. 3: Rahman Sûresi'nin 10. Ayeti¹²²⁵ “والأرض وضعها للأنام” ve sonrasının tefsiri şöyledir: “ والأرض وضعها للأنام قال ص ع الأرض أنفس وضعها للمنة فيها فواكهة الاسلام ونخيل التوحيد وحب المولى والريحان الذكر وخلق الكافر من صلصال كالفخار من صاصل القطيعة لاخير فيه ولا مناقب وخلق الجان من مارج من نار العدل فبأى أحوال التحجدان أحوال القدرة ومنشور الولاية تكذبان يا أهل العصيان مرج البحرين بين العبد وبين الله بحران عميقان بحر النجات وبحر الهلاك الدنيا هي دار العصيان فمن تعلق بالقران قادة الى انس الرحمن ومن تعلق بالدنيا قادة الى العزل والطغيان فأى دار يختارون يا أهل النيران لدار العزل ام لدار رؤية المنان وقى بحر النجات لؤلؤ الرضوان ومرجان الانس ولأى مناقب يختارون يا اهل الكذب و الهجران ”¹²²⁶ لبحر النجات مع حوار المنشآت بالرضوان في بحر المنة كالاعلام فبأى بساط تفتخران باخوان الشيطان Sûrenin 19. ayetindeki “بحرين” kelimesine, kurtuluş ve helak oluş denizleri anlamı yüklenirken, kelime sonlarındaki “ن” ve “ان” sesleri secili bir anlatım sağlamıştır.

11. 4: Fussilet Sûresi'ndeki “حم”in izahında da benzer bir tarz görülmektedir: “ حم قال ص ع الحاء احتماء العارف عن محبة غيره والميم مدار الملك على اربعة على الخروج من الدنيا بوفاء الإسلام ومن النفس بوفاء القرب ومن العيوب بوفاء الامر ومن العقبي بوفاء الصدق واللقاء من الرحمن العاطف على اهل الايمان والرحيم السابق لهم الى الجنان الذي فضلهم على ملامة الشيطان ويوسهم بالرضوان وأنذرهم

¹²²² Âl-i İmran, 3/142: “Yoksa Allah, içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?”

¹²²³ NP., v.25a.

¹²²⁴ NP., v.112a.

¹²²⁵ Rahman, 55/10: “Ve (Allah) yeri canlılar için yaratmıştır.”

¹²²⁶ NP., v.118a.

بالهجران فاعرض عن أهل العصيان فإن قلوبهم محجوبة عن محبة الرحمن وفرق بين المحبة والعدوان فاعلم
1227”معناه حذرا عن القطيعة والخذلان اننا عاملون بالمنة والامتنان

يثبت الله الذين “ 11. 5: İbrahim Sûresi'nin 27. ayeti¹²²⁸ tefsirinde İmam Cafer'den “ أمنوا قال ص ع يثبت الله الوالهيين في الدنيا على الاضطرار وفي الآخرة على الإفتخار وفي القبر على الإستبشار وفي النار على الفرار وفي الجنة بالإعتبار وعندالله بالقرار فطوبى لمن أقرالله في قرار ملكه و مقدار اثار صنعة (iman edenler) ”الذين أمنوا“ اytette geçen ”وكل شئ عنده بمقدار“ açıklaması nakledilir.¹²²⁹ ayette geçen ”الوالهيين“ (Allah'ın aşkıyla kendinden geçenler) anlamı verilmiş ve izah cümlesine, ”الوالهيين“ (Allah'ın aşkıyla kendinden geçenler) anlamı verilmiş ve izah yapılırken ”ار“ harfleriyle ahenk oluşturulmuştur.

11. 6: Son olarak Enbiya Sûresi 44. ayetin son kısmı olan “ أفلا يرون أنا نأتى الأرض “ أنناظرون ثلاثة من نظر الى النفس بعين “ 1230”تنقصها من أطرافها أفهم الغالبون الاحتقار يرى فيها أثار الملك الحوار ومن نظر الى الدنيا بعين الاقلال يرى فيها أثار العزل والوصال ومن نظر الى الله بعين الاجلال يرى الله على نورالوصال بنقص فيها مناقض العبودية عن الاحرار وقبل العقبي عن الابرار ومثل 1231”غيره عن اهل الافتخار وابعدهم عن ذلة البوار حتى نزلوا عندالملك الجبار

12. Başka Şahıslara İsnat İle Yapılan Tefsir

Ayetler tefsir edilirken Hz. Ali, İmam Muhammed el-Bâkır ve İmam Cafer es-Sâdık'tan yapılan ve “قال بحر الأمة“ diye belirtilen rivayetler dışında “قال بحر الأمة“ ifadesi ile İbn Abbas kastedilmiş olabilir, çünkü nakledilen bazı yorumlar İbn Abbas'tan rivayet edilen yorumlara uygundur:

12. 1: Âl-i İmran Sûresi'nde geçen “ شهد الله أنه لا إله إلا هو والملكه وأولوا العلم قائم “ 1232”بالقصط لا إله إلا هو العزيز الحكيم Rabb'imiz: قال بحر الأمة“ ayetinin tefsiri münasebetiyle: “قال بحر الأمة“ ifadesi ile İbn kendisi şahitliğine uygun olarak, bize vahdaniyetinin şahadetini öğretiyor. Şüphesiz O, kendinden önce başka ilah bulunmayan, kendinden sonra da inkâr edilmeyendir. Adalet

¹²²⁷ NP., v.106b.

¹²²⁸ İbrâhim, 14/27: “Allah Teâla sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sapaşğlam tutar. Zâlimleri ise Allah saptırır. Allah dilediğini yapar.”

¹²²⁹ NP., v.67a.

¹²³⁰ Enbiyâ, 21/44: “Oysa onlar, bizim gelip (kâfirlere ait) araziyi çevresinden eksilteceğimizi görmezler mi? Şu halde üstün gelen onlar mı?”

¹²³¹ NP., v.82a.

¹²³² Âl-i İmran, 3/18: “Allah, kendisinden başka tanrı olamdığına şahittir. Melekler ve ilim sahipleri de adaletle şahittir (ki, O'ndan başka tanrı yoktur. O), azîzdür, hakîmdir.”

sahasına kâimdir. Günahkârları O’ndan başka bağışlayıcı kimse yoktur. Din O’nun dini, izzet O’nun izzeti, hüküm O’nun hükmüdür.”¹²³³

12. 2: Meryem Sûresi başındaki “كهيعص” harfleri için “قال بحر الأمة” Allah’ın nebîsine kifayetidir, delili “اليس الله بكاف عبده” ayetidir; ‘ه’ ‘يهدى من احببت ولكن الله يهدي’ ‘ه’ ‘من يشاء والله يئيد بنصره من’ ayetinde dendiği gibi Allah’ın sevdiklerine hidayetidir; ‘ع’ demesiyle ‘ي’ harfinin O’nun yardım eli olduğu anlaşılır; ‘ع’ Allah’ın ilmidir, ‘عالم الغيب والشهادت’¹²³⁶ ayeti buna işaret eder, ‘ص’ ise Allah’ın doğruluğudur, bununla ilgili de Allah ‘ومن اصدق من الله حديثا’¹²³⁷ buyurmuştur”¹²³⁸ rivayeti yapılır. İbn Abbas Tefsiri’nde de konuyla ilgili şu rivayet vardır: “‘ك-Kâfi’, ‘ه-Hâdî’, ‘ع-Âlim’ ve ‘ص-Sâdik’ tır.”¹²³⁹

12. 3: İsrâ Sûresi 107. ayette geçen “إن الذين أوتوا العلم”¹²⁴⁰ ifadesini “تاج الأمة” şöyle açıklar: “Kendisine ilim verilenler tenzil ehli, tefsir ehli ve tevîl ehli olmak üzere üçtür. Tenzîl ehli için güven, tefsir ehli için karşılık, tevîl ehli için de huşû vardır. İlimde Râsih; Velayetin şerefi ve minnetinin kabulü ile beraber Rab’lerine secde edicidirler.”¹²⁴¹

12. 4: “قال الشيخ” ifadesi ile de, iki rivayet vardır. Birisi bir Tâ-Hâ Sûresi 121. ayet tefsiri sadedinde zikredilen: “وعصى آدم ربه فغوى”¹²⁴² Âdem ve İblis’in günahları ve daha sonra Âdem’in tevbesinin kabulü ile İblis’in kovulmasının (azil) hikmeti şudur: Âdem (a.s.) günahında bile onu müşahadededen asla uzaklaşmadı, İblis ise taatında bile müşahedeye nâil olamadı. Diğer sebebi ise, Âdem (a.s.) nehyedilen bir şeyi yaptı, İblis ise emredilene karşı geldi. Karşı gelmekle de kalmadı, Allah’ın emrine ve hükmüne karşı büyüklük tasladı. İblis kıyasın öncesinde iltibasa

¹²³³ NP., v.20a.

¹²³⁴ Kasas, 28/56: “(Resûlüm!) Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir ve hidayete girecek olanları en iyi O bilir.”

¹²³⁵ Âl-i İmrân, 3/13: “...Allah dilediğini yardımcı ile destekler...”

¹²³⁶ Haşr, 59/22: “(Allah) Görülmeyeni ve görüleni bilendir...” (Bu ifade Kur’an-ı Kerim’de toplam on farklı ayette daha geçmektedir.)

¹²³⁷ Nisâ, 4/87: “...Söz bakımından Allah’tan daha doğru kim vardır!”

¹²³⁸ NP., v.76a-b.

¹²³⁹ Fîrûzabâdî, *Tefsîrû İbn Abbâs*, 189; Suyûtî, *El-İtkân*, III, 22. (Benzer bir açıklama İmam Cafer es-Sâdik’in öğrencisi olan Süfyan es-Sevrî’nin tefsirinde de görülür, ona göre كهيعص harflerinin manası: *Kebir, Hâd, Emîn, Azîz ve Sâdik*’tir. Bkz. Süfyan es-Sevrî, *Tefsîru Süfyan es-Sevrî*, Dâru’l-Küttübî’l-İlmiyye, Beyrut 1983, 181.)

¹²⁴⁰ İsrâ, 17/107: “De ki: Siz ister inanın, ister inanmayın, O, daha önce kendilerine ilim verilenlere okunduğu zaman onlar, derhal çeneleri üstüne secdeye kapanırlar.”

¹²⁴¹ NP., v.73a.

¹²⁴² Tâ-Hâ, 20/121: “Âdem Rabb’inin buyruğuna karşı geldi de şaşırıldı.”

düşmüş, ‘Beni ateşten, onu topraktan yarattın’¹²⁴³ demiş ve iki kul arasında akli ve re’yi ile mukayese yapmıştı. Allah, unutup yaptığından dolayı Âdem’in tevbesini kabul etti ve onu bağışladı, şüphesiz ki O Gafûr ve Rahîm’dir. İblis ise kasten isyan etmişti.”¹²⁴⁴

12. 5: Tevbe Sûresi 111-118 ayetlerinin tefsiri sadedinde İmam Cafer’dan yapılan rivayetten sonra zikredilen bir cümledir: “قال الشيخ: Mümin dünyaya meyleder, daha sonra tevbe ederse, Allah tevbesini kabul eder”¹²⁴⁵

13. Sahâbe-i Kirâmdan Bahisler

Eserde, özellikle dört halîfe, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den bahsedilmiştir. Hz. Hatîce, Hz. Ayşe, Hz. Hafsâ, Zeyd b. Harîse, Ebû Zerr el-Gıfârî’ de çeşitli vesilelerle zikredilmiştir. Tefsirin bir çok yerinde Hz. Ali’ye atfen rivayetler zikredilmiştir. Özellikle kısa sûrelere yapılan tefsirlerde sahabîler, Allah’ın kalem ettiği çeşitli şeylere benzetilmiştir. Ayrıca Sahabîlerle çağdaş olan “Ebûcehil” vb. bazı isimlere de değişik yerlerde rastlanır. Sûrelerin tertip sırasına göre bunları inceleyelim.

13. 1: Âl-i İmran Sûresi’nin 195. ayetinin “...هاجروا وأخرجوا...”¹²⁴⁶ kısmının tefsirinde Sâdık der ki: “Muhacir üç kısımdır: Bazıları Allah’a hicret eder, onlar peygamberlerdir. Nasıl ki Halîl (Hz. İbrahim) ‘إني مهاجر إلى ربي’¹²⁴⁷ demişti. Bazıları Ebû Bekir ve Ömer ve diğerleri gibi Mustafâ’ya (s.a.v.) hicret edenlerdir. Onlar saâdet ve Mevlâ ashâbıdır. Onlardan bazıları da, toplum içindeki fesadı¹²⁴⁸ görmekle halktan uzaklaşıp hicret edendir. Onlar için ise, Allah katında sevabın ve vefanın en güzeli vardır, Allah onların yaptıkları amellerini zayi etmez ve onları rahmetiyle cennetlerine sokar.”¹²⁴⁹

¹²⁴³ A’raf, 7/12.

¹²⁴⁴ NP., v.81a-b.

¹²⁴⁵ NP., v.57b.

¹²⁴⁶ Âl-i İmran, 3/195: “Rab’leri onlara karşılık verdi: Ben, sizden erkek kadın, hiçbir çalışanın işini zayi etmeyeceğim. Hep birbirinizdensiniz. Göç edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda işkence edilenler, vuruşanlar ve öldürülenler...Elbette onların kötülüklerini örteceğim ve onları, altlarından ırmaklar akan cennetlere sokacağım. (yaptıklarına) Allah katından bir karşılık olarak (onlara bu nimetleri vereceğim). Karşılıkların en güzeli Allah katındadır.”

¹²⁴⁷ Ankebut, 29/26: “Muhakkak ben Rabb’ime hicret ediyorum...”

¹²⁴⁸ NP. Nüshasında “الفاد” olarak yazılan kelime, CB. Nüshasında da yine aynıdır, fakat ف ve ل harflerinin arasında dişsiz yazılan bir س olduğu anlaşılmaktadır. Manaya uygunluk açısından kelimeyi “الفساد” olarak tercüme etmeyi uygun gördük.

¹²⁴⁹ NP., v.27b; CB., v.26b.

13. 2: “Denir ki kıyamet günü kalplerin koptuğu, yüzlerin karardığı gündür. **وكل امرئ بما كسبت رهين**¹²⁵⁰ Mustafâ (s.a.v.)’den hariç bütün peygamberler ümmetlerinden kaçarlar. Hz. Muhammed (s.a.v.) ise, vukûfta (Haşir meydanında), mizanda ve sıratıta ümmetinin selametini ister. Sıratıta (**سلم سلم**) himaye et himaye et!, mîzanda (**انخ انخ**) başarılı kıl başarılı kıl!, mevkıfta ise (**الفضل الفضل**) ikram et ikram et! der. İsa (a.s.)’ı ayakta, başı öne eğik ve dilediği şey için mütehayyir görünce, ‘Ey Rûhullah bu yanındaki nedir?’ der. O da, ‘ümmetimin günahları’ diye cevaplar. Mustafâ (s.a.v.), ‘ben ümmetimin günahlarını satın aldım, sen de ümmetinin günahlarını satın al, ta ki Rabb onların cezalarını bağışlayıp serbest bıraksın’ der. İsa (a.s.) der ki: ‘Rabbim benim içimde olan cehennem korkusunu biliyor. Ben kendim için bugünün emniyetini istemezken, ümmetim için nasıl isterim?’ Mustafâ (s.a.v.) ise, ‘ben bugün Fâtımatü’z-Zehrâ’yı, Hasan el-Müctebâ’yı, Hüseyin el-Murtazâ’yı ve nefsü’l Mustafâ’yı (s.a.v.) değil ümmetimi istiyorum’ der. Bunun üzerine Rahman’ın Arş’ı ve bütün melekler ağlar. Şanı yüce Allah: **اليوم تجزى كل نفس بما كسبت لا ظلم اليوم ان الله سريع الحساب**¹²⁵¹ buyurur. Mustafâ sakalını tutarak, ‘ümmetimin benden ayrılığı için weyl olsun’ der. O zaman Rahman olan Allah merhamet ederek, ümmetinin günahkârları için ona şefaathakkı verir. **ولسوف يعطيك ربك فترضى**¹²⁵² ayeti bu durumu ifade eder.”¹²⁵³

13. 3: Tevbe Sûresi 40. ayetin¹²⁵⁴ izahında Sâdık şöyle der: “Ebû Bekir sâdıktı, Allah onu Sâdık diye isimlendirmiş; onu dünyada Mustafâ’nın (s.a.v.) ikincisi ve ona dostluğunun yardımını kılmıştı. O, Allah’ı görme isteğinde sabitti. Peygamberlerden Mevlâ’yı ilk görecek Mustafâ (s.a.v.), müminlerden Mevlâ’yı ilk görecek ise Ebû Bekir’dir. Çünkü o, iman edenlerin ilki ve Müslümanların babası ve ariflerin Rabb’inin kuludur.”¹²⁵⁵

¹²⁵⁰ Tûr, 52/21: “*Ve her kişi kazandığıyla bağlıdır.*”

¹²⁵¹ Mü’min, 40/17: “*O gün herkes yaptığığın karşılığını çeker, o günde zulüm yoktur. Muhakkak ki Allah hesapları cabucak görücüdür.*”

¹²⁵² Duhâ, 93/5: “*Rabb’in sana verecek ve sen razı olacaksın.*”

¹²⁵³ NP., v.43b-44a.

¹²⁵⁴ Tevbe, 9/40: “*Eğer siz O’na (Resûlullah’a) yardım etmazseniz (bu önemli değil); ona Allah tardım etmiştir: Hani kâfirler onu iki kişiden biri olarak (Ebû Bekir ile birlikte Mekke’den) çıkarmışlardı; hani onlar mağaradaydı; o arkadaşına, üzülme çünkü Allah bizimle beraberdir, diyordu. Bunun üzerine Allah ona (sükûnet sağlayan) emniyetini indirdi, onu sizin görmediğiniz bir ordu ile destekledi ve kâfir olanların sözünü alçalttı. Allah’ın sözü ise yücedir. Çünkü Allah üstündür, hikmet sahibidir.*”

¹²⁵⁵ NP., v.56a-b.

13. 4: Ahzap Sûresi 40. ayetin¹²⁵⁶ açıklamasında: “Yüce Allah Hz. Muhammed’i velayet ve risaletin tamamlayıcısı kıldı. Velayetine varis olması için O’na erkek çocuk vermedi. Bundaki hikmet şudur: Allah Hz. Muhammed ile davet ve hidayet makamlarını ve kendi makamını ikame etti ve velayetleri de yine onunla mühürledi. Eğer oğlu olsa ve ikrama mazhariyet bakımından O’nun gibi olmasa; bu durum Allah’ın Habîb’i için hafife alınma olurdu. Eğer velayet bakımından mükemmel bir oğlu olsa, o zaman da Hz. Muhammed’in hürmetini terk ve hakkını hafife almak olurdu. Bu hikmettedir ki: Velayetler O’nunla münevver; bedenler O’nunla hidayete ermiş; kalpler O’nunla ferahlı ve gönüller O’nun sevgisiyle yaralı olsun diye, O’nu erkek babası yapmadı. Sâdık der ki: ‘**وتخفي في نفسك**’¹²⁵⁷ benim dışımda bir şeyi seçmeyi nefsinde gizliyordun, benden başkasını bana tercih edip seçme! Muhakkak seçilme azledilmeye miras bırakılır.

Mustafâ (s.a.v.) ise gûnahtan korunmuş idi ve onun bu meselede sessizliği Allah’ın verdiği edep gereği idi. Ta ki diğer mümin kardeşleri için Allah’ın seçmiş olduğu eşleri, kimse kendisi için istemesin ve o kardeşlerini söz, nefis ve kalple mahzun etmesinler ve ancak Allah’tan korksınlar. Mustafâ (s.a.v.) için ortaya çıkan duruma gelince: Zeyd o kadınla (Hz. Zeynep) ilişkiyi kesince, Allah, Peygamberimizin kalbine vâki olana uygun olarak onu (Hz. Zeynep) ile evlendirdi. Bu Hz. Muhammed’in hüküm ve rızası ile değildi, Allah’ın vukua gelen emri idi.”¹²⁵⁸

13. 5: Muhammed Sûresi 15. ayette geçen cennetteki dört nehir dört halîfeye benzetilmiş, Hz. Ali’den bahsederken Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin de zikredilmiştir. Uzun açıklaması çalışmamızın “Ayetin Hadîsle Tefsiri” kısmında geçtiği için buraya icmalen alalım: “Denilir ki: Cennet Mustafa’ya (s.a.v.) benzer. Tıpkı Cennet gibi onda da dört nehir vardır. Su nehri Ebû Bekir’dir. Nebî (s.a.v.) şöyle demiştir: ‘Kim Ebû Bekir’i severse dinini ikame etmiştir.’ Nasıl ki dünyanın kıvamı su ile, onun gibi dinin ayakta duruşu da Ebû Bekir ile. Süt nehri Ömer’dir. Nebî onun hakkında şöyle der: ‘Kim Ömer’i severse yolunu apaçık belirlemiş olur’, nasıki çocuğun gıdası sütte, aynı şekilde İslam’ın güç ve kudreti de Ömer’dir. Şarap nehri Osman’dır. Nebî

¹²⁵⁶ Ahzâb, 33/40: “*Muhammed, sizin erkeklerinizden birinin babası değil, fakat Allah’ın Elçisi ve peygamberlerin hâtemidir. Allah her şeyi bilendir.*”

¹²⁵⁷ Metinde “**ويخفي في نفسك**” denmiştir, CB.’de ise **يخفي** kelimesinin birinci harfinde nokta konulmamıştır. Hem cümlelerin gidişatına uygun olmadığından, hem de yukarıdaki şekli ayetten me’huz olduğu için öyle yazıldı. (Ahzab, 33/37)

¹²⁵⁸ NP., v.97a; CB., v.86a.

(s.a.v.)şöyle der: ‘Kim Osman’ı severse Allah’ın nuru ile aydınlanmıştır.’ Şarabın içimi nasıl sarhoş ediyorsa, Osman’ın sevgisi de onu sevenleri bütün günahlara karşı sarhoş eder. Bir de Cennet’in şarabı nasıl safi ise, baş ağrıtmıyor rahatsızlık vermiyorsa, Osman sevgisi de dine aykırı meyiller ve bid‘alardan safi ve tertemizdir. Bal nehrine gelince, o ise Ali el-Murtazâ’dır. Nebî (s.a.v.), ‘Kim Ali’yi severse kopmaz bir zincire tutunmuştur’ buyurur. Bal nasilki bedenlerin şifasıdır, öyle de Ali sevgisi, dinlerin, ruhların, kalplerin ve nefislerin şifasıdır. Ayrıca, balın kusursuz ve safi olması gibi, Ali de: Allah’ın velîsi, Resûlullah’ın vasîsi, hidayet imamı; cennete giden yolun, hakkı açıklayan, putları kıran, iki bîatta bâyi‘ ve iki hicrette muhacir olan, iki kibleye namaz kılmış, Bedir ve Huneyn’e şahit olmuş, Allah hakkında bir göz açıp kapayıncaya değin bile asla küfre girmemiş ve bizim için onda, barış meyvesi Hasan ve Hüseyin gibi semereler olan aydınlatici fener kulesidir.¹²⁵⁹»

13. 6: Tûr Suresi’nin ilk ayetlerinin¹²⁶⁰ tefsirinde: “Sâdık der ki: ‘طور’ Allah’ın kelamı (كلام الله)¹²⁶¹, ‘كتاب’ Allah’ın dostu, ‘خليل الله’ (Hz. İbrahim), ‘مسطور’ Allah’ın peygamberleri, ‘رق منشور’ İsa b. Meryem, ‘البيت المعمور’ Fâtımatü’z-Zehrâ (a.s.), ‘السقف المرفوع’ Ali el-Murtazâ (a.s.), ‘البحر المسجور’ Muhammed Mustafâ (s.a.v.)’dir. Bunlar ile kasem etmenin hikmeti, ‘kimsenin engellemeye gücünün yetmeyeceği azap senin ümmetinden kaldırıldı, Allah azabı onlardan uzaklaştırdı’ demektir. Bu ümmet için Kur’ân-ı Kerîm’de, Allah’ın peygamberleri ile kasem ettiği bu ayetten daha ümit verici bir ayet yoktur. Bununla onlardan azabı kaldırmış ve onu kâfirlere ait kılmıştır. Böylece günah olan amelleri kıyamet gününde müminin başına patlayacak iken, Allah fazlıyla onu bertaraf eder. Azabın yakaladığı ve üzerinden rahmet ve likânın kalktığı kimseye yazıklar olsun. Bâkır da şöyle der: ‘طور’ Sıddîk, ‘كتاب مسطور’ Fâruk, ‘رق منشور’ Osman b. Affân, ‘البيت المعمور’ Ali el-Murtazâ’dır (Allah düşmanlarına cezasıyla onu muammer eylesin). ‘السقف المرفوع’ Hasan el-Müctebâ, ‘البحر المسجور’ Kerbelâ’da maktul olan Hüseyin’dir. Allah bu bütün sahabîler ve Mustafâ’nın (s.a.v.) Ehl-i Beyt’i ile, şekâvet azabının ümmetinden kaldırılacağına ve cehennem ehlini yakalayacağına kasem etmiş olur. Onlara, ‘bu sizin yalanladığınız ateştir’ derler. Onlar, dünyada Mustafâ’ya (s.a.v.)

¹²⁵⁹ NP., v.111b-112a.

¹²⁶⁰ Tûr, 52/1-7: “Tûr’a. satır satır yazılmış Kitab’a, yayılmış ince deri üzerine, Ma’mûr Eve, Yükseltilmiş tavana, Kaynatılmış denize Andolsun ki. Rabb’inin azabı mutlaka vukû bulacaktır.”

¹²⁶¹ Bu kelime Hz. Mûsa’yı ifade eden “كليم الله” olabilir.

sâhir diyenlerdir. Onlara kıyamet günü: ‘Bu sihir midir? Yahut siz mi görmüyorsunuz?’ çektiğiniz azap sizin yaptığınız amellerin karşılığıdır der.’¹²⁶²

13. 7: İnfitâr Sûresi tefsirinde “*وَإِذَا الْبِحَارُ فَجرت*”¹²⁶³ ayetinin açıklamasında: “Denizler: Şekâvet denizi, saadet denizi, yakîn denizi ve şevk denizi olmak üzere dördtür. Şekâvet denizi Bel‘âm b. Bâûra’nın üzerine yarılmıştır. Saadet denizi Ebû Bekir ve Ömer’in, yakîn denizi Ali el-Murtazâ’nın, şevk denizi ise Mustafâ Peygamber’indir (s.a.v.).”¹²⁶⁴

13. 8: Duhâ Sûresi tefsirinde “*اليتيم*” kavramı açıklanırken, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in İslam’dan önceki durumları onların İslam’dan yetimliğine benzetilmiştir: “Yetim beş vecihtir: Nefsinden ve dininden yetim olan kâfirdir, Allah onu dünya nimetleri içinde barındırır. Anne-babadan yetim olanı Müslümanların evlerinde barındırır. Ebû Bekir ve Ömer gibi İslam’a yetim olanı marifet ve tevhid şehrinde barındırır. Velayetten yetim olanı ise, Mevlâ’sı keramet menşûrunda barındırır, onlar Ümmet-i Muhammed’dir. Muhammed (s.a.v.) ise yaratılmış her şeyden, bütün kusurlardan ve hevâdan yetimdir. Rabbi O’nu rüyetinde barındırır.”¹²⁶⁵

13. 9: Leyl Sûresi’nde geçen “*فأما من أعطى واتقى*”¹²⁶⁶ ayetiyle ilgili: “Bu ayet Ebû Bekir es-Sıddîk ve Rahman’ın dostlarından ona uyanlar içindir. Kim de itaatten kaçınıp cimrilik eder, hizmetten istigna eder, akibeti de yalanlarsa, onun için zorluk, bedbahtlık ve saadetten¹²⁶⁷ azledilme emri vardır.”¹²⁶⁸ “*وسيجنبها الاتقى*”¹²⁶⁹ ayeti için de: “Sakınan, (Allah’tan korkan) üçtür: Birincisi Ebû Bekir gibi, dünyayı, ondan kopuş talakıyla boşayanlardır. İkincisi Ömer gibi, hevâyı bayın talakla boşayanlardır. Üçüncüsü ise Ali (a.s.) gibi, nefsi firkat talakıyla boşayanlardır.”¹²⁷⁰

13. 10: Tîn Sûresi tefsirinde, kalem edilen şeylerin her birisinin bir sahabîye işaret ettiği belirtilmiştir. Bu üslup başka ayetlerin açıklamalarında da görülmüştü: “Sâdik şöyle der: ‘*تين*’ Ebû Bekir, ‘*زيتون*’ Ömer, ‘*طور سينين*’ Osman, ‘*هذا البلد الأمين*’ ise Ali’dir. ‘*لقد خلقنا الإنسان*’ yani Mustafa’yı (s.a.v.), ‘*ثم رددناه أسفل سافلين*’ bundan kastedilen

¹²⁶² NP., v.115b-116a.

¹²⁶³ İnfitâr, 82/3: “*Denizler kaynaştığı (fişkirtildiği) zaman*”

¹²⁶⁴ NP., v.128a.

¹²⁶⁵ NP., v.134a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹²⁶⁶ Leyl, 92/5: “*Artık kim verir ve sakınırsa*”

¹²⁶⁷ NP.’de “*الساعة*” olan kelime CB.’de “*السعادة*” dir.

¹²⁶⁸ NP., v.131b; CB., v.117b.

¹²⁶⁹ Leyl, 92/17: “*İyiler ondan (cehennemden) uzak tutulur.*”

¹²⁷⁰ NP., v.132a; CB., v.118a.

ise Ebû Cehil'dir."¹²⁷¹ İmam Bâkır'dan ise: “‘تین’ Hasan b. Ali, ‘زيتون’ Hüseyin b. Ali, ‘طور سينين’ Ali b. Ebî Tâlib, ‘هذا البلد الأمين’ ise Fâtımatu’z-Zehrâ’dır. Allah onların fazileti, şerefi, Muhammed’in (s.a.v.) değeri ve Hasan, Hüseyin, Ali ve Fâtıma’ya olan sevgisi için onlarla kâsem etmiştir.” Yorumu nakledilir.¹²⁷²

13. 11: Kadr Sûresi'nin tefsirinde, Kadir Gecesi'nin hangi gece olduğu ile ilgili, “sahabîler” genel olarak zikredilip şu rivayet yapılmıştır: “Denilir ki, bütün sahabîler o gecenin yirmiyedinci gece olduğunda ittifak etmiştir. O gece sema ve cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır. O gecede üç şey vardır: cezadan kurtuluş, saadet ve şehadet. Kim bu gecede doğar veya ölürse sıddık, şehit ve bağışlanmış olur.”¹²⁷³

13. 12: İmam Muhammed el-Bâkır'dan rivayetle, Kevser Sûresi tefsirinde yine Muhammed Sûresi 15. ayette bahsedilen dört nehre gönderme yapılıp ve şunlar söylenir: “Bâkır der ki: Kevser iki nehirdir. Biri cennetin kapısında, ikincisi ise cennetin bahçeleri arasındadır. Cennetin kapısındaki Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin ellerindedir, o nehirden erkekler içerler. Cennet bahçeleri içinde olan ise, Hatice, Ayşe, Fâtıma ve Hafsa'nın ellerindedir. Onlar mümin kadınlardan doksan kişidir. Pınarlar ise onaltıdır, dördü Allah'ın şu sözüyle: ‘ مثل الجنة التي وعد المتقون فيها انهار من ماء غير آسن ’¹²⁷⁴ müttakîler için özeldir. Müttakîlerin kalbinde, bu nehirlerle ulaşmadan önce başka dört nehir daha vardır, bunlar: Havf nehri, recâ nehri,¹²⁷⁵ muhabbet nehri ve marifet nehridir. Bu dört diğer dörtten daha yüksektir.”¹²⁷⁶

13. 13: Son örneğimiz de Felak Sûresi tefsirinde şöyle geçmektedir: “Muhammed'in (s.a.v.) aklı ile ilgili Ebû Zerr el-Gıfârî'nin (r.a.) Hz. Ali'den (k.v.) yaptığı rivayet şöyledir: ‘Şanı yüce olan Allah, Peygamberimiz'e (s.a.v.) bin akıl vermiştir.’ Bunun mânası, Hz.Peygamber'in aklı, tüm kusurlardan sıyrılanı kadar her türlü noksan ve kusuru delip geçmiştir, demektir.”¹²⁷⁷

¹²⁷¹ NP., v.137a.

¹²⁷² NP., v.137a.

¹²⁷³ NP., v.140a.

¹²⁷⁴ Muhammed, 47/15: “Müttakîlere vaadolan cennetin durumu şöyledir: İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen süttan ırmaklar, içenlere lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır...”

¹²⁷⁵ Kelime NP.'de “رجال” olarak kaydedilmiştir, aslı “الرجا” ummak, ümit etmek” olmalıdır. CB. Nüshasında da bu şekildedir, sadece ج harfi noktasız yazılmıştır.

¹²⁷⁶ NP., v.145a-b; CB., v.129b.

¹²⁷⁷ NP., v.152a.

14. Lugavî Açıklamalar

14. 1: Zümer Sûresi'nin 22. ayeti olan “ أفمن شرح الله صدره للإسلام فهو على نور من ربه ”¹²⁷⁸ tefsir edilirken şöyle denmiştir: “Açma iki vecihtir, ‘ فهو على نور من ربه ’ ayetinde denildiği gibi, Allah mümini nuruyla açar. Kâfiri ise kesip kopararak açar. Allah'ın bu ayette ‘ شرح الله صدره ’ demesi, ‘ شرح القصاب ’ Kasap eti açtı’ yani ‘kesti’ denildiğinde kastedilen mana gibidir. Aynı şekilde ‘Göğsünü küfürle Allah'ın dostluğundan kim kesmiştir?’ manasını ifade etmek için: ‘ أفمن شرح بالكفر صدرا ’¹²⁷⁹ denir.”

14. 2: Tâ-Hâ Sûresi'nin 5. ayeti “ الرحمن على العرش استوى ”¹²⁸⁰ müteşabih bir ayettir. Bu ayetin izahında, Hz. Ali'den lugavî bir açıklama nakledilmiştir: “Ali b. Ebî Tâlib der ki: ‘ الرحمن على العرش استوى ’ yani ‘Arş Rahman’la istivâ etti (düzeldi)’ anlamındadır, yoksa ‘Rahman Arş’a insanın oturduğu gibi oturdu’ demek değildir. Rahman Arş’a istivâ etti, ‘ استوى فلان على العراق ’ ‘filan kişi Irak’ın valisidir’ yahut, ‘ استوى ’ ‘فلان على القضاء’ ‘filan kişi hüküm üzerindedir’ demek gibidir. Yani mâlikiyet ve kudret ile ihata etmek açınsındandır, bizzat mevcut olduğu yer bakımından değildir.”¹²⁸¹

14. 3: Beled Sûresi'nin tefsirinde, 2. Ayeti olan “ وانت حل بهذا البلد ”¹²⁸² ifadesine şu misalle açıklama yapılmıştır: “Bunun misali dostun dosta (sevgilinin sevgiliye): ‘Sen benim malımda istediğini yapmakta¹²⁸³ benden izinlisin, ne istersen yap’ demesi gibidir. Yüce Allah da Hz. Peygamber (s.a.v.)’e: ‘Sen benden izinlisin, haremde istediğini yap. Harem senindir ve Mevlâ senden râzıdır. Kime saadet, kime de şekâvet irade edersen muradını yap’ demek istemiştir.”¹²⁸⁴

E. Eserde Geçen Bazı İtikadî Noktalar ve Tartışmalı Meseleler

Çoğunlukla İmam Cafer es-Sâdık ve pederi İmam Bâkır’dan yapılmış olan rivayetlerden oluşan tefsirde, tevhid, rüyet, imanın artma ve eksilmesi, büyük günahlar, Sahâbilerin adaleti gibi noktalarda da önemli açıklamalar vardır. İmam Cafer es-Sâdık, Ehl-i Sünnet’ten itikadî ve amelî çeşitli farklılıkları olan Caferî Mezhebi mensuplarınca,

¹²⁷⁸ Zümer, 39/22: “Allah'ın göğsünü İslam'a açtığı kimse, Rabb'inden bir nur üzerinde değildir? Allah'ı anmaya karşı yürekleri katılmış olanlara yazıklar olsun. Onlar apaçık bir sapıklık içindedir.”

¹²⁷⁹ NP., v.104b. (Bu açıklamanın ravisi belli değildir.)

¹²⁸⁰ Tâ-Hâ, 20/5: “Rahman arşa istivâ etti.”

¹²⁸¹ NP., v.78b-79a.

¹²⁸² Beled, 90/2: “Ki sen bu kente girmekte (burada yaşamaktasın).”

¹²⁸³ NP.’de “ان يعمل” yazılmıştır. CB.’de noktasız olan kelimenin “ان تعمل” olması gerekir.

¹²⁸⁴ NP., v.130b; CB., v.116b.

mânevî-rûhânî ve fikhî lider kabul edildiği için eserdeki bu noktalar daha önem kazanmaktadır. Bazılarını değişik vesilelerle zikrettiğimiz bu noktalar şöyle belirlenebilir.

1. Tevhid

En vecîz şekilde Tevhid hakikatını ifade eden İhlâs Sûresi'nin izahında: “Sâdık der ki, (هو الله أحد) O Allah ki suretsiz birlik sahibidir. (الله الصمد) Allah engelsiz Sameddir. (لم يلد) Doğmamıştır, velayetine ve ezeliyetine sınır yoktur. (و لم يولد) Doğurulmamıştır, devamına ve ebediyetine de nihayet yoktur. (ولم يكن له كفوا أحد) Hiçbirşey O'nun dengi olmamıştır, sıfatlarında O'nunla çekişmemiş, esmasında O'na zıt olmamıştır. Rubûbiyetinde kimse O'na denk değildir, yani Allah'ın dışında 'Ehad' yoktur. Ehad (أحد) marifetin, Samed (الصمد) izzetin delilidir. O zat ki, özellikleri ve sıfatlarının hakikatleri idrâk edilmeyendir. Resûlullah (s.a.v.), bu sebeple Rabb'ine dua ve senasında: (لا احصي ثناء عليك انت كما أثنيت على نفسك) Seni hakkıyla senâ edemem, Sen kendini senâ ettiğin gibisin, derdi. (لم يلد) 'Doğmamıştır' ifadesi, şeriksiz ferdâniyetinin; (لم يولد) 'Doğurulmamıştır' ifadeesi ise nazîrsiz vahdâniyetinin delilidir. (لم يكن له كفوا أحد) Hiçbir şey, O'nun dengi olmamıştır. Sıfatlarında eksilme olmadığı gibi, gadabı rızasına, rızası da gadabına kalbolmaz. (أحد) yani 'Ehad' ismi ile tavsif edilmeye, Allah'tan hariç müstahak bir kimse yoktur, demektir.”¹²⁸⁵

2. Rüyat Meselesi

Eserin birçok yerinde, müminlerin ahirette Allah'ı göreceklerine dair izahlar vardır. Çeşitli açıklamalar sadedinde, bu konuya değinilmiştir. Birkaç örnek verelim:

2. 1: Tevbe Sûresi 40. ayetin tefsiri yapılırken, İmam Cafer es-Sâdık'tan : “Peygamberlerden Mevlâ'yı ilk görecek Mustafâ (s.a.v.), müminlerden Mevlâ'yı ilk görecek ise Ebû Bekir'dir. Çünkü o, iman edenlerin ilki, Müslümanların babası ve âriflerin Rabb'inin kuludur”¹²⁸⁶ açıklaması rivayet edilir. Sûrenin tefsirinin sonunda ise, müminler için rüyat nimetinin olduğundan bahisle “ لهم ما يشاؤون فيها و لدينا مزيد ”¹²⁸⁷ ayetindeki ziyadeliğin, likâ ve rüyat olduğu beyan edilir.¹²⁸⁸

¹²⁸⁵ NP., v.149a.

¹²⁸⁶ NP., v.56a-b.

¹²⁸⁷ Kâf, 50/35: “Onlar için orada ne isterlerse ve bizim katımızda da fazlası vardır.”

¹²⁸⁸ NP., v.58a.

2. 2: Vâkıa Sûresi tefsirinde “(اصحاب اليمين) Sağın adamları, amel defterleri sağdan verilenler”¹²⁸⁹ ifadesi şöyle tanımlanır. “Onlar, secdeleriyle, mîsak günü Allah’ı görme bakımından öne geçenlerdir, onlar öndedir. Mukarreb (Allah’a yakın) olanlar ise, ahd ve kerametın kabulünden sonra secde etmiş olanlardır.”¹²⁹⁰

2. 3: Tевbe 128. ayet¹²⁹¹ tefsirinde Peygamberimizin ümmetine şefkat ve merhameti açıklanırken: “Mustafa (s.a.v.) Allah tarafından seçilmişti ve Allah, O’na Kevser’i verdi. Ama Mustafâ (s.a.v.) onunla razı olmadı. Sonra Allah ona ümmetini bağışladı, Hz. Muhammed onunla da iktifa etmedi. Allah ‘لهم ما يشاؤون فيها ولدینا مزيد’¹²⁹² ayetinde buyurduğu üzere hem rüyetini hem de likâsını, O’nun ümmeti için çıkılacak en yüksek makam kıldı. Bunlar verildiği zaman Mustafâ (s.a.v.) Allah’tan razı oldu”¹²⁹³

3. İmanın Artma-Eksilme Meselesi

Müddessir sûresi 31. ayetindeki “ویزداد الذین آمنوا إیماناً”¹²⁹⁴ kısmı açıklanırken şöyle denir: “İman artmaz veya eksilmez. Çünkü iman, tek bir Allah’ı kalben tanımaktır. Rubûbiyyetin ikrarı ve kulluğun doğruluğudur. Bunda artış olursa, iki ilah kabul edilmiş olur ki küfürdür. Eksilme ise, O’nun Vahid olmadığını ikrar olur. İkrarı ikiye bölmek gibi eksiltir, bu da küfür ve şirktir. Ama mümin için imanın şerefi, velayet, rüyet ve beşaretin emniyeti açısından artış mümkündür.”¹²⁹⁵

4. Büyük Günahlar ve İşleyen Durumu

4. 1: Bakara Sûresi’nin “ribâ”dan bahseden 275. ayetinin¹²⁹⁶ yorumu oldukça ilginç aynı zamanda katı bir yorum olarak göze çarpmaktadır: “Sâdık der ki: Ribâ yiyen, Lat ve Uzza putlarına tapan gibidir. Kim onu yer, onunla güçlenir ve ribâdan infak ederse, tek başına Mevlâ ile harbediyor, O’nun Kitabı’na ve Mustafâ’nın (s.a.v.) sünnetine karşı gelip yalanlıyor gibidir. Onun için ne azabtan af, ne de amelleri için makbuliyet vardır. Çünkü o şakî ve inatçı bir kâfirdir. Kabrinden ancak, Allah’ın

¹²⁸⁹ Vâkıa: 56/8.

¹²⁹⁰ NP., v.118b.

¹²⁹¹ Tевbe, 9/128: “Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir, merhametlidir.”

¹²⁹² Kâf, 50/35: “Orada onlar için her istedikleri ve katımızdan bir ziyadelik te vardır.”

¹²⁹³ NP., v.58a.

¹²⁹⁴ Müddessir, 74/31.

¹²⁹⁵ NP., v.126b-127a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir. En son İmam Bâkır’dan rivayet vardır, bu da ona atıf olabilir.)

¹²⁹⁶ Bakara, 2/275: “Faiz yiyenler, (kabirlerinden) şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların, “alım-satım tıpkı faiz gibidir” demeleri yüzündendir. Halbuki Allah âlim-satımı helal, faizi ise haram kılmuştur.”

rahmetinden azledilmiş olarak kalkar.”¹²⁹⁷ Devamen 278. ayetin¹²⁹⁸ açıklaması da şöyledir: “Ribâ yiyen, ancak Müslümanları öldüren gibidir. Muhakkak ribâ yiyen, bin katilden daha zararlı ve daha habistir. Katil için kısas gerekir. Allah’ın, ‘kısasta sizin için hayat vardır’¹²⁹⁹ dediği gibi, ancak kısastan sonra ona hayat vardır. Kim de ribâdan tevbe ederse, Allah ona ana malına dönmeyi emrediyor. Bunu yapmayana, Allah ateşte ebediyen kalmayı vacip kılar.”¹³⁰⁰

4. 2: Nisâ Sûresi 43. Ayetteki “ لا تقربوا الصلوات و انتم سكارى ”¹³⁰¹ cümlesi açıklanırken: “Şarap içen şeytanın mahremidir. Mümin erkek ve kadınlarla bir yakınlığı ve akrabalığı da yoktur. Ailesi ve çocukları ona haram, malı sebil, taati ise merduttur. Allah’tan ve O’nun hizmetinden azledilmiş, şakî olmuştur. Allah’ın düşmanı olan şeytandan ve onun sevgisinden kaçınamamıştır. Müskirden sonra iman ile tevbe edeni Mevlâ’sının bağışlamasını ümit ederim. Tevbe etmeden ölen ise ancak kâfir olarak ölür” denmiştir.¹³⁰²

4. 3: Mâide Sûresi’nde “ انما الخمر والميسر ” ile başlayan 90. ayetin¹³⁰³ açıklamasında “Mümin şarap içmez ve kumar oynamaz. Kim içerse Müslüman ve mümin değildir. Çünkü Allah, onları hareminden çıkarmıştır. (Şeytana) ‘Mallarda ve evlatlarda onlara ortak ol’¹³⁰⁴ denmiştir. Çünkü Müslümanlar için onlar ve aileleri; Allah’ın, şeytanı onlarla, malları, aileleri ve evlatlarıyla ortak kıldığından dolayı muhterem değildir. Habîstirler, çünkü onlar şeytan’ın kocaları, eşleri de şeytanın karıları gibidir. Çocukları da habis olur, çünkü babasının sulbünde habis bir sudan yaratılmış olurlar. Habis bir şey ise cennete layık değildir. Çünkü Allah ‘habis erkekler habis kadınlar içindir’¹³⁰⁵ yine ‘Allah habisleri temizlerden ayırsın diye...’¹³⁰⁶ buyurarak aradaki farkı beyan etmiştir. Temiz olan cennetleri bulur, habisin ise cehennemden

¹²⁹⁷ NP., v.18a.

¹²⁹⁸ Bakara, 2/278: “Ey iman edenler! Allah’tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terkedin.”

¹²⁹⁹ Bakara, 2/179.

¹³⁰⁰ NP., v.18b.

¹³⁰¹ Nisâ, 4/43: “Sarhoşken namaza yaklaşmayın”

¹³⁰² NP., v. 31a.

¹³⁰³ Mâide, 5/90: “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”

¹³⁰⁴ İsrâ, 17/64.

¹³⁰⁵ Nûr, 24/26.

¹³⁰⁶ Enfal, 8/37.

başka bulacağı bir şey yoktur. Bu hikmetten dolayıdır ki, habis ve melûn olmasınlar diye, Allah şarap ve kumarı müminlere haram kılmıştır”¹³⁰⁷ denilmiştir.

4. 4: Bakara Sûresi 219. ayetin¹³⁰⁸ açıklamasında: “Şarap, Allah’ın dinine girmeyenlerin içeceği, kumar ise Allah’ın dininden çıkanların meşguliyetidir”¹³⁰⁹ açıklaması vardır.

4. 5: En‘âm Sûresi 151-153. ayetlerin¹³¹⁰ tefsiri sadedinde ise, “Sâdık demiştir ki: Büyük günahların en büyükleri üçtür. Onlar fuhuştur ve cehenneme götürücüdür. İlki, hevâya uymakla nefsi öldürmek; ikincisi, dünyayı seçmenin firakıyla kalbi öldürmek; üçüncüsü ise, Allah’tan uzaklaştıran şeylerle savaşmaktan ayrılarak gönlü öldürmektir.”¹³¹¹

Üstteki izahlarda geçen, büyük günah işleyenin tevbe etmeden ölürse kâfir olarak öleceği hükmü Mutezile’nin görüşüdür ve İmam Cafer es-Sâdık’tan nakledilenlere pek uygun değildir. Ancak “tevbe etmeden ölen” cümlesine, “hem iman hem de tevbe etmeden ölen” anlamı verilmek istenmiş olabilir.

5. İhlas ve Niyet

5. 1: Beyyine Sûresi’nin tefsirinde şu izahat vardır: “وما امرُوا إِلَّا لِيَعْبُدَ اللَّهَ”¹³¹² Bâkır der ki, ibadet tevhiddir ve muvahhid için vahdaniyyet hususunda aklın akdidir. Denilir ki, ibadet ancak niyet ile ibadet olur. Niyet ise, kalbin her türlü meşguliyetten sıyrılıp, bir şeyde karar kılmasıdır.”¹³¹³

¹³⁰⁷ NP., v. 41ab; CB., v. 38b.

¹³⁰⁸ Bakara, 2/219: “Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür. Yine sana iyilik yolunda ne harçayacaklarını sorarlar. “İhtiyaç fazlasını” de. Allah size âyetleri böyle açıklar ki düşünesiniz.”

¹³⁰⁹ NP., v.14a.

¹³¹⁰ En‘âm, 6/151-153: “(Ey Muhammed!) De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya iyi davranın. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırırız. (Zina ve benzeri) çirkinliklere, bunların açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Meşrû bir hak karşılığı olmadıkça Allah’ın haram (dokunulmaz) kıldığı canı öldürmeyin. İşte size Allah bunu emretti ki aklınızı kullanasınız. Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın. ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutarız. (Birisini hakkında) konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa adil olun. Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte bunları Allah size öğüt almanız diye emretti. İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O’nun yolundan ayırır. İşte size bunları Allah sakınsanız diye emretti.”

¹³¹¹ NP., v.47b.

¹³¹² Beyyine, 98/6: “Oysa kendilerine sadece Allah’a ibadet etmeleri emrolunmuştu.”

¹³¹³ NP., v.140a-b.

5. 2: Âl-i İmran Sûresindeki “...¹³¹⁴كنتم خيرامة أخرجت للناس” ifadesi sadedinde şunlar nakledilir: “Şâni yüce Allah, ‘كنتم خيرامة’ sözüyle, siz en hayırlı ümmetsiniz diyerek Habîb’inin ümmetini medheder. Allah’ın, kulların hayırlılarına azap etmesi uygun değildir. Bir kavmi methedip sonra onlara azap etmesi de olmaz. Denildi ki: Ey Resûlullah’ın oğlu (Cafer es-Sâdık) İnsanların hayırlısı kimdir? O da cevaben: ‘Onların Rahman’a en çok vâsıl olanları ve Rab’den en çok korkanlarıdır. Her insan kendi amelinin karşılığını görecektir ve müminin niyeti amelinden hayırlıdır’ dedi. Sonra devamla: ‘Bu, Resûlullah’ın (s.a.v.) sözünün manasıdır. Çünkü niyet gizli, amel ise açıktır. Müminin gizliliği ise alenîliğinden daha hayırlıdır. Günahta ısrarcı olan, niyetinin güzel olduğu bahanesine sığınamaz, çünkü niyet güzel olsa günahta ısrar olmazdı. Korkarak, titreyerek, tereddüt ederek Allah’a asi olan ve niyetinde de tevbe etmek olan kimse ise masiyette ısrarcı olmaz. Allah için olduktan sonra, niyette karışıklık olmaz. Karışıklık ancak amelde olabilir. Allah’ın koruduğu kimse bu karışıklığın da dışındadır.”¹³¹⁵

5. 3: Fîl Sûresi tefsirinde nakledilen rivayet asıl olanın konuşmak değil yapmak olduğunu ifade eder: “İlim ile konuşmak şeytanın ağıdır, ulemâ o ağa takılır ve avlanmış olur. İlim ile amel etmek ise Rahmân’ın ağıdır, evliyâ da o ağla avlanır.”¹³¹⁶

6. Garanik Hadisesi

Meşhur “Garanik”¹³¹⁷ hadisesine Hacc Sûresi 52. ayetin¹³¹⁸ tefsiri münasebetiyle şöyle değinilmiştir: “Sâdık der ki: Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur’ân ayetlerini okuduğu zaman, şeytan onun okunuşuna karışmış, yani sesini¹³¹⁹ O’nun sesiyle karıştırmıştır.

¹³¹⁴ Âl-i İmran, 3/110: “Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...”

¹³¹⁵ NP., v.23b-24a.

¹³¹⁶ NP., v.143a.

¹³¹⁷ **Aslı uydurma olan, Garanik Hadisesi şöyle rivayet edilir:** Hz. Peygamber (s.a.v) müşriklerle birlikte oturmuş sohbet ediyordu. O sırada, kendisine vahiy gelmesini istemiyordu. Çünkü gelecek vahiy müşrikleri ve putlarını kınayacak, müslümanlarla aralarındaki gerginliği daha da arttıracaktı. Peygamber (s.a.v) bu tür düşüncelere daldığı bir sırada Cebrail (a.s) Necm sûresini getirdi. Peygamber kendisine gelen vahiyi okumaya, tebliğ etmeye koyuldu. “Gördünüz mü o Lât ve Uzzâ’yı? =Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât’ı” meâlindeki 19 ve 20. ayetleri okuduktan sonra, şeytanın telkiniyle ağzından şu sözler çıkıverdi: (تلك الغرائق العلى شفاعتها ترجى) *Onlar yüce kuğulardır ve onların şefafleri umulur.*) Sonra sûreyi okumaya devam ederek bitirdi. Orada bulunan Müslümanlarla birlikte müşrikler de secde ettiler.

¹³¹⁸ Hacc, 22/52: “Biz senden önce hiçbir resûl veya nebî göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğunda, şeytan onun dileğine ille de (beşeri arzular) katmaya çalışmasın. Ne var ki Allah, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah kendi ayetlerini (lafız ve mana bakımından) sağlam olarak yerleştirir, Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

¹³¹⁹ İki nüshada da “خلط صورته في صورته” şeklinde olan ifadede, “onun şekli” anlamına gelen “صورتته” kelimesinin, konunun akışına uygun şekilde “sesi” manasındaki “صوته” olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bunun delili: ‘*ومنهم أميون لا يعلمون الكتاب الا امانى*’¹³²⁰ ayetidir ve ayette kıraat kastedilmiştir. Necm Sûresi’ni okurken ‘*تلك الغرائق العلى شفاعتها ترجى*’ Bunlar (Lat, Uzza ve Menat putları), şefaathleri umulan yüce kuğulardır’ cümlesi Nebî (s.a.v.)’in sözlerine dolaşmıştır. Aslında bu sözler asla Nebî’nin dilinden dökülmemiştir. Şeytan, kendi sesini Nebî (s.a.v.)’in kıraatine karıştırdı. Kâfirler de Nebî’nin öyle okuduğunu zannettiler ve bu nedenle secdeye kapandılar. Şüphesiz yüce Allah sesleri ayırmıştır. Nebî’nin (s.a.v.) sesi Allah’a kavuşma sesi, şeytanınki ise Allah’tan kopuş sesidir. Kopuş sesi kâfirler, kavuşma sesi ise Allah’a yakın olan, vâsıl ve ârif müminler içindir.’¹³²¹

Sahih Hadis kaynaklarının hiç birinde Garanik hadisesi yoktur. Kıssa 15 farklı rivayetle bize nakledilmiştir. En eski rivayetler Taberî’de geçmektedir. Sadece İbn Hacer el-Askalâni bu hadiseyi vuku bulmuş kabul eder. Said İbn Cübeyr’in rivayeti hariç bu konudaki rivayetlerin tamamı da, ya zayıf ya münkatıdır. Rivayetlerin senet zincirlerine bakıldığında, bu kıssanın tabiinden ileri geçemediği görülür. Yani sahabîden bunu rivayet eden yoktur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından böyle bir şeyin söylenmesi, risalete aykırıdır. Zira böyle bir söz ya kasten veya sehven söylemiş olabilir, başka bir ihtimal yoktur. Peygamberin bunu kasten söylediği düşünülemez. Şeytanın cebren söyletmesi de mümkün değildir. Zira Allah şeytana, “*Benim kullarım üzerinde senin bir yetkin yoktur*”¹³²² ayetinde, mü’minler üzerinde sultası olmadığını bildirmiştir. Şeytan mü’min kulları icbar edemezse Peygamberi hiç edemez. Şayet edebilseydi O’nun söylediklerine itimat kalmazdı.

Garanik Kıssası ile ilgili rivayetler en nihayet mürsel rivayetlerdir ve Kur’an-ı Kerim’in nasslarıyla çelişki halindedir. Ayrıca Garanik’e dair rivayetlerin metinleri, birçok bakımdan Kur’an’a aykırıdır. Kur’an’da, ilahî koruma altında bulunan Hz. Peygamber’in, kendi arzusuyla veya başkalarının telkiniyle sözler uydurup Allaha isnat etmesinin, yahut vahiyleri kendi kendine değiştirmesinin mümkün olmadığı, böyle bir şey yapması halinde şiddetle cezalandırılacağı belirtilmiştir.¹³²³ Bu kıssanın uydurma olduğuna en büyük delil ise lafızlarındaki ihtilaf, rivayetlerindeki zaaf, ızdırıp ve

¹³²⁰ Bakara, 2/78: “İçlerinde bir takım ümmîler vardır ki, Kitab’ı (Tevrat’ı) bilmezler. Bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir...”

¹³²¹ NP., v.84a-b; CB., v.75a.

¹³²² Hicr, 15/42.

¹³²³ Bkz. İsrâ, 17/74-75, Hakka, 69/44-47, Yûnus, 10/15.

senedindeki kopukluktur. Belağat ve fesahatten yoksun olan bu uydurma ibarelerin Kur'an'dan olması mümkün değildir. Sonuç olarak: İçinde secde âyeti mevcut olarak nazil olan ilk sûre Necm sûresidir. Hz. Peygamber (s.a.v) bu secde âyetini okuduğu için secde etmiştir. Onunla beraber, Müslümanlar, müşrikler, İns ve cin secde etmiştir.¹³²⁴

7. Miraç

Miraç hadisesinin cismanî olarak gerçekleştiği konusunda, “Sâdık der ki: Miraçtaki hikmet, Allah’ın Mustafâ’yı (s.a.v.) ziyafete davet etmesidir. Mevlâ arşın fevkindedir. Mustafâ (s.a.v.) ziyafet davetine icabet etmiş ve arşa varana kadar yükselmiştir.”¹³²⁵

8. Ehl-i Beyt Sevgisi

8. 1: Hz. Peygamber’in ailesine sevginin ne denli önemli olduğu Tîn Sûresi tefsirinde İmam Bâkır’dan rivayetle şu şekilde izah edilmiştir: “‘تین’ Hasan b. Ali, ‘زیتون’ Hüseyin b. Ali, ‘طور سینین’ Ali b. Ebî Tâlib, ‘هذا البلد الأمين’ ise Fâtımatu’z-Zehrâ’dır. Allah, onların fazilet ve şerefine yanı sıra; Muhammed’in (s.a.v.) değeri ve Hasan, Hüseyin, Ali ve Fâtıma’ya olan sevgisi için onlarla kasem etmiştir.” Yorumu nakledilir.¹³²⁶

8. 2: Ayrıca Tîn Sûresi 4. ayeti’nde¹³²⁷ geçen “احسن تقويم” cümlesinin tefsirinde: “Mustafâ’nın (s.a.v.) ailesinin sevgisi ise Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’in takvimidir. Çünkü onların sevgisi Mustafâ’yı (s.a.v.) sevmektir. Onlara duyulan nefret de Mustafâ’ya (s.a.v.) duyulan nefrettir. Mustafâ (s.a.v.)’den nefret ise küfürdür ve dinden kopmaktır”¹³²⁸ denilerek, Ehl-İ Beyt’e duyulacak nefretin Hz. Peygamber’e mensubiyetleri dolayısıyla küfür olacağı söylenmiştir.

¹³²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Balbay, *Garanik Kıssası ve Oryantalist Yaklaşımlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniv. S.B.E., Şanlıurfa 2007.

¹³²⁵ NP., v.70b.

¹³²⁶ NP., v.137a.

¹³²⁷ Tîn, 95/4: “Andolsun ki biz insanı en güzel biçimde yarattık.”

¹³²⁸ NP., v.138a-b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tefsirin İşârî-Tasavvufî Yorumlar Açısından Analizi ve Diğer Bazı İşârî Tefsirlerle Mukayesesi

I. Çeşitli Kelime Ve Kavramlara Verilen İşârî-Tasavvufî Manalar

Yukarıda belirtildiği gibi, incelediğimiz eser, tasavvûfî-işârî yaklaşımlardan oluşan bir tefsirdir. Ayetlerin zâhirî mana ve yorumlarına çok nadir değinilmiştir. Gerek ayetlerde geçen kelimelere, gerek ayetin ifade ettiği mefhum ve kavramlara işârî anlamlar yüklenmiştir. Çalışmamızın bu kısmını ikiye ayırmayı uygun bulduk. Birinci kısımda, ayet sırasına göre, çeşitli kelimelere işârî-tasavvufî olarak hangi manaların verildiği belirtilecek, ikinci kısımda ise ayetlerde geçen kelimeler ve ayetlerden mülhem kavramların izahları alfabetik olarak sunulacaktır. Çalışmanın bu bölümü eserden çıkarılan mini bir “Tasavvufî Kelime ve Kavramlar Lugati” olarak değerlendirilebilir. Nakledilen mana ve açıklama İmam Cafer es-Sâdık’a ait değilse dipnotta parantez içinde kimden rivayet olunduğu belirtilecektir.

A. Kelimelere Yüklenen İşârî-Tasavvûfî Manalar

الرحمن: “Muhabbet ve keramet nuru ile ârifi ağırlayan, misafir edendir.”¹³²⁹

الرحيم: “Sevdiklerini bereket meydanına sokan, onlara hikmet elbisesi giydiren ve onlar için rahmetini devamlı kılandır. Çünkü O, kendisine isyan edene bağışlayıcı, kendisini tanıyana rahîmdir.”¹³³⁰

Fatiha/6: “صراط الذين Âriflere inam ettiği makamlardır.”¹³³¹

Bakara/19: “صيب Allah’ın denemesi, ظلمات düşmanın denemesidir. برق evliyanın menfaati, رعد sevilenlerin korkutulması, برق ise Allah’ın ziyafetidir ve ondan ancak saadete erişenler yiyebilir.”¹³³²

Bakara/22: “الارض kulluğun yerine getirilmesi ve hür insanların döşekleridir. السماء Allah’ın kendi evliyasının (dostlarının) muhabbeti için bina ettiği mülküdür.”¹³³³

¹³²⁹ NP., v.2b. (Besmele Tefsiri)

¹³³⁰ NP., v.3a. (Besmele Tefsiri)

¹³³¹ NP., v.4a.

¹³³² NP., v.5b.

¹³³³ NP., v.6a.

Bakara/43: “الصلوة Allah’ın nurudur, الزكاة o nurun yakacağı, الركوع ise o nurun korumasıdır.”¹³³⁴

Bakara/43-45: “العقل Allah’ın nûru, البر hayr-ı mahz hazinesidir, O hazineye ancak aklılılar girer. الصلوة Allah’ın vereceği mükâfat, الصبر o mükâfatın yakacağı (onu besleyen), الخشوع o ateşin yağı,¹³³⁵ ona hazır bulunmak ise o ateşin muhafazasıdır.”¹³³⁶

Bakara/50: “البحر marifet, فرعون inkârdır.”¹³³⁷

Bakara/53: “الكتاب nebîlerin, فرقان velîlerin elçisidir, هدى ise saadete erenlerin meydanıdır.”¹³³⁸

Bakara/54: “العجل Mevlâ’dan ayrılış, التوبة ise hidayette istikamettir.”¹³³⁹

Bakara/57: “غام ünsiyet, من şevk, سلوى Allah ile sohbettir, طبيبات Allah’a kavuşmak, ظلم ise Allah’ın gayrına olan meyildir.”¹³⁴⁰

Bakara/58: “القريبة Allah’ın velayeti, dostluğudur.”¹³⁴¹

Bakara/62: “الايمان Allah’ın dostluğudur (velayetullah), oraya ancak O’nun bedbahtlık ve azlden emin kıldıkları girebilir.”¹³⁴²

Bakara/63: “الطور Allah’ın gölgesidir, onun altında ancak Allah’tan korkanlar, ahireti takip edenler ve hevâsına muhalefet edenler gölgelenebilir.”

Bakara/65-66: “قردة Allah’ın minnetini tanımayanlar, خاسئى O’nu zikretmeyen kişi, معتدي O’nun dışındaki şeylerden teberri etmeyen, متقي ise Allah’ı, Allah’ın dışındaki her şeye tercih edendir.”¹³⁴³

Bakara/73: “الموتى Allah’tan yana ölen kimse, الحي gecelerini Allah ile ihyâ eden kimse, القتلى ahirete meyletmeyen ve kalbi Allah’ın nuruyla yanan kimsedir.”¹³⁴⁴

¹³³⁴ NP., v.7b.

¹³³⁵ Kelime iki nüshada da “دهنها” olarak kaydedilmiştir, aslı “دهنها onun yağı” olmalıdır.

¹³³⁶ NP., v.7b; CB., v.7a.

¹³³⁷ NP., v.7b.

¹³³⁸ NP., v.8a.

¹³³⁹ NP., v.8a.

¹³⁴⁰ NP., v.8a.

¹³⁴¹ NP., v.8a.

¹³⁴² NP., v.8b.

¹³⁴³ NP., v.8b.

Bakara/125: “البيت Allah’ın arzdaki ahdidir. Kim ona girerse sanki Allah’ın ahbine girmiştir, kim geri durursa Allah’ın ahdinden geri durmuş olur.”¹³⁴⁵

Bakara/127: “القواعد dostuk, البيوت ise muhabbettir. Dostluk Halîl (Hz. İbrahim), muhabbet ise Habîb (Hz. Muhammed) içindir.”¹³⁴⁶

Bakara/130: “الملة Halîl (Hz. İbrahim), سفاهة Nemrut, الصفوة Habîb (Hz. Muhammed), الصلح ise kıyamete kadar O’nun ümmetidir.”¹³⁴⁷

Bakara/138: “صبغة الله Allah’ın yakınlığı, velayetidir.”¹³⁴⁸

Bakara/143: “أمة وسطا” Hak’a ve Mevlâ’ya şahitlik eden iyi, salih ümmettir.”¹³⁴⁹

Bakara/164: “الليل akıl, النهار marifet, فلك kalp, بحر ise marifetullahtır.”¹³⁵⁰

Bakara/189: “الهِلال Ulûhiyet derecelerine muttali olan akıldır. Kul onun ışığıyla Rabb’ine karşı kendinden geçer. Onun eksikliği hevâya meyildir.”¹³⁵¹

Bakara/194: “شهر gönül, حرام marifet, قصاص inkâr ve yoldan çıkış, إعتداء ise takvaya muhalefetle marifet ve taati yırtmaktır.”¹³⁵²

Bakara/196: “محرم Allah’tan başka bir şey istemeyen; محسن Allah’ın sevabından¹³⁵³ (vereceği karşılıktan) başka bir şey istemeyen; منفق ise tehlikeli mevkilerde kurtuluştan başka bir şey istemeyendir.”¹³⁵⁴

Bakara/211: “الآيات seni Allah’a götüren şey, بينات Allah’a taati kolaylaştıran şey, نعم ise seni O’nun rahmetine yakınlaştıran şeydir.”¹³⁵⁵

Bakara/213: “مخالف Hüdâ ile ters düşen, dünyayı tercih ve ahireti terk eden; nefis ve dünya ile meşgul olan kişidir.”¹³⁵⁶

¹³⁴⁴ NP., v.8b.

¹³⁴⁵ NP., v.9a.

¹³⁴⁶ NP., v.9b.

¹³⁴⁷ NP., v.9b.

¹³⁴⁸ NP., v.10a.

¹³⁴⁹ NP., v.10a.

¹³⁵⁰ NP., v.11a.

¹³⁵¹ NP., v.12b.

¹³⁵² NP., v.12b.

¹³⁵³ NP.’de “تواب الله” olarak kaydedilen kelime, CB.’de “ثواب الله” dir.

¹³⁵⁴ NP., v.12b.

¹³⁵⁵ NP., v.13b.

Bakara/215: “اليتيم” halvet devranında tereddütlü olan, المسكين Allah’ın meskeninde oturan, الوالد ise miskine yol gösterendir.”¹³⁵⁷

Bakara/217: “شهر الحرام” müminlerin bedenleridir, o da Mevlâ’nın cennetidir, içinde Mevlâ için hizmetle ünsiyeti vardır.”¹³⁵⁸

Bakara/219: “الخمير” Allah’ın dinine girmeyenlerin içeceği, الميسر ise Allah’ın Dininden çıkanların meşguliyetidir.”¹³⁵⁹

Bakara/220: “اليتيم” Allah’a taatte mütehayyir kalan, taat ve masiyeti ayırmaya gücü yetmeyendir. Kim onları ayırma konusunda ona yardım ederse, Mevlâ da kıyamet gününde onun yardımcısıdır.”¹³⁶⁰

Bakara/221: “المغفرة” Allah’ın af hazinesine asılı nurudur, العقوبة ise Allah’ın öfkesine gark eden sağlam bir iptir.”¹³⁶¹

Bakara/233: “Dünya sütannemiz ‘ظنيرنا’, ahiret ise gerçek annemizdir ‘أمتنا’.”¹³⁶² Eğer annenden süt emmek istemezsen, sütannen de seni emzirmez.”¹³⁶³

Bakara/248: “السكينة” müminin imanıdır, müminlerin bedenleri de meleklerin sandığıdır ‘تابوت’. İçinde ise kulluk mücevherleri vardır.”¹³⁶⁴

Bakara/249: “النهر” dünyadır ve bizim onunla imtihan edilmemizdir. Kim onun haram suyundan içerse Yüce Allah’tan ve Resûlü (s.a.v.)’den değildir. الفنة Allah’ın arştan yere kadar her şeye galip olan nusretidir.”¹³⁶⁵

Bakara/251: “جالوت” maâsîye, günahlara olan meyildir.”¹³⁶⁶

Bakara/256: “طاغوت” helak edici nefstir. Onun rızasını seçme, Mevlâ’nın rızasını iste.”¹³⁶⁷

¹³⁵⁶ NP., v.13b.

¹³⁵⁷ NP., v.14a.

¹³⁵⁸ NP., v.14a.

¹³⁵⁹ NP., v.14a.

¹³⁶⁰ NP., v.14a.

¹³⁶¹ NP., v.14a.

¹³⁶² Bu kelimeler ayette lafzen değil, manen geçmektedir.

¹³⁶³ NP., v.14b.

¹³⁶⁴ NP., v.15b.

¹³⁶⁵ NP., v.15b.

¹³⁶⁶ NP., v.15b.

Bakara/284: “ **لله ما في السموات وما في الارض**: Göklerin ve yerin davet yemeği (velîme) Allah’ındır, demektir. Kim göklerin davet yemeğinden yerse, fanînin yemeği ona haram olur. Arzdaki davet yemeği ise Allah’ın marifet ve muhabbetidir, kim ondan yer ve tadına vararak faydalanırsa, Allah’ın nuruyla süslenmiş ebediyet yemeği ona vacip olur.”¹³⁶⁸

Âl-i İmran/18: “**اولوا العلم** Peygamberlerin ruhlarıdır.”¹³⁶⁹

Âl-i İmran/52: “**النصرة** Allah’ın zikri ile kalplerin fethi, nefislerin O’nun emrini yerine getirmek ile meşgul olması ve kulluğun îfâsıyla halveti istemektir.”¹³⁷⁰

Âl-i İmran/64-65: “**الكلمة** Allah’ın reyhanıdır, **العبادة** bostanı, **الشهادة** suyu, **الاسلام** gıdası, **انجيل** ve **توراة** etrafını çevreleyen nehri, Kur’ân ise Allah’ın, onlar arasından akan ve reyhanı sulayan pınarıdır.”¹³⁷¹

Âl-i İmran/93-95: “**الدنيا** günahlara meyilli olan nefsidir. Ona uymayı nefesine haram kıl, ona uymaktan tevbe et. Çünkü Halîl (Hz. İbrahim) dostluğu, ondan teberrî edince (uzaklaşınca) buldu.”¹³⁷²

Âl-i İmran/102: “**التقوى** nur şehirlerinden bir şehirdir. Susuz adamın helak olma korkusuyla ateşten sakındığı gibi, cehennemden korkmayan o şehre giremez.”¹³⁷³

Âl-i İmran/130: “**الربوا** nefsin için dünya malını çoğaltmak istemendir.”¹³⁷⁴

Âl-i İmran/146: “**ربيون** Mevlâ’dan başka bir şey bilmeyen ve O’ndan başkasıyla ünsiyet etmeyen âriflerdir.”¹³⁷⁵

Âl-i İmran/160: “**النصرة** Allah’ın fazlı, **الغلبة** şerefi, **الخذلان** ise affıdır. Perişaniyetten sonra yardım, yakınlığıdır.”¹³⁷⁶

¹³⁶⁷ NP., v.16b.

¹³⁶⁸ NP., v.19a.

¹³⁶⁹ NP., v.20b.

¹³⁷⁰ NP., v.21b.

¹³⁷¹ NP., v.22a.

¹³⁷² NP., v.23a. (Dünya kelimesi lafzen değil, muhteva itibariyle değerlendirilmiştir.)

¹³⁷³ NP., v.23a-b.

¹³⁷⁴ NP., v.24b.

¹³⁷⁵ NP., v.25b.

¹³⁷⁶ NP., v.26a.

Âl-i İmran/180: “البخل binek sıfatıdır. Kim cimriliğe binerse, yaptığı cimrilik onun için: Çekeceği cezaya götüren binek, düştüğü şekavetinde boyunduruk, uğradığı azlinde ve firakında ona vurulan mühür olur.”¹³⁷⁷

Âl-i İmran/190: “الارض O'nun enfüsüne rükûdur. الليل onların Mabudlarına doğru olan dışları, النهار ise mülkleri ile beraber içleridir.”¹³⁷⁸ “الارض fakrını bilme, الليل iftihar, النهار ise ihtiyardır.”¹³⁷⁹

Nisâ/10: “اليتيم hevâsına muhalefet edip Rabb'ine uyandır. Kim ona bu uyumunda yardım ederse dünyada enîs, ahirette azîz olur.”¹³⁸⁰ “اليتيم dünyayı boşayan, ahirete de erişemeyendir. Kim ona zulmederse, Allah kıyamet günü ona ayrılık ateşini vacip kılarak haşreder.”¹³⁸¹

Nisâ/11: “الذكور من الرجال âlimlerdir, انثى ise cahillerin cahilidir. Âlimler için Allah'a yakınlıkta cahilin iki katı pay vardır.”¹³⁸²

Nisâ/12: “الكلالة senin kalbini Allah'ın muhabbetinden, امرأة ise ahiret isteğinden uzaklaştıran şeydir. الأخ sana safvette yardım eden şey, الاخت ise günahların kirinden seni temizleyen tevbendir.”¹³⁸³

Nisâ/15: “الفحش dini terk ve tahrip edip, Allah'a taarruz etmektir.”¹³⁸⁴

Nisâ/24: “المحصن Mevlâ'sına bir şeyi tercih etmeyendir.”¹³⁸⁵

Nisâ/25: “المحصن ahirete bedel olarak dünyayı, Hakk'a bedel halkı, Mevlâ'ya bedel bütün yaratılmışları görmeyendir.”¹³⁸⁶

Nisâ/26: “التوبة minnetin hidayetiyle Allah'a dönüşür.”¹³⁸⁷

¹³⁷⁷ NP., v.26b.

¹³⁷⁸ NP., v.27a.

¹³⁷⁹ NP., v.27a. (İzah İmam Muhammed el-Bâkır'dan rivayettir.)

¹³⁸⁰ NP., v.29a.

¹³⁸¹ NP., v.29a. (Bu izahın ravisi belli değildir)

¹³⁸² NP., v.29a.

¹³⁸³ NP., v.29b.

¹³⁸⁴ NP., v.29b.

¹³⁸⁵ NP., v.30a.

¹³⁸⁶ NP., v.30a; CB., v.28b. (iki nüshada da ولا المولى بدل جميع الخلق...olan ifadenin, mana akışına göre öncesine bakılırsa, المولى بدل جميع الخلق olması gerekir.)

¹³⁸⁷ NP., v.30a.

Nisâ/51: “الجبته Allah’ın razı olacağı şeyleri istemek, الطاعات Mevlâ’nın cezasından kurtuluş isteğidir.”¹³⁸⁸

Nisâ/78: “الحسنة Allah’ın yakınlığıdır (velayetidir), onu yapan İhsan ehlidir. السيئة ise Allah’tan kopuş (القطيعة) sahasıdır, Allah onu kulları arasında sına vesilesi olarak yaymıştır.”¹³⁸⁹

Nisâ/79: “الحسنة Allah’ın hediyesi (atiyyesi), السيئات ise (denemesi) derecelendirmesidir.”¹³⁹⁰

Nisâ/82: “القرآن Allah’ın dostlarına da, düşmanlarına da rahmetidir.”¹³⁹¹

Nisâ/105: “الكتاب Allah’ın nuru, الحكمة Allah’ın velayeti, الخائن halvetinde Allah ile savaşıdır.”¹³⁹²

Nisâ/108: “المستخفون kullar, المحيطون ise âriflerdir.”¹³⁹³

Nisâ/114: “لا خير في كثير من نجواهم” cümlesi: Dünyada ehline hayır yoktur çünkü o hevâ meydanıdır, anlamındadır.”¹³⁹⁴

Nisâ/142: “المنافق Rabb’ine nefsinden kulluk yapan, مخلص ise kalbinden kulluk yapandır. محب O’na, hakkıyla tanıyarak, عارف ise O’nun Rubûbiyetinin özüne (kühüne) layık olarak kulluk edendir.”¹³⁹⁵

Mâide/3: “الفسق cehennem (قطيعة) meydanı, خشية ise kulluğun sınırınıdır.”¹³⁹⁶

Mâide/5: “الطيبات kalbin kusurlardan temizliği, الكتاب gönlün Mevlâ ile münâcatı, الكفر ise günahlara meyildir. Günahlara meylettığı zaman amelleri hebâen mensur gider.”¹³⁹⁷

¹³⁸⁸ NP., v.31a.

¹³⁸⁹ NP., v.32b.

¹³⁹⁰ NP., v.32b.

¹³⁹¹ NP., v.33a.

¹³⁹² NP., v.34a.

¹³⁹³ NP., v.34a-b. (Bu kelimeler Kur’an-ı Kerîm’de lafzen değil mânen geçmektedir.)

¹³⁹⁴ NP., v.34b.

¹³⁹⁵ NP., v.35b. (Birinci kelime ayette lafzen geçmektedir.)

¹³⁹⁶ NP., v.37a.

¹³⁹⁷ NP., v.37b.

Mâide/64-66: “طعامه Allah’ın, içinde marifet olan ziyafeti ve sofrasıdır, muhabbet, شرابه şevk ve O’na yöneliştir (inabe). Sofra sahibi Mustafâ (s.a.v.), sâkî ise Mevlâ’dır.”¹³⁹⁸

Mâide/67: “الرسول ziyafettir. Allah müminleri dünyada risalet sofrasına toplamıştır, Hz. Peygamber’den sonra başka peygamber görmemeleri için, onlara ismet (عصمت) taamı yedirip, inayet şarabı içirmiştir. Düşmanların sözlerini duymasınlar diye müminleri sağırлаştırmıştır. En sonunda onları yakınlık ve ikram cennetlerinde rüyet velîmesine toplayacaktır.”¹³⁹⁹

Mâide/97: “قبلة المشتاقين şevk, كعبتهم kavuşmak, البيت konuşmaları, حرم halvetleridir. الهدى özür dilemeleri, قلاند ise nefis ve hevânın ahidlerinden çıkışlarıdır.”¹⁴⁰⁰

En’âm/59: “وعنده مفاتيح الغيب و marifetine yakınlık dostluk (velayet) anahtarları O’nun yanındadır, demektir.”¹⁴⁰¹ “عندة مفاتيح الغيب” evliyânın kalpleri O’nun yanındadır, anlamındadır. ورقة marifetinin sevgisiyle O’na kulluktur, رطب ruh ve itaat eden nefistir. البر Allah’tan kopanların kalpleri, البحر Allah’a vâsıl olanların kalpleridir. وما تسقط من ورقة karada azil yaprağı ve حبة karada ve denizde keramet tohumu (dânesi), رطب vâsıla bağıшта bulunmak ve ييوسة koparılmış olana bedbahtlığın kuruluşu yoktur ki, anahtarları Allah’ın yanında olmasın”¹⁴⁰²

A’raf/58: “البلد الطيب, belde Güzel Rabb’e olan şevktir.”¹⁴⁰³

A’raf/171: “الذکر tâat ile âzalarını ıslah etmeyenlerin ve rüyet sahasına itiraz ile kalbini velayet himmetinden kesenlerin giremeyeceği bir şehirdir.”¹⁴⁰⁴

Enfâl/24: “الطاعة Mevlâ’nın kıblesidir, icâbet etmek Kâbesi, Resûl ise haremidir.”¹⁴⁰⁵

Tevbe/18: “الخاشع nefisini Allah’ın hizmetiyle, kalbini O’nun sevgisiyle, ruhunu O’nun hidayetiyle mâmur edendir. Allah’tan başkasına da ilticâ etmez.”¹⁴⁰⁶

¹³⁹⁸ NP., v.40b. (Kelimeler ayette lafzen değil manen bulunmaktadır.)

¹³⁹⁹ NP., v.40b.

¹⁴⁰⁰ NP., v.41b-42a.

¹⁴⁰¹ NP., v.45b.

¹⁴⁰² NP., v.45b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁰³ NP., v.49b.

¹⁴⁰⁴ NP., v.52b.

¹⁴⁰⁵ NP., v.54b. (Kelime mânen geçmektedir.)

Yûnus/19: “الكلمة” müminler için saadet, hevâ ile meşgul olanlar için de bedbahtlıktır.”¹⁴⁰⁷

Yûnus/24: “الدنيا” bedbahtlık şarabı gibidir, kim içerse sarhoş olur. Allah’ın şehadeti ve cennetin velayetine de müstahak olmaz.”¹⁴⁰⁸

Yûnus/58: “الفضل” Mevlâ’nın hidayeti, الرحمة Mevlâ’nın şifasıdır. Hidayet¹⁴⁰⁹ bedenler, şifa kalpler içindir.”¹⁴¹⁰

Hûd/9: “الرحمة” muhabbet, sevgi, النعمة ise marifettir.”¹⁴¹¹

Hûd/24: “Mürîd اعمى (habîb) sevgili, أصم بصير, ârif müştak ise سميع gibidir.”¹⁴¹²

Hûd/37: “الفلك” Nûh (a.s.)’ın kavmine gösterdiği sabırdır.”¹⁴¹³

İbrahim/24-25: “شجرة طيبة” Ağacın kökü (aslı) iman, başı akıl, dalları korku, yaprakları ilim, meyveleri cennet, tatlılığı da muhabbettir.”¹⁴¹⁴

İbrahim/37: “اجعل هذا البلد امنا” cümlesi, ‘gönül ve ruhu velayeti kaybetme ve marifetten azledilme tehlikesinden emniyetli kıl’ anlamındadır.”¹⁴¹⁵

İsrâ/34: “اليتيم” kalptir. Kalplerinizi öldürmeyin! Çünkü onlar benden başkasına muhabbetle, yanınızda yetim gibidir.”¹⁴¹⁶

Kehf/94: “يأجوج” günahlara meyilli nefsin, مأجوج ise günahlara ve Allah ile kötü muameleye çağırın hevândır. Senin onlara uyman o ikisinden daha kötüdür.”¹⁴¹⁷

Nûr/26: “الخبيث” nefis ve dünyayı Allah’a tercih edendir, الطيب ise Mevlâ’yı ve ahireti O’nun dışındakilere tercih eder.”¹⁴¹⁸

¹⁴⁰⁶ NP., v.56a.

¹⁴⁰⁷ NP., v.58b.

¹⁴⁰⁸ NP., v.58b.

¹⁴⁰⁹ İki nüshada da (هدان) olarak yazılan kelimenin (هداية) olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴¹⁰ NP., v.59b; CB., v.54a.

¹⁴¹¹ NP., v.60b; CB., v.55a. (CB.’de ق gibi görünen harften ötürü kelime NP.’de النعمة “intikam” yazılmıştır. Aslı النعمة olmalıdır, çünkü intikamın marifet diye izah edilmesi muhtevaya uygun olmaz.)

¹⁴¹² NP., v.60b.

¹⁴¹³ NP., v.61a.

¹⁴¹⁴ NP., v.68a.

¹⁴¹⁵ NP., v.67a.

¹⁴¹⁶ NP., v.71b.

¹⁴¹⁷ NP., v.76a.

Furkan/51: “القرية imandır.”¹⁴¹⁹

Furkan/53: “البحرين marifet, برزخ ise akıldır.”¹⁴²⁰

Neml/91: “البلدة Mustafâ’dır (s.a.v.), Allah Onu kendi için (haremler) dokunulmaz kılmış ve Ona zâhitliği emretmiştir.”¹⁴²¹

Rûm/30: “فطرة الله Allah’ın, müminler, ârifler ve mürselleri oturttuğu meydanıdır (yaygısıdır). Mümin meydanının başında, mürsel meydanının ortasında, ârif ise meydanın ucundadır.”¹⁴²²

Fâtır/19: “النفوس âriflerin kabri, القلب aşık olup kendinden geçenlerin kabri, الفؤاد ise sevenlerin kabridir.”¹⁴²³

Fâtır/32: “الظالم dünya ile, مقتصد ahiret ile, سابق ise Mevlâ ile fahredendir.”¹⁴²⁴

Zümer/1-5: “تنزيل الله mümin, كتاب الله ise müminin kalbidir. النبي Allah’tan gelip O’nu anlatandır, الليل ve النهار sayfalarıdır, الذكر ve طاعة meyvesidir. O, içinde Melik’in ahdi ve Mevlâ’nın Dini olan Kitaptır.”¹⁴²⁵

Zümer/42: “الله يتوفى الانفس حين موتها Allah ruhları bedenlerden, marifeti şakîlerden, ahireti çok rağbet edenlerden, nuru kaçanlardan, velayeti azledilmiş olanlardan; حين موتها kalbin dünya muhabbetiyle ve şehvetlerle, nefsin günahlarla, öldüğü zaman alır ayırır, anlamındadır.”¹⁴²⁶

Zümer/43-45: “الشفاعة Allah’ındır, الارض kalpler Allah’ın arzıdır, الغيب Allah’ın hazinesi, مؤمن ise Allah’ın kuludur.”¹⁴²⁷

Mümin/44: “وأفوض أمري إلى الله: ‘Kalbimi, ihtiyarımı, hatamı, minnetimi, sabrımı, benden istenilen ve talep edilen her şeyi Allah’a bırakıyorum, çünkü O, kullarımı görücüdür’ demektir.”¹⁴²⁸

¹⁴¹⁸ NP., v.86a; CB., v.76b. (Altı çizili olarak belirttiğimiz kelime iki nüshada da bulunmamakta, ancak cümlelerin siyak ve sibakından bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır.)

¹⁴¹⁹ NP., v.87b.

¹⁴²⁰ NP., v.87b.

¹⁴²¹ NP., v.90a.

¹⁴²² NP., v.93b.

¹⁴²³ NP., v.99a. (Kelimeler Kur’an-ı Kerîm’de lafzen geçmemektedir. İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴²⁴ NP., v.99a.

¹⁴²⁵ NP., v.103a-b.

¹⁴²⁶ NP., v.104b-105a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴²⁷ NP., v.105a.

Mümin/67: “Allah ârifi misk toprağından (تراب المسك), dünyaya râğbet edeni karışık nutfeden (نطفة), seveni de ihtiyar alakasından (علقة) yarattı.”¹⁴²⁹

Fetih/27: “محلقيں رنوسهم yani başlarını, nefislerini, ruhlarını ve bütün azâlarını O’nun dışındakilerin muhabbetinden traş ederler”¹⁴³⁰

Hucurât/12: “ يا أيها الذين آمنوا اجتنبوا كثيرا من الظن اyeti: Ey beni bulan! Benim gayrımdan sakın! Kim bana sû-i zan ederse bilsin ki, muhakkak zannın bir kısmı cehennem ve kopuştur.”¹⁴³¹

Hucurât/13: “ جعلناكم شعوبا sizi hizmet milletleri ve قبائل marifet kabîleleri kıldık. اكرم الناس عند الله (Allah katında insanların en değerlisi): Allah’ın dışındaki herşeyden kaçınandır.”¹⁴³²

Zâriyât/35-36: “ فاخرجنا من كان فيها من المؤمنين Yüce Allah Lût ve ailesini beldelerinden¹⁴³³ çıkardığı gibi mümini de dünyadan çıkarır. المسلم her türlü halinde Allah’tan razı olan, المؤمن ise yine her halinde Allah’tan razı olan ve O’nun rızasına göre amel edendir.”¹⁴³⁴

Zâriyât/50: “ ففروا إلى الله إني لكم اyeti: Ben sizin için Allah’a doğru koşmanıza yardımcı (معين), O’ndan başkasına yönelmemeniz için uyarıcı (منذر) ve Allah’tan size müjdeciyim (مبشر).”¹⁴³⁵

Tûr/1-6:¹⁴³⁶ “طور” Allah’ın kelamı (كلام الله)¹⁴³⁷, كتاب Allah’ın dostu خليل الله (Hz. İbrahim), المسطور Allah’ın peygamberleri, رق منشور İsa b. Meryem, ألبیت المعمور Fâtîmatü’z-Zehrâ (a.s.), السقف المرفوع Ali el-Murtazâ (a.s.), البحر المسجور Muhammed Mustafâ (s.a.v.) dir.”¹⁴³⁸ “طور” Sıddîk, كتاب مسطور Fâruk, منشور Osman b. Affân, ألبیت

¹⁴²⁸ NP., v.106a. (İzah İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴²⁹ NP., v.106a. (İzah İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴³⁰ NP., v.113a.

¹⁴³¹ NP., v.113b-114a.

¹⁴³² NP., v.114a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴³³ İki metinde de “قرباته” yazan kelime “قربته” olmalıdır.

¹⁴³⁴ NP., v.115b; CB., v.102b. (Bu rivâyetin kimden olduğu belirtilmemiştir, en son bir önceki sayfada İmam Bâkır’dan rivayetvardır.)

¹⁴³⁵ NP., v.115b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴³⁶ “Tûr’a, satır satır yazılmış Kitâb’a, yayılmış ince deri üzerine, Ma’mûr Eve, Yükseltilmiş tavana, Kaynatılmış denize Andolsun ki. Rabb’inin azabı mutlaka vukû bulacaktır.”

¹⁴³⁷ Bu kelimenin Hz. Mûsa’yı ifade eden “كليم الله” olması muhtemeldir, iki nüshada da yukarıdaki şekildedir.

¹⁴³⁸ NP., v.115b-116a; CB., v.103a.

المعمور Ali el-Murtazâ, السقف المرفوع Hasan el-Müctebâ, البحر المسجور ise Kerbelâ'da maktul olan Hüseyin'dir.”¹⁴³⁹

Necm/1: “النجم Habîbullah olan Hz. Muhammed'dir (s.a.v.).”¹⁴⁴⁰

Rahman/10-12, 19, 20, 24: “الارض وضعها للانام” ayeti: Nefis arz'ını (yerini) ihsan etmek için yaratmıştır, anlamı taşır. فواكهة İslam meyveleri, نخيل ise tevhid hurmalarıdır. Mevlâ'nın sevgisi (الحب) ve zikrin hoş kokusu (الريحان) vardır. مرج البحرين Kul ve Allah arasında derin iki deniz olan kurtuluş ve helak denizleridir. İkisi birbirine kavuşmak üzere salıverilmiştir. Kurtuluş denizi Kur'ân, helâk denizi ise isyan yurdu olan dünyadır. Kurtuluş denizinde rıza incisi (اللؤلؤ) ve ünsiyet mercanı (والمرجان) vardır. Kurtuluş denizinde rıza ile yükselen gemiler O'nundur (جوار المنشآت), ihsan denizinde (في البحر) yüce dağlar gibidirler (كالاعلام).”¹⁴⁴¹

Rahman/26: “كل من عليها فان: Dünya ve ehli fanidirler ancak Allah'ın zikri ve Rahman'ın taati müstesna.”¹⁴⁴²

Rahman/33: “الجن isyandan, الانس ise Rahman ile beraberliğin ünsiyetinden hayat bulandır. Kulluk ve hürriyetin sınırlarından (اقطار) geçip Rahmaniyyetin eserlerine girmeye gücünüz yetiyorsa girin. Fakat büyük bir güç (الابسلطان) olmadan giremezsiniz, o güç ise Rahman'ın muhabbetidir.”¹⁴⁴³

Rahman/35: “شواظ” bir çeşit hicran ateşidir”¹⁴⁴⁴

Vâkıa/27, 41: “اصحاب اليمين mîsak günü secde ile Allah'ın rüyetinde öne geçenlerdir, اصحاب الشمال ise nefis ve dünyayı din ve itaate tercih edenlerdir.”¹⁴⁴⁵

Vâkıa/60: “الموت kalbin marifetle, göğsün nurla, nefsin taatle, dünyanın da saadete erenlerin gitmesiyle ölümüdür.”¹⁴⁴⁶

¹⁴³⁹ NP., v.115b-116a. (Rivayet İmam Bâkır'dan yapılmıştır.)

¹⁴⁴⁰ NP., v.116b.

¹⁴⁴¹ NP., v.118a.

¹⁴⁴² NP., v.118a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁴⁴³ NP., v.118b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁴⁴ NP., v.118b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁴⁵ NP., v.118b-119a.

¹⁴⁴⁶ NP., v.119a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

Hadîd/16: “ ألم يأن للذين آمنوا أن تخشع قلوبهم لذكر الله وما نزل من الحق ” ayeti: Ey Habîbim benim zikrimi seçerek ve firakımdan korkarak kalbini benden başka şeylerden kesme zamanı gelmedi mi? Demektir.”¹⁴⁴⁷

Mücâdele/7: “ ثلاثة nefis, düşman ve hevâdır. خمسة ise nefis, ilham, akıl, ruh, ve gönüldür. Üçten az olursa nefis ve dünya; dörtten çok olursa ahiret ve ihtiyardır.”¹⁴⁴⁸

Kalem/11: “ هـامز endişe edenlerin kötüsü, öfkeli kalp ve müstahak olmayanı senâ ile meşgul olan lisandır. Allah’a dönmesi, O’nun buyruklarını takip etmesi, hevâsının sapıklığından hidayete gelmesi ve doğruluğunun ortaya çıkması için, سنسمه على الخرطوم onun burnunu bela ile ve velayetten azl ile mühürleyeceğiz.”¹⁴⁴⁹

Meâric/10: “ ولا يسأل حميم حميما ” cümlesi: ‘Ne nefis ruhtan, ne ruh kalpten, ne ârif müştaktan, ne de müştak âriften bir şey sormaz’ demektir.”¹⁴⁵⁰

Müzzemmil/8: “ وتبتل إليه تبتيلا ” cümlesi: ‘Dünyadan, nefisten, ahiretten, hevâdan ve seni Mevlâ’dan uzaklaştıran her şeyden geç’ anlamındadır.”¹⁴⁵¹

Müddessir/4: “ وثيابك فطهر ” yani benim dışındaki muhabbetlerden kalbini temizle.”¹⁴⁵²

Abese/13, 14, 16: “Nefis, iman ile mukaddes sayfalar (صحف مكرمة); kalp, ihsan ile tertemiz yüce makam (مرفوعة مطهرة); ruh da tuğyandan kurtuluşla değerli ve güvenilir (بررة) olur.”¹⁴⁵³

İnfîtâr/6: “ يا ايها الانسان ” Ey benim iyilik ve ihsanımla ünsiyet eden!”¹⁴⁵⁴

A’lâ/1: “ سبج ” Yani Ey Muhammed (s.a.v.) bütün kalbinle bana yönel!”¹⁴⁵⁵

Fecr/3: “ الشفع ” velayet ve rüyettir, الوتر keramet sırrındaki halvettir.”¹⁴⁵⁶

¹⁴⁴⁷ NP., v.120a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁴⁸ NP., v. 120b.

¹⁴⁴⁹ NP., v.124b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁵⁰ NP., v.125b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁵¹ NP., v.126a.

¹⁴⁵² NP., v.126b. (Rivâyetin kimden yapıldığı belirtilmemiştir. Muhtemelen en son ismi geçen İmam Bâkır’a ait olmalıdır.)

¹⁴⁵³ NP., v.127b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁵⁴ NP., v.128a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁵⁵ NP., v.129b.

¹⁴⁵⁶ NP., v.130a.

Fecr/4: “والليل إذا يسر” ünsiyetin fenasına ve rahmetin genişliğine çıkış gecesidir.”¹⁴⁵⁷

Fecr/7: “إرم” şehvetlerle karşılaşan (veya şehvetlerden yüzünü çeviren) mümindir. Allah onunla kullarından bedbahtlık direklerini (الآوتاد) keser.”¹⁴⁵⁸

Beled/13: “فك رقبة” dünya muhabbetinden kopmaktır.”

Beled/15-16: “المسكين” kalptir, vefâ yemeği ile beslenir. Mütehayyir olan المسكين ise müstakîm ârifdir, letâfet ile beslenir.”¹⁴⁵⁹

Şems/1-4: “الشمس” ârifin mülkü, القمر münacâtı, النهار iyiliği, الليل ise halvetidir.”¹⁴⁶⁰

Leyl/1-5: “الليل” ârifin bineğidir, ârif ona biner ve Allah’ın münâcâtına gider. النهار¹⁴⁶¹ sevenin yurdudur, orada Allah ile baş başa kalır ve O’nu zikreder. الذكر Allah’ı zikretmeyi O’nun dışındakileri zikretmeye tercih eden, الانثى ise mâsiyet ve fıska seçendir. فاما من اعطى واتقى ifadesinden kasıt ise Hz. Ebû Bekir’dir.”¹⁴⁶²

Duhâ/1-2: “الضحى” Mustafâ’nın (s.a.v.) doğduğu gündür, alemde ondan daha faziletli ve şerefli bir gün yoktur ve o günden sonra da ebediyyen olmayacaktır.”¹⁴⁶³ “Allah’ın Muhammed (s.a.v.)’in ruhunu yarattığı; nurunun ışıltısının yokluktan vücuda¹⁴⁶⁴ geldiği gündür.”¹⁴⁶⁵ “Allah’ın, ışığından Muhammed ümmetinin ruhlarını yarattığı gündüzdür. O, Arş’in altında duran ve üzerinde Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed O’nun elçisidir yazan Allah’ın nurundan bir nurdur.”¹⁴⁶⁶ “والليل إذا سجي” Allah’ın, Hz. Muhammed’i Cibril’in kanadında melekûtunu geçene kadar yükselttiği ve O’nun Rabb’ine münâcât ettiği gecedir (Mîrac Gecesidir).”¹⁴⁶⁷ “Muhammed (s.a.v.)’in ruhunun, Allah’ın nur sahasında secde ettiği ilk gecedir.”¹⁴⁶⁸ “Bu gece, sonrasında levh ve kalemin yazılışı olan gecedir ve Allah duhâ vakti ve gece ile kasem etmiştir. Çünkü

¹⁴⁵⁷ NP., v.130a.

¹⁴⁵⁸ NP., v.130a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁵⁹ NP., v.131a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁶⁰ NP., v.131a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁶¹ İki nüshada da “النهر” yazılmıştır. Doğrusu “النهار” olmalıdır.

¹⁴⁶² NP., v.131b; CB., v.117b.

¹⁴⁶³ NP., v.132b.

¹⁴⁶⁴ İki nüshada da “الوجود” olarak yazılan kelime “الوجود” olmalıdır.

¹⁴⁶⁵ NP., v.132b; CB., v.118b. (İmam Muhammed el-Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁶⁶ NP., v.132b-133a. Hz. Ali’den rivayettir.

¹⁴⁶⁷ NP., v.132b.

¹⁴⁶⁸ NP., v.132b. (İmam Muhammed el-Bâkır’dan rivayettir.)

Allah, kıyamete kadar fazilet ve şerefi için Ümmet-i Muhammed'in (s.a.v.) saadetini, şahadetini, vaadinden dönme ve eğriliklerini bu gündüzde takdir ve bu gecede hükmetmiştir.”¹⁴⁶⁹ “Allah'ın Muhammed Ümmeti'ne rahmet ve bağışlama takdir ettiği gecedir. **ضحى** Muhammed (s.a.v.)'in ruhu, **ليل** ise bedenidir. Allah O'nun ruhunu zatına idhal etmekle bütün velayetleri arştan yere indirdi ve yeryüzü onun nuruyla nurlandı.”¹⁴⁷⁰

Duhâ/9: “**البيتيم** iki yurt arasında durandır, ne dünyaya ne de ahirete meyleder. Onu ezme! Çünkü o, hevâsını ezmiş Rabb'ini bulmuştur.”¹⁴⁷¹

Tîn/1-6: “**تین** Ebû Bekir, **زيتون** Ömer, **طور سينين** Osman, **هذا البلد الأمين** ise Ali'dir. **لقد خلقنا الانسان** yani Mustafa'yı (s.a.v.), **ثم رددناه أسفل سافلين** bundan kastedilen ise Ebû Cehil'dir.”¹⁴⁷² “**تین** Hasan b. Ali, **زيتون** Hüseyin b. Ali, **طور سينين** Ali b. Ebî Tâlib, **هذا البلد الأمين** ise Fâtımatu'z-Zehrâ'dır.”¹⁴⁷³

Alak/11-12: “**التقوى** ve **الهدى** iki binektir. Kim hüdâyâ binerse onunla Mevlâ'nın katında menzil tutana değin ilim, akıl, ve marifete yetişir. Kim de takvâyâ binerse onunla korku, recâ ve inâbeye yetişip keramet yurdunda menzil tutar.”¹⁴⁷⁴

Âdiyât/6-8: “**الكنود** ahde muhalefet yapan, doğruluktan uzak duran ve hevâyâ ülfet edendir.”¹⁴⁷⁵ “**خير** üç şeydir: Nefis sevgisi, dünya sevgisi ve hevâ sevgisi. **خير** ise yine ancak üç şeydir: Halktan istiğna etmek, Allaha karşı fakrını bilmek ve O'nun emirlerini yerine getirmektir.”¹⁴⁷⁶

Asr/1: “**العصر**” Peygamberimizin ve ümmetinin asrıdır.”¹⁴⁷⁷ “**العصر** tevhid demektir.”¹⁴⁷⁸

Hümeze/1: “**الويل** Allah'a arkasını dönüp, dünyayı önüne alan; hümeze ile şeytana ve lümeze ile hevâyâ uyanlar içindir.”¹⁴⁷⁹

¹⁴⁶⁹NP., v.132b-133a. (Hz. Ali'den rivayettir.)

¹⁴⁷⁰NP., v.133a. (Bu rivayetlerin ravileri belli değildir.)

¹⁴⁷¹NP., v.135a; CB., v.120b. (Rivâyetin başında CB.'de “**قال ص ع**” olan ve “Sâdık a.s. der ki” anlamındaki ifade, NP.'de sanki Hz. Peygamber söylemiş gibi “**قال صلى الله عليه وسلم**” diye yazılmıştır.)

¹⁴⁷²NP., v.137a.

¹⁴⁷³NP., v.137a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁴⁷⁴NP., v.139a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁷⁵NP., v.141a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁴⁷⁶NP., v.140a; CB., v.126a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁷⁷NP., v.142a.

¹⁴⁷⁸NP., v.142b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Kureyş/2: “الشتاء nefis, الصيف ise kalptir.”¹⁴⁸⁰

Kevser/1: “الكوثر halkın, hakikatine şahit olması için sırrındaki nurdur. الكوثر iki nehirdir: Şevk ve likâ nehri.”¹⁴⁸¹ “Kevser iki nehirdir: Biri cennetin kapısında, ikincisi ise cennetin bahçeleri arasındadır.”¹⁴⁸² “الكوثر ya Mustafâ’ya (s.a.v.) verilen peygamberlik, vahiy, Kur’ân, bağışlanma, şanınin yüceltilmesi ve ümmetinin bekasıdır yahut ahirette O’na vaat edilen ‘Livâü’l-Hamd’, saadet, Makâm-ı Mahmûd, Adn Cenneti, Vesîle Derecesi, Kevser havuzu ve Tûbâ Ağacı’dır.”¹⁴⁸³

Mesed/1: “التب uzaklaşmaktır”¹⁴⁸⁴

B. Çeşitli Kavramlarla İlgili Olarak Üçlü Taksimle Yapılan İşârî-Tasavvûfî Açıklamalar

Eserde ayetlerin mana ve muhtevalarıyla bağlantılı olarak geçen ve genellikle üçe ayrılarak incelenen kavramlar, Türkçe karşılığının baş harfi esas alınarak alfabetik sıra ile belirtilecektir. Kavramın ilgili olduğu ayet ve geçtiği sûre parantez içinde verilecek, aynı kavramın değişik açıklamaları da yine aynı başlık altına kaydedilecektir. Tırnak içinde verilen metin tercümelerinde, bazı ayet mealleri ve metinde geçen kelimenin varsa başka anlamları parantez içinde belirtilecektir.

Açlık الجوع (Kureyş/4): “Açlık üçtür: Ârifin açlığı Allah’ın zikri ile ona yaklaşmak istemesi, zâhidin açlığı Allah’a dönüşün nuru ile onun hizmetinde bulunmak istemesi, sevenin açlığı ise Allah’ı sevmenin nuru ile O’na kavuşmak istemesidir.”¹⁴⁸⁵

Adalet العدل (Mâide/8): “Adalet: Nefislerin adaleti, kalplerin adaleti ve gönlün adaleti olmak üzere üçtür. Nefislerin adaleti dünyayı seçmektir. Bu ise hem kendine hem Rabb’ine, hem de O’nun dostluğuna (velayet) zulümdür. Kalplerin adaleti Allah’ın Celâl ve Cemâli’nin marifetini seçmektir. Gönlün adaleti ise Allah’a muhabbettir. Çünkü muhabbet Allah’ın hazinesidir¹⁴⁸⁶ gönülden başka bir şey oraya giremez.”¹⁴⁸⁷

¹⁴⁷⁹ NP., v.143a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁸⁰ NP., v.144a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁸¹ NP., v.145a.

¹⁴⁸² NP., v.145a. (İmam Muhammed el-Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁴⁸³ NP., v.146a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁸⁴ NP., v.148b.

¹⁴⁸⁵ NP., v.144a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁴⁸⁶ NP.’de “حزبته” şeklinde yazılan kelime “حزبنته” olmalıdır, CB. deki şekli buna uygundur.

¹⁴⁸⁷ NP., v.38a; CB., v.35b.

Ağaçlar الاشجار (Kevser/1): “Ağaçlar oniki çeşittir : 1) Kerâmet ağacı ‘ في البقعة ’¹⁴⁸⁸ Mûsa’ya (a.s.) ‘ من الشجرة ان يا موسى ’¹⁴⁸⁹ kavliyle nidâ edilen ağaçtır. 2) Mubâreke ağacı ‘ يوقد من شجرة مباركة زيتونة ’¹⁴⁹⁰ ayetiyle ifade edilmiştir. 3) İbret ağacı ‘ لقد رضي الله عن المؤمنين اذ ’¹⁴⁹¹ ayetiyle ifade edilmiştir. 4) Rıza ağacı ‘ ومن ثمرات النخيل تتخذون ’¹⁴⁹² ayetiyle ifade edilmiştir. 5) Kanaat ağacı ‘ ضرب الله مثلا كلمة طيبة كشجرة طيبة ’¹⁴⁹³ ayetiyle ifade edilmiştir. 6) İman ağacı ‘ كلمة خبيثة كشجرة خبيثة ’¹⁴⁹⁴ ayetiyle ifade edilmiştir. 7) küfür ağacı ‘ صنوان وغير صنوان ’¹⁴⁹⁵ ayetiyle ifade edilmiştir. 8) Sınvan ağacı ‘ انما شجرة تخرج في أصل الجحيم ’¹⁴⁹⁶ ayetiyle ifade edilmiştir. 9) Seçim (ihtiyâr) ağacı ‘ ولا تقربا هذه الشجرة ’¹⁴⁹⁷ ayetiyle ifade edilmiştir. 10) Naîm (nîmet) ağacı ‘ وطوبى لهم وحسن مآب ’¹⁴⁹⁸ ayetiyle ifade edilmiştir. 11) Tûba ağacı ise ‘ وظل ممدود ’¹⁴⁹⁹ ayetiyle ifade edilmiştir.”¹⁵⁰⁰ Ağaç kavramının her çeşidi için değişik ayetlerden örnekler getirilerek ilginç bir açıklama yapılmıştır. Oniki denmişse de onuç sayılmıştır.

Ahsen-i takvîm احسن تقويم (Tîn/4): “Ahsen-i takvîm üçtür: Kur’ân, Rahman’a ibadet ve Âl-i Mustafâ’nın (s.a.v.) sevgisi. Kur’ân Mustafâ’nın (s.a.v.) takvimidir, Mustafâ onunla kıvam bulmuştur. Rahman’a kulluk da takvimdir. Çünkü kalpler onunla kıvam bulur, nefisler onunla temizlenir, ruhlar onunla beslenir. Mustafâ’nın (s.a.v.) ailesinin sevgisi ise Ehl-i Sünnet ve’l Cemâat’in takvimidir. Çünkü onların sevgisi Mustafâ’yı (s.a.v.) sevmek, onlara duyulan nefret (buğz) de Mustafâ’dan (s.a.v.) nefret etmektir. Mustafâ’dan (s.a.v.) nefret ise küfürdür ve dinden kopmaktır.”¹⁵⁰¹

¹⁴⁸⁸ Kasas, 28/30: “Oraya gelince, o mübarek yerdeki vâdinin sağ kıyısından...”

¹⁴⁸⁹ Kasas, 28/30: “...(oradaki) ağaç tarafından kendisine şöyle seslendirildi: Ey Musa! Bil ki ben, bütün âlemlerin Rabbi olan Allah’ım.”

¹⁴⁹⁰ Nûr, 24/35: “...mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur....”

¹⁴⁹¹ Meryem, 19/25: “Hurma dalını kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün.”

¹⁴⁹² Fetih, 48/18: “Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, o müminlerden razı olmuştur...”

¹⁴⁹³ Nahl, 16/67: “Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edirsiniz...”

¹⁴⁹⁴ İbrâhim, 14/24: “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti).”

¹⁴⁹⁵ İbrâhim, 14/26: “Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer.”

¹⁴⁹⁶ Ra’d, 13/4: “...bir kökten ve çeşitli köklerden dallanmış hurma ağaçları...”

¹⁴⁹⁷ Sâffât, 37/64: “Zira o, cehennem dibinde bitip yetişen bir ağaçtır.”

¹⁴⁹⁸ A’râf, 7/19: “...Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz.”

¹⁴⁹⁹ Vâkı’a, 56/30: “Uzamış gölgeler”

¹⁵⁰⁰ Ra’d, 13/29: “İman edip iyi işler yapanlara ne mutlu! Varılacak güzel yurt da onlar içindir.”

¹⁵⁰¹ NP., v.146a-b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁰² NP., v.138a-b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Âkibet العاقبة (A'râf/84): “Âkibet üç türdür, başlangıcı ve sonu vardır. Asıl âkibet: Başlangıcı velayet, sonu rüyet olan peygamberlerin âkibetidir. Başlangıcı azlediliş, sonu kopuş olan âkibet: Allah'ın gönderdiklerine icâbet etmeyen kâfirlerin âkibetidir. Başı ikram, sonu tehlike olan âkibet ise: Ârif olan müminlerin âkibetidir.”¹⁵⁰³

Allah'ın tuzağı مكر الله (A'râf/99): “Allah'ın nefse, kalbe ve ruha olmak üzere üç türlü tuzağı vardır. Nefse olan tuzağından peygamberler haber vermiştir. Kim Allah'ın emir ve yasaklarını rıza ile kabul ederse o tuzaktan kurtulur. Kim de karşı gelirse zarara uğramış ve azledilmiş olur. Kalbe kurulan tuzaktan kurtuluş iman ile mümkündür. Ruhun tuzağı ise ahittir. Kim o ahde vefa gösterirse velayet ve mülkü bulur, kim yüz çevirirse fasık olur, rahmet ve velayetten de ümidi kalmaz.”¹⁵⁰⁴

Allah'ın Dini دين الله (Mâide/3): “Mustafâ (s.a.v.) katında din, Allah'ın dinidir. Tevhid, muhabbet ve rıza olmak üzere üçtür.”¹⁵⁰⁵

Allah'ın Fazlı فضل الله (Nûr/10): “Allah'ın fazlı, nefse hidayet, kalbe velayet, ruha ünsiyet olmak üzere üç çeşittir. Kim nefsi ile hidayete gelirse iki cihanda veli, kim kalbi ile hidayet bulursa Allah katında melik olur. Kim de ruhu ile hidayete gelirse Allah'ın nurunda ve kudsiyetinde menzil tutmuş olur.”¹⁵⁰⁶ (Yûnus/57): “Fazl Mevlâ'nın hidayetidir, bedenler içindir.”¹⁵⁰⁷

Allah'ın İzzeti عز الله (Münâfikûn/8): “Allah'ın izzeti üçtür: Muhakkak O, mülkü zevale uğramayan Hükümdârdır (Melik), Rubûbiyeti için azl olmayan Rab'dir ve O'ndan başka ilah olmayan Allah'tır. Mustafâ'nın (s.a.v.) aynı şekilde üç izzeti vardır: O, içinde karanlık olmayan nurdur, O'na azledilme olmayan padişaktır, Rabb'i ile kendi arasında perde olmayan azîz âşıktır. Ümmetinin de aynı şekilde üç izzeti vardır: Onlar için hidayetten kopma yoktur, şهادetleri için son yoktur ve onlar Allah'ın nuruyla Rubûbiyetine mazhardırlar. Mevlâ nûrunu nûrundan koparmaya ve onu ateşiyle yakmaya haya eder, içinde Mevlâ'nın nuru bulunan kalp yanmaz.”¹⁵⁰⁸

Allah ile Kul arasındaki yedi deniz (Lokman/27): “Allah ile kul arasında yedi deniz vardır: Nefis şehvetler denizi, ağız ibareler denizi, kalp nimetler (الالاء) denizi,

¹⁵⁰³ NP., v.50a.

¹⁵⁰⁴ NP., v.50b.

¹⁵⁰⁵ NP., v.37b.

¹⁵⁰⁶ NP., v.86a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁵⁰⁷ NP., v.59b.

¹⁵⁰⁸ NP., v.122b-123a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

göğüs nimetler (النعماء) denizi, gönül cevher denizi, ateş nur denizi, ruh ise Allah'ın denizidir.”¹⁵⁰⁹

Allah'ın kadrini bilmek معرفة قدر الله (Hacc/73): “Allah'ın kadrini bilmek: Nefis, kalp ve ruh ile âsi olmamaktır. Nefis ile âsi olursa fasık, kalp ile âsi olursa kâfir, ruh ile âsi olursa münafık olur. Münafık kâfirden daha şerli ve zararlıdır.”¹⁵¹⁰

Allah'ın Lütфу (Şûrâ/19): “Allah lütüfkârdır, lütфу dört vecih üzeredir: Müminlere ihsan kapısını açması, onlar emîn olana kadar onları ihsanında koruması ve onlara saadet kapısı açıp içeriye alması. Nihayet onlar: ‘Allah'tan başka ilah yoktur’ derler.”¹⁵¹¹

Allah'ın mümini süslediği dört şey (ان الله زين لمؤمن باربعة اشياء) (A'râf/175): “Allah müminin dışını iman, içini vefa, nefisini hizmet, kalbini yanma, dilini zikir ve kalbini ihlasla süslemiştir. Zâhir eserler evliyânın süsü, bâtın eserler ise velayet ve Allah'a yönelişin doğruluğudur.”¹⁵¹²

Allah'ın müminlere emri 1513 امر الله المؤمنين (Beyyine/5): “Allah'ın müminlere emri üç şeydir: Nefse safî bir itaati, kalbe vefâyı, ruha temizlik ve istikameti emretmiştir.”¹⁵¹⁴

Anneler الامهات (Nisâ/23): “Tevhid anneleri: Allah'ın hayır ve hasenatıdır, şirk anneleri ise Allah'tan uzaklaşmaktır. İkişi (tevhid ve şirk) iki kız kardeştir. Mümin için tevhid ve şirki bir araya getirmek olmaz.”¹⁵¹⁵

Amel Edenler العمال (İsrâ/84): Amel edenler üçtür: Mürid (isteyen), münîb (Allah'a dönen), müstakîm (istikamette giden). Mürid saadet isteği ile nefisini, kalbini ve ruhunu suçlar. Münîb, Allah'a dönmekle nefis, kalp ve gönle karşı harbeder. Müstakîm ise, nefisten, beşeriyetten, nefsâniyetten, ruhtan ve Allah'ın dışındaki her şeyden çıkıp, Allah'ı tercih menzilinde yer tutar.¹⁵¹⁶

¹⁵⁰⁹ NP., v.95a.

¹⁵¹⁰ NP., v.84b.

¹⁵¹¹ NP., v.107b.

¹⁵¹² NP., v.53a. (dört denilmiş altı madde sayılmıştır.)

¹⁵¹³ Cümle “امر الله على المؤمنين” şeklinde olmalıdır. İki nüshada da yukarıda kaydedildiği şekildedir.

¹⁵¹⁴ NP., v.140a; CB., v.125a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵¹⁵ NP., v.30a. (Ayette geçen “iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı” hükmüne ilginç bir işârî yaklaşım.)

¹⁵¹⁶ NP., v.72b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

Asr العصر (Asr/1): “Asr üçtür: Nefsin asrı tâatidir, kalbin asrı iyilik ve hayırdır, dilin asrı ise tevhididir. Zararda olan ise bunlardan nasibi olamayandır.”¹⁵¹⁷

Aşılaiıcı Rüzgarlar الرياح الواقح (Hicr/22): “Aşılaiıcı rüzgarlar üç türlüdür: Biri bedenleri aşılar: O bedenler vefâ ve ahdi koruma meyveleri verir. Diğeri göğüsleri sevgi suyu ile aşılar: Onlar Allah’ın nuruyla açılıp ferahlanır. Üçüncüsü ise Allah’ın zikrinde önder olanları aşılar: Onları hayır ve iyilik ülkelerinde Allah ile beraber hayattar kılar.”¹⁵¹⁸

Atâ العطي (Kevser/1): “Atâ üç çeşittir: Mülk, kurbet (Allah'a yakınlık) ve rüyet. Mülk Mustafâ (s.a.v.) için, kurb ümmeti için, rüyet de yine Mustafâ’nın kalbi ve zâtı içindir.”¹⁵¹⁹

Ateş النار (Tevbe/100): “Ateş üç türlüdür: İman etmede öncü olanların ateşi, Muhacirlerin ateşi ve Ensar’ın ateşi. İman öncülerinin ateşi günahlardır. Onlar, imanın öncülüğü ile onun yanından geçip gittiler. Muhacirlerin ateşi Allah ve Resûlü için tuzak kurmaktı. Onlar, Resûlullah’ı (s.a.v.) tasdik ederek ve Allah’a yönelerek o ateşe muhalefet ettiler. Ensarın ateşi ise aile ve maldı. Resûlullah (s.a.v.) için onu yaktılar. Nihayet Allah hepsini takvâ temeli üzerinde topladı, onlara hidayet verdi, onları münafıkların ateşinden uzaklaştırdı.”¹⁵²⁰ (Kasas/29): “Ateş: Rabbânî ateş, vuslat ateşi ve marifet ateşi olmak üzere üçtür. Rabbânî ateş üçtür: Bir kısım Mûsa (a.s.)’ın asâsında, bir kısmı ondan su çıkardığı zaman Mustafâ (s.a.v.)’in elinde, bir kısmı da İsa (a.s.) içindir. Vuslat ateşi de üçtür: Bir kısım marifet olarak müminlerin, bir kısım risaleti edâ etsinler diye peygamberlerin, bir kısım da Mevlâ hakkı izhar ettiği zaman Mûsa (a.s.)’ındır. Marifet ateşi de üç kısımdır: Ondandır bir kısım kullar, bir kısım da Mustafâ (s.a.v.) içindir. Son kısım da hesap gününe kadar müminlere hidayettir.”¹⁵²¹ (Hümeze/6): “Ateş üçtür: Şehvet ateşi, tevhidi yakan şekavet ateşi, kalpleri yakan ve uzatılmış direkler arasında ebedi kılan kopuş (kafîa) ateşi.”¹⁵²²

Ayrılma الفصل (Hûd/1): “Ayrılma üçtür: Müminin imanıyla hicaplardan ayrılması, mürîdin Allah’a yönelerek halktan ayrılması, ârifin Allah’ın muhabbetiyle

¹⁵¹⁷ NP., v.142b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵¹⁸ NP., v.68a.

¹⁵¹⁹ NP., v.146b-147a.

¹⁵²⁰ NP., v57a-b; CB., v.52a.

¹⁵²¹ NP., v.90b.

¹⁵²² NP., v.143a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

hevâ'dan ayrılması. Allah müminlere cennet, mürîdlere kurbiyet, âriflere iyilik ve ihsanın takdiriyle hükmeder ve her birine ayrılığının karşılığını verir. Ârife Allah'ın marifeti, mürîde Allah'ın rubûbiyeti, mümine ise Allah'ın cennetleri ve ikramı emanet edilmiştir.”¹⁵²³

Azgınlık الطغيان (En'âm/111): “Azgınlık üç türdür: Nefislerin azgınlığı inanmamasıdır, bütün halk onu çağırrsa da kesinlikle iman etmez. Kalplerin azgınlığı içinde hak için bir yer bulunmamasıdır. Evliyânın azgınlığı ise herhangi bir şeye meyletmeleridir.¹⁵²⁴ Çünkü Allah'ın Kitabı, Resülü ve zikri hariç her şey evliyânın şeytanlarıdır.”¹⁵²⁵ (Alak/6): “Azgınlık üçtür: Nimet azgınlığı, hevâ azgınlığı, kuvvet azgınlığı. Kim nimette azarsa Allah onu bedbahtlık arzına, Kim hevâ ile azarsa Allah onu cehenneme, Kim de kuvvetle azarsa Allah onu azil ve şekâvete batırır.”¹⁵²⁶

Aziz (Zuhruf/1): “Aziz olan Allah'ın izzeti üçtür: Mülkünün devamı ve ebediyeti, iradesinin kusursuzluğu ve gözlerden perdeli oluşu.”¹⁵²⁷

Baba الوالد (Beled/3): “Üç baba vardır: Tâatin babası tevhid, menâkıbın babası muhabbet, emniyetin babası ise korkudur.”¹⁵²⁸

Bâtın الباطن (Lokman/20): “Bâtın: Akıl, anlayış, marifet, tercih, rıza, kevn ve itmi'nan olmak üzere yedidir. Tercih, hidayet ve nefsin muhafazası Allah'ın hidayetindedir. Allah bunlarla müminin bâtınını süsler.”¹⁵²⁹

Bekçi الحرس (Cinn/8): “Üç bekçi vardır: Nefis kalbin, kalp marifetin,¹⁵³⁰ marifet ise saadetin bekçisidir. Mümin onları emniyet içinde bulur, terk ederse bedbaht olur, muhafaza ederse saadete erişir.”¹⁵³¹

Belde البلد (Beled/1): “Belde (kent, şehir) üç türdür: Emniyet beldesi, rıza beldesi, likâ beldesi. Allah ‘Emîn Belde’yi harem kılmış, Halîl (Hz. İbrahim)in eserleri

¹⁵²³ NP., v.60a-b.

¹⁵²⁴ İki nüshada da “لا يميلون” diye kaydedieln ifade, mana akışına göre “يميلون” olmalıdır.

¹⁵²⁵ NP., v.47a; CB., 43b.

¹⁵²⁶ NP., v.138b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵²⁷ NP., v.109a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁵²⁸ NP., v.130b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁵²⁹ NP., v.95a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁵³⁰ Bu kelime iki nüshada da “المغفرة” olarak yazılmıştır, mana akışı ve eserin genel muhtevâsı göz önüne alındığında istinsah hatası olduğu aslının “المعرفة” olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵³¹ NP., v.126a; CB., v.112a.

ve Habîb (Hz. Peygamber)'in nurları ve Celîl'in¹⁵³² kudretiyle süslemiştir. Kim oraya girerse emîndir. Yani oraya oraya Allah sevgisi ile, doğru olarak girerse nefsin zevalinden ve kalbin Allah'tan kopması riskinden güvende olur. Rıza beldesi, emre vefâdır. Likâ beldesi ise ebediyet yurdudur, oraya ancak Allah'ın şekavetten kurtarıp ihsan ettiği kimseler girebilir.”¹⁵³³

Binek المركب (Âdiyât/1): “Binekler üç çeşittir: Nefis tâat bineği, kalp muhabbet bineği, gönül ise marifet bineğidir. Nefse binene emniyet, kalbe binene velayet, gönle binene ise, kusurların ortaya döküleceği gün Allah'ın rüyeti vardır.”¹⁵³⁴

Binekler, Hayvanlar الدواب (Enfâl/22): “Binekler üç türdür: Ârif marifet bineğidir,¹⁵³⁵ akıllı kişi emir bineği, müştak ise likâ bineğidir. Bu binekler onlara muhalefet edenlere ünsiyet ederler: Ârif sağırdır kimseden kötü birşey duymaz. Akıllı dilsizdir, Allah'ın rızasının ve muhabbetinin gerektirmediği bir şey konuşmaz. Müştak ise Mevlâ'dan başkasını görmez.”¹⁵³⁶

Bineklerin en faziletleri افضل المراكب (Âdiyât/1): “Bineklerin en faziletlieleri üçtür: Gazilerin binekleri, hacıların binekleri ve binenleri yücelten binekler. Onlar kıyamet gününde sahipleri için şefaathçilerdir.”¹⁵³⁷

Buzağı العجل (A'râf/148): “Üç türlü buzağı vardır: Dil muvahhidlerin buzağısı, kalp âriflerin buzağısı, gönül ise sevenlerin buzağısıdır. Çünkü bu üç sınıf, Allah'ı ancak dil ile zikreder, kalp ile tanır ve ancak gönül muhabbeti ile sevebilirler.”¹⁵³⁸

Büyük günahların en büyükleri اكبر الكبائر (En'âm/150-153): “Azgınlık olan ve cehenneme götüren büyük günahların en büyükleri üçtür: İlki hevâyâ uymakla nefsi öldürmek, ikincisi dünyayı seçip Allah'tan koparak kalbi öldürmektir. sonuncusu ise Gönülün, Allah'tan uzaklaştıran şeylerle savaşmaktan vazgeçmesidir.”¹⁵³⁹

Cehennem جهنم (Kâf/30): “Cehennem üç çeşittir: Dünya Mevlâ'nın cehennemi, nefis hevânın cehennemi, ateş ise Allah'tan kopuşun cehennemidir. Allah dünyaya,

¹⁵³² NP.'de “خليل” olarak ifade edilen kelime CB.'de “جليل” şeklindedir.

¹⁵³³ NP., v.130b; CB., v.116b.

¹⁵³⁴ NP., v.141a.

¹⁵³⁵ İki nüshada da “دابة الاسرف” şeklinde kaydedilen ifadenin, cümle akışına göre “دابة العرف” olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵³⁶ NP., v.54a-b; CB., 49b.

¹⁵³⁷ NP., v.140b-141a.

¹⁵³⁸ NP., v.51b-52a.

¹⁵³⁹ NP., v.47b.

‘düşmanlarımla doldunmu?’; nefse, ‘şehvetlerle doldunmu?’; Ondan kopuş ateşine ise, ‘bedbahtlarla doldunmu?’ diye sorar. Onlar da, ‘daha yokmu?’ diye cevap verirler.”¹⁵⁴⁰

Cehd الجهد (Ankebût/69): “Muhlis cehdi, mücrim cehdi, ârif cehdi olmak üzere üç çeşit cehd vardır. Muhlisin cehdi saadet yörüngesidir. Allah ondan razı olur ve dini kendine mahsus kılarak muhlis olmaya çağırır. Mücrim, Allah’ı hatırlamaya karşı kalbinin çevresine kale yapar. O zaman, ona göre bâtil hakka, hak da hakikata dönüşür. Şehvetlerin bâtili ile iman eder, ta ki onu marifetin etkisiyle hakikata sokmasın. Ârifin cehdi ise kalbin riyazetinde ve nefsin hidayetindedir, sonunda ihsan yolu onu cezbeder.”¹⁵⁴¹

Cennet الجنة (Âl-i İmran/15): “Cennet ikidir, ‘Bedenler Cenneti’ ve ‘Borçlar Cenneti’. Bedenler Cenneti’nde istiğfar ve infak edenler için, ayette zikredilen mükâfatlar vardır. Borçlar Cenneti ise Mevlâ’nın rızasıdır. Rızası nimeti, nimeti ise O’na kavuşmak ve O’nu görmektir.”¹⁵⁴² (Âl-i İmran/195) “Cennet üçtür: Kim nefis cennetinde ikamet ederse, Mevlâ katında amelleri zâyi olur. Allah’ın zikri kalp cennetidir, kim oraya düşkün olursa Allah katında onun için güzel karşılık vardır. Ruh cenneti ise, ruhu zenginleştiren¹⁵⁴³ ve fazileti tamamlayan marifettir.”¹⁵⁴⁴

Cennetteki dört şey (Ra’d/35): “Cennette dört şey vardır, bunlar: Ebediyet, nur, keramet ve ziyaretir.”¹⁵⁴⁵

Cennetler الجنان (Nisâ/124): “Cennetler dörttür: Hizmet, dünyada nefislerin cennetidir. Kalplerin cennetleri marifet, Allah’ı sevenlerin cenneti O’nunla halvet, Allah’a dönenlerin cennetleri ise Allah’a kavuşmaktır.”¹⁵⁴⁶ (Yûnus/25): “Cennetler üçtür: Nefis cenneti, kalp cenneti ve ruh cenneti. Nefis cenneti İslam Dini ve onun şeriatıdır. Kalp cenneti Allah’ı tanımak ve O’na hürmet etmektir. Ruh cenneti ise Allah’ın yakınlığı ve rüyetinin nuru ile övünme ve müjdelenmedir. Mevlâ, halkı nefis cennetlerine, nefis cennetlerinin ehlini kalp cennetlerine, kalp cennetlerinin ehlini ruh

¹⁵⁴⁰ NP., v.114b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁴¹ NP., v.92b.

¹⁵⁴² NP., v.20a.

¹⁵⁴³ NP.’de “يفذي” CB.’de “يفذي” olarak yazılan kelime nuhtemelen “يعني” dir. Ona göre tercüme edildi.

¹⁵⁴⁴ NP., v.27b; CB., v.26b.

¹⁵⁴⁵ NP., v.65b.

¹⁵⁴⁶ NP., v.34b.

cennetlerine, ruh cennetlerinin ehlini de kendine çağırıyor. Allah, bu konuda ‘ نزل من ’¹⁵⁴⁷ غفور رحيم diyor.¹⁵⁴⁸

Çalışıp kazanma zamanı المعاش (Nebe/11): “Müminin çalışıp kazanması hatalarından dönmek, münîbin çalışıp kazanması vefâdaki kusuru için özür dilemektir. Ârifin çalışıp kazanması ise, safâ meydanında Mevlâ’nın konağında durup, Mevlâ’yı tercih etmektir.”¹⁵⁴⁹

Çiftler الأزواج (Zuhruf/12): “Çiftler sekizdir: Akıl ve gaflet, dünya ve diyanet, nefis ve ruh, kalp ve içindeki nurlar, menakıb ve muhabbet, düşmanlık ve ubûdiyet, hürriyet ve irfanın verilmesi, tevhid yörüngesi ve kulluk nimetinin verilmesi.”¹⁵⁵⁰

Dağlar الجبال (Kâri‘a/5): “Dağlar: Dünya dağları, tâat dağları ve sevgi dağları olmak üzere üç çeşittir. Onların hepsi Allah’ın heybetinden, atılmış renkli yüne dönüşürler.”^{1551,1552}

Dalgalar الغمرات (Ölümün boğucu dalgaları)(En’âm/93): “Dalgalar üç türdür, ikisi: Allah’ın, azgınları İslamdan şaşırttığı dalgalar ve kendi kadrini bilen münîbleri dünyadan marifetine çıkardığı dalgalarıdır. Âriflerin dalgaları ise mahlukatın Rab’den yardım isteğiyle oluşur. Allah ârifleri, bütün mahlukattan ümidi kesip Mevlâ’ya kavuşana kadar halvet dalgalarına gark eder.”¹⁵⁵³

Dalâlet, Sapkınlık الضلالة (Mâide/77): “Dalâlet üçtür: Nefsin dalâleti hevâyı, kalbin dalâleti lezzetleri, ruhun dalâleti ise cefâyâ meyli seçmesiyledir. Bunların hepsi bir kişide toplanırsa, o kişi müşrik olur. Hevânın uluhiyetini dâva eder ve onu üçün üçüncüsü yapar.”¹⁵⁵⁴

Darda kalan المضطر (Neml/62): “Darda kalanlar üçtür: Mümin, ârif ve müştak. Mümin, hevâ yurdunda daralır. Allah, nimetiyle onu darlıktan kurtarır ve arzın halifesi yapar. Ârif, Allah’ın marifet nurunda daralır, o nurla beraber sabretmeye güç yetiremez. Allah ile de, O’nun gayrıyla da sabrı olmaz. Müştak ise Allah’ın üns perdelerinde

¹⁵⁴⁷ Fussilet, 24/32: “Gafûr ve Rahîm’den bir ikram olarak”

¹⁵⁴⁸ NP., v.59a.

¹⁵⁴⁹ NP., v.127b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁵⁵⁰ NP., v.109a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁵¹ Mana akışı itibarıyla “يصيرون” olması gereken ve CB.’de noktasız yazılan kelime, NP. Nüshasında “يصيرون” olarak kaydedilmiştir.

¹⁵⁵² NP., v.141a; CB., v.126a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁵⁵³ NP., v.46b.

¹⁵⁵⁴ NP., v.40b.

daralır ve Allah onu, karanlıklarda hidayete ermişlerden kılar.”¹⁵⁵⁵ “Darda kalan üçtür: Allah’ın nuru ve ülfet ateşinin harareti ile kaygılanan, O’nun re’fet ateşiyle sabreden ve O’nun halvet¹⁵⁵⁶ ateşi ile şükreden. Ancak ilkin yaratan ve sonra yine O’na dönülecek olan zatın; onları nefisten, kalpten, ruhtan, dünyadan, ahiretten, perdelerden çıkarması ve O’nunla sabretmeleri için onları kendi nuruna indirmesi olmazsa; bu nurlar ve hararetler içinde sabretmeye nasıl güç yetirirler? Sonra Allah, onları baştaki derecelerine döndürür ve onlara rüyet ve likâyı ikram eder.”¹⁵⁵⁷

Davet (Çağrı) الدعوت (Nûh/5): “Davet, İkrar daveti, bağışlanma daveti ve mülk daveti olarak üç türdür. İkrar daveti Nûh (a.s.)’in davetidir, az bir kısım hariç kimse kabul etmemiştir. Bağışlanma daveti Halîl (Hz. İbrahim)’in davetidir. Nasılki o, ‘Babamı bağışla’ demiş, Mevlâ ise ‘Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz’ diye cevaplamıştı. Mülk daveti ise Mustafâ (s.a.v.)’in davetidir. Allah Onun ümmetini, ‘Orada nereye baksan bir nîmet ve büyük bir mülk görürsün’ sözüyle, dünyada diyanetle, ahirette rüyetle melikler kılmıştır.”¹⁵⁵⁸

Dehşeti her şeyi kaplayan (Kıyamet) الغاشية: “Gâşiye: Kulun cefâdan ve firaktan korkarak vefâya yakınlaşmasıdır. Korku ise kıyamet ve cehennem korkusudur.”¹⁵⁵⁹

Davet eden, Çağırان الداعي (Ahkâf/9): “Davet eden üçtür: Allah, Peygamber ve kitap sevgisi. Kitap hizmete davet eder, Resûl ziyafete çağırır, Mevlâ ise kendi rüyetine davet eder. Resûl’e uyan yücelir, kitaba uyan şereflenir, Mevlâ’ya uyan ise azîz olur.”¹⁵⁶⁰

Denizler البحار (İnfîtâr/3): “Denizler dördtür: Şekâvet denizi, saadet denizi, yakîn denizi ve şevk denizi. Şekâvet denizi Bel’âm b. Bâûrâ için yarılıp ayrılır. Saadet denizi Ebû Bekir ve Ömer’in, yakîn denizi Ali el-Murtazâ’nın, şevk denizi ise Mustafâ Peygamber’indir (s.a.v.)”¹⁵⁶¹ (Lokman/27): “Allah ile insan arasında yedi deniz vardır:

¹⁵⁵⁵ NP., v.89b.

¹⁵⁵⁶ Kelime NP.’de “خلفته” şeklindedir. Doğrusu yukarıda kaydedilen şekliyle CB.’deki gibi olmalıdır.

¹⁵⁵⁷ NP., v. 89b; CB., v.79b. (Hz. Ali’den rivayettir.)

¹⁵⁵⁸ NP., v.125b-126a. (Rivayet İmam Bâkır’dan yapılmıştır.)

¹⁵⁵⁹ NP., v.129b.

¹⁵⁶⁰ NP., v.111a.

¹⁵⁶¹ NP., v.128a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir. Bir üstteki Rivayet İmam Bâkır’dan yapılmıştır.)

Nefis şehvetler denizi, ağız ibâreler denizi, kalp lütuflar denizi, göğüs nîmetler denizi, gönül cevherler denizi, ateş¹⁵⁶² nûr denizi, ruh ise Allah'ın denizidir.”¹⁵⁶³

Deprem, Sarsıntı الزلزلة (Zilzal/1): “Sarsıntı üç çeşittir: Kalbin sarsıntısı Allah korkusu ile, Dünyada yerin sarsıntısı ise Allah'ın heybetiyledir. Allah, arza heybet nazarıyla nazar ettiği zaman, dağlar O'nun heybetinden sarsılır. Eğer heybetle bir saat nazar etse, arz ve dağlar erirdi. Üçüncü sarsıntı kıyamet günüdür: O gün, insanları kabirlerinden çıkarır. Onlar Allah'ın huzurunda, azledilme korkusunun veya Allah'a yakınlığın sarsıntıları üzerinde durur gibi dururlar.”¹⁵⁶⁴

Destek, Yardım, Hediye الرفد (Hûd/99): “Destek üç türdür: Allah ile harbetmeye nefsin verdiği destek, hevâ ile harbetmeye kalbin verdiği destek, Mevlâ'ya kavuşmak için ârifin dayandığı destek. Kim Mevlâ'ya kavuşmak veya hevâ ile harbetmekle meşgul olursa, mükâfatı ebedî cennettir.”¹⁵⁶⁵

Diliyle çekiştiren الهمزة (Hümeze/1): “Diliyle çekiştirmek üç türdür: Kendini kusurlardan uzak görmek, hikmetli konuşmayı terk etmek ve ölümü unutmak.”¹⁵⁶⁶

Din الدين (Kâfirûn/6): “Din cefâ arzında hakkı göstermek, vefâ arzında kusurları bilmek ve gizli vakitlerde Rahman'a münâcat etmektir. Ayette: Hicran olan dininiz size ihsan bize, azgınlık size Rahman'ın münâcatı bize, fenâ size bekâ bize, azlediliş size dostluk bize, mahlukat size Mevlâ bize¹⁵⁶⁷ denmiştir.”¹⁵⁶⁸ “Din üçtür: İslam, tevhid ve tefrîd. İslam emri kabuldür, tevhid emri edâ etmektir, tefrîd ise emirde istikametli olmaktır.”¹⁵⁶⁹

Direkler الاوتاد (Nebe/7): “Direkler üç türdür: Arz'ın direkleri âlimler, kalbin direkleri korku, nefsin direkleri ise vefâdır.”¹⁵⁷⁰

Doğru yolu izleyen الراشد (A'râf/146): “Doğru yolu izleyenin iki gözü vardır. Zâhir gözü dünya ve onun nimetlerini görür, bâtın gözü ise Mevlâ'ya nazar eder. Kim sırlarının bâtını ile Allah'ı görürse, mâsiyet yurdunda oturmaya güç yetiremez.”¹⁵⁷¹

¹⁵⁶² İki nüshada da noktasız yazılan kelime “النار” olarak okundu.

¹⁵⁶³ NP., v.95a; CB., v.84b.

¹⁵⁶⁴ NP., v.140b.

¹⁵⁶⁵ NP., v.61b-62a.

¹⁵⁶⁶ NP., v.143a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁶⁷ Burada iki nüshada da “لكم size” olarak yazılan kelime “لنا bize” olacaktır.

¹⁵⁶⁸ NP., v.147b; CB., v.131b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁵⁶⁹ NP., v.147b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁷⁰ NP., v.127b.

Doğrular الصادقين (Tevbe/119): “Doğrular üçtür: Allah’ı tanımak velayetin, Allah’ı sevmek kulluğun, Resûlullah sevgisi ise hürmetin doğruluğudur. Kim marifete vefâ üzere amel ederse velî, kim Allah’a ubûdiyetin doğruluğu ile kulluk yaparsa¹⁵⁷² hür, kim de hürmetini bilerek Resûlullah’ı (s.a.v.) severse muhsin olur. ‘Mevlâ ise muhsinlerin mükâfatını zayi etmez.’^{1573,1574}

Dost الخليل (Nûr/28): “Dost üçtür: Nefsin dostu dünya, kalbin dostu ahiret, ruhun dostu ise Mustafâ (s.a.v.)’dir. Dünya ehli olan insanlar, ahiret menzillerini görünce: ‘Yazıklar olsun bana! Keşke falan kişiyi, -yani dünyayı- dost edinmeseydim!’ Diye feryat ederler. Ehl-i cennet, Mustafâ’yı (s.a.v.) dost edinenelerin menzillerini görünce: ‘Yazıklar olsun bana, keşke Elçi’yle beraber yol tutsaydım’ diye nida ederler. Mustafâ’ya dost olanlar ise, Allah’ın nurunu gördüklerinde: ‘Şeytan beni zikirden saptırdı, şüphesiz şeytan insanı yapayalnız ve sahipsiz bırakır’ diye seslenirler.’¹⁵⁷⁵ (Zuhruf/67): “Dost üçtür: Korku içinde olan, ümitvâr olan ve müştak olan dost. Korkan için emniyet, ümitvâr olan için velayet vardır. Müştak için de, ‘Onlara orada (cennette) canlarının çektiği ve gözlerine lezzet veren her şey vardır ve onlar orada ebedidirler’¹⁵⁷⁶ ayetiyle müjdelenen cennet vardır.”¹⁵⁷⁷ “Dost üçtür: Cennet âlimlerin dostu, dünya rağbet edenlerin dostu, Mevlâ ise âriflerin dostudur. Dünyanın dostları cehennem ateşine gireceklerdir, orada kurtuluştan ümit kesmişlerdir. Cennetin dostlarına cennet nimetleri verilir, onların amellerine taksim olunur. Mevlâ’nın dostları da rüyet ve likâ nimetine mazhar olurlar.”¹⁵⁷⁸

Düşmanların şehri قرية الاعداء (Muhammed/13): “Düşmanın şehirleri nefis, dünya ve hevâdır.”¹⁵⁷⁹

Düzeltilme-Kıvama getirme’nin en değerlileri افضل التقويم (Nisâ/44): Kur’ân Mustafâ’nın (s.a.v.) takvimidir, insanı mümin yapar. Hidayet takvimine bakan mutlu, Mevlâ’nın takvimine nazar eden ise melik olur.”¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷¹ NP., v.51b.

¹⁵⁷² Bu kelime NP.’de “عند” şeklinde yazılmıştır, CB.’de ise noktasızdır. Doğrusu “عبد” olmalıdır.

¹⁵⁷³ Tevbe, 11/120.

¹⁵⁷⁴ NP., v.57b; CB., v.52b. (Hz. Ali’den rivayettir.)

¹⁵⁷⁵ NP., v.87a-b. (Tercümesi tek turnakla belirtilen kısımlar sırasıyla, Furkan/28, 27 ve 29. ayetlerdir.)

¹⁵⁷⁶ Zuhruf, 43/71.

¹⁵⁷⁷ NP., v.109b.

¹⁵⁷⁸ NP., v.109b-110a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁵⁷⁹ NP., v.111b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁸⁰ NP. v.31a.

Düzeltilici العُدُول (Mâide/106): “Üç çeşit düzeltilici vardır: Allah’ın Kitabı ümmeti düzeltilir. Marifetullah marifet ehlini nefisten kurtararak düzeltilir. Mevlâ, müştakları kendinden başka şeylere güvenmekten kurtararak düzeltilir.”¹⁵⁸¹

Ecel الاجل (En‘âm/2): “Ecel üç türdür: Ölüme kadar dünya, umûmî eceldir. Ölüm ile Allah’ın yakınlığına doğru uzayan ecel, hususi eceldir. Kalbin eceli ise, yaratılış sahasında şeytanla alay ederek, her türlü kusurdan uzak durmaktır.”¹⁵⁸² (İsrâ/99): “Müminin eceli iyiliği ve hayrı, mürîdin eceli ihsanı, ârifin eceli ise Allah’a yakınlığıdır. Mümin, içinde kendi için iyilik olan hayrın son sınırına vardığında; mürîd, ihsanının son sınırına vardığı zaman Allah’ın fazlında; ârif ise yakınlığın son sınırına vardığı zaman Allah’ın nurunda ölür.”¹⁵⁸³

Eksilten المطفف (Mutaffifin/1): “Eksilten (Mutaffif) üçtür: Mürîd, münîb ve müstakîm. Mürîd iman nuru, münîb İslam nuru, müstakîm ise selam nuruyla dolaşır. Azledildikleri şey için onlara yazıklar olsun.”¹⁵⁸⁴

Emanet الامانة (Nisâ/58): “Emanet dördtür: Kendisi için verilen hükme razı olarak nefsi muhafaza etmek, başa gelen belaya sabretmekle kalbi muhafaza etmek, hevâdan sıyrılıp halvetle gönlü muhafaza etmek, adalet ve takva ile ruh meydanında taati muhafaza etmek. Bunları yapan emaneti ehline vermiş ve velayete kavuşmuş olur.”¹⁵⁸⁵

Emîn Belde البلد الامين (Tîn/3): “Emîn belde tevhid, tefrîd ve yakîn olmak üzere üçtür.”¹⁵⁸⁶

Erkeklerin Hayzı حيض الرجال (Bakara/222): “Erkeklerin hayzı üçtür: Ahde muhalefet etmek, yalan söylemek ve anlaşmayı bozmak.”¹⁵⁸⁷

Ev (Ayette ‘Kâbe’ anlamındadır) البيت (Kureyş/3): “Üç ev vardır: Nefis minnet evi, kalp hediye evi, gönül ise likâ evidir. Kim bedbahtlığın kışından ve azledilmişliğin yazından çıkarsa, Allah onu, likâ evinde hayra mazhar kılar.”¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸¹ NP. v.42a.

¹⁵⁸² NP. v.44a.

¹⁵⁸³ NP., v.73a.

¹⁵⁸⁴ NP., v.128b.

¹⁵⁸⁵ NP., v.31b.

¹⁵⁸⁶ NP., v.138a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁸⁷ NP., v.14b.

Evler البيوت (Ahzâb/53): “Evler dördtür: Şevk evi, vuslat evi, likâ evi ve rüyet ile ünsiyet evi. Mustafâ'nın (s.a.v.) evlerine ancak¹⁵⁸⁹ O'na ve ailesine sevginizi göstererek giriniz! Mümin bu kapılardan girmeye, ancak Hz.Peygamber'in ve O'nun ailesinin muhabbeti ile müstahak olur.”¹⁵⁹⁰

Ey İnsanlar يا ايها الناس (Hucurât/13): “‘Ey insanlar’ derken umuma, haslara ve ârife sesleniş vardır. Umum için: ‘Sizi bir erkek ve bir dişiden, Âdem ve Havvâ’dan yarattık. Sonra sizi hizmet şûbeleri ve mârfet kabileleri yaptık.’ Haslar için: ‘Sizi zikir için yarattık ve sizi şûbeler yaptık.’ Ârif için: ‘Sizi nur şûâından yarattık ve kabileler yaptık’ anlamı taşır. Nefis tâat kabilesi, göğüs İslam kabilesi, kalp vefâ ve marifet kabilesidir. Allah katında halkın en değerlisi, Allah’ın dışındaki şeylerden sakınandır.”¹⁵⁹¹

Fâsık الفاسق (Hucurât/6): “Fâsık dünya, nefis ve hevâ olmak üzere üçtür: Dünya seni kendisiyle ünsiyete, nefis lezzetlere, hevâ ise cehenneme davet eder. Kim onları kabul ederse ahirette pişman olur.”¹⁵⁹²

Fecir الفجر (Fecr/1): “Fecir ikidir: Düşmanların üzerine doğan kopuş fecri ve evliyâ için velayet fecri.”¹⁵⁹³

Felâh الفلاح (Şems/9): “Üç kurtuluş vardır: Müminin kurtuluşu iman nuruyla, Ârifin kurtuluşu Allah’tan başkasına güvenden kalbini temizlemesiyle, Münîbin kurtuluşu ise nefisini hevânın isteklerinden uzak tutmasıyla.”¹⁵⁹⁴

Fetih الفتح (Fetih/1): “Fetih üç vecihtir: Kalplerin fethi, hazinelerin fethi, hayr-ı mahzın fethi. Kalplerin fethi üç şeyle olur: Kalpler hazinedir, kapısı emanet, anahtarı tevfiik, kilidi¹⁵⁹⁵ ceza, açanı ise Mevlâ’dır. Üç şeyle açılır: Düşmanlara karşı nusret, kazaya rıza ve belayı örten sabır. Hazineler üçtür: Hizmet hazinesi minnettir, istikamet hazinesi hürriyettir, doğruluk hazinesi ise seni Mevlâ’dan uzaklaştıran şeylerden teberrî etmektir. Hayrın fethi de üç kısımdır: Evliya için Allah’ı övmek, Allah’ı sevenler için

¹⁵⁸⁸ NP., v.144a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁸⁹ Metinde anlamın oturması için “الانعام” kelimesinin eklenmesi gerekmektedir. İki nüshada da aynı şekilde muhtemelen eksiktir.

¹⁵⁹⁰ NP., v.97a-b; CB., v.86b.

¹⁵⁹¹ NP., v.114a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁹² NP., v.113b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁹³ NP., v.130a.

¹⁵⁹⁴ NP., v.131a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁹⁵ İki nüshada da noktasız imlâ edilen “مغلقها” kelimesi, anlam akışına uygun olarak kilit anlamı taşıyan “مغلق” olmalıdır.

O’nu herşeye tercih etmek, müminler için Allah’ın yasağından uzak durmak ve emrinin yerine getirilmesini ön plana almak.”¹⁵⁹⁶

Fil الفيل (Fil/1): “Fil üçtür: Dünya, şeytan ve hevâ. Dünyanın muhalifi ona karşı zühd, şeytanın muhalifi tevhid, hevânın muhalifi ise Allah’a muhabbetir.”¹⁵⁹⁷

Firâr (Kaçış) (Zâriyât/50): “Firâr üçtür: Nefisle dünyadan, kalple hevâdan, ruh ile de Mevlâ’nın adlinden kaçın! Kim dünyadan kaçarsa, Sultan onu yakınlık olan dininde korur. Kim hevâden kaçarsa, Allah onu kendi yurdu olan ‘hıfz’da muhafaza eder. Kim de Allah’ın adlinden, O’na isyandan, yine O’nun tâat ve sevgisine kaçarsa, Allah onu bağışlama ve rahmetinde korur.”¹⁵⁹⁸

Ganîmetler الانفال (Enfâl/1-4): “Ganimetler üçtür, onlar: Allah için gayb, Resûlü için gaybın sırrı, müminler için de sırrın gaybıdır. Allah için zikredenler gaybtadır, Resûlü ile beraber vasıl olanlar kalbin sırrındadır, Allah’tan bahsedildiğinde Allah korkusuyla yürekleri titreyenler ise sırrın gaybındadır. Onlar için: Kavuştukları şeylerle dereceler, marifetleriyle rüyet, Allah’a yakınlık ve güzel bir dönüş yurdu vardır.”¹⁵⁹⁹

Gece, Karanlık, الغاسق (Felak/3): “Gece karanlığı üçtür: Küfür, bidat ve şekâvet. Küfür, ehlini imandan; bidat, ehlini ihsandan; şekâvet ise ehlini Rahman’ın ibadetinden ayırır.”¹⁶⁰⁰

Gerçekleşecek olanın (Kıyametin) üç şeyi kavuşturacağı üç şey (Hâkka/1): “Gerçekleşecek olan şey (الحاقّة) üç şeyi üç şey ile ilhak edecektir: Saadete erenleri kurtuluşa, hayırlı amel sahiplerini cennetlere, ârifleri de Rahman’ın nuruna kavuşturup ilhak eder. Bedbahtlara ise ateşi idrâk ettirir.”¹⁶⁰¹

Geçici Menfaat العرض (Nisâ/94): “Geçici menfaat üçtür: Nefsin geçici menfaati dünya, kalbin geçici menfaati hevâ, gönlün geçici menfaati ise vefâdır. Çünkü Allah, nefsi dünyadan yaratmıştır. Bu sebeple nefis, dünyadan nasibini ister. Kalbi hevânın

¹⁵⁹⁶ NP., v.112b; CB., v.100a.

¹⁵⁹⁷ NP., v.143b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁹⁸ NP., v.115b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁵⁹⁹ NP., v.54a.

¹⁶⁰⁰ NP., v.152a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁰¹ NP., v.124b-125a.

askeri yapmıştır, bu sebeple kalp hevaya meyillidir. Gönlü de vefanın askeri kılmıştır. Bu sebeple gönül, Allah'a itâatte vefâlıdır ve Allah ile halvet sırrından vazgeçmez.”¹⁶⁰²

Gizli Konuşma (Fısıltı) التجوى (Mücâdele/7): “Gizli konuşma üç türdür: Resûle isyan, dünyanın günahları ve Mevlâ'ya tâat. Resûle karşı mâsiyet, sünneti terk ederek hevâya uymaktır. Dünyanın mâsiyeti, onu istemeden mütehayyir bir şekilde onu terk etmektir. Tâatin fısıltısı da üçtür: iyilik ve takvayı emretmek, nefisle beraber iyiliğin sırrını muhafaza etmek, dünyadan sakınmak ve sırrı Mevlâ ile beraber korumaktır. Bütün fısıltılar fitne değildir, ancak bu üçü şeytandandır.”¹⁶⁰³

Göğüsler الصدور (Zümer/22): “Göğüsler üçtür: Müslümanların göğüsleri, âriflerin göğüsleri, müştakların göğüsleri. Müslümanların göğüsleri hidayet nuruyla açılmıştır (şerhedilmiştir). Âriflerin göğüsleri muhabbetle beraber, ünsiyet nuruyla açılmıştır. Müştakların göğüsleri ise velayet nuruyla açılmıştır. Velayet nuru, ihtiyar nurundan; ihtiyar nuru ise Meliki'l Cebbâr'ın nurundandır. Müştak ise ‘الم نشرح لك صدرك’¹⁶⁰⁴ hitabına mazhar Mustafâ'dır (s.a.v.), göğsü ceberût nuruyla açılmıştır.”¹⁶⁰⁵

الصدر (Zümer/22): “Göğüs üçtür: Açılmış (meşrûh) göğüs, yaralı (mecrûh) göğüs, atılmış (matrûh) göğüs. Açılmış göğüs: Müslüman göğsüdür. Allah'ın nuru ile açılmıştır ve felaket İslam'dan yüz çeviren içindir. Yaralı göğüs: Müştakların ve Allah aşkıyla iftihar edenlerin göğüsleridir. Göğüsleri Allah'ın nuru ile yaralanır, O'nun sevgisiyle razı olunmuş olurlar, O'nun ünsiyetiyle şifa bulurlar ve O'nun rüyetini hak ederler. Atılmış göğüs: Kâfirin, dünyaya rağbet edenin ve kaçanın göğsüdür. Kâfirin göğsü murat sahasından atılmış, dünyaya rağbet edenin ve kaçanın göğüsleri ise hevânın önüne atılmıştır.”¹⁶⁰⁶ (İnşirâh/1): “Göğüs için üç hal vardır: Allah'ın iyiliği ile açılmış, Allah'ın kapısına atılmış ve Allah'ın sevgisi ile yaralanmış göğüs. Allah'ın iyiliği ile açılmış göğüs Nebî (s.a.v.)'in göğsü, O'nun kapısına atılan göğüs ümmetinin göğsü, Allah'ın muhabbeti ile yaralı göğüs ise sevenlerin göğsüdür.”¹⁶⁰⁷ (Nâs/5): “Göğüs üçtür:

¹⁶⁰² NP., v.33b.

¹⁶⁰³ NP., v.120b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁰⁴ İnşirâh, 94/1: “Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?”

¹⁶⁰⁵ NP., v.103b-104a; CB., v.92a. (Metnin son kısmında, tercümesinde görüldüğü gibi bir gariplik vardır ve iki nüshada da aynıdır. doğrusu, “Müştaklar ise Mustafâ'nın müştaklarıdır” veya buna benzeri bir ifade olmalıdır.)

¹⁶⁰⁶ NP., v.104a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁶⁰⁷ NP., v.136b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Atılmış göğüs kâfirin göğsü, açılmış göğüs müminin göğsü, yaralı göğüs ise âriflerin göğsüdür.”¹⁶⁰⁸

Gönlün süsü (Vâkıa/58-59): “Allah müminlerin gönlünü üç şeyle süsledi, bunlar: İslam’ın nuru, Allah’ın takdirini kabul ve Rahman’ın münâcatı. Siz de nefsinizi üç şeyle süslediniz: Duyma, görme ve konuşma.”¹⁶⁰⁹

Gönüller الافئدة (En‘âm/110): “Gönüller üçtür: Kopanların gönülleri dünyaya, azledilmişlerin¹⁶¹⁰ gönülleri ise hevâyâ meyleder. Üçüncüsü ise Allah katında menzil tutan muvahhidlerin kalpleridir.”¹⁶¹¹

Gösteriş yapan, Riyakâr, المرانى (Mâ‘ûn/6): “Gösteriş yapan üçtür: Birisi nefisle ibadet edip kalp ile aldatandır. Dil ile söyler fakat erkâna muhalefet eder. Zâhirde ve bâtında, cefâ ile meşgul olarak Hakk’a muhalefet eder. İşte o zarara uğrayan gösterişçidir.”¹⁶¹²

Gün اليوم (Nisâ/37-40): “Üç gün vardır: Müminler için zâhire günü dünyadır. Ârifler için halvet günü¹⁶¹³ cennete girdikleri gündür. Evliya için rüyet günü ise aynı zamanda cimriler için marifetten azlediliş günüdür.”¹⁶¹⁴ (Mutaffifîn/5): “Gün üçtür: Ârifin, sırların açılması ve perdelerin kalkmasıyla Rahman’ın önüne arzedildiği gün. Müminin, nimetlerini kabul ve kusurlara özür ile Cebbar’ın önünde durduğu gün.”¹⁶¹⁵

Gün(ler) الايام (Âl-i İmran/140): “Günler ikidir: Acı (bozgun) günü ve yücelme günü. Kim acıya sabrederse Allah onu yüceltir. Kim de sabretmezse, hizmetinde zâlim olur ve küfürle Allah’tan kopar.”¹⁶¹⁶

Günahların anaları أمهات الذنوب (Tekâsür Sûresi tefsiri): “Günahların anaları olan dört şeyde müminin helâki vardır, bunlar: Dünya ile övünmek, hevânın ve şöhretli olanların sevgisi, müminler için şöhretli olmak ve Allah’a karşı kibir.”¹⁶¹⁷

¹⁶⁰⁸ NP., v.153a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁰⁹ NP., v.119a; CB., v.106a. (İmam Bâkır’dan rivayettir, üç nokta ile belirttiğimiz yerde “الاهات” olarak ifade edilen bir kelime vardır.)

¹⁶¹⁰ Bu terkinin arasında, iki nüshada da anlamsız bir “الى” vardır.

¹⁶¹¹ NP., v.47a; CB., v.43a.

¹⁶¹² NP., v.145a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir, üçtür denilmiş ikisi eksik bırakılmıştır.)

¹⁶¹³ NP.’de “الحنفة”, CB.’de “الحنفة” olan kelimenin, tefsirin genel üslubuna bakılarak muhtemelen “الخلوة” olması gerektiği söylenebilir.

¹⁶¹⁴ NP., v.30b; CB., v.29a.

¹⁶¹⁵ NP., v.128b; CB., v.114b. (İmam Bâkır’dan rivayettir. Üçüncü günün ne olduğu belirtilmemiştir.)

¹⁶¹⁶ NP., v.25a.

Günahlardan kaçana lazım olan üç şey لابد للهارب من المعاصي (Nisâ/127-132): “Günahlardan kaçana üç şey gereklidir: Birincisi, gûnahtan ve arzu edilen şeyden nefsini engelleyip bundan vazgeçmemesi. İkincisi, kalbini dünyevî mertebelerden ve iğrençliklerden çekip bundan vazgeçmemesi. Üçüncüsü ise, melekût seması ve ceberût arzı arasında asılı olması ve ancak Mevlâ ile beraber Sulh katında menzil tutması.”¹⁶¹⁸

Güneş الشمس (Tekvîr/1): “Güneş dördttür: Marifet, akıl, muhabbet ve şevk. Marifet, meyl ile nefiste oturduğu zaman dürülüp katlanır. Akıl, ihvanı ihsana tercih ettiği zaman dürülür. Muhabbet, dünyayı sevip orada ölümü ve değersizliği unuttuğu zaman dürülür. Şevk ise, Rahman’ın sahasına gizlenmiş sırrı ortaya döktüğüne pişman olduğu zaman dürülür.”¹⁶¹⁹

Güzellik الحسنة (Mümtehine/4): “Güzellik üçtür: Dostluk, sevgi ve cömertlik. Bu üçünün peşinden git, muhabbeti yücelt, onu taatin içine koyup kusurlardan temizle. Cömertliği de yücelt, onu cefâdan men et ve Allah rızası için kullan.”¹⁶²⁰

Güzel örnek الاسوة الحسنة (Mümtehine/4): “Güzel örnek olmak: Aklı nefsin aynası, marifeti kalbin aynası ve şevki de ruhun aynası kılmaktır. Kim nefsinin aynasına nazar ederse korunmuş, kim kalbinin aynasına bakarsa içi yanmış aşık, kim de ruhunun aynasına nazar ederse Allah katında makbul olur.”¹⁶²¹

Haber النبأ (En‘âm/67): “Haber üçtür: Bedenler için isteklerinden, kalpler için nimetten, ruhlar için de mün‘îmden haber vardır. Azap onların hepsini muradından keser.”¹⁶²²

Halifeler الخلفاء (Nûr/55): “Halifeler üçtür: Müştaklar inâbe arzında, ârifler kerâmet arzında, müminler ise sulh arzında Allah’ın halifeleridir.”¹⁶²³

Halk-İnsanlar الخلق (Fâtır/15): “Halk iki sınıftır, zengin ve fakir. Zengin, iyinin iyisi ile istiğna eden; Fakir ise şehvetleri terk edendir.”¹⁶²⁴ (Âl-i İmrân/166): “İnsanlar

¹⁶¹⁷ NP., v.141b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶¹⁸ NP., v.35a.

¹⁶¹⁹ NP., v.128a.

¹⁶²⁰ NP., v.121b-122a; CB., v.108a-b. (altı çizili kısım ayetin baş kısmıdır. Son cümlede, iki nüshada da “ظاهر” olan kelime manaya uygunluğu açısından “طاهرا” olarak alınmıştır, NP.’de “يكون” yazılan kelime CB.’de noktasız olduğu için yine manaya uygunluğu bakımından “تكون” kabul edilmiştir. Bunlar istinsah hatasıdır.)

¹⁶²¹ NP., v.122a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁶²² NP., v.45b.

¹⁶²³ NP., v.86b.

üç çeşittir: Bir kısmı, söylediğini kalbinde tasdik etmez, dostluğunda münafıktır. Bir kısmı doğru söyler, fakat doğru amel etmez, sevgisini sadece iddia eder. Bir kısmı ise yapar, sonra söyler, Mâbud'unun Vâhid ve Mâcid olduğuna delil olur.”¹⁶²⁵ (Fâtır/15): “Halk üçtür: Fakir kördür, zengin görendir, melik nurdur. Körlük makamı hevânın terkidir, zenginlik makamı gayptan istiğnadır, nur makamı ise gölge ve sıcak rüzgardan çıkıştır.”¹⁶²⁶ (Haşr Sûresi tefsiri): “Halk üçtür: Fakir muhacir, zengin ensardır. İktidâ edenler ise kusurların ortaya serileceği gün için hazırlananlardır.”¹⁶²⁷ (Hâkka/4): “Dünyada halk üç kısım üzeredir: Semûd, Âd ve Vedûd. Semûd: Kusurları seçen, sevilenlere karşı çıkan ve Mâbud'a arka çevirenlerdir. Allah onları sarsıntı ile yok eder. Âd: Mîâdı unutan, ahireti reddederek karşı çıkan, imanın esaslarını terk eden ve Rabb'e isyan edenlerdir. Allah onları uğultulu rüzgar ile helâk eder. Vedûd ise: Allah'ın gayrısından uzaklaşarak O'nun mülküne,¹⁶²⁸ ve O'nun ekin vadisinde O'na itimat ederek sevgi gösterip,¹⁶²⁹ muhabbet edendir. Mevlâ, onlara vaat ettiği şeyde dosdoğrudur ve onları kurtuluşa erenlerden kılar.”¹⁶³⁰ (Kâfirûn/1): “Halk üç sınıftır: Kaçan, cefâ eden ve vuslata eren. Kaçanlar da aynı şekilde üç sınıftır: Dinden kaçan, adaletten kaçan ve tevhidden kaçan. Cefâ eden de üçtür: Ahdleri unutan, kalpleri unutan ve Mâbud'un sahasında cefâ ile meşgul olan. Vuslata eren de üçtür: Dili tevhid nuruna, ... hayır ve iyilik nuruna, kalbi de iman nuruna erendir.”¹⁶³¹

Halkın İsteği مراد الخلق (Bakara/246): “Halkın isteği üçtür: Kim düşman ile savaşırken hasmını bulur, sonra vuruşmaktan çekinip yüz çevirirse, şekavet onu yakalar. Kim istediği mülke sahip olur, sonra da Mülkü ona veren Melik'in hakkını tanımazsa, istikametten dışarı çıkmış olur. Kim de istediği İlmi elde eder, sonra ilmiyle amel etmeyip ona muhalefet ederse, onu arkada kalış ve muvaffakiyetsizlik yakalamış olur.”¹⁶³²

¹⁶²⁴ NP., v.99a.

¹⁶²⁵ NP., v.26a-b.

¹⁶²⁶ NP., v.99a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁶²⁷ NP., v.121a; CB., v.107b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.) NP.'ye “والمقتدين وهم الى يوم التناد” şeklinde geçirilen cümle, CB.'de sayfa kenarındaki notla “والمقتدين وهم ليوم التناد” olarak düzeltilmiştir.

¹⁶²⁸ NP.'de kelime “هلكه” olarak yazılmıştır CB.'deki şekli açısından “ملكه” olması daha makuldür.

¹⁶²⁹ Kelime iki nüshada da “تودل” olarak kaydedilmiştir, mana akışına uygunluğu bakımından “تودد” olması gereklidir.

¹⁶³⁰ NP., v.125a; CB., v.111a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁶³¹ NP., v.147a-b; CB., v.131b. (Üç nokta ile belirtilen yerde iki nüshada da okunmayan ve ne olduğu belli olmaayn bir kelime vardır.)

¹⁶³² NP., v.15a-b.

Hamd الحمد (A'râf/43): "Hamd üç türüdür: "Mürîdin hamdi, Allah'a yönelmektir. İbadet edenin hamdi, uyanıklık halinde boyun eğmektir. Münîblerin hamdi ise, özür dileme ve müjdelenmedir."¹⁶³³ (Kehf/1): "الحمد لله Hamd Allah'a mahsustur" cümlesinde, beş hediye vardır: Nefislere iman, kalplere nimetler, gönüllere tevhid, akla marifet, ruha ise muhabbet hediyesi."¹⁶³⁴

Hanîfler (Doğru inanç sahipleri) الحنفاء (Rûm/30): "Hanîfler üçtür: Kusursuz nefis, eğri olmayan din ve ihtiyarsız kalp."¹⁶³⁵

Harâm, (Kutsal, Mukaddes) الحرام (Mâide/2): "Harâm üçtür: Biri Emîn Beldedir. Mûnis olan orada avcıdır, avı ise Allah'a yakınlıktır. İkincisi sevgidir, Gafûr ve Rahîm olan Allah'ın katını menzil edinmektir, çünkü sevgili sevgilinin yanına yerleşir. Üçüncüsü ise Allah'ın evliyâyı avlaması ve kudsî yasağında hapsedmesiyle, onların Mevlâ'nın esrarı ve Cebbâr'ın Ulûhiyeti ile meşgul olmalarıdır."¹⁶³⁶

Hasat الحصاد (En'âm/141): "Üç çeşit hasat vardır: Âlimlerin hasadı rıza velayeti, akıllıların hasadı cennetler, âriflerin hasadı ise Mennân olan Allah'ın rüyetidir."¹⁶³⁷

Hastalık المرض (Mâide/52): "Hastalık üçtür: Âriflerin hastalığı nefislerinde ikamet etmek, şifaları oradan çıkmaktır. Velîlerin hastalığı kalplerinde yerleşmek, şifaları Allah'ın muhabbetidir. Müştakların hastalığı ise ruhlarında oturmalarıdır. Bunun şifası da Allah'ın şevkinin nurudur."¹⁶³⁸ **المرضى** (Tevbe/91): "Hastalık üçtür: Münafığın hastalığı nefisten, mümin'in hastalığı kalpten, ârifin hastalığı ise ruhtandır. Münafığın ilacı cehennem yurdu, mümin'in ilacı Allah'ın marifet ve muhabbeti, ârifin ilacı ise Allah'a kavuşmak ve O'nun yakınlığıdır. Münafık bedbahtlık derekesindedir ve lânetle mühürlenmiştir, mümin selamet derekesindedir ve üzerinde saadet hatemi vardır, ârif ise velayet derekesindedir ve rüyet ve kerâmetle damgalıdır."¹⁶³⁹

Haşir الحشر (En'âm/21-26): "Haşir üçtür: Bedenlerin haşri, yazılan amellerin haşri, azalarının Allah'tan başkasına meyli ile dalâlete düşenlerin ve azledilmiş

¹⁶³³ NP., v.48b-49a.

¹⁶³⁴ NP., v.73b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁶³⁵ NP., v.93b.

¹⁶³⁶ NP., v.37a.

¹⁶³⁷ NP., v.47b.

¹⁶³⁸ NP., v.40a; CB., v.37b.

¹⁶³⁹ NP., v.57a.

olanların haşri.”¹⁶⁴⁰ (Ahkâf/6): “Haşir (insanların bir araya toplanması) üçtür: Dünyaya rağbet edenler için sorgulanmak üzere, zâhidler için firar üzere, müridler için de nefisten haşir vardır. Kim Allah’ın gayrısına meylederse azledilmiş ve Rabb’ini inkâr etmiş olur.”¹⁶⁴¹

Hayat الحيوۃ (Mâide/31): “Üç nevi hayat vardır: Nefislerin hayatı Allah’ın ihsanı, kalplerin hayatı Allah’ın sırrı, ruhları hayatı ise Allah’ın koruması ile dir.”¹⁶⁴² (Temiz-Hoş Hayat الحيوۃ الطيبۃ Nahl/90): “Temiz-hoş hayat üçtür, bunlar: Hizmet ve marifetin halâvetinde müminlerin hayatı; Kalpleri içinde, dünya metâından kanaat edenlerin hayatı; Mevlâ’ya tevekkülleri¹⁶⁴³ ve O’nu tercih etmeleriyle, âriflerin hayatıdır.”¹⁶⁴⁴

Hayır, İyilik الخير (Âdiyât/7): “Hayır üç türdür: Halktan istiğna etmek, Allah’a karşı iftikâr etmek ve Allah’ın emirlerini yerine getirmektir.”^{1645,1646}

Helâket الهلكة (Kâf/36): “Helaket üçtür: Âsi olduğu zaman nefsin, azdığı zaman kalbin, kullarına vefalı olan Allah’ın emrine karşı zulmettiği zaman ruhun helaketidir.”¹⁶⁴⁷

Hazîneler الكنوز (Tevbe/27): “Hazine üç türdür: Allah’ın hazinesi Tevhiddir, içinde rıza cevheri vardır. Ârifin hazinesi marifettir, içinde Mâruf olan Allah’ın muhabbet ve likâ mücevherleri vardır. Dünya ise ona rağbet edip Mevlâ’dan kaçanların hazinesidir.”¹⁶⁴⁸

Hediye العطي (Kevser/1): “Hediye (Atiyye) üçtür: Mülk, yakınlık (kurbiyet) ve rüyet. Mülk Mustafâ (s.a.v.), yakınlık ümmeti içindir. Rüyet de yine Mustafâ’nın kalbi ve zâtı içindir.”¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁰ NP., v.44b.

¹⁶⁴¹ NP., v.111a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁶⁴² NP., v.38b-39a.

¹⁶⁴³ NP.’de “يتوكلهم” yazılan kelime cümleye uygun değildir CB.’de ilk harfi noktasızdır ve “يتوكلهم” okunması daha uygundur.

¹⁶⁴⁴ NP., v.69b-70a; CB., v.62b.

¹⁶⁴⁵ İki nüshada da “واداء امرالله” şeklinde kaydedilen ifadenin doğrusu “واداء امرالله” olacaktır.

¹⁶⁴⁶ NP., v.141a; CB., v.126a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁴⁷ NP., v.115a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁴⁸ NP., v.56a.

¹⁶⁴⁹ NP., v.147a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Hendek الاخدود (Burûc/4): “Üç çeşit hendek vardır: Nefis hevânın hendeği, dünya ona rağbet edenlerin hendeği, ümitsizlik ise azledilmişlerin hendeğidir.”¹⁶⁵⁰

Hırslı, Sabırsız الهلوع (Meâric/19): “Hırslı-sabırsız olanlar üçtür: Âlim, zâkir ve ârif. Âlim Allah’ın ilmine, ârif O’nun hayrına, zâkir ise O’nu zikretmeye doymaz. Keza dünyaya hırslı olan, dünyaya; dünyaya rağbet eden, onunla böbürlenmeye; fâsık ise Allah’tan kaçınma ve O’na saygısız davranmaya doymaz.”¹⁶⁵¹

Hidayet الهداية (Zümer/36): “Hidayet üçtür: Nefis hizmetle, ruh vefâyla, kalp ise muhabbetle hidayet bulmuş olur.”¹⁶⁵² (İnsan/3): “Hidayet üçtür: Nefis hizmetle, kalp marifetle, ruh velayetle hidayet bulur. Kim şükrederse ebedi velayetin müstahakı olur. Kim de küfrederse azledilmeye, cehennem demir halkalarına, cezanın alevli ateşine ve rüyetten uzaklaşmaya müstahak olur.”¹⁶⁵³

Hicret الهجرة (Nahl/41): “Üç türlü hicret vardır: İnfak ederek nîmetten hicret etmek, nefisini alıkoyarak günahlardan hicret etmek, Allah’tan uzaklaşmaya çalışan hevâdan hicret etmek.”¹⁶⁵⁴

Hikmet الحكمة (Nahl/125): “Hikmet üçtür: Âkibet korkusu, velayet marifeti ve muhabbet ile âzaları tebdil etme. Allah’tan korkanlar için emniyetten hikmet tacı, ârifler için nurdan velayet tacı, muhsinler için ise likâdan muhabbet tacı vardır”¹⁶⁵⁵

Huşû (Korku) الخشوع (Hadîd/16): “Huşû üçtür: Nefsin haşyeti, kalbin haşyeti ve gönlün haşyeti. Nefsin haşyeti zeval ve afetlerdendir. Kalbin haşyeti tâatinin, sevenlerinin ve nimetlere şükürünün azalması ihtimalindendir. Gönlün haşyeti ise, onu ikram nuru ve tâat nimeti ile süsleyen semavatın Rabb’ine ibadet hediyeleri gönderememe korkusundandır.”¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵⁰ NP., v.129a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁶⁵¹ NP., v.125a. (Rivâyetin ravisi belli değildir. Bir önceki Rivayet İmam Bâkır’dan yapılmıştır.)

¹⁶⁵² NP., v.104b. (İmam Bâkır ‘dan rivayettir.)

¹⁶⁵³ NP., v.127a.

¹⁶⁵⁴ NP., v.69a-b.

¹⁶⁵⁵ NP., v.70a-b.

¹⁶⁵⁶ NP., v. 119b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

Hüdâ (Doğru yolu Bulma) الهدى (Leyl/12): “Doğru yol üç şekilde bulunur: Tevfik, ismet ve rıza. Rıza meydana gelen olaydan, İsmet cefâdan razı olmaktır. Tevfik ise Mevlâ’ya uyanlar içidir.”¹⁶⁵⁷

İbadet العبادة (Nisâ/36): “İbadet üç çeşittir: İlki Allah’a ibadet etmektir. Bu ibadeti küçümseyip yüz çevirmek küfürdür. İkincisi, anne-babaya ibadettir. Bunu reddetmek nifaktır. Üçüncüsü ise eşlere ibadettir. Bu vazifeyi küçük görmek cimriliktir, cimri ise Allah’ın cezasına müstahaktır.”¹⁶⁵⁸ (Beyyine/5): “İbâdet tevhidir. Muvahhid aklın ahdiyle Vahdâniyyetin husûsiyetini kabul etmiş olur.”¹⁶⁵⁹ (Kâfirûn/2): “İbadet üçtür: Nefsin ibadeti tevhiid, kalbin ibadeti tasdik, ruhun ibadeti ise atâdır.”¹⁶⁶⁰

İbâdeti ciddiye almayan, Tembellik eden, الساهي (Mâ’ûn/5): “İbadeti ciddiye almayanlar üç sınıftır: Dünyayı ve geçiciliğini unutup hevâ ile tatmin olanlar, nefsin aldatmasını ve emniyetsizliğini unutanlar ve şeytanı unutup onun düşmanlığından gaflette bulunanlardır.”¹⁶⁶¹

İftira البهتان (Nûr/12): “İftira üç türdür: Dünyayı seçmek, ona rağbet edenler tarafından büyük bir iftiradır. Âriflerin iftiraları, Allah’ın gayrısını seçmeleridir. Bir kimsenin, ‘Allah’ı ve marifetini hakkıyla tercih ettim’ demesi de büyük bir iftiradır, çünkü Allah’ı hakkıyla tanımaya kimsenin gücü yetmez.”¹⁶⁶²

İki Tepe, (İki Yol, Hayır-Şer, Annenin iki memesi), النجدین (Beled/10): “Altı tepe vardır: Muhabbet tepesi, rıza tepesi, azil tepesi, velayet tepesi, Rubûbiyyetin rüyeti ile kulluk tepesi, iyiliğin nurlarıyla Rubûbiyyet tepesi.”¹⁶⁶³

İlim العلم (Zuhruf/1): “İlim üçtür: Lafız ve renk çeşitlerinin ilmi, zamir ilmi, kevn ve mekan ilmi. Fakat bu ilimler sadece, nefsi kulluk için döşek ve o döşekte kendi Rubûbiyyeti için yol yapan Azîz ve Alîm olan Allah’a ulaşmak içindir. Umulur ki O’nun ihşanının delilleri ve sanatının eserleri ile doğru yolu bulasınız”¹⁶⁶⁴

¹⁶⁵⁷ NP., v.131b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁵⁸ NP., v.30b. (anne-babaya ibadetin onlara itaat, eşlere ibadetin ise onlara cömertlik gösterip bakmak anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.)

¹⁶⁵⁹ NP., v.140b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁶⁶⁰ NP., v.147b-148a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁶¹ NP., v.145a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁶² NP., v.86a.

¹⁶⁶³ NP., v.130b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁶⁴ NP., v.109a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

İlim Verilenler **إن الذين اوتوا العلم** (İsrâ/107): “Kendilerine ilim verilenler üç sınıftır: Tenzil ehli, tefsir ehli ve tevîl ehli. Tenzîl ehli için güven, tefsir ehli için amellerinin karşılığı, tevîl ehli için de huşû vardır. Onların hepsi Mustafâ’ya (s.a.v.) minnetdardır, İlimde derindirler, velayetin şerefi ve minnetin kabulü ile beraber Rab’lerine secde edicidirler.”¹⁶⁶⁵

İman **الايمن** (Muhammed Sûresi tefsiri girişi): “Üç türlü iman vardır: Hicrana götüren iman dünyayı ve hevânın geçici isteklerini seçmektir. İsyanı götüren iman Mustafâ’dan (s.a.v.) yüz çevirmektir. Rahman’ın rüyetini vacip kılan iman ise ünsiyet sahasında sır ile yapılan akitlerdir, zâhiri ile emniyet üzeredir.”¹⁶⁶⁶ (Asr Sûresi tefsiri): “İman dörttür: Mecbur (zorunlu) iman, makbul (kabule şayan) iman, müstenâr (aydınlanmış) iman ve müsteâr (mecâzî, ödünç) iman. Mecbur iman meleklerin imanıdır, müstenâr iman tahkik sahiplerininidir, makbul olan iman safvet içinde Allah’a dayanıp sabrederek duran peygamberlerin imanıdır, İblis’in ve münafıkların imanları ise müsteâr imandır.”¹⁶⁶⁷

İmtihan (Musîbet, belâ) **البليّة** (Rûm/17): “İmtihan üçtür: Saadet, şekâvet ve hikmet. Saadet nebî ve resûller; şekâvet kâfirler; hüküm ise nebîler, resûller, müminler, kâfirler ve diğerleri içindir. Saadet geldiği zaman günahlar hebâ olup dağılır. Bedbahtlık gelince taat hebâ olup dağılır. Allah’ın hükmünü edâ etmek bâtılın tümünü bitirir ve kalplerdeki gaflet hebâ olup dağılır.”¹⁶⁶⁸

İnâbe (Allah’a dönüş) **الانابة** (Zümer/10): “Allah’a dönüş üçtür: Nefisten yüz çevirip vefayla, dünya sevgisinden kaçışla ve hevâdan teberrî etmekle Allah’a dönülür. Bunları yapan münîb olur. Şeytanın rağmına nefis ve dünyayı terkederek, rüyet ve makamın en güzelini takip ederler.”¹⁶⁶⁹

İncir **التين** (Tîn/1): “İncir üç şeydir: Hayr-ı mahz, takvâ ve sırrı hevâdan muhafaza. Allah’a yapılan taâtin temizliği hayr-ı mahzdır. Takva, şeytana uymak ve

¹⁶⁶⁵ NP., v.73a. (Rivayet “Tacü’l Ümme” den yapılmıştır.)

¹⁶⁶⁶ NP., v.111a-b.

¹⁶⁶⁷ NP., v.142a; CB., v.126b. (Müsteâr iman kısmında araya fazladan katılan bir “الانبياء” kelimesi vardır. İki nüshada da aynıdır.)

¹⁶⁶⁸ NP., v.93a-b.

¹⁶⁶⁹ NP., v.103b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

icâbet etmekten sakınma ve şeytanın seni Allah'ın zikrinden koparmaması için sırrın muhafazası halidir.”¹⁶⁷⁰

İnsan الانسان (İnşikâk/6): “İnsan üçtür: Çabalayan, hamd eden ve menzil tutup oturan.”¹⁶⁷¹ **İnsanlar** الناس (Tekâsür Sûresi tefsiri): “İnsanlar üç kısımdır: Kimisi dünya ile övünür, onlar Mevlâ'dan kopanlardır. Kimisi hasep¹⁶⁷² ve nesep ile övünür, onlar farkına varmadan helâk olanlardır. Kimisi de din ile övünür, onlar ise sorgulanma ve cehenneme girmeden kurtulanlardır.”¹⁶⁷³ (Nâs/1): “İnsanlar üç kısımdır: Akıllı, âlim ve ârif. Akıllı olanın kusurları gizlidir, âlim olan sevgiliyi ister, ârif ise Allah'tan uzaklaştıran şeylerden kaçınandır.”¹⁶⁷⁴

İnsanların ayrıldığı üç fırka (Yûnus/18): “Onlardan bir kısmı dünyaya, bir kısmı hevâyâya, bir kısmı ise Mevlâ'ya kulluk yapar. Kim dünyaya kulluk yaparsa ahiretten, kim hevâyâya kulluk ederse Mevlâ'dan kopar. Mevlâ'ya kulluk edenler ise dünya ve hevâdan kopmuş olur.”¹⁶⁷⁵

İp الحبل (Mesed/5): “Dünya şeytanın ipi, hevâ cehennem ipi, İslam ise Allah'ın ipidir. Şeytan, dünya ipi ile ona rağbet edenlerin kalplerini; hevâ, cehennem ipi ile onu isteyenlerin kalplerini; Mevlâ ise İslam ipiyle, hizmet ve velayeti hak edip saadete erecek olan kullarının kalplerini bağlar ve götürür.”¹⁶⁷⁶

İslam (Selam, esenlik) الاسلام (Kadir/5): “İslam üç çeşittir: Evliyâyâ velayet, nebîlere ziyaret, umuma ise tevfihtir. Kullar sevaba müstahak olsunlar diye, Allah onları taât üzere muvaffak eder.”¹⁶⁷⁷

İsteyen المرید (Şûrâ/20): “İsteyen (Mürîd) üçtür: Kim dünyayı isterse, Mevlâ ona istediğini verir ve onu ahiretten azleder. Kim ahireti isterse, Mevlâ onun yardımcısı olur. Kim de Mevlâ'yı isterse, Mevlâ onu cennet bahçelerinde korur ve ona rüyet ve velayet verir.”¹⁶⁷⁸

¹⁶⁷⁰ NP., v.137b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁷¹ NP., v.128b; CB., v.114b.

¹⁶⁷² NP.'de kelime “الجسب” olarak yazılmıştır. Doğrusu CB.'deki şekli “الحسب” olmalıdır.

¹⁶⁷³ NP., v.141b; CB., v.126a.

¹⁶⁷⁴ NP., v.152b.

¹⁶⁷⁵ NP., v.58b.

¹⁶⁷⁶ NP., v.149a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁷⁷ NP., v.140a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁷⁸ NP., v.108a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir, üç denilmiş ikisi sayılmıştır.)

İstinkâf (Geri durmak, Çekinmek) الاستكاف (Nisâ/172): “Çekinmek üçtür: Nefsin hevâyâya meyletmekten çekinmesi kulluğun tamam olması, kalbin Allah’ın gayrısını bilmekten çekinmesi de elçiliğin tamam olmasıdır. Gönülün çekinmesi ise: Allah’ın gayrısını görmekten ve O’ndan başka bir mâbud edinmekten çekinmesidir. Kim yüz çevirip bu çekinmeleri yerine getirmezse, Allah onu ayrılık ve kopuş¹⁶⁷⁹ azabında ebedi kılar.”¹⁶⁸⁰

İstiğfâr (Af dileme) الاستغفار (Sâd/102): “Üç türlü İstiğfar vardır: Peygamberlerin istiğfarı, kalbe icâbet etmekten duyulan pişmanlıkla müminlerin istiğfarı, kalp ve ruha meyilden pişman olan ârifin istiğfarı.”¹⁶⁸¹

İyiler الابرار (İnsan/5): “İyiler üçtür: Allah’ın azabından yine Allah’ın rahmetine kaçanlar, hevâsını öldürenler, Allah’a kavuşma şevkiyle kalbini dünya sevgisine karşı öldürenler. Allah’tan yine Allah’a kaçana visâl kâsesinde kâfûr şarabı, hevâ ile savaşına rıza kâsesinde zencefil şarabı, kalbini Allah’a kavuşmanın şevki ile öldürene ise tertemiz bir şarap vardır ve sâkîsi Mevlâ’dır.”¹⁶⁸²

İzzet (saygınlık, şöhret) العز (Fâtır/15): “İzzet iki çeşittir: Dünya ile dünyanın izzeti, Mevlâ ile Ahiretin izzeti.

Kâbe الكعبة (Mâide/95): “Üç Kâbe vardır: Beytullah müminlerin kâbesidir. İhram’dan çıktıkları veya kurban kesmeyi gerektirecek bir yanlış yaptıkları¹⁶⁸³ zaman, bütün günahlardan tevbe için kurban kesmeleri gerekir. Kalp, sıddıkların bedenlerinde Allah’ın kâbesidir, içinde müminler için izler vardır. Mevlâ ise, rızayı avlamaya çalışan ve oradan Mevlâ’nın rüyetini çıkaran âriflerin kâbesidir.”¹⁶⁸⁴

Kabirler القبور (Âdiyât/9): “Üç kabir vardır: Nefis pişmanlık kabri, kalp ceza çekme kabri, gönül ise azledilme kabridir.”¹⁶⁸⁵

Kaçacak yer المفر (Kıyamet /10): “Kaçacak yer üçtür: Vefâ, rıza ve ihsan. Kim bu üçünden mahrum kalırsa yerleşecek yer, velayet ve rahmet bulamaz.”¹⁶⁸⁶

¹⁶⁷⁹ İki nüshada da “انقطاع” diye yazılan kelime “انقطاع” olmalıdır.

¹⁶⁸⁰ NP., v.36b; CB., v.34b.

¹⁶⁸¹ NP., v.101b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir.)

¹⁶⁸² NP., v.127a; CB., v.113a. (İmam Bâkır’dan rivayettir ve metinde eksiklik olduğu görülmektedir.)

¹⁶⁸³ NP.’de “أفندوا” diye istinsah edilen ifade CB.’de “أفسدوا” şeklindedir.

¹⁶⁸⁴ NP., 41b; CB., v.38b.

¹⁶⁸⁵ NP., v.141a; CB., v.126a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Kadir Gecesi ليلة القدر (Kadir/1): “Kadir Gecesinin başı nur, ortası selamet, sonu ise ateş ve cehennemden kurtuluştur. Gecenin başında Allah, ilminin nurunu yeryüzüne gönderir, arz Rabb’inin nuruyla ışığına kadar Nebî (s.a.v.)’in kabri üzerine onu diker. Kalpler O’nun için bir araya gelir, eşya O’na secde eder. Gecenin ortası, kıyamda, oturuşta veya zikirde olanlara selamettir. Ve Mevlâ kime selam ettiyse onu azil ve şekavetten kurtarmıştır. Gecenin sonu ise cehennemden kurtuluştur. Allah, nurunun ve selametinin tecellisiyle müminleri azat eder. Kadir Gecesi öyle bir gecedir ki, dünyada ondan daha kıymetli bir gece yoktur ve ebediyyen olmayacaktır.”¹⁶⁸⁷

Kâfi (Yeten) الكافي (Zümer/36): “Kifayet eden üç şey vardır: Mevlâ Mustafâ (s.a.v.) için, saadet evliyâ için, nur da müminler için kâfidir. Mümin, Allah’ın rahmetinin eserlerine, evliya Allah’ın nurunun eserlerine, Mustafâ (s.a.v.) ise Allah’ın tercihine temessük etmiştir.”¹⁶⁸⁸

Kâfir الكافر (Enfâl/41): “Kâfir üçtür: Mu’ciz kâfir, mahcûb kâfir ve mecbûr kâfir. Mu’ciz kâfir nefsi dünyayı ve nimetlerini seçen kâfirdir. Mahcûb kâfir ahiret ve lezzetlerini seçer. Mejbûr kâfir ise Allah’ı seçer ve ondan başka ne varsa inkâr eder. O iç alemde mecburdur ve halktan ümidi kesiktir. Allah sevgisiyle maktul olup, O’nun meydanında şehit düşmüştür.”¹⁶⁸⁹

Kalpler القلوب (Nisâ/63): “Kalpler üçtür: Düşmanlık ve asabiyet meydanında yerleşen, hizmet ve hürriyet meydanında yerleşen, muhabbet ve şevk meydanında yerleşen kalp. Düşmanlıkta yerleşen kalpler, marifetten kopuk Yahudi kalpleridir. Hürriyeti mekan tutmuş kalpler, ‘Allah’tan başka tanrı yoktur’ deyip gizlice inkâr etmeleri ve tâğûta kulluk yapmalarından dolayı münafık kalpleridir. Sevgi ve muhabbet sahasında oturan kalpler ise, Rab’den başka Mevlâ tanımayan müminlerin kalpleridir.”¹⁶⁹⁰

Kalbin süsü (Vâkıa/58-59): “Allah onların kalplerini üç şey ile süsledi: marifet, muhabbet, akıl ve fiil.”¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁶ NP., v.127a.

¹⁶⁸⁷ NP., v. 139a-b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁶⁸⁸ NP., v.104b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁸⁹ NP., v.55a-b; CB., v.50b. (NP.’de “اختيار” yazılan kelimeler CB.’de “اختار seçti” şeklindedir.)

¹⁶⁹⁰ NP., v.32a.

¹⁶⁹¹ NP., v.119a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

Karanlığı delen yıldız النجم الثاقب (Târik/3): “Karanlığı delen yıldız üçtür: Allah’a yönelme ve O’nu sevmeye yollarının semasında bulunan saadet yıldızı. Kusurları silme yolunda, semânın semâsında bulunan tevhid yıldızı. Yolları sevinme olan ilticâ semasında, rüyet yıldızı.”¹⁶⁹²

Karz-ı Hasen (Güzel ödünç) القرض (Hadîd/11): “Ödünç vermek üçtür: Allah’tan bağışlanma almak için ona günahları, kabul almak için taati, aydınlatıcı nur almak için kalbi ödünç vermektir.”¹⁶⁹³

Kaş ve gözüyle işaretler yapıp alay eden اللزمة (Hümeze/1): “Kaş ve gözüyle işaretler yapıp alay etmek üç türdür: Allah’ın emrini terk etmek, koyduğu yasağı çiğnemek ve O’na kavuşacağını unutmak.”¹⁶⁹⁴

Katil القاتل (Nisâ/157): “Üç katil vardır: Bazıları dünyayı düşmanlara terk ederek öldürür. Bazıları Allah’ı sevdikleri için günahları öldürür. Bir kısmı da hevâyı öldüren âriflerdir. Onlar için bu öldürmeye karşılık olarak, Allah’ın nebîlerini yükseltip ünsiyet ve likâ meydanına oturttuğu gibi yükseliş vardır.”¹⁶⁹⁵

Kayıt melekleri الحفظة (İnfîtâr/10): “Hafaza üçtür: Kirâmen Kâtibîn umumun üzerinde gözetleyicidir. Mübeşşir ve Beşîr has tabakanın üzerinde gözetleyicidir. Birr ve Takvâ ise Allah’a yakın olan müştakın üzerindedir.”¹⁶⁹⁶

Kelime الكلمة (Zuhruf/28): “Kelime üçtür: Nebî ve resûller arasında bakî kalan ‘tevhid’ kelimesi, Rubûbiyet velayetinde bâkî kalan birleme¹⁶⁹⁷ olan ‘İhlas’ kelimesi, Marifet velayetinde bakî kalan ise ‘ihsan’ kelimesidir.”¹⁶⁹⁸

Kent القرى (En‘âm/92): “Kentler üçtür: Nefîs taat kenti, dil tevhid kenti, kalp ise ‘Kentlerin Annesi’dir.”¹⁶⁹⁹ (En‘âm/123): “Kentler üçtür: Dünya düşmanlar kentidir, oranın önde geleni bedbahtlıktır. Bedenler müminlerin kentidir, oranın önde geleni tevfihtir. Kalpler ise Allah’ın kentidir, orada yönetici Allah’ın marifetidir. Marifet

¹⁶⁹² NP., v.129a.

¹⁶⁹³ NP., v.119b. (Rivâyetin kimden yapıldığı belirtilmemiştir. Bundan önce en son İmam Bâkır’dan rivayet vardır.)

¹⁶⁹⁴ NP., v.143a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁹⁵ NP., v.36a.

¹⁶⁹⁶ NP., v.128b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁹⁷ NP.’de “التفريد” olan kelime CB.’de “التفريد birleme” dir, ayrıca iki nüshada da “في” olması gereken bir “و” vardır.

¹⁶⁹⁸ NP., v.109a; CB., v.97a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁶⁹⁹ NP., v.46b.

Allah'ın velayetine, rüyetine ve likâsına davet eder.¹⁷⁰⁰ القرية (Hacc/48): “Kentler üçtür: Dünya, nefis ve kalp.”¹⁷⁰¹ (Muhammed/13): “Karye (Şehir) üçtür: Nefis kulluk şehri, dünya ibadet şehri, cennet ise nübüvvet ve ahrâr şehridir.”¹⁷⁰²

Kerîm (Kerem ikram sahibi) الكريم (Alak/3): “Kerem sahipleri üçtür: Mustafâ (s.a.v.), cennet ve Mevlâ. Mustafâ'nın (s.a.v.) keremi de üçtür: Tevâzu, re'fet ve ümmetine merhamet. Cennet 'Kerîm' diye isimlendirilmiştir, çünkü o, paygamberlerin ve keramet ehlinin menzilidir. Mevlâ da Kerîm'dir ikram sahiplerinin en Kerîmidir. Keremi üçtür: Rahmetini ümit edenin ümidini kesmez, O'na yöneleni rahmetinden uzaklaştırmaz ve onları keremiyle bağışlama ve rahmetine mazhar kılar.”¹⁷⁰³

Kible القبلة (Bakara/142): “Kible İkidir: Hükmü kaldırılmış kible ve rıza kiblesi.”¹⁷⁰⁴

Kitap الكتاب (İnşikâk/7): “Kitap üçtür: Saadete erenlerin kitabı, bedbahtların kitabı ve âriflerin kitabı.”¹⁷⁰⁵

Kizb (Yalan) الكذب (Mâûn/1): “Üç türlü kizb vardır: Nefis kizbi, şeytan kizbi ve hevâ kizbi. Nefis kizbi hevâdır, hevânın kizbi Mevlâ'nın zikrini hafife almaktır.¹⁷⁰⁶ Şeytanın kizbi ise şehvetlere ve Allah'ı unutmaya davettir. Kim şeytana icâbet ederse Veyl ve cehennemın yetimi olur.”¹⁷⁰⁷

Korku الفزع (Kâri'a Sûresi tefsiri): “Korku üçtür: Günahkârın korkusu cehennemden, tevbe edenin korkusu sorgudan, âriflerin korkusu ise Allah'ın huzuruna çıkmaktadır.”¹⁷⁰⁸ **الخوف** (Kureyş/4): “Korku üçtür: Zeval korkusu, nimetlerden mahrum kalma korkusu, rüyetten mahrum kalma korkusu. Havf edenler zevalden, ârifler nimetten mahrum kalmaktan, aşkından kendini kaybedenler ise rüyetten mahrum kalmaktan korkar.”¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰⁰ NP., v.47a.

¹⁷⁰¹ NP., v.84a; CB., v.74b.

¹⁷⁰² NP., v.111b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷⁰³ NP., v.138b.

¹⁷⁰⁴ NP., v.10a.

¹⁷⁰⁵ NP., v.128b-129a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁷⁰⁶ Kelime NP.'ye “الاستحقاق” olarak geçirilmiştir, CB.'de çok belirgin olmasa da “الاستخفاف” olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁷⁰⁷ NP., v.144a; CB., v.129a.

¹⁷⁰⁸ NP., v.141b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷⁰⁹ NP., v.144b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Köle الرقيب (Nisâ/92): “Köle üçtür: Azat edicisi ahiret olan, mürîdlerin kölesi. Azat edicisi imtihan ve musibetler olan müştakların kölesi. Azat edicisi Mevlâ olan âriflerin kölesi.”¹⁷¹⁰

Kör الاعمي (İsrâ/72): “Üç kişi kördür, bunlar: Dünyadan başka yurt görmeyen, kendini kul olarak görmeyen ve Mevlâ’yı Rab olarak görmeyendir.”¹⁷¹¹

Kul (العبد) (Nisâ/72-74): “Kullar üç kısımdır: Bir kısmı ahiretin hayrını umarak dünyayı öldürür. Bunlar Allah’ın rahmet ve adaletine mazhar olanlardır. Bir kısmı hayatı hizmet ve halvetle öldürür. Allah onların kalbini, kendi dışındaki şeylere karşı öldürür ve onları kendi sahasında ihya eder. Üçüncü kısım ise, kendileri ile Mevlâ arasında sevgi ve muhabbet olan kişilerdir, O’nun sevgisi için fedakarlık yaparlar, O’nun zikriyle meşgul olurlar, O’nu zikreder ve bolluk içinde nimetlenerek yaşarlar. Onlar, Emîrü’l Müminîn’in¹⁷¹² arkadaşlarıdır.”¹⁷¹³ (Furkan/63): “Üç türlü kul vardır: Kimi Allah ile beraber, kimi O’nun nuru ile beraber, kimi de O’nun zikri ile beraberdir. Onların dışındakiler şeytanın kullarıdır. Allah ile beraber olanlar müştaklardır. En üstünleri Mustafâ (s.a.v.) ve sair peygamberlerdir. Allah’ın nuru ile beraber olanlar müminlerdir, ‘onlar Rabb’lerinden bir nur üzeredirler’. Allah’ın zikri ile beraber olanlar ise âriflerdir, ‘dikkat edin, kalpler ancak Allah’ın zikriyle mutmain olur’.”¹⁷¹⁴ (Tekâsür Sûresi tefsiri): “Kul üçtür: Dünyaya, şeytana ve Rahman’a kulluk edenler. Dünyaya kulluk eden, büyük günahlar ve tiksindirici eylemlerle meşgul olanlardır. Şeytana kulluk eden, mümin kardeşlerine eziyet ile meşgul olanlardır. Rahman’a kulluk eden ise sorgu için cevap, cevap için doğruluk, doğruluk için de vefâ ile hazırlanandır.”¹⁷¹⁵ (العبيد) (Tevbe/1): “Kul (veya kulcağız) üçtür: Kul olan hürler, kul olan sadıklar ve kul olan fâcîrler. Hürler احرار dünyayı ve bütün günahları boşayanlardır. Sadıklar iyilerdir ve şeytanın elçisini kalplerinden çıkarıp Mevlâ’nın elçisini kalplerine sokmak isteyenlerdir. Fâcîrler ise Resûlü (s.a.v.) ve O’nun muhabbetini kalplerinden ve yurtlarından çıkarmak isteyenlerdir. Nihayet Allah da onları hayır ve ihsanından çıkarır, onları bütün dostluklardan azleder ve onlara: ‘Allah müşriklerden ve münafıklardan berîdir’ diyerek nidâ eder.”¹⁷¹⁶ (Sebe/13): “Kul üçtür, bunlar: Cefadan vefâyâ kaçan, cûd ve safâ

¹⁷¹⁰ NP., v.33b.

¹⁷¹¹ NP., v.72a.

¹⁷¹² “Emîrü’l-Mü’minîn” kelimesinden kasıt muhtemelen Hz. Ali’dir.

¹⁷¹³ NP., v.32a; CB., v.30b.

¹⁷¹⁴ NP., v.88a.

¹⁷¹⁵ NP., v.141b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁷¹⁶ NP., v.55b-56a.

meydanına Allah'a kavuşmak isteyen, ihtiyarının nuru ile kalbini halktan ve ailesinden gizleyen kullardır. Kalbini halktan gizleyen kullar, Allah'ın ihsan kürsüsünde oturmuş, O'nu görmeyi ve O'na kavuşmayı beklemektedir.”¹⁷¹⁷ (Sâffât/Tefsirin girişi): “Kul üçtür: Onlardan kimi safî, kimi zâkir, kimi de müstakîmdir. Velayet güneşi sâfi olanın, saadet güneşi zâkir olanın, keramet güneşi ise ancak müstakîm olanın üzerine doğar.”¹⁷¹⁸ “Kul üçtür: İhlashlı kul, ihlase erdirilmiş kul, iflas etmiş kul. İhlashlı (muhlis) kul Allah'ın kendisi için halis kıldığı ve kendine dost olarak seçtiği kuldur. İhlase erdirilmiş (muhlas) kul Rabb'inden bulunduğu makamı hak edendir. Allah'a bir şey arz etmez ve ona azledilme yoktur. Müflis ise borcunu edâ etmek için Allah'tan başkasına müracaat eden ve kendisine firak vacip olandır.”¹⁷¹⁹ (العابد) (Hacc/5): “Kul üçtür: Yahudi, Hristiyan, Mecusi. Yahudi Allah'a bir harf ile kulluk eder, o da rahat, ferağat ve nîmettir. Hristiyan Allah'a nefsi ile kulluk eder, kalp ile kulluk etmez. Mecusi ise Mevlâ'ya değil kendi isteğine kulluk yapandır. Mümin ise Allah'a, cehennem korkusu ve rüyete kavuşma isteği ile kulluk yapar.”¹⁷²⁰

Kulun helâki هلاك العبد (Tekâsür Sûresi tefsiri): “Kulun helâki iki hasletledir: İlki dünya sevgisi, ikincisi ise şeref ve izzet muhabbeti içinde nefis sevgisidir.”¹⁷²¹

Kulların Hamallığı, (Taşınması) إحمال العباد (En'âm/21-26): “Kulların üç yükü vardır: Nefsin yükü cefa, kalbin yükü dünyaya meyil, ruhun yükü de hevadır. Cefa perişaniyete, dünya meylî ahiretten kopuşa, hevâ ise cehennemde hicrana sebep olur.”¹⁷²²

Kulun men edildiği üç şey العبد منهى عن ثلاث (Mümin/44): “Kul üç şeyden men edilmiştir, bunlar: Dünyaya bağlanmak, nefiste şehvetleri izhar etmek ve kalbi düşmana teslim etmektir. Kimin kalbi âlemlerin Rabb'i için olursa, Allah onu ünsiyet ve rüyetine mazhar kılar.”¹⁷²³

Kur'ân Menzilleri منزل القرآن (İsrâ/107): “Kur'ân'ın, nefis, kalp ve göğüs olmak üzere üç menzili vardır. Kur'ân nefiste konaklarsa onu emîn kılar, kalpte mekan tutarsa onu secde edici kılar, sînede yerleşirse onu Allah'a itaatkâr kılar. İtaatkâr olan için nur,

¹⁷¹⁷ NP., v.98b.

¹⁷¹⁸ NP., v.100b.

¹⁷¹⁹ NP., v.100b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷²⁰ NP., v.83b.

¹⁷²¹ NP., v.141b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷²² NP., v.44b.

¹⁷²³ NP., v.106a.

secde eden için velayet, emîn olan için de Allah'a kavuşma ve cehennemden kurtuluş vardır.”¹⁷²⁴

Kurban kesmek النحر (Kevser/2): “Kurban kesmek üç türdür: Allah sevgisi ile kalbi, tevhidi ilan etmekle dili, Allah'ın emrettiği mahz-ı hayra uymakla nefsi kurban etmektir. Sevgi mevsul, tevhid mebrûr, mahz-ı hayr ise mevsuftur.”¹⁷²⁵

Kurtuluş Yolu سبيل النجات (Mümin/38): “Üç tane kurtuluş yolu vardır: Şehvetleri terk etmek, menhiyattan uzak durmak, akşam ve sabahları Allah'ı zikretmek.”¹⁷²⁶

Makam المقام (Sâffât/75): “Makamlar beş çeşittir: Peygamberlerin makamı risalet, evliyânın makamı cehennem korkusu, sevenlerin makamı Allah'a kavuşma, meleklerin makamı heybet, müştakların makamı ise gayrettir. Makamlar farklı olduğu halde hepsi, tezahürü secde etmek olan yakîn sahasında ortaklırlar. O sahada da beş dal vardır: Tevekkül, hıfz, korku, recâ ve ünsiyet. Tevekkül nefsin tedbirini Allah'a havale etmektir. Hıfz velayeti korumaktır. Korku cennetleri¹⁷²⁷ kaybetme korkusudur. Recâ velayetin buyruğudur. Ünsiyet ise Allah ile beraber olmaktır.”¹⁷²⁸ (Duhân/1): “Makam üçtür: Nefsin makamı Mustafâ'nın ruhunun, üzerinde secde ettiği hizmettir. Sacidler de o saatte Sultan olan Allah'ın huzurunda doğruluk makamında secde ederler”¹⁷²⁹

Makâm-ı Mahmûd مقام المحمود (İsrâ/79): “Makâm-ı Mahmûd kulluk, hürmet ve mülk¹⁷³⁰ olmak üzere üç türdür. Kulluk ümmetin, hürmet Mustafâ'nın Âl'inin,¹⁷³¹ melikiyet ise Mustafâ'nındır. Kim kulluk makamında durursa, kıyamet gününde saadetin tatlı sabahının fecri olur. Kim Muhammed'in (s.a.v.) Âl'ini sevme makamında durursa makâmı rüyet makâmı olur. Kim de Mustafâ (s.a.v.)'in makâmında vefâ ile durursa dünya ve ahirette melik olur.”¹⁷³²

Mal المال (Hümeze/2): “Üç çeşit mal vardır: Âriyeten olan mal, hakiki mal, vefâi mal. Âriyeten olan mal dünyadır, evliya için zeval, düşmanlar için de azledilme

¹⁷²⁴ NP., v.73b.

¹⁷²⁵ NP., v.147a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷²⁶ NP., v.105b-106a.

¹⁷²⁷ İki nüshada da “جنانية” diye yazılmış olan kelime “جنائية” de olabilir. O zaman “korku cinayet içindir (cinayet işlemek için) anlamına gelir.”

¹⁷²⁸ NP., v.101a; CB., v.89b.

¹⁷²⁹ NP., v.110a; CB., v.97b. (üç denilmiş fakat ikisi yazılmamıştır, iki nüshada da aynıdır.)

¹⁷³⁰ Bu kelime NP'de “ملانكة” yazılmıştır ama konu ile alakası yoktur.

¹⁷³¹ Kelime CB.'de “لال المصطفى” şeklindeyken, NP.'ye “لاهل المصطفى” olarak geçirilmiştir.

¹⁷³² NP., v.72a-b; CB., v.64b.

yurdudur. Hakiki mal Allah'ı zikir ve O'na itaat etmektir. Vefâî (geri dönücü) mal ise Allah'a muhabbet ve O'nun marifetidir.”¹⁷³³

Mal sevgisi حب الخير (Âdiyât/8): “Mal sevgisi üçtür: Nefis sevgisi, dünya sevgisi, hevâ sevgisi.”¹⁷³⁴

Meâd المعاد (Dönülecek yer) (Kasas/85): “Allah Peygamberimize (s.a.v.) dört meâd vaat etmiştir, bunlar: İhtiyar meâdı, iftikar meâdı, bütün mahlukata hüküm meâdı ve rüyet ve likâ meâdıdır. İhtiyar ümmetin ihtiyarıdır ve tercih edilen Mevlâ'dır. iftikar Mevlâ'ya karşı fakir olduğunu göstermektir ve velayet makamıdır. Rüyet mülk makamıdır. Hüküm meâdı ise Allah'ın, cennetlik olanları cennete, cehennemlik olanları ise cehenneme sokmasıdır. O, kimin velayete, kimin de azledilmeye ve cezalandırılmaya müstahak olduğunu en iyi bilendir.”¹⁷³⁵

Meclisler المجالس (Mücâdele/11): “Üç meclis vardır: Zâkirlerin meclisleri, âriflerin meclisleri ve müştakların meclisleri. Zâkirlerin üç meclisi vardır: Dünyadan yüz çevirme, cehennemden selamet ve azledilmekten kurtuluş. Âriflerin üç meclisi vardır: Allah'a görünmek, O'nunla övünmek, O'nun yakınlığı ile O'na kavuşmanın sevinci ve nuru ile müjdelenmek. Müştakların da üç meclisi vardır: Kalbi mahlukattan çekip Allah'a has kılmak, onu kararmaktan korumak ve hevâ ile tatmin olmasını engellemektir. Siz bu meclislerde yer açın ki, Allah da size ebed meclislerinde likânın kalın ipeği ile, ünsiyet meclislerinde bekâ ipeği ile, sır meclislerinde ise kendi nurunu ve hidayet dîbâcını göstermekle size yer açsın.”¹⁷³⁶

Mekan المكان (Hacc/41): “Mekan üçtür: Kulluk velayet mekanı, namaz hürmet mekanı, zekat ise âkibet ehli için cömertlikle beraber olan hayrın mekanıdır. Kim kulluk mekânında durursa onun için cennetler ve velayet, kim hürmet mekânında durursa ona ebedi cennette selamet, kim de hayır mekânında durursa ona rüyet ve likâ vardır.”¹⁷³⁷

Mertebeler المراتب (Nûr/55): “Peygamber mertebesini meleklerin mertebeleri gibi, diğer enbiyanın mertebelerini de kendi mertebeleriniz gibi sanmayın. Çünkü dört

¹⁷³³ NP., v.143a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷³⁴ NP., v.141a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷³⁵ NP., v.91b.

¹⁷³⁶ NP., v.120b-121a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁷³⁷ NP., v.83b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

mertebe vardır, bunlar: Rubûbiyet mertebesi, hürmet¹⁷³⁸ mertebesi, kulluk mertebesi ve hizmet mertebesidir. Hizmet mertebesi meleklerin, hürmet mertebesi nebî ve resûllerin, kulluk mertebesi müminlerin ve rubûbiyet mertebesi ise ‘وانك لعلى خلق عظيم’¹⁷³⁹ yani ‘sen Mevlâ’nın Rubûbiyet eserlerine, ünsiyet ve iyilik nurlarına mazharsın’ ayetinin tespiti ile Mustafâ (s.a.v.)’indir.’¹⁷⁴⁰

Mesken مسكن (Tevbe/20): “Meskenler üçtür: Dünya ahirette meskeni olmayanların meskenidir, bunlar Allah’a itaatten kopanlardır. Nefis âriflerin kalplerinin meskenidir. Sen dünyadan hicret et, isyanlardan da çıkmaya çalış, ta ki âriflerin topluluklarına dahil olasın. Zira onların meskenleri Mevlâ’nın katındadır.”¹⁷⁴¹

Meşguliyet الشغل (Fâtır Sûresi tefsirinin sonu): “Meşguliyet üçtür: Mümin’in meşguliyeti Allah’ın emrine vefâ göstermektir. Muhibb’in meşguliyeti nefsin riyazetidir. Müştak’ın meşguliyeti ise Rahîm olan Rabb’in aşkıyla zeval bulmaktır.”¹⁷⁴²

Mîraç معراج النبي (İsrâ Sûresi tefsiri giriş): “Nebî’nin (s.a.v.) üç çeşit mîracı vardır: Mekke’den melekûta, Medîne’den ceberûta, velâdetten Kutlu ve Yüce Rabb’e. O, melekûtta acaib şeyleri ve velayeti, ceberût’ta ümmeti ve şefaati gördü.”¹⁷⁴³

Mîrsâd (Gözetleme yeri) المرصاد (Fecr/14): “Gözetleme yeri üçtür: Rahimler vefâ mîrsâdı, dünya cefâ mîrsâdı, kıyamet günü ise mükâfat mîrsâdıdır. Rabb’imiz de gözetleme yerindedir. Yaptıklarının karşılığını kullarının bir kısmına hicran ile bir kısmına da rüyeti ile verir.”¹⁷⁴⁴

Mîsak (Antlaşma, Elest bezmi) الميثاق (A’râf/172): “Üç mîsak vardır: Korku, hürmet ve utanma. Allah ile yapılan mîsak korku, Hz. Peygamber’e verilen mîsak hürmet, suç işleme ve pisliklere karşı yapılan mîsak ise utanmaktır.”¹⁷⁴⁵ (Enfâl/70): “Antlaşma üçtür: Hürmet antlaşması nefisle, muhabbet antlaşması kalple, vefâ antlaşması ise ruhla yapılır. Kim hürmet makamında istikametli olursa, Allah da onu

¹⁷³⁸ NP. ’de “الحرية” yazılmıştır, CB. ’de ise yukarıda geçtiği şekildedir.

¹⁷³⁹ Kalem, 68/4: “*Ve sen muhakkak, yüce bir yaratılış üzeresin.*”

¹⁷⁴⁰ NP., v.87a; CB., v.77a.

¹⁷⁴¹ NP., v.56a; CB., v.51a. (Metinde bazı eksikliklerin olduğu anlaşılıyor.)

¹⁷⁴² NP., v.100b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir.)

¹⁷⁴³ NP., v.70b; CB., v.63a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁷⁴⁴ NP., v.130b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir.)

¹⁷⁴⁵ NP., v.53a.

muhabbet makamında ayakta tutar. Kim de muhabbet makamını ayakta tutarsa, Allah onu vefâ ve rüyet makamında durdurur.”¹⁷⁴⁶

Mîzan (Ölçü, Terazî) الميزان (A'râf/8-9): “Üç mîzan vardır: Âriflerin mîzanı kalpleri, müridlerin mîzanı nefisleri, muhsinlerin mîzanı ise Mevlâları için olan tercihleridir.”¹⁷⁴⁷

Muhâcir المهاجر (Âl-i İmrân/195): “Muhâcir üçtür: Bir kısmı nebîlerdir, Halîl'in (Hz. İbrahim) ‘Muhakkak ben Rabb'ime hicret ediyorum’¹⁷⁴⁸ dediği gibi Allah'a hicret ederler. Bir kısmı Ebû Bekir, Ömer ve diğer muhacirler gibi Mustafâ'ya (s.a.v.) hicret edenlerdir. Bir kısmı da içlerinde fesadı gördükleri için toplumdan uzaklaşarak hicret edenlerdir, onlar için en güzel karşılık ve en güzel vefa vardır.”¹⁷⁴⁹ (Nisâ/97): “Muhâcir üçtür: Bazıları, nimetlerine ihtiyaçları olduğu halde dünyayı terk ederek hicret edenlerdir ve onlar için Mevlâ katında birçok ganimet vardır. Bazıları, nefs-i emarenin kötülük ve günahlarına isyan ederek hicret ederler. Onlara bağışlanma ve rahmet vardır. Bazıları da ruh evinden¹⁷⁵⁰ çıkıp Mâbudlarına hicret ederler, onlara ise Mevlâ'nın yakınlığı ve velayet vardır.”¹⁷⁵¹

Musîbet المصيبة (Şûrâ/30): “Musîbet üçtür: Nefsin musîbeti ehl-i dünya ile birlikte böbürlenmesi, isyankâr olanlarla beraber olması, kendini kusursuz görmesi ve verdiği sözleri unutmamasıdır.”¹⁷⁵²

Musîbetlerin en büyüğü اعظم المصائب (Fil Sûresi tefsiri): “Musîbetlerin en büyükleri üç türdür: Dini konularda cehâlet, hizmetten men edilmek ve şehvetleri tercih etmektir. Allah'a yönelmekle, eğer olmazsa Allah'tan utanmakla, o da olmazsa, günahlara tevbe ve emirlere vefâ ile bu musibetlerden sakın.”¹⁷⁵³

¹⁷⁴⁶ NP., v.55b.

¹⁷⁴⁷ NP., v.48b.

¹⁷⁴⁸ Ankebut, 29/26.

¹⁷⁴⁹ NP., v.27b.

¹⁷⁵⁰ Burada ev diye tercüme edilen kelime iki nüshada da, “بيت” kelimesinin aynı şeklinde olup hiç nokta konulmamıştır. Yorumu ve değerlendirmeye açık bu şekli, manaya da uygunluğu açısından biz “ev” diye tercüme ettik.

¹⁷⁵¹ NP., v.34a; CB., v.32a.

¹⁷⁵² NP., v.108b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir. Üç denmiş, diğer iki madde sayılmamıştır.)

¹⁷⁵³ NP., v.143b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Muslih المصلح (En‘âm/48): “İslah ediciler üçtür, bunlar: Allah yolunda hizmetle nefisini, Allah sevgisiyle kalbini, yine O’nun marifetiyle gönlünü ıslah edenlerdir.”¹⁷⁵⁴

Mücrim (Suçlu) المجرم (Kamer/47): “Üç türlü mücrim vardır: Nefsini haktan alıkoyan, ahde vefa göstermeyen ve hevâsının dediğini yapan.”¹⁷⁵⁵

Müdâhene (Kandırma, İki yüzlülük) المداهنة (Kalem Sûresi): “Müdâhene üç şeyle olur: Hevâ, dünya ve şeytan. Hevâ ile müdâhene yapanın sonu hicran olur. Dünya ile müdahene yapan terk edilir. Şeytan ile müdâhene yapana ise Allah’ın rüyeti haramdır.”¹⁷⁵⁶

Mühür الختم (Fâtır Sûresi tefsiri sonu): “Mühür üç çeşittir: Kâfirlere azledilme mührü, dünyaya ragbet edene kandırılma mührü, mümine ise hizmet mührü vurulur.”¹⁷⁵⁷ (Câsiye/23): “Üç türlü mühür vardır: Günahları tercih etmesiyle nefis, dünya muhabbeti ile kalp, sırların cevherlerini göstermekle azalar mühürlenir.”¹⁷⁵⁸

Mümin المؤمن (Tevbe/71): “Mümin üç türdür: Zâhiren iman eden, bâtinen iman eden ve gayba iman eden. Zâhiri imanı olmayan münafık, batınî imanı olmayan kâfir, gaybî imanı olmayan ise müşriktir. Cennet zâhirî müminin, adalet bâtınî müminin, Allah’ın rızası ise gâybî müminin menzildir.”¹⁷⁵⁹

Mümine lazım olan üç şey (لابد للمؤمن من ثلاثة) (A’râf/29): “Öncelikle Allah’tan korkması ve ona göre davranması, iç alemini ıslah etmesi ve yaşadığı müddetçe akibetten korkması gerekir.”¹⁷⁶⁰

Münâfık المنافق (Tevbe/50): “Münafık üç vecihtir: Kim günah işler sonra bununla övünürse münafıktır. Kim Müslümanların mallarına saldırı düzenler ve yağmalarsa münafıktır. Kim de içine hevânın muhabbetini sokarsa o da münafıktır, rüyet ve velayetten de perdelenmiştir.”¹⁷⁶¹

¹⁷⁵⁴ NP., v.45a.

¹⁷⁵⁵ NP., v.118a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷⁵⁶ NP., v.124b. (İmam Bâkır’dan rivâyetir.)

¹⁷⁵⁷ NP., v.100b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷⁵⁸ NP., v.111a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁷⁵⁹ NP., v.56b-57a.

¹⁷⁶⁰ NP., v.48b.

¹⁷⁶¹ NP., v.56b.

Müttakî المتقي (Leyl/17): “Üç türlü müttakî vardır: Ebû Bekir gibi dünyayı kopuş talakıyla boşayanlar, Ömer gibi, hevâyı bayın talakla boşayanlar ve Ali (a.s.) gibi nefsi firkat talakıyla boşayanlar.”¹⁷⁶²

Namaz الصلاة (En’âm/48): “Namaz üç çeşittir: Nefsin namazı Allah’a itaat, ruhun namazı Allah’tan gelen sevimli ve kerih şeylere rıza, kalbin namazı ise sırrını Allah’ın düşmanlarından korumaktır.”¹⁷⁶³

Namaz kılan المصلي (Mâûn/4): “Namaz kılanlar üçtür: Ciddiye almadan kılan, riyakârane kılan ve men ederek kılan. Ciddiye almayan nefsiyle namaza durur ve değişik emellerle ibadet eder. Riyakâr olan namaza nimetle durur fakat gafletle ibadet eder. Men eden ise halk ile beraber durur ve kalbini haşyetten men eder. Yeniden diriliş gününde, onlara yazıklar olsun.”¹⁷⁶⁴ “Namaz kılan üçtür: Kurtuluşa eren, helâk olan ve azledilen. Namaza korku ile duran ve Allah’a ümitle ibadet eden kurtuluşa erer. Namaza riyâ ile duran ve dünyaya rağbet ettiği için Allah’a ibadet eden helâk olur. Namaza cehaletle duran ve Allah’a, menfaatleri kendine celp etmek için ibadet eden ise Allah’ın dostluğundan azledilir.”¹⁷⁶⁵

Nasihât النصيحة (A’râf/93): “Üç çeşit nasihat vardır: Peygamberlerin nasihatı Allah’a götüren hidayettir. Müminlerin nasihatı Allah’ın vaaz ve tenbihidir. Evliya nasihatı ise üçte biri¹⁷⁶⁶ keramet olan nasihattir. Kim peygamberlerin nasihatını reddederse kâfir, kim müminlerin nasihatını reddederse fâsık, kim de ârif olan evliyânın nasihatını reddederse azledilmiş münafık olur.”¹⁷⁶⁷

Nazar kılanlar الناظرون (Enbiya/44): “Üç kısımdır: Nefse, nefsi hakir kılma gözüyle bakan, orada Allah’a yakınlığın izlerini görür. Dünyaya, onu küçültme nazarıyla bakan, orada Allah’a kavuşmanın izlerini görür. Kim de Allah’a, O’nu yüceltme nazarıyla bakarsa, Allah’ı visâl nurunda görür.”¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶² NP., v.132a.

¹⁷⁶³ NP., v.45b-46a.

¹⁷⁶⁴ NP., v.144b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷⁶⁵ NP., v.144b; CB., v.129a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir İki nüshada da “شهوة” şeklinde yazılmış kelime “شهوة” olmalıdır. Ona göre tercüme edildi.)

¹⁷⁶⁶ Kelime NP.’de “ثلاثة” CB.’de ise aynı şekilde fakat son harfi noktasızdır, “ثلاثة üç” kelimesi mana akışına uygun olmadığı için, kelimeyi “ثلاثة üçte biri” diye çevirmeyi uygun bulduk.

¹⁷⁶⁷ NP., v.50b; CB., v.46a.

¹⁷⁶⁸ NP., v.82a.

Nefis النفس (Kişi, Kimse) (Yûnus/54): “Nefis üçtür: Sınırlar içinde istikametli olan nefis, cefâyâ meyilli olan nefis, Mevlâ'nın zikri ile meşgul olan nefis.”¹⁷⁶⁹ (Yûsuf/53): “Nefis üçtür: Ruhsuz nefis, ruhla birlikte olan nefis ve nefsi olmayan ruh. Allah'ın takdiriyle düşmanın hapsinde hapsedilinceye kadar Yûsuf'un nefsi ruhsuzdu. Nefsini ruhsuz görünce nefisten şikayet etti ve ‘şüphesiz ki nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder’¹⁷⁷⁰ dedi. Nefis ve ruhun birlikte olması, Yûsuf'un muhabbette kuvvetli olduğu zamandır. Nefissiz ruh ise Yûsuf'un, Rabb'inin bürhanını gördüğü zamandır. Ruh olmasaydı nefisini koruyamaz ve Allah'a isyanlar içinde helak olurdu. Mevlâ, iyilerin amellerini asla boşa götürmez.”¹⁷⁷¹

Nefsin içindeki nefis النفس في النفس (Yûsuf/53): “Nefsin içindeki nefis dörttür: Akıl, marifet, ruh ve hayat. Hayat ancak Allah'tan hayayı, ruh ancak Allah'ın¹⁷⁷² Ruh'unu istemeyi, marifet ancak Rabb'in marifet meydanında nefsi tanımayı, akıl ise ancak rubûbiyet ve ubûdiyeti birbirinden ayırmayı emreder. Nefis sadece günahları emredicidir. Bir kimse nefisini kusurlarıyla beraber tanıdığı zaman, Allah onu manevî hapisten kurtarır ve her şeyi gören Melik'in katında onu korunmuş, emîn ve alîm kılar.”¹⁷⁷³

Nefsin ilmi علم النفس (Tekâsür Sûresi tefsiri): “Nefis ölümü, kabri ve kıyameti bilir. Eğer bunlarda şüphen olursa, seni kıyamet günü uyandırır.”¹⁷⁷⁴

Nefislerin riayetinin tamamı (Bütünlüğü) تمام رعاية النفوس (En'âm/115): “Nefislerin riayet bütünlüğü üçtür, bunlar: Mevlâ'nın haremlelerinden çıkmaması; Rahman'ın sahasında muztar kalsa da şeytanın himayetine girmemesi; Allah'ın gayrına önem vermeyip, Allah'ın dostluğuna, kendi mülkü ve zenginliği için meyl etmemesidir.”¹⁷⁷⁵

¹⁷⁶⁹ NP., v.59a.

¹⁷⁷⁰ Yûsuf, 12/53.

¹⁷⁷¹ NP., v.63a-b.

¹⁷⁷² NP. nüshasında “الله” lafzı eksiktir.

¹⁷⁷³ NP., v.63a; CB., v.57a. (Rivayet İmam Bâkır'dan yapılmıştır.)

¹⁷⁷⁴ NP., v.141b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁷⁷⁵ NP., v.47a.

Nefse yüklenecek üç şey (Kamer/13): “Nefsine, dondurucu rüzgardan kurtulmak için kulluk olan vuslat rüzgarını; Allah katında aleyhimize delil olan kusurlardan kurtulmak için de halvet, takva ve hayr-ı mahz rüzgarını yükle.”¹⁷⁷⁶

Nidâ النداء (Kasas/46): “Nidâ dört şekildedir: Âdem (a.s.) için: ‘Rableri o ikisine, o ağacı size yasaklamamış mıydım diye nidâ etti’¹⁷⁷⁷ şeklinde yapılan nidâ ‘uzaklaştırma nidâsıdır’. İsrâiloğulları’nın Mûsa (a.s.)’a ‘Sen ve Rabb’in gidip savaşın, biz burada oturacağız’¹⁷⁷⁸ demeleri, İhânet nidâsıdır. Allah, ‘Ey İsrâiloğulları’ derken onları ubûdiyete değil vahdaniyete davet ediyordu. Mûsa (a.s.) hakkında, ‘oraya gelince vâdinin kıyısından nidâ edildi’¹⁷⁷⁹ ayeti, ‘kerâmet nidâsı’¹⁷⁸⁰’nı gösterir. ‘Rahmet nidâsı’ ise Mustafâ (s.a.v.) içindir. O’nun için Allah: ‘Ey Nebî Allah sana yeter’¹⁷⁸⁰ demiştir. Bu ‘rahmet ve velayet nidâsı’dır.’¹⁷⁸¹ (Sâffât/75): “Nidâ üçtür: Nûh (a.s.), kavmine gelen büyük beladan kurtuluş nidâsına; Mûsa (a.s), Allah’ın kalamını işitmeye yakınlık nidâsına, Ümmet-i Muhammed ise kurtuluş ve tercih nidâsına mazhar olmuştur.”¹⁷⁸² (Hucurât/4): “Odaların arkasından yapılan nidâ hevânın nidâsıdır. Odalar senin nefsin ve isteklerindir. Sahalara yapılan nidâ arkasında dünya ve şehvetler olan nidâdır. Sahaların üstünde olan nidâ ise Yüce Allah’ın nidâsı ve O’nun zikridir. Kim hevâyâ uyarırsa akıldan azledilir, kim dünyaya icâbet ederse sabırdan perdelenmiş olur, kim de Allah’a icâbet ederse bağışlanma ve rahmete müstahak olur.”¹⁷⁸³

Nifâk النفاق (Haşr/11): “Nifak üçtür: Dünyayı seçmek, hevâyâ tercih etmek, günahları talep etmek. Allah, dünyayı tercih edenleri dininden çıkarır, hevâyâ uyanları rüyetinden mahrum kılar. Günah işleyerek sevinenler ise Allah’tan kopuş ve O’nun terk edişi ile ölürlür.”¹⁷⁸⁴

Nîmet النعمة (Nahl/18): “Nîmet ikidir: hayr-i mahz ve ihsan. Hayr-ı mahz Allah’tan, ihsan ise Allah’ın mahlukatındandır.”¹⁷⁸⁵ (İsrâ/83): “Nîmet üçtür: İhsan

¹⁷⁷⁶ NP., v.117b. (Rivayet İmam Bâkır’dan yapılmıştır.)

¹⁷⁷⁷ A’râf, 7/22.

¹⁷⁷⁸ Mâide, 5/24.

¹⁷⁷⁹ Kasas, 28/30.

¹⁷⁸⁰ Enfâl, 8/64.

¹⁷⁸¹ NP., v.90b-91a.

¹⁷⁸² NP., v.100b-101a.

¹⁷⁸³ NP., v.113b; CB., v.100b-101a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir Üç denilmiş iki madde sayılmıştır. Metinde eksiklik var gibidir, ayrıca altı çizili sözcük NP.’de yazılmamıştır.)

¹⁷⁸⁴ NP., v.121b; CB., v.108a. (Rivayetgeneldendir. CB.’de “اِخْتَارُوا” olan kelime NP.’ye “اِخْتِيَارًا” olarak geçirilmiştir. Ayrıca mana akışına göre “يَنْصُرُوا” olması gereken kelime iki nüshada da “يَضُرُوا” şeklinde yazılmıştır.)

¹⁷⁸⁵ NP., v.69a; CB., v.62a.

nîmeti mümin içindir, kâfir ondan yüz çevirir. Minnet nîmeti Allah'ı seven içindir, Allah'tan kopan ondan yüz çevirir. İhsandan yüz çeviren azledilir, muhabbetten yüz çeviren kopar, Kim de Mustafâ'nın (s.a.v.) âilesinin dostluğundan yüz çevirirse iki cihanda mahcup olur.”¹⁷⁸⁶

Nûr النور (A'râf/154-157): “Üç nûr vardır: İkisi, Mustafâ (s.a.v.) ve ümmetine verilen vahdaniyet ve hidayet nurlarıdır. Üçüncüsü ise Mûsa için olan ubûdiyet nurudur. Şayet hidayet nûru Mûsa'ya verilse, kavminin yaptığı yanlışlar için özür dilemek ve onlar için af dilemekle meşğul olmayacaktı. Fakat onun bir nuru vardı ve o nurun gizi içinde Rabb'ine: ‘Kul senin kulun, emir senin emrindir, bu durum ancak senin sınamandır’ diye nidâ etti. O zaman ona hidayet nuru verildi.”¹⁷⁸⁷ (Zümer/22): “Nur üçtür: Velayet nuru, hidayet nuru, ünsiyet nuru.”¹⁷⁸⁸

On Gece الليالي العشر (Fecr/2): “Üç türlü ‘on gece’ vardır: Birisi, başı yakınlık sonu rüyet olan on şey ile birlikte münîbindir. Biri, Allah'ı sevenin, O'nunla halvet geceleridir. Biri de Allah'tan uzaklaştıran her şeyden, kalplerini koruyan muvahhidlerin on gecesidir.”¹⁷⁸⁹

Oruç الصوم (Mâide/89): “Oruç altı çeşittir: Üçü, kendini Allah yoluna adayanlar, üçü de Allah'ı sevenler içindir. Sevenlerin orucu da üçtür: Dünyadan ve onunla meşğul olmaktan, günahlardan ve onların mânen öldürmesinden, organlardan ve onların harama götürücü isteklerinden uzaklaşmaktır. Kim bu şekilde oruç tutarsa, tayyibat içinde Mevlâ'sına kavuşur.”¹⁷⁹⁰

Oturma الفرار (Müminûn/50): “Oturma üç türüdür: Nefisler anlaşma arzına, kalpler vefâ arzına, ruhlar ise Mevlâ katına oturur. Allah, nefsi kendi emirlerine vefâ ile, kalbi iman esaslarını tasdik ile, ruhu da O'na yakınlık ve likâyı seçmekle mükellef kılmıştır.”¹⁷⁹¹

Öldürme القتل (Nisâ/74): “Öldürme üç çeşittir: Dünyaya rağbet etmekle bedenleri öldürmek, şehit olana kadar Allah yolunda öldürmek ve Allah'ın marifet

¹⁷⁸⁶ NP., v.72b; CB., v.64b. (Rivayet İmam Bâkır'dan yapılmıştır. Üçlü tasnifte eksiklik vardır, iki nüshada da aynıdır.)

¹⁷⁸⁷ NP., v.52a; CB., v.47b.

¹⁷⁸⁸ NP., v.103b.

¹⁷⁸⁹ NP., v.130a.

¹⁷⁹⁰ NP., v.41a.

¹⁷⁹¹ NP., v.85b.

nurunda gönlü öldürmek.”¹⁷⁹² (İsrâ/31): “Öldürme üçtür: Veled katli niyet, nefsi öldürmek azim, yetim malı katli ise Allah’a yakınlıktır.”¹⁷⁹³

Ölüm (Mevt) الموت (En‘âm/64): “Ölüm üçtür: Umûmî ölüm Allah’ın minnetinden, husûsî ölüm dünyanın zikrinden, ârifin ölümü ise velayetin marifetindedir.”¹⁷⁹⁴

Örtüye bürünen المدثر (Müddessir/1): “Örtüye bürünenler üçtür: Peygamberlik ridâsı üzerinde velayet örtüsüne bürünenler Mustafâ’nın ailesidir. Allah’ın nurunda, O’nun dışındaki her şeyden temizlenip ceberût örtüsüne bürünen ise, kulların en hayırlısı Mustafâ’dır (s.a.v.).”¹⁷⁹⁵

Perdeler الحجاب (Nisâ/152): “Perdeler avâm için kudret, havas için Allah’a yakınlık, evliyâ için ise Allah’ın celâlinin tecelligâhıdır.”¹⁷⁹⁶

Pislik (Kir, İnkarcı) الرجس (Yûnus/100): “Pislik üç çeşittir: Kâfirlerin nefisleri, münafıkların kalpleri, günahkârların fiilleri pistir.”¹⁷⁹⁷

Resûl (Elçi) الرسول (Nisâ/170): “Dört elçi vardır: Ebrârın elçisi Mustafâ’dır (s.a.v.) kim ona muhalefet ederse Allah yolundan ve saadet velayetinden sapmıştır. Tâatlerin elçisi ihlas, kalbin elçisi marifet, gönlün elçisi ise Mustafâ (s.a.v.) sevgisidir. Peygamberimize (s.a.v.) elçi olan ise Mevlâ’dır. Allah’ın, ‘sonra kuluna vahyedeceğini vahyetti’¹⁷⁹⁸ demesi, aralarında vasitanın olmadığını gösterir.”¹⁷⁹⁹ **Elçiler الرسل** (Müminûn/51): “Üç elçi vardır: Bedenlerin elçisi tâat, müminlerin elçisi marifet, ruhların elçisi ise fikirlerdir.”¹⁸⁰⁰

Rüzgarlar الرياح (A’râf/56): “Rüzgarlar dördtür: Hidayet rüzgarı peygamberler ve evliyalara mîsak günü bahşedilen rüzgardır. Saadet rüzgarı ana rahmindeyken saadete ulaşacak olanlara verilen rüzgardır. Müjde rüzgarı tevhid ehline tayin edilmiş vaktin rüzgarıdır. Allah’a yakınlık rüzgarı ise önde gidenlere (sabikûn), Allah’ın

¹⁷⁹² NP., v.32a-b; CB., v.30a-b. (Bu kısım iki nüshada aynı yerde değildir. CB. nüshasında olması gereken yerin bir sayfa öncesine konulmuş, NP.’de ayet sırası göz önüne alınarak yeri düzeltilmiştir.)

¹⁷⁹³ NP., v.71b.

¹⁷⁹⁴ NP., v.45b.

¹⁷⁹⁵ NP., v.126b. (Üçtür denmiş, ikisi zikredilmiştir.)

¹⁷⁹⁶ NP., v.35b.

¹⁷⁹⁷ NP., v.60a; CB., v.53a-b. (Altı çizili sözcüklerin oluşturduğu kısım NP. Nüshası’nda eksiktir.)

¹⁷⁹⁸ Necm, 53/10.

¹⁷⁹⁹ NP., v.36a.

¹⁸⁰⁰ NP., v.85b.

yurdunda ve ikramında ebediyet günü hibe edilen rüzgardır.”¹⁸⁰¹ (Zâriyât/41): “Rüzgarlar dördtür: Zâhir rüzgarı, bâtın rüzgarı, bâtının bâtını rüzgarı ve keramet rüzgarı. Zâhir rüzgarı bedenlere dolduğu zaman onları Rahman’a itaatli yapar. Bâtın rüzgarı göğse dolduğunda onu irfan menzili kılar. Bâtının bâtını rüzgarı kalbe dolduğunda onu iman menzili yapar. Keramet rüzgarı ise gönle dolar ve onu ihsan menzili kılar. Mümin, Rahman’ın rızasıyla bu menzillerde dolaşır.”¹⁸⁰²

Sabır الصبر (Müzzemmil/10): “Sabır üçtür: Düşmanlık yapanların cefâsına sabretmek. Eziyet verenlere karşılık vermeyip sabretmek. Yanmamak için Allah’ın nurunun şiddetine karşı sabretmek.”¹⁸⁰³ (Müddessir/7): “Sabır üç türdür: Hevâya karşı sabır onu reddetmektir. Allah’ın emrini yerine getirmek üzere sabır, ona vefa göstermektir. Allah ile beraber sabretmek ise, O’nun gayrısından istiğna ve O’nun ile iftihar etmektir.”¹⁸⁰⁴

Sâbırlı الصابرين (Enfâl/65): “Sabırlılar üçtür: İsteklerine karşı sabreden, lezzetlere karşı sabreden, Allah’ın tayin ettiği sınırlardan çıkmamak üzere sabreden.”¹⁸⁰⁵ Kim lezzetlere karşı sabrederse lezzetlere ulaşır. Kim isteğine karşı sabrederse, istediğine kavuşur. Kim de sınırlı şeylere karşı sabrederse, Allah ona sabahı ve akşam üstünü verir. Sabah bekadır, Allah’ın rüyetine mazhar olduktan sonra dönüş vakti olan akşam üstü ise velayettir.”¹⁸⁰⁶ (Zümer/10): “Sabırlılar üçtür: Dünyada cefaya karşı sabreden, nefsinde hatalara karşı sabreden ve Allah’ın emirlerini ifa etmede vefâ ile sabreden.”¹⁸⁰⁷

Sadakalar الصدقات (Tevbe/60): “Sadaka üç çeşittir: Fakir ve miskinlerin sadakası Allah’ın emirlerine itaat etmektir. Hevânın sadakası günahlardan kaçınmaktır. Mevlâ ile halvet de sadakadır.”¹⁸⁰⁸

Saha (Meydan-Yaygı) البساط (Âl-i İmran/177): “İki meydan vardır: Emel meydanı cinayetlerini arttırsınlar diye düşmanlar içindir. Ecel meydanı ise aşına oldukları Mevlâ ile ünsiyet etsinler diye dostlar içindir.”¹⁸⁰⁹ (En‘âm/154): “Meydanlar üçtür: Hidayet, rahmet, likâ. Hidayet meydanı müminler içindir, o meydanın altı

¹⁸⁰¹ NP., v.49b.

¹⁸⁰² NP., v.115a.

¹⁸⁰³ NP., v.126b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸⁰⁴ NP., v.126b. (Rivâyetin kimden olduğu belirtilmemiştir, hemen üstte İmam Bâkır’dan rivayet vardır.)

¹⁸⁰⁵ Üçüncüsünü ifade eden cümle NP. nüshasında yoktur.

¹⁸⁰⁶ NP., v.55b; CB., v.50b.

¹⁸⁰⁷ NP., v.103b. (Bu rivâyetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁰⁸ NP., v.56b; CB., v.51b.

¹⁸⁰⁹ NP., v.26b.

Yahudilerin azlidir. Rahmet meydanı Muhammed (s.a.v.) Ümmetinin velayetleridir, o meydanın altı da rahmetten kopanların ümitsizlikleridir. Likâ meydanı ise peygamberler ve evlialardan kusurların kaldırılmasıdır. Bu meydanın altı ise tevhid ehlinin özürlerinin kabulüdür.”¹⁸¹⁰

Salât الصلاة (Ahzâb/56): “Salavât üçtür: Mevlâ’nın salavâtı, meleklerin salavâtı ve müminlerin salavâtı. Mevlâ’nın salavâtı Peygamberimiz’in Âl’ine hil’at, atıf ve hayırdır. Meleklerin salavâtı değerli ve faziletlidir. Şayet Allah onlara salât etmelerini emretmeseydi,¹⁸¹¹ melekler Hz. Peygamber’in nuruyla helâk olurlardı. Fakat Hz. Peygamber’e salât ederek O’nun nuruna tahammül edebildiler. Müminlerin salâtı ise O’na imanlarıdır. Kim reddedip inkâr ederse kâfir ve melûn olur. Kim de imanında muhakkik olarak salât ederse, O’nun ebedî velayeti ve rüyeti için hak kazanmış olur.”¹⁸¹²

Samed الصمد (İhlâs/2): “Samediyetin tecellisi üç şekilde olur: Kusursuz olma, kusurları bilme ve gözlerin görmesinden perdelenme. Bir kimse kusurlu ise, gaybı bilmekten âciz ise, dünyada gözler onu görüyor, kalpler onu anlıyorsa, o kimse Samed olamaz. Samed gözleri gören, fakat gözlerin O’nu görmediği zattır, en ince şeylerden haberdardır. Samed, kendisi için zeval olmayandır. Samed, başkasına muhtaç olmayan, yemeyen, içmeyen ve uyumayandır. Samed, bizâtihi Kâim, Kâdir ve Melik olandır. Ebediyetini idrâk etmek mümkün değildir, mülküne nihayet yoktur, zeval, tahvil ve intikalden müberrâdır. Çünkü zevale uğrayan ve değişen kimse Samed olamaz. O’nun Samediyetindeki hikmet ve sır, âriflerin O’nu Samed olarak tanımaları, düşmanların da bu sıfatı idrâkten aciz kalmalarıdır.”¹⁸¹³

Sarp Yokuş العقبة (Beled/11): “Üç tane sarp yokuş vardır: Kulluk İslam’ın sarp yokuşudur, ancak emre vefâ ile aşılr. Hürriyet peygamberlerin yokuşudur, ancak hevânın öldürülmesiyle aşılr. Üçüncüsü de rüyet yokuşudur, Mustafâ’dan (s.a.v.) başka kimse o yokuşu baştan başa kat edip geçmemiştir. Kim o yokuşu geçmeyi ve rüyete ulaşmayı isterse, Allah’ın iyilik nurunda nefsini ve rıza nurunda hevâsını öldürmesi gerekir.”¹⁸¹⁴

¹⁸¹⁰ NP., v.48a.

¹⁸¹¹ NP.’de cümleye yukarıdaki anlamı veren “ﻻ” eksiktir.

¹⁸¹² NP., v.97b-98a; CB., v.86b-87a.

¹⁸¹³ NP., v.150b-151a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸¹⁴ NP., v.130b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Savaşçı القاتل (Tevbe/123): “Üç savaşçı vardır: Muhsin imanının doğruluğuna dayanarak dünya ile savaşır. Müttaki muhabbet ve vefânın doğruluğuna dayanarak hevâsı ile savaşır. Tevbekâr ise kulluğun ve rızanın doğruluğuyla beraber günahlarla savaşır. Kim korkarak bu savaştan yüz çevirirse, Allah, anlamayan bir kavim oldukları için onların kalplerini muhabbetinden ve velayetinin sıdkından çevirir”¹⁸¹⁵

Selam (التحية) (Nisâ/86): “Beş selam çeşidi vardır: Müridlerin selamı emniyet, münîblerin selamı ünsiyet, Allah’tan korkanların selamı korkularının elçisi, ümitli olanların selamı rahmet dileği, müştakların selamı ise rüyet ve velayet isteğidir.”¹⁸¹⁶

Sema, Gökyüzü السماء (Hicr/16): “Sema üç türdür: Dünya seması, tevhid seması, kalp seması. Dünya seması güneş, ay ve yıldızlarla süslüdür. Tevhid seması teberri (uzaklaşma), tevelli (yönelme) ve ilticâ (sığınma) ile süslüdür. Kalp seması ise marifetullah, muhabbetullah ve Allah’ı tercih etmekle süslüdür. Kalbini onlarla süsleyene ne mutlu. Çünkü o, Mevlâ’nın sahasında korunmuştur.”¹⁸¹⁷ (Zâriyât/7): “Semâ üçtür: Allah’ın emri ve yasağı, yörüngeleri kalp ve bütün organlar ile vefa olan semadır. Yörüngeleri Allah’ın zikrinde ve hayırda istikamet olan sema ise kulluk semasıdır”¹⁸¹⁸ (Şems/5): “Sema üçtür: Kudret seması, ceberût seması, ibret seması. Kudret seması ikrardır ve kalplere bina edilmiştir. Ceberût seması tasdiktir ve aslı gönüldedir. İbret semasının aslı ise Allah’a itaatten alıkoymak için vesvese veren nefistedir.”¹⁸¹⁹

Semavât (Gökler) السماوات (İsrâ/99): “Gökler yedi kattır, hepsi Allah’ın mahlûkudur ve O’nun vahdâniyyetine delillerdir. Diğer yedi gök şunlardır: Dil, nefis, kalp, göğüs, gönül, akıl ve ruh. Dil semasında velayet güneşi olan tevhid, nefis semasında velayet Ay’ı olan Mâbud’a hizmet, göğüs semasında Mevlâ’nın nuru, kalp semasında imanın süsü, gönül semasında kulluğun aslı olan akıl, akıl semasında hürmetin aslı olan marifet, ruh semasında ise mülkün aslı olan Allah ve Resûlü’ne

¹⁸¹⁵ NP. v.58a.

¹⁸¹⁶ NP., v.33a.

¹⁸¹⁷ NP., v.67b-68a.

¹⁸¹⁸ NP., v.115a-b; CB., v.102b. (İmam Bâkır’dan rivayettir, iki nüshada da üç ve dördüncü sema eksiktir.)

¹⁸¹⁹ NP., v.131a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

muhabbet vardır. Gökler, kendi sanatkârı olan Allah'ı gösterdiği için, mümini Allah'a götüren delillerdir.”¹⁸²⁰

Semûd الثمود (Şems/11): “Semûd üç şeydir: Mevlâ'dan alıkoyan meşguliyet senin semûdundur. Çünkü Semûd Kavmi, Mevlâ'nın yolundan ayrılmışlardı. Allah'a taâttten engelleyen şey de senin semûdundur. Çünkü Semûd Kavmi, insanları Salih (a.s.) ve ashâbına taâttten engelliyordular. Fücûr¹⁸²¹ ve günahlarda sana yardım eden şeyler de senin semûdudur. Onlara uyarsan, deveyi öldüren kişi gibi bedbaht olursun.”¹⁸²²

Sığınma التعود (Nâs/1): “Sığınma üç türdür, bunlar: Nefsin, azledilmekten; kalbin, akıl ile hevâ'nın savaşımdan; ârifin, Allah'tan başkasına meyleden nefsinden Allah'a sığınmasıdır.”¹⁸²³

Sırt الظهر (İnşirâh/3): “Sırt (arka) üçtür: Kâmil sırt, yüklenen (hâmil) sırt ve meyleden (mâil) sırt. Kâmil sırt: Mustafâ'nın (s.a.v.) sırtıdır. Allah için iyilikte ve O'nun hizmetinde taşıdığı mesuliyetle mükemmeldir. Yüklenen sırt: Allah'ın emanetini taşıyan Âdem'in sırtıdır. Meyleden sırt ise kâfirlerin sırtıdır. Onlar Allah'ın gayrısına meylederler, nihayet O'ndan kopar ve zevale uğrarlar.”¹⁸²⁴

Sîna Dâğı طور سينين (Tîn/2): “Sîna Dağı üçtür: Korku, ümit ve sevgi.”¹⁸²⁵

Soldakiler اهل الشمال (Vâkıa/41): “Soldakiler üç sınıftır: Tevhid marifetinden perdelenmiş olanlar, bedbahtlık meydanına atılmış olanlar, keramet ve rüyet delillerine karşı ölü gibi olup tepki vermeyenler.”¹⁸²⁶

Soru, Suâl السؤال (Meâric/1): “Suâl sorma üçtür: Kaçana vefâdan, kavuşana safâdan, zikredene ise velayetin tahkikinden ve marifetten suâl edilir.”¹⁸²⁷ (Kâri'a/4): “Allah, günahlarından sorguya çektiği zaman kullar yayılmış pervaneler gibi olur.

¹⁸²⁰ NP., v.72.b. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁸²¹ Kelime NP.'de “فجور” şeklinde CB.'de ise noktasızdır. Biz “فجور” olarak tercüme ve kaydetmeyi, muhtevâ açısından daha uygun bulduk.

¹⁸²² NP., v.131b; CB., v.117a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸²³ NP., v.152b-153a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸²⁴ NP., v.136b-137a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸²⁵ NP., v.137b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸²⁶ NP., v.119a.

¹⁸²⁷ NP., v.125a; CB., v.111b.

Onlara İhânetten, kopuştan ve velayetten suâl edilir. Üçü de kıyamet günü sorguya çekilen için çok şiddetlidir.”¹⁸²⁸

Söküp çıkarma النزع (Nâziât/1): “Söküp çıkarma üç türdür, bunlar: Nefisleri hicrandan, kalpleri terk edilmişlikten, ruhları da şeytanın azarlamasından (melâmetinden) söküp çıkarmaktır. Nefisler mülkiyet, kalpler velayet, ruhlar ise rüyettir.”¹⁸²⁹

Su الماء (Kâf/9): “Üç su vardır: Mübarek su, rahmet suyu ve nur suyu. Mübarek olan su, kalplerde marifeti, rahmet suyu gönülde ünsiyet ipini, nur suyu da Allah’ın sevdiklerini sabit kılar.”¹⁸³⁰

Sûr الصور (Yâsin/51): “Sûr üç çeşittir: Müminin sûru imanıdır, ona üflendiği zaman emniyet çıkar. Rağbet edenin sûru katîadır (kopuş, cehennem) ona üflenince ondan zeval ve hicran çıkar. Ârifin sûru ise muhabbetir ona üflenince¹⁸³¹ sevinç ve keramet çıkar.”¹⁸³² (Müddessir/8): “(Sûr) النافور üçtür: Kopuş sûru, keramet sûru ve hidayet sûru. Kopuş sûru bedbahtlıktır, keramet sûru mağfirettir, hidayet sûru ise muhabbet ve taharettir.”¹⁸³³

Sûret (Şekil) الصورة (Tegâbün/3): “Şekil üçtür: Nefsin şekli Allah’ın isimlerine, kalbin şekli Allah’ın sıfatlarına, ruhun şekli ise Allah’ın nuruna muhtaçtır. Allah nefsi hizmetine, kalbi marifetine, ruhu da muhabbetine sokmuştur. Menzillerini terk eder ve Rab’lerini unuturlarsa, onlara elim bir azap vardır.”¹⁸³⁴

Sütanne المراضع (Kasas/12): “Sütanne üçtür: Vuslat sütanesi, inâbe sünanesi, Allah’tan kopuş sütanesi.”¹⁸³⁵

Şâhit البصيرة (Kıyamet /14): “Şâhit üçtür: Herkes kıyamet gününde kusurlarını görerek kendi kendine şâhittir. Azli, cezası ve azabı kesinleşince, ona şahit fayda

¹⁸²⁸ NP., v.141a.

¹⁸²⁹ NP., v.127b.

¹⁸³⁰ NP., v.114b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸³¹ Buradaki “üflenince” kelimesi iki nüshada da eksiktir.

¹⁸³² NP., v.100b; CB., v.89a. (Rivayetgenelden yapılmıştır.)

¹⁸³³ NP., v.126b. (İmam Bâkır’dan Rivayettir.)

¹⁸³⁴ NP., v. 123a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸³⁵ NP., v.90b.

vermez. Rabb'ine özür beyan etse de özrü kabul edilmez.”¹⁸³⁶ الشَّهِيد (Âdiyât/7): “Üç şahit vardır: Allah'ın ilmi, Allah'ın kudreti ve Allah'ın görmesi.”¹⁸³⁷

Şakî (Bedbaht, Haydut) الشقي (Leyl/15): “Şakî üçtür: Kimi dünyayı tercih ederek, onda çaba harcayıp yorularak şakî olur. Bir kısmı, emre vefâyı terk edip âsi olur. Bunlar için azledilme bedbahtlığı vardır. Bir kısmı da, Mevlâ'dan hariç bir şeyi seçer ve onunla razı olur. Bunlar Allah'ın ihsanı ve yakınlığından koparak bedbaht olurlar. Çünkü Allah Gayyur'dur (kıskanç), O'nun dostları, Rab'lerine bedel bir şeyle razı olurlarsa Allah bu durumu kabul etmez.”¹⁸³⁸

Şâkir (Şükredici olan) الشاكر (Sebe/13): “Şükrediciler dördtür: Şükreden (الشاكر), çokça şükreden (الشكور), hep şükreden (شكار) ve hamd eden (حامد). الشاكر Allah'ın nimetinden razı olandır. الشكور Allah'ın rızasına çalışandır. شكار Allah'ın cûd meydanında ibadet edendir. Hamd etmek ise, Allah aşkından kendini kaybedenlerin, Allah'ın vahdaniyeti ve müjdesinde, O'nun zikri ve nimetleriyle büyümeleridir. Birincisi âbidler, ikincisi peygamberler, üçüncüsü ârifler, dördüncüsü ise mütehayyir olan müştaklar içindir.”¹⁸³⁹

Şehâdet الشهادة (En'âm/19): “Şehâdet üçtür: Nefislerin şehadeti Allah'ın Vahdâniyyetine, kalbin şehadeti gönderilen vahyi kabule, marifetin şehadeti ise ruhun münâcatıdır.”¹⁸⁴⁰

Şehirler المداين (İsrâ Sûresi tefsiri giriş): “Şehirler üçtür: Rıza şehri, vefâ şehri, likâ şehri. Vefâ şehrinde Mevlâ'nın fermanı vardır. Mevlâ: ‘Kitabını oku’¹⁸⁴¹ buyurur. Yani, ‘bütün emir ve yasağında, bana gösterdiğin vefânın yazılı olduğu fermanı oku’ demektir. Rıza şehri Mevlâ'ya hidayet fermanıdır. Kim o yolda giderse nefsi ruhuna doğru, ruhu da Rabb'ine doğru yol alır. Likâ şehrinde olan için ise Allah'ın muhabbetine ünsiyet vardır.”¹⁸⁴²

Şe'n (İş, Mesele, Ahval, Durum) الشأن (Yûnus/61): “Şe'n üçtür: Gecenin şe'ni, gündüzün şe'ni, gınâ şe'ni. Gecenin şe'ni kâfirler için cehennemdir, gündüzün şe'ni

¹⁸³⁶ NP., v.127a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁸³⁷ NP., v.141a; CB., v.125b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir, metnin son kısmında bir eksiklik var gibidir.)

¹⁸³⁸ NP., v.132a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸³⁹ NP., v.98b.

¹⁸⁴⁰ NP., v.44b.

¹⁸⁴¹ İsrâ, 17/14.

¹⁸⁴² NP., v.71a.

Mevlâ için muhabbettir, zenginliğin şe'ni ise ârif içindir. Çünkü Allah Ganî'dir. Yerde ve göklerde ne varsa O'nundur. Ârif O'nun zenginliğine dayanır ve başkalarından istiğna eder.¹⁸⁴³

Şerh (Açma) الشرح (İnşirâh/1): “Üç çeşit şerh vardır: Göğüslerin şerhi, kalplerin şerhi ve velayetin şerhi. Göğüslerin şerhi Allah'ın nuruyladır, üç şeyle olur: Şevk, vuslat ve sohbet (muhâdese). Bu nurlarla Peygamberimizin (s.a.v.) göğsü şerh edilince, Mustafâ (s.a.v.) müştak, vâsıl ve Allah ile sohbet eden oldu. Kalbin şerhi Allah'ın Kadîm nuruyla, yani 'Evvel', 'Âhir' ve 'Zâhir' isimlerinin nurlarıyla olur. Allah 'Evvel' isminin nuruyla O'nu peygamberlerin ilki yapmış, eşyayı da O'nun ruhunun nurundan yaratmıştır. 'Âhir' isminin nuruyla O'nu, Allah'ın yakınlığına ve muhabbetine bir uzaklık kalmasın diye, dünyanın âhirinde son peygamber olarak göndermiştir. 'Zâhir' isminin nuruyla da, O'nun getirdiği dini, müşrikler hoşlanmasa da bütün dinlerin üzerine çıkarmış ve hakim yapmıştır. Velayetin şerhi de üç şeyle olur: Ubudiyet şerhi, Allah'ın affi ve ikramı.¹⁸⁴⁴

Şerikler الشركاء (Fâtır Sûresi tefsiri sonu): “Şerikler üçtür: Ârifler münîblerin şerikleri, müştaklar ise vuslata erenlerin şerikleridir.¹⁸⁴⁵

Şifa الشفاء (Yûnus/6): “Rahmet Mevlâ'nın şifasıdır, şifa kalpler içindir¹⁸⁴⁶

Tâat الطاعة (Tâ-Hâ/1): “Tâat beş şeydir: İbadet, zehadet, salâbet, sehâvet ve rahmet.¹⁸⁴⁷

Tabakalar الاطباق (Mülk/3-4): “Tabakalar yedidir: Dünya rağbet edenlerin kalpleri üstündeki tabaka, hevâ fâsıkların kalpleri üstündeki tabaka, dünya sevgisi münafıkların kalpleri üstündeki tabaka, şehvet sevgisi ve hevâyâ uymak kâfirlerin kalpleri üstündeki tabaka, riyaset sevgisi âlimlerin kalpleri üstündeki tabaka, cennet sevgisi ise âmel edenlerin kalpleri üstündeki tabakadır. Gözler bu tabakalara nazar

¹⁸⁴³ NP., v.59b.

¹⁸⁴⁴ NP., v.136a-b; CB., v.121b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir 'Velayetin şerhi' kısmında, iki madde yazılmamıştır.)

¹⁸⁴⁵ NP., v.99b. (İmam Bâkır'dan rivayettir, üçüncüsü belirtilmemiştir)

¹⁸⁴⁶ NP., v.59b.

¹⁸⁴⁷ NP., v.78a-b.

ettikçe hor ve bitkin olurlar. Bu tabakaları geçtikleri zaman ise Melik-i Cebbâr olan Allah'ın rüyetine müstahak olurlar.”¹⁸⁴⁸

Tacir التاجر (Bakara/16): “Allah için, O'nun taatini ve rızasını satın alan ve bedeninin rızasını terk eden kişidir.”¹⁸⁴⁹

Talâk الطلاق (Bakara/229): “Talâk (boşanma) üçtür: Diyanet boşanması, ihanet (إهانة) önemli görmeme, hafife alma) boşanması ve mülk boşanması. Diyanet boşanması zahitlerin dünyayı boşamasıdır. İhanet boşanması âriflerin nefsi boşamasıdır. Mülk boşanması ise evliyanın ahireti boşamasıdır. Hepsi boşadıklarına bedel, Mevlâ'nın mülkününe sahip olurlar.”¹⁸⁵⁰ (Talâk/1): “Boşama üçtür: Dünyayı, kusurları ve ihtiyarı boşama.”¹⁸⁵¹

Temizlik, Tahâret الطهارة (Enfâl/11-12): “Tahâret üçtür: Nefislerin temizliği günahlardan ve hataların kirinden temizliktir. Kalplerin temizliği Allah'ın muhabbeti ile, onlardan şekâvet pisliğinin giderilmesidir. Velayetin tahâreti ise Allah'ın Rubûbiyetinden ve fâcirleri cehennemle cezalandırmasından korkmakla olur.”¹⁸⁵²

Terazilerin ağırlıkları نقل الموازين (Kâri'a/6): “Teraziler üç şeyle ağırlaşır: Temizlik, sevgi ve minnetin kabulü. Kim bunlarla terazisini ağırlaştırırsa memnun edici bir hayat içindedir, kimin de tartıları hafif gelirse kızgın ateşe girer.”¹⁸⁵³

Tesbîh التسبيح (Haşır/1): “Tesbîh üçtür: Nefsin ihsan bağlarında Allah ile mutmain olması, cevr bahçelerinde Allah ile beraber hevâyı kahretmek ve kalplerin Allah'ın nuruyla yanması. Nur onları Allah'a olan uzaklıktan, iyilik Allah'tan kopuştan kurtarır. İhsan ise onları Rahman'ın rızasıyla cennetlere sokar.”¹⁸⁵⁴

Tevbe التوبة (Şûrâ/25): “Tevbe üçtür: Nefsi fenâyâ himmetten, kalbi bekâyâ himmetten, ruhu ise ihtiyardan temizlemek.”¹⁸⁵⁵ (Tahrim/8): “Tevbe: Nefsini tâat nuruyla, kalbini marifet nuruyla, günahlarını da pişmanlık nuruyla yakmaktır.”¹⁸⁵⁶

¹⁸⁴⁸ NP., v.124a-b. (İmam Bâkır'dan Rivayettir.)

¹⁸⁴⁹ NP., v.5b.

¹⁸⁵⁰ NP., v.14b.

¹⁸⁵¹ NP., v.123a; CB., v.109b.

¹⁸⁵² NP., v.54a.

¹⁸⁵³ NP., v.141b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁵⁴ NP., v.121b. (İmam Bâkır'ın rivâyetidir.)

¹⁸⁵⁵ NP., v.108a.

¹⁸⁵⁶ NP., v.123b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

Tevhîd التوحيد (Kâfirûn Sûresi tefsiri): “Tevhîd üçtür: Minnetsiz dostluğu muhafaza etmek, amelleri eziyetsiz edâ etmek, iyilik ve takvâda istikametli olmak.”¹⁸⁵⁷

Ubûdiyet/Kulluk العبودية (Bakara/21): “Ubûdiyet üç türdür: Günahlara karşı takvâ, emre vefâyı muhafaza, likâ sahasında istikamet.”¹⁸⁵⁸

Unutma النسيان (A'râf/51): “Unutma üçtür: Mevlâ'ya yaklaşmak için günahları unutmak, marifet ehli için dünya muhabbetlerini unutmak, ebedî mülkü bulmak için velayeti unutmak.”¹⁸⁵⁹

Uyarı الانذار (Leyl/14): “Allah ârifi nuruyla, seveni kelimıyla, müştakı ise ünsiyetiyle uyarır. Şakîler için uyarma ise, alev saçan, tutuşturulmuş cehennem ateşi iledir.”¹⁸⁶⁰

Üfleyici النافث (Felak/4): “Üç çeşit üfleyici vardır: Müminler ile sünnetin arasını açmak için bidat düğümlerine üfleyen, kâfirler ile aklın arasını ayırmak için küfür düğümlerine üfleyen, velayetten uzaklaştırmak için hevâ düğümlerine üfleyen.”¹⁸⁶¹

Üfleyiciler النفاثات (Düğümlere üfleyen büyücü kadınlar) (Felak/4): “Üfleyici kadınlar dördtür: Sihirle uğraşan, dünyada sevenleri ayırmak için düğüme üfleyerek büyü yapar. Dünya, ahiret ile onun ehli ayrılışın diye düğümlerine üfler. Nefis, ilim ve onunla meşguliyetin arası ayrılışın diye ilim düğümlerine üfler. Kötülük sahibi olan ise, aralarını açmak için iyilik sahiblerinin düğümlerine üfler. Dünya ve ahiret arasında en tesirli üfleme kadınların üflemesidir. Allah, ‘muhakkak sizin hileniz çok büyüktür’¹⁸⁶² buyurur. Yani onların üflemeleleri, Deccal’ın kalbinin perdelerinde dahi tesirlidir.”¹⁸⁶³

Ümit etme الرجاء (Nisâ/104): “Ümit etme üçtür: Avâm, isteklerini ümit eder. Havas tabakası, tâatlerinin kabulünü ümit eder. Mukarreblerin ümidi ise Allah’ın likâsı ve rüyetidir.”¹⁸⁶⁴

¹⁸⁵⁷ NP., v.148a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁵⁸ NP., v.6a.

¹⁸⁵⁹ NP., v.49a.

¹⁸⁶⁰ NP., v.132a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁶¹ NP., v.152a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁶² Yûsuf, 12/28.

¹⁸⁶³ NP., v.152a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir, metinde çok fazla ve bariz yazım hataları vardır.)

¹⁸⁶⁴ NP., v.34a.

Ümit kesen القنوط (Şûrâ/28): “Ümit kesen üçtür: Dünyaya rağbet eden rızktan ümidini keser. Zâhid, dünyada murada ermekten ümidini keser. Ârif ise nefsinin düşmanla beraber gördüğü zaman ümidini keser. İşte o zaman Allah yağmuru indirir. Yağmur beş türdür: Bedenlere tevfiğ; göğüslere ismet (koruma), kalplere Allah katında sevgili olan şeylerin süslenmesi, gönle marifet, akla muhabbet ve ruha yakınlık.”¹⁸⁶⁵

Ümmet الأمة (Bakara/134): “İkidir: Hidayeti bulanlar ve azledilmiş olanlar. Azledilenler hidayeti bulanlardan, hidayeti bulanlar da kopanlardan sorumlu değildir.”¹⁸⁶⁶

Ümmetler الأمم (ayette geçen “kuş ümmetleri” münasebeti ile)(En‘âm/38): “Ümmetler (topluluklar) üçtür: Biri, Allah katından yine Allah katına uçan kuşlardır. Onlar Allah’ın iyilik ve ihsanıyla havada asılıdır. Bazı ümmetler vardır, bütün halktan uçarlar ve rüyet dalına konarlar. Bazı ümmetler ise, gayb şehirlerinden ve gaybın içinde uçarlar, gaybtan çıktıkları zaman sürurlu olurlar.”¹⁸⁶⁷

Ümmîler الأميين (Cum‘a/2): “Ümmîler üçtür: Nefis, kalp ve ruh. Nefsin elçisi¹⁸⁶⁸ Allah’ın nûruyla süslenmiş akıldır. Kalbin elçisi Allah’ın hayrı ile ayakta olan ilhamdır. Ruhların elçisi ise Allah’ın fazlıyla kâim olan Mustafâ (s.a.v.)’in nûrudur. Nefsin elçisi ubûdiyetten, rûhun elçisi ise fazîlet ve velayet eserlerinden haber verir. Kalbin elçisi de şekâvetten tezkiye eder.”¹⁸⁶⁹

Ünsiyet الانس (Cinn/6): “Müminin ünsiyeti Allah’a imanıyla, ârifin ünsiyeti Allah’ın zikriyle, aşık olup kendinden geçenlerin ünsiyeti ise Allah’ın nuruyla olur.”¹⁸⁷⁰

Vaat edilmiş olan الموعد (Burûc/2): “Vaat edilmiş olan şeyler üçtür: Evliyâ için keramet, ârifler için itizar, seçilmişler için ise şahitlik eden ve şahitlik edilenin sahasında kavuşma vaat edilmiştir.”¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁵ NP., v.108a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸⁶⁶ NP., v.9b.

¹⁸⁶⁷ NP., v.45a; CB., v.41b. (iki nüshada da “عند” diye yazılan iki kelimenin aslının “غيب” olduğu cümlenin içeriğinden anlaşılmaktadır.)

¹⁸⁶⁸ Cümlenin bu kısmında “رسول النفس” yerine “رسول الله النفس” yazılmıştır. Hatalı yazıldığı anlaşılmaktadır. Devamında ise “الفعل” yazılan kelimenin “العقل” olması cümle akışına daha uygundur.

¹⁸⁶⁹ NP., v.122a; CB., v.108b.

¹⁸⁷⁰ NP., v.126a.

¹⁸⁷¹ NP., v. 129a.

Vahşi Hayvanlar الوحوش (Tekvîr/5): “Vahşi hayvanlar üçtür: Nefis, ruhlar ve evham. Nefis cefâ arzında kederdir, ruhlar ölüm arzında, evham ise cerâhat arzındadır.”¹⁸⁷²

Vâsılın fesadı فساد الواصل (Rûm/41): “Vâsılı nefsin himmetinden, kalbin himmetinden ve ruhun himmetinden çıkararak üç çeşit fesat vardır. Allah’ın, ‘Gafûr ve Rahîm’den bir yerleşimdir (konaktır)’¹⁸⁷³ dediği gibi, Rabb’in¹⁸⁷⁴ rüyeti O’na vâsıl olana menzil olur.”¹⁸⁷⁵

Vefâdaki dört şey (Ra’d/35): “Vefâda dört şey vardır, bunlar: Özrün kabulü, minnetin kabulü, başında şükür, sonunda ise irfandır.”¹⁸⁷⁶

Velayet (Dostluk, Yakınlık) (الولاية) (Nisâ/87): “Velayet dörttür: Şüphesiz olan velayet Mevlâ’nın Ulûhiyeti’nin velayetidir. Kendinden başka hiç kimse için saltanat olmayan velayet Mustafâ (s.a.v.)’in rüyetinin velayetidir. Düşmanların onda¹⁸⁷⁷ yol bulamayacakları velayet Allah’ı sevenlerin, Allah’ın zikriyle ulaştıkları muhabbet velayetidir. Kurban velayeti ise nefsinin kusurlarından teberrî ederek öncülük olanlarıdır.”¹⁸⁷⁸ (Ahzâb/6): “Velayet üçtür: Rubûbiyet velayeti, hürriyet velayeti, mülk velayeti. Mülk velayeti Mustafâ (s.a.v.)’indir. Çünkü Allah, alemi O’nun nurundan yaratmış ve O’nu, onların meliki (hükümdarı) kılmıştır. Hürriyet velayeti nebî ve resûllerin velayetidir. Çünkü Allah, onları Hz. Peygamber’in nurundan yaratmıştır. Rubûbiyet velayeti de Mustafâ (s.a.v.)’indir. Melekutunu görsün ve velayetini akletsin diye Allah, O’nu kendi velayetine dahil etmiştir. Bu üç velayetin hepsi Hz. Peygamber’de toplanmış ve O, diğer peygamberlere ve müminlere canlarından ileri olmuştur. Çünkü ahd ve mîsak meydanında O’na üç, nebîlere iki ve müminlere ise bir velayet verilmiştir.”¹⁸⁷⁹

Vesveseci الوسواس (Nâs/4): “Vesveseci üçtür: Dünya, nefis ve sinsi vesveseci olan hannâs (şeytan). Dünya sana vesvese verir ve seni dinden azletmek ister. Nefis seni günahlara davet edip düşürmek ister. Çünkü o, dünyadan yaratılmıştır, orada yetişmiş ve

¹⁸⁷² NP., v.128a; CB., v.114a. (İmam Bâkır’dan rivayettir, altı çizili kısım NP.’de eksik bırakılmıştır.)

¹⁸⁷³ Fussilet, 41/32.

¹⁸⁷⁴ İki nüshada da “رؤيت الرد” diye yazılan kısım “رؤيت الرب” olmalıdır.

¹⁸⁷⁵ NP., v.94a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸⁷⁶ NP., v.65b; CB., v.59a. (İki nüshada da “أنها” olması gereken kelime, konu ve anlatımla ilgisiz olarak “نهير” diye yazılmıştır)

¹⁸⁷⁷ “Onda” anlamına gelen “فيه” kelimesi NP.’de eksiktir.

¹⁸⁷⁸ NP., v.33a-b; CB., v.31a-b.

¹⁸⁷⁹ NP., v.96b. (Velayet üçtür denilmiş iki madde sayılmıştır)

geçimini ondan yapmıştır. Hannâs ise seni saptırmak ister. Çünkü o, şükürü terk ve ahde muhalefet etmelerinden dolayı, Allah'ın kullarına musallat olmuş azabıdır. Allah onları günahlara çağırırsın diye, şeytanı onlara musallat kılmıştır.”¹⁸⁸⁰

Veyl (Vay haline) الويل (Hümeze/1): “Veyl üçtür: Ümitsizlik, zeval (yok olmak) ve ateşte (cehennemde) ebediyet. Ümitsizlik, nefsinde şehvetleri arzu eden içindir. Allah'a düşmanlığı kalbindeki tâate tercih eder. O zaman da Allah onun ümidini keser, hayrından izale eder ve tutuşturulmuş ateşte ebedi kılar.”¹⁸⁸¹

Vurulup düşen (المضطجع)(Âl-i İmrân/154): “Vurulup düşenler üçtür: Dünyada dünya için vurulup düşen, Rabb'ini bilmeyendir (cahil). Göğsünde ve kalbinde vurulup düşen, Rabb'ini bilendir (âlim). Allah'ın kereminde vurulup düşen ise, Rabb'ini tanıyandır (ârif).”¹⁸⁸²

Vuslat الوصلة (Mâide/35): “Vuslat (kavuşma) dördtür: Muvahhidler Allah'a tevhid ile kavuşurlar, tevhid velayetin visalidir. Münîbler Münîb olan Allah'a, ancak O'nun gayrısına yönelmekten vazgeçerlerse kavuşurlar. Velayet kavuşması, velayet hizmetinde velayet nuruna dalan muztarlar içindir. Allah'tan başka her şeye melik olmak için seçilen müştakın visali ise, Mustafâ (s.a.v.)'in derecesidir. Mustafâ (s.a.v.), Allah'a Allah ile kavuşmuş, Allah'ı Allah ile birlemiş, Allah ile ünsiyet etmiş, Allah'ı yine Allah'ın nuruyla görmüş, O'nun gayrısını da, yine O'nun nuruyla görmüştür.”¹⁸⁸³

Yağmur الغيث (Şûrâ/28): “Beş türlü yağmur vardır: Bedenlere tevfik, göğüslere ismet (koruma), kalplere Allah katında sevgili olan şeylerin süslenmesi, gönle marifet, akla muhabbet etme ve ruha yakınlık yağmuru.”¹⁸⁸⁴

Yalan (الكذب) (Âl-i İmran/183): “Yalan iki vecihtir: Biri yalancı şahitlik yapmak ve ayetlerden yüz çevirmektir. Diğeri ise, günah ve isyan meydanında dünyaya uymakla yapılan yalancılıktır.”¹⁸⁸⁵

Yanı üzeri yatanlar المضطجين (Secde/16): “Yanı üzeri yatanların mertebeleri vardır. Yatağına yatan zâlimdir, ne zaman ki ... ve Allah'ı zikrederse, Allah onun

¹⁸⁸⁰ NP., v.153a-b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁸¹ NP., v.142b.

¹⁸⁸² NP., v.25b.

¹⁸⁸³ NP., v.39a.

¹⁸⁸⁴ NP., v.108a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

¹⁸⁸⁵ NP., v.26b-27a.

sevabını on katıyla verir. Dünyaya dayanıp yatan, ne zaman ki ... dünyanın mütalaasından utanır, azil korkusu ve velayet isteği ile istiğfar ederse karşılığı yediyüz misliyle verilir. Nefsine dayanıp yatan ise, nefesine şahitlik yapmadığı zaman öne geçer. Muradından geçip kendini helak olmuşlardan bilirse, o zaman nefsinden selamet talebiyle Allah'a sığınır, iftikar eder. Göz aydınlığı olan rüyet ve likâya kavuşur.”¹⁸⁸⁶

Yardım النصرة (Nasr/1): “Üç türlü yardım vardır, bunlar: Hitaptan korunma, emirleri yerine getirmeye muvafakiyet ve tâati, dünyaya olan meyl ve muhabbetten muhafazadır.”¹⁸⁸⁷

Yardımcı النصير (Nasr/1): “Üç yardımcı vardır: Marifet, akıl ve tevhid.”¹⁸⁸⁸

Yarış السبق (Nâziât/4): “Yarış üçtür: Müminin yarışı saadet, ârifin yarışı velayet, Allah'ı sevenin yarışı ise O'nunla halvet içindir.”¹⁸⁸⁹

Yemek (Taam) الطعام (Kureyş/4): “Yemek üçtür: Vefâ müminlerin yemeği, temizlik (tahâret) münîblerin yemeği, kusurlardan teberri ise müstakimlerin (istikametli olanların) yemeğidir.”¹⁸⁹⁰

Yeryüzü الارض (Hacc/5): “Yeryüzü (Arz) üçtür: Nefis, kalp ve gönül. Nefsi durduran günahlar, titreten tevbe ve nedamettir. Kalbi titreten Allah sevgisi, durduran dünyevî şehvetler ve lezzetlerdir. Gönlü titreten şey Allah'ın halâveti, durduran şey ise kendi kusurları ve Allah'tan gayrısının zikri ile meşgul olmasıdır.”¹⁸⁹¹

Yeryüzündeki Fesat الفساد في الارض (Mâide/33): “Yeryüzündeki fesat (bozgunculuk) üçtür: Nefis Allah'ın arzıdır. Allah'tan başkasını tercih etmek ve Allah'tan uzaklaşmakla orada fesat çıkar. Kalp vefâ arzıdır. Orada Allah'tan başkasıyla beraber oturulursa, cezası O'nun sahasında rüsvay¹⁸⁹² olmaktır. Gönül ise marifet arzıdır. Hevâyâ meyletmekle orada fesat çıkar. Ne zaman fesat ortaya çıkarsa, Allah o

¹⁸⁸⁶ NP., v.95b; CB., v.85a. (Noktayla belirtilen kısımlarda iki nüshada da okunamayan kelimeler vardır.)

¹⁸⁸⁷ NP., v.148b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁸⁸ NP., v.148a.

¹⁸⁸⁹ NP., v.127b; CB., v.113b.

¹⁸⁹⁰ NP., v.144a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁸⁹¹ NP., v.83b.

¹⁸⁹² NP. de, “جزى” yazılan kelime CB. de “رُصْوَءٌ” şeklindedir.

gönlü kopuş (القطيعة) şehirlerine gönderir. Azalarını ve kalbini, rahmet ve velayetinden keser.”¹⁸⁹³

Yetim اليتيم (Duhâ/6): “Beş türlü yetim vardır: Küfürde kalıp nefsinden ve dininden yetim olan, Anne-babadan yetim olan, Ebû Bekir ve Ömer gibi İslam’a yetim olan, Ümmet-i Muhammed gibi velayetten yetim olan, Muhammed (s.a.v.) gibi bütün yaratılmışlardan, kusurlardan ve hevâdan yetim olan. Allah, kâfiri dünya nimetleri içinde, anne-babadan yetim olanı müslümanların evlerinde, İslam’dan yetim olanı marifet ve tevhid şehrinde, velayetten yetim olanı keramet menşûrunda, Muhammed (s.a.v.)’i ise rüyetinde barındırır.”¹⁸⁹⁴ (Mâûn/2): “Yetim üçtür: dünyaya rağbet eden Hakk’dan yetimdir, günahlar (isyanlar) rızadan yetimdir, münafık ise dostluktan (velayet) yetimdir.”¹⁸⁹⁵

Yok olmak, Helâk olmak التلب (Mesed/1): “Helâk olmak üçtür: Müminin helâk olması, ârifin helâk olması, kâfirin helâk olması. Kâfirin helâki Allah’a tâatten ve marifetten kopup uzak kalmaktır. Müminin helâki şeytanın ondan razı olmasıylaadır. Ârifin helâk olması ise, nefisten, kalpten, meşgul olduğu iyilikten ve takvânın muhafazasından kopmasıdır.”¹⁸⁹⁶

Yolculuk الرحلة (Kureyş/1): “Üç yolculuk vardır: Ârif’in yolculuğu kulluk kıışından ve hürriyet yazındandır. Allah’a bolca (cömertçe) ibadet eder¹⁸⁹⁷ ve karşılık talep etmez. Çünkü ahrâr menzilinde olanlar, verdikleri (hîbe ettikleri) zaman mükâfat istemeyenlerdir. Mevlâ onları, hevâ açlığından kurtulmaları için rıza taâmı ile doyurur ve fîrak ve zevalin korkusundan emîn eder.”¹⁸⁹⁸ “Yolculuk üçtür: Müminin yolculuğu kusurlardan, münîbin yolculuğu dünyadan, sevgilinin yolculuğu ise nefis ve kalptendir. Kış nefis, yaz ise kalptir. Allah’ı seven, Rabb’ine bu ikisi arasında kulluk (ibadet) yapar. Ne o tarafa ne de bu tarafa meyleder. Çünkü Allah, onu rıza yemeği ile doyurmuş, o da şekâvet açlığından kurtulmuş ve kusurların korkusundan güvene erişmiştir.”¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹³ NP., v.39a; CB., v.36b.

¹⁸⁹⁴ NP., v.134a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸⁹⁵ NP., v.144b. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸⁹⁶ NP., v.149a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁸⁹⁷ Metinde “بعبدہ” kulu ile” şeklinde yazılan kelimenin “بعبدہ O’na ibadet eder” şeklinde olması manaya daha uygundur.

¹⁸⁹⁸ NP., v.144a; CB., v.128b. (Üç yolculuk vardır deyip, sadece biri açıklanmıştır.)

¹⁸⁹⁹ NP., v.144a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

Yönelmek التبتل (Müzzemmil/8): “Üç yönelme vardır: Hüdânın sahasında hevâyı engellemek, kalbi göklerin Rabb’ine safâ ile doldurmak,¹⁹⁰⁰ gönlü de Mevlâ’nın nuru ile doldurmaktır.”¹⁹⁰¹

Yörünge الفلك (En’âm/94-96): “Yörünge ikidir: Nefis şehvetler yörüngesi, kalp ise taat yörüngesidir. Hayat kalp yörüngesinde, ölüm nefis yörüngesinde döner. Nefsin arkadaşı kıyamet günü yalnız başına kalır, kalbin arkadaşı ise kıyamet günü nur sahasında oturmuş olacaktır.”¹⁹⁰²

Yurtlar (Meskenler, Evler) الديار (Enfâl/41): “Yurtlar üçtür: Müminin nefsi iman yurdu, imanı emniyet yurdu, emniyeti ise likâ yurdudur.”¹⁹⁰³

Yük الوزر (İnşirâh/2): “Üç çeşit yük vardır: Kopuş (katîa), nefsanîyet ve nuranîyet yükleri. Kopuş Mustafâ’ya (s.a.v.) inanmayan kâfirlerin ve hak eden bazı müminlerin yüküdür. Nefsanîyet yükü diğer nebîler ve müminler içindir, bunda Mustafâ (s.a.v.)’in hissesi yoktur. Nuraniyet yükü ise Mustafâ (s.a.v.) içindir. Likâ ve rızanın sadece O’na has olan mertebeleri gibi, bu nuraniyet yükünde de O’ndan başka kimsenin nasibi yoktur.”¹⁹⁰⁴

Yüz çevirme (التولى) (Âl-i İmran/155): “Üç türlü yüz çevirme vardır: Şeytanın unutturmasıyla Kâfirlerin tevhitte yüz çevirmeleri, münafıkların şehadetin tasdikinden yüz çevirmeleri ve müminlerin yüzlerini Mevlâ’ya çevirmeleri. Mevlâ’ya dönünce rahmet ve mağfirete erilir. Rahmet kalpler, mağfiret ise bedenler içindir.”¹⁹⁰⁵

Yüz buruşturma, Kaş çatma العيس (Abese/1): “Yüz buruşturma üç türdür: Mustafâ’nın (s.a.v.) yüz buruşturması hidayetin kabulü içindir, şakîlerin yüz buruşturması emir ve vefânın kabulüne karşıdır, halkın yüz buruşturması ise kıyamet günü azlediliş ve kopuş mekanını gördüklerinde olur.”¹⁹⁰⁶

¹⁹⁰⁰ Buradaki kelime iki nüshada da “امثلا” yazılmıştır, doğrusu “امتلاء” olmalıdır.

¹⁹⁰¹ NP., v.126a; CB., v.112b. (İmam Bâkır’dan Rivayettir.)

¹⁹⁰² NP., v.46b.

¹⁹⁰³ NP.,v.55a; CB., v.50a.

¹⁹⁰⁴ NP., v.136b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁹⁰⁵ NP., v.25b-26a.

¹⁹⁰⁶ NP., v.127b.

Yüzler الوجوه (Gâşiye/2): “Yüzler üçtür: Zelil yüz zikirden azledilmiş, çabalayan yüz kabul ve rızadan reddedilmiştir. Dehşet kaplamış yüz ise, rahmet ve rüyetten ümit kesmiş olan yüzdür.”¹⁹⁰⁷

Zâhir الظاهر (Lokman/20): “Zâhir olan şeyler yedidir: Tevhid, birr, takva, ihsan, kurb, nimetleri tanımak ve istikamet. Allah müminleri zâhirini bunlarla süsler.”¹⁹⁰⁸

Zan الظن (Hucurât/12): “Üç çeşit zan vardır: Vuslat zannı: Allah’ın, senin kalbini afetlerden koruyacağına karşı olan güvenindir. Velayet zannı: Allah’ın fazlından O’nun yakınlığını ümit etmendir. Kopuş zannı ise: Allah’ın seni azledeceğinden ve bedbahtlığa düşüreceğinden kuşulanmandır.”¹⁹⁰⁹

Zevc (Eş) الزوجة (Nisâ/19): “Zevc ikidir: Dünya ona rağbet edenlerin eşi, ahiret ise zâhitlerin (dünyaya sırt çevirenler) eşidir. Rağbet edenlerin eşi zühtle,¹⁹¹⁰ zâhitlerin eşi de rağbetle nikahlanmaz. Dünyaya rağbet edenlere uymayın. Çünkü onlar Allah’ın zimmetinden ve ahdinden çıkmış, kerih isteklere ve günah olan fiillere düşmüşlerdir.”¹⁹¹¹

Zeytin الزيتون (Tîn/1): “Zeytin üçtür: Göğüs, kalp, gönül. Göğüse ‘zeytin’ denir çünkü o, rıza ile süslenmiştir. Kalp ‘zeytin’ diye adlandırılır, çünkü iman ile süslüdür. Gönül de ‘zeytin’ ile isimlendirilir, çünkü Rahman’ı bilmekle süslüdür.”¹⁹¹²

Zikir الذكر (Bakara/200): “Zikir üç türdür: Mürîdin zikri iman, münîbin zikri İslam, habîbin zikri ise eman ve emniyettir.¹⁹¹³ Avâmın zikri karınları ve hevâları, havassın zikri akibetleri, evliyânın zikri ise Rab’lerine kulluk içindir.¹⁹¹⁴ Üç türlü zikir: Evveliye, Âhiriye ve Bâtîniye zikirleridir. Kim Allah’ı Evveliyetiyle (Allah’ın her şeyden önce olması) zikrederse Vahdâniyeti bulur. Kim O’nu Âhiriyetiyle (Allah’ın her şeyden sonra olması) zikrederse Ferdâniyette menzil tutar. Kim de O’nu Bâtîniyetiyle (Her şeyin iç yüzünün O’na ait olması, Allah’ın gizliliği) zikrederse karşılıklı ünsiyet ve dostluğunda menzil tutmuş olur.^{1915,1916} (Müzzemmil/8): “Zikir

¹⁹⁰⁷ NP., v.129b-130a.

¹⁹⁰⁸ NP., v.95a. (İmam Bâkır’dan rivayettir.)

¹⁹⁰⁹ NP., v.114a.

¹⁹¹⁰ Buradaki kelime (الزهد) NP. nüshasında eksiktir.

¹⁹¹¹ NP., v.30a; CB., v.28b.

¹⁹¹² NP., v.137b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

¹⁹¹³ İmam Cafer es-Sâdık’tan rivayettir.

¹⁹¹⁴ Hz. Ali’den rivayettir.

¹⁹¹⁵ Rivayetgenelden yapılmıştır.

üçtür: Hidayet zikri, bidayet zikri, ünsiyet zikri. Hidayet zikri ile Allah'ın rüyetine hâdî (yol bulmuş), bidayet zikri ile O'nun likâsına mübtedî, ünsiyet zikri ile de, ümmetin umumundan müstağnî olur."¹⁹¹⁷

Zulümler الظلام (Ankebût/40): "Zulümler üçtür: Allah'ın zulmü -ki O'nun adaletidir-, kâfirlerin zulmü ve müminlerin zulmü. Allah'ın adaleti ârifleredir. Onları, kendi şevkiyle kavrulmaları için nurunun ateşine sokar ve onlardan rüyetini perdeler. Kâfirlerin zulmü şirkir. Şirk, onlardan hidayeti perdeler ve onlar, her alt üst edildiğinde ortaya necaset çıkan pislik misali olur. Müminlerin zulmü ise dünyayı tercih etmektir. Allah, bedenlerinize zulmetmeyin ki üzerinize azap vacip olmasın, buyurur."¹⁹¹⁸

II. Ayet Yorumlarının Diğer Bazı İşârî Tefsirlerdeki Yorumlarla Mukayesesi

Tezimize konu olan Nâfiz Paşa-65 kayıtlı tefsir nüshamızda, başka tefsirlerde rastlamadığımız işârî tefsir örnekleri bulunmaktadır. Bu yönüyle ayrı bir zenginlik oluşturan eserin, sonraki dönem işârî tefsirlere de etki ettiği muhtemeldir. Nitekim diğer tefsirlerle karşılaştırıldığında kimi zaman aynı, kimi zaman çok yakın ve benzer yorumlar içerdiği görülmektedir. Bu açıdan bakılacak olursa, müellifi belli olmayan bu eserdeki yorumlar zaten önem arz etmektedir. Bu itibarla İmam Cafer es-Sâdık'a isnadının sahih olup olmamasından ziyade, içerikteki orijinal taraflar kayda değerdir. Çalışmamızın önceki bölümlerinde belirtildiği üzere, eserdeki işârî yorumlar, İşârî Tefsir tarihi açısından da önem taşımaktadır. Çünkü bu tefsir, tarihi bir eserdir ve kütüphane kayıtlarında yer almayan, belki de şu anda yeryüzünde olmayan çok eski bir nüshadan kopyalanmıştır.

Kuşkusuz çalışmamızın sınırları, incelediğimiz tefsir nüshasını bütün işârî tefsir örnekleri ile ve birçok tefsirde İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen rivayetlerin hepsiyle mukayese etmeye uygun değildir. Diğer taraftan, doğru bir karşılaştırma için aynı ayet etrafında yapılmış yorumlar gerekmektedir. Elimizdeki işârî tefsirler ise, genelde kısmî tefsir olup bütün ayetleri içermedikleri ve hangi sûrenin kaçınıcı ayetinin yorumlanacağı da tefsirden tefsire farklılaştığı için mukayese alanı oldukça daralmaktadır. Biz bu bölümde, İmam Cafer'e isnat edilmiş olan tefsiri, es-Sülemî , et-Tüsterî, el-Kuşeyri ve

¹⁹¹⁶ NP., v.13a.

¹⁹¹⁷ NP., v.126a.

¹⁹¹⁸ NP., v.91b.

el-Kummi tefsirleriyle mukayese etmeye, aynı-benzer ve farklı-orijinal tarafları belirtmeye çalışacağız. Özellikle, tefsirlerin kısa sûreler için yaptıkları yorumları dikkate almaya gayret edeceğiz.

A. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın es-Sülemî Tefsiri ile Mukayesesi

Ebû Abdirrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Mûsa el-Ezdî es-Sülemî (325/936-412/1021). Baba tarafından Ezd, anne tarafından Süleym kabilesine mensup olan Es-Sülemî, bir zühd ve tasavvuf evinde doğmuş, küçük yaşta babasını kaybetmiş, anne tarafından dedesi İsmail b. Nüceyd'in yanında yetişmiştir. (es-Sülemî'nin yanında yetiştiği dedesi Cüneyd'in talebesiydi.) es-Sülemî, şer'î ilimleri öğrenip icazet ve fetva yetkisi aldıktan sonra kendisini tasavvufa vermiştir. es-Sülemî'nin asıl hocası Ebû'l-Kâsım en-Nasrâbâzî de Cüneyd'in talebesi olan Şiblî'nin mürididir. es-Sülemî, tasavvuf ilmlerinde çığır açacak bilgiye sahip olmuş, yazdığı eserler gelecek kuşaklar için örnek teşkil etmiştir.¹⁹¹⁹

es-Sülemî'nin “Hakaiku't-Tefsir” adlı eseri işârî tefsir hakkında en önemli kaynaktır. es-Sülemî burada mutasavvıfların tefsir ve te'villerini bir araya toplayıp bunların kaybolmasını önlemiştir. Tâberî'nin zâhir tefsirde yaptığını es-Sülemî bâtinî tefsirde yapmıştır.¹⁹²⁰ es-Sülemî tefsiri, çalışmamız açısından çok önemlidir. Çünkü bu tefsirde İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilmiş tefsir rivayetleri oldukça fazladır. Bu nedenle, kronolojik olarak et-Tüsterî Tefsiri'nin başta olması gerekirken es-Sülemî Tefsirini bu bölümün ilk sırasına aldık.

Paul Nwyia, es-Sülemî Tefsiri içindeki Cafer es-Sâdık rivayetlerini bir araya getirip tahkikini yapmış ve 1968'de yayımlamıştır.¹⁹²¹ Hatta bazı kaynaklar es-Sülemî Tefsiri'nden çıkarılıp bir araya getirilmiş olan bu İmam Cafer es-Sâdık tefsirini, yine ona isnat edilen, kayıtlara Cafer es-Sâdık Tefsiri diye geçen ve çalışmamıza konu olan tefsir nüshasıyla karıştırmışlardır. Nwyia'nın bu çalışması es-Sülemî'nin İmam Cafer es-Sâdık'tan yaptığı rivayetlerin hepsini bir arada görmeyi mümkün kılmaktadır. Çalışmanın bu kısımda, elimizdeki tefsiri, es-Sülemî Tefsiri'ndeki İmam Cafer es-Sâdık'tan rivayet edilen kısımlarla mukayese edeceğiz. Bazı yerlerde “Ziyadâtu

¹⁹¹⁹ Ateş, 91-92.

¹⁹²⁰ Ateş, 92.

¹⁹²¹ Paul Nwyia, S.J., *Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadiq-Édition critique*, Mélanges de L'Université Saint-Joseph, Sayı: XLIII, Fasikül: 4, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1968, 179-230.

Hakâiki't-Tefsîr"¹⁹²² adıyla basılan ve Hakâiku't-Tefsîr'de bulunmayan rivayetleri içeren eserden örnekler de vereceğiz.

İmam Cafer es-Sâdık'tan, Nâfiz Paşa Nüshası'nda yapılan rivayetler ile es-Sülemî Tefsiri'nde yapılan rivayetlerin hepsi aynı ayetlerle ilgili değildir. Nitekim, iki eser de kısmî tefsir olup her ayetin tefsirini içermemektedir. Dolayısıyla sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için, iki eserde de aynı ayetlerle ilgili yorumları tespit edip öyle mukayese yapmak gerekir. Çalışmanın bu kısmında, es-Sülemî Tefsiri'ndeki rivayetler için Nwyia'nın tahkikini esas alarak, Nâfiz Paşa Nüshası'nda aynı ayetlerin yorumlarını inceledik. Konuyla ilgili şu örnekler şu verilebilir.

A. 1: Kelimenin harflere ayrılarak mana verilmesi iki tefsirde de görülür. Nitekim es-Sülemî'nin rivayetlerinde **بِسْمِ اللّٰهِ** kelimesiyle ilgili olarak: **ب** Allah'ın bekası, **س** esması, **م** ise mülküdür, denilmiştir. Müminin imanı Allah'ı bekasıyla zikretmesi, müridin hizmeti Allah'ı esmasıyla zikretmesidir.¹⁹²³ Nâfiz Paşa Nüshası'nda da: “**ب** Allah'ın bekası, **س** esması, **م** ise makamıdır” denilmiştir. Manası, ‘bekâmı, isimlerimi ve makamımı zikredin, hatırlayın’ şeklindedir.”¹⁹²⁴ Görüldüğü gibi iki eserde de İmam Cafer'den küçük bir farkla aynı açıklama rivayet edilmiştir.

A. 2: Fatiha'daki **الحمد** kelimesinin üç harfi için es-Sülemî: “**ح** O'nun vahdaniyetinden, **م** mülkünden, **د** ise devamlılığından haber vermektedir. Kim Allah'ı vahdaniyeti, mülkü ve dâimiliğiyle tanırsa gerçekten tanımış olur” demiştir.¹⁹²⁵ Nâfiz Paşa Nüshasında da benzer bir tarzda; “Sâdık der ki, **الحمد** kelimesi beş harftir. Onların her birinde yüksek bir hikmet, latif bir işaret vardır. Birincisi eliftir. Elif (الأوّه) nimetlerine işaretler. ‘ل’ lutfunu göstermektedir. ‘ح’ O'nun hamdi övgüsü demektir, ‘م’ minnetidir, ‘د’ ise dârü's-selama davetidir¹⁹²⁶ denilmektedir.

¹⁹²² es-Sülemî, Ebî Abdîrrahman Muhammed b. Hüseyin, *Ziyâdât-u Hakâiki't-Tefsîr*, Dâr-ül maşrîk, Beyrut, 1976. (Eser üzerindeki tanıtıcı not şöyledir: “*Ziyâdât-u Hakâiki't-Tefsîr, Sülemî'nin (412/1021) kaleminden çıkmış tasavvufî bir tefsirdir. Bosna'nın Sarayevu kentinde –Gazi Hüseyin Kütüphanesi'nden çıkan ve ona isnat edilen bir el yazmasından tab'edilmiştir. Sülemî, kitabı kendi büyük tefsiri olan Hakâiku't-Tefsîr'e zeyl olmasını isteyerek yazmıştır. 300 ayet veya ayet parçasını tefsir eder. Cafer es Sadık -148/ 765, Sehl et et-Tüsterî 283/796, İbn-ül Atâ el-edemî 309/921 veya 311/ 923-924 ve Ebû Bekir el-Vasıtî 320/932 gibi ehemmiyetli allâmelerin tefsirlerini içerir. Ziyâdât: Bu kitaptan başka bir yerde bulunmayan ve bilinmeyen asli kaynaklardan toplanmış azim faydeleri haiz bir kitaptır.*”)

¹⁹²³ Nwyia, *Le Tafsîr Mystiqué Attribute A Ğa'far Sadiq*, 188.

¹⁹²⁴ NP., v.2b.

¹⁹²⁵ Nwyia, *Le Tafsîr Mystiqué Attribute A Ğa'far Sadiq*, 189.

¹⁹²⁶ NP., v.74a.

A. 3: Bakara 125. Ayette geçen “البيت” es-Sülemî’de: “Muhammed anlamındadır, kim O’na inanır, risaletini tasdik ederse güven içinde kalır”¹⁹²⁷ şeklinde yorumlanmıştır. Nâfiz Paşa’da ise “البيت”: “Allah’ın yeryüzündeki ahdidir. Kim yeryüzündeki o eve girerse Allah’ın ahidine girmiş gibidir. Kim geri durursa Allah’ın ahdinden geri durmuş olur.”¹⁹²⁸

A. 4: Âl-i İmran Sûresi 92. ayetin baş kısmı olan “ لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون”¹⁹²⁹ ayeti için iki eserde de aynı mana başka kelimelerle rivayet edilmiştir. es-Sülemî’de: “Cafer der ki: Masivadan ayrılmadıkça Hakk’a vasil olamazlar”¹⁹³⁰ denilmiştir. Nâfiz Paşa’da ise şöyle denilmektedir: “Hayat seyrinizde benden başkasına uyarmanız, asla yakınlığıma eremezsiniz. Sırrınızdan vazgeçin ki benim sırrım ile vuslatı bulasınız.”¹⁹³¹

A. 5: Âl-i İmran Sûresi 97. ayetin “ومن دخله كان امنا”¹⁹³² kısmı için benzer bir yorum görünmektedir. es-Sülemî’de: “Kimin kalbine iman girerse o küfürden emindir”¹⁹³³ denilmiştir. Nâfiz Paşa’da ise: “Kim nefsin hanesine girerse köle, kim de kalbin hanesine girerse emin ve mümin olur” denir.¹⁹³⁴

A. 6: Âl-i İmran Sûresi 102. ayette geçen takvâ kavramıyla ilgili iki ayrı tanım nakledilir. es-Sülemî’de: “Takva, kalbinde Allah’tan başka bir şey görmemendir”¹⁹³⁵ Nâfiz Paşa’da ise: “avkaT, nur şehirlerinden bir şehirdir. Helak olma korkusuyla ateşten sakınan susuz adam gibi, cehennemden korkmayan oraya giremez.”¹⁹³⁶

A. 7: Âl-i İmran Sûresi 200. ayetle”¹⁹³⁷ ilgili de enteresan iki tefsir örneği görülür. es-Sülemî’de: “اصبروا” günah ve isyanlara karşı sabredin anlamındadır, ‘صابروا’ itaat üzere sebatkar olun, ‘ورابطو’ ruhlarla irtibat kurun, ‘واتقوا الله’ Hakk ile lâübalî olmaktan sakının, ‘لعلكم تفلحون’ ta ki sıdk ehlinin duraklarına yetişesiniz;

¹⁹²⁷ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 189.

¹⁹²⁸ NP., v.9a.

¹⁹²⁹ Âl-i İmran, 3/92: “Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, siz asla birr’e (hayra) eremezsiniz...”

¹⁹³⁰ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 193.

¹⁹³¹ NP., v.23a.

¹⁹³² Âl-i İmran, 3/97: “Kim ona (Kâbe) girerse emniyettedir...”

¹⁹³³ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 193.

¹⁹³⁴ NP., v.23a.

¹⁹³⁵ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 193.

¹⁹³⁶ NP., v.23a-b.

¹⁹³⁷ Âl-i İmran, 3/200: “Ey iman edenler sabredin, sabırda yarışın (düşman karşısında sebat edin) ve düşmana karşı uyanık, hazır bulunun (sınırlarda nöbetleşin) ve Allah’tan korkun. Umulur ki kurtuluşa ersiniz”

muhakkak orası felah yurdudur”¹⁹³⁸ denilmektedir. Nâfiz Paşa’da: “Ey mülküyle iftihar eden, O’nun nurunun cilvelerine”¹⁹³⁹ sabret, Rubûbiyet eserlerinin belâlarına karşı sebat et ve havf ile recâ arasında halvet tacını başına tak”¹⁹⁴⁰ denilmiştir.

A. 8: Mâide Suresi 3. ayetin “اليوم اكملت لكم دينكم” kısmı için es-Sülemî’de: “Cafer b. Muhammed der ki: “اليوم” Muhammed’in (s.a.v.) gönderildiği gün ve O’nun risalet günüdür.”¹⁹⁴¹ Nâfiz Paşa’da ise: “Ahd’in tamamlandığı gündür”¹⁹⁴² denilmiştir.

A. 9: A’râf Sûresi 143. ayetin tefsirinde, iki eserde de İmam Cafer es-Sâdık’tan nakledilen rivayetler az farkla birbirinin aynısıdır. Rivayetlerin orijinali, es-Sülemî de: “ زال الجبل من ذكر اطلاع ربه وصعق موسى من رؤية تدكدك الجبل فكيف له برؤية ربه عيانا معاينة رؤية الله لعبد والعبد فان ورؤية العبد لربه والعبد بربه باق وقال ثلاث من العبد الى ربه محال التجلي والوصلة والمعرفة فلا عين تراه ولا قلب يصل اليه ولا عقل يعرفه لان اصل المعرفة من الفطرة واصل المواصلة من المسافة واصل المشاهدة من المباينة”¹⁹⁴³

Nâfiz Paşa’daki şekli ise: “ زال الجبل من ذكر اطاع ربه وصعق موسى من رؤية ذكر الجبل فكيف له عند رؤية ربه عيانا معاينة ورؤية الله لعبد والعبد فاني ورؤية العبد الى ربه بربه باق وقال ثلاثة من العبد الى ربه محال من انفسهم التجلي والوصلة والمعرفة فلا عين تراه ولا قلب يصل اليه ولا عقل يعرفه لان اصل المعرفة من الفطرة واصل الفطرة من السابقة واصل السابقة المشاهدة واصل المشاهدة من المباينة”¹⁹⁴⁴ şeklinde geçmektedir. Kelime farklılıkları, özellikle Nâfiz Paşa’nın imlâ hatalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin “تدكدك الجبل” ifadesinin hatalı bir şekilde “نذكر الجبل” olarak imlâ edilmiş olduğu görülür.

A. 10: Tevbe Sûresi 111. ayetteki “ان الله اشترى من المؤمنين انفسهم و اموالهم”¹⁹⁴⁵ kısmının açıklamasında, es-Sülemî tefsirinde: “ اشترى منهم الاجساد لمواضع وقوع المحبة من فاشترى”¹⁹⁴⁶ açıklaması nakledilmiştir. Nâfiz Paşa’da ise yine benzer bir tarzda: “ فاشترى منهم ابدانهم حتى وقعوا من العجب”¹⁹⁴⁷ denir.

¹⁹³⁸ Nwya, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 195.

¹⁹³⁹ İki nüshada da “خلوات” şeklinde olan kelime mana akışı göz önüne alınırsa “جلوات” olmalıdır.

¹⁹⁴⁰ NP., v.28a; CB., v.26b.

¹⁹⁴¹ Nwya, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 195.

¹⁹⁴² NP., v.37b.

¹⁹⁴³ Nwya, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 196-197.

¹⁹⁴⁴ NP., v.51a-b.

¹⁹⁴⁵ Tevbe, 9/111: “Muhakkak Allah, müminlerden nefislerini ve mallarını satın alıyor.”

¹⁹⁴⁶ Nwya, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 199.

¹⁹⁴⁷ NP., v.57b; CB., v.52b. (Cümle sonundaki العجب kelimesinin aslı muhtemelen المحبة şeklinde olmalıdır ve nüshadan nüshaya aktarım esnasında değişerek nakledilmiştir.)

A. 11: Yûnus Sûresi 57. ayetteki¹⁹⁴⁸ “Şifa” kelimesi için es-Sülemî: “Bazıları için marifet ve safa şifası; bazıları için teslim ve rıza şifası; bazıları için tevbe ve vefa şifası; bazıları için ise müşahede ve likâ şifasıdır” rivayeti nakledilir.¹⁹⁴⁹ Nâfiz Paşa’da ise: “Fazl Mevlâ’nın hidayeti, rahmet Mevlâ’nın şifasıdır. Hidayet bedenler için, şifa ise kalpler içindir”¹⁹⁵⁰ denmiştir.

A. 12: Ra’d Sûresi 39. ayet “¹⁹⁵¹”*يَمحو الله ما يشاء و يثبت و عنده ام الكتاب*” tefsirinde, değişik iki rivayet nakledilmiştir. Nâfiz Paşa’daki rivayet es-Sülemî’nin rivayetinin özeti gibidir. es-Sülemî de: “Cafer b. Muhammed demiştir ki: Bu sıralamaya göre Allah, küfrü yok edip imanı, inkârı (gizliliği) yok edip marifeti, gafleti yok edip zikri, nefreti yok edip muhabbeti, zafiyeti yok edip kuvveti, cehli yok edip ilmi, şekki yok edip yakîni ve hevâyı yok edip akli sabit kılıyor. Allah’ın her an yaratma ve yok etme üzere olduğunun delili ‘¹⁹⁵²”*كل يوم هو في شأن*’ dir. Kitap, şekavet ve saadetin takdir edildiği kitaptır; ‘¹⁹⁵³”*ما يبديل القول لدي*’ ayeti ise ‘kitabın içindeki ne çoğalır ne de eksilir’ anlamındadır”¹⁹⁵⁴ rivayeti nakledilir. Nâfiz Paşa’da ise: “Allah Âdem oğulları’nın fiillerinden istediğini yok edip, istediğini sabit kılar. Kitabın anası yani tağyir ve tebdil olmayan Levh-i Mahfûz O’nun katındadır”¹⁹⁵⁵ denilmiştir.

A. 13: İbrahim Sûresi 24-26. Ayetlerde,¹⁹⁵⁶ iyi ve kötü kelimelerin hoş ve habis iki ağaca benzetilmesi misali ile ilgili olarak, iki eserde İmam Cafer es-Sâdık’tan yapılan nakiller aynı üslup ve aynı tefsir metodu ile adeta birbirini tamamlar niteliktedir. Ayette geçen “*كلمة طيبة كشجرة طيبة*” ifadesi Nâfiz Paşa’da: “Allah hoş kelimeyi, kökü kalplerde, dalları meveddet semasında olan, hoş bir ağaç olarak tavsif ediyor. Bu ağacın aslı iman, başı akıl, dalları korku, yaprakları ilim, meyveleri cennet, halâveti de muhabbettir” şeklinde izah edilir.¹⁹⁵⁷ Misalin devamını teşkil eden “*ومثل كلمة خبيثة كشجرة*”

¹⁹⁴⁸ Yûnus, 10/57: “Ey insanlar! İşte size Rabb’inizden bir mev’ize ve sinelerdekine şifa ve mü’minler için bir hidâyet ve rahmet geldi.”

¹⁹⁴⁹ Nwyia, *Le Tafsır Mystiqué Attribute A Ğa’far Sadıq*, 200.

¹⁹⁵⁰ NP., v.59b.

¹⁹⁵¹ Ra’d, 13/39: “Allah dilediğini mahveder ve (dilediğini) sabit kılar, kitabın anası O’nun katındadır.”

¹⁹⁵² Rahman, 55/29: “O, her gün iş başındadır.”

¹⁹⁵³ Kâf, 50/29: “Benim yanımda söz değişmez.”

¹⁹⁵⁴ Nwyia, *Le Tafsır Mystiqué Attribute A Ğa’far Sadıq*, 203.

¹⁹⁵⁵ NP., v.66a.

¹⁹⁵⁶ İbrahim /24-26: “Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti). (O ağaç), Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer.”

¹⁹⁵⁷ NP., v.67a.

”خيثة“ ifadesi ise es-Sülemî’de: “Habîs ağaç şehvetler, ağacın yeri nefisler, suyu emel, yaprakları tembellik, meyveleri günahlar, sonucu ise ateştir”¹⁹⁵⁸ rivayeti ile açıklanır.

A. 14: Hicr Sûresi 87. ayette¹⁹⁵⁹ geçen “yedi” hakkında yine benzer nakiller vardır. es-Sülemî’de: “Sana yedi ikram ile ikramda bulunduk: İlki hidayet, ikincisi nübüvvet, üçüncüsü rahmet, dördüncüsü şefkat, beşincisi meveddet ve ülfet, altıncısı naîm, yedincisi ise sekînettir”¹⁹⁶⁰ denir. Nâfiz Paşa’da ise: “المثاني yarısı kula yarısı da Rabb’e ait olan yedi ayettir. Kula ait olan yedi: Kulluk, hürmetin muhafazası, muhabbetin vefası, haddin istikameti, tazarru, ağlama ve ihtiyardır. Allah’a ait olan yedi ise: Bağışlama, tevfiik, ismet, hidayet, rıza, kabul ve rahmettir”¹⁹⁶¹ denilmiştir.

A. 15: Nahl Sûresi 125. ayetin baş kısmı olan “أدع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة”¹⁹⁶² ifadesi için yapılan yorumda, ayetin değişik iki vechesinin izahı nakledilmiştir. es-Sülemî’de: “Cafer der ki: Hikmet ile davet, davetin Allah’ın adıyla ve yine Allah’a yapılmasıdır”¹⁹⁶³ rivayeti vardır. Nâfiz Paşa’da ise: “Hikmet üçtür: Âkibet korkusu, velayet marifeti ve âzaları muhabbetle değiştirme. Allah’tan korkanlara hikmet tacı olan emniyet, âriflere velayet tacı olan nur, muhsinlere ise muhabbet tacı olan likâ verilir”¹⁹⁶⁴ izahı nakledilir.

A. 16: Ankebut Sûresi 69. ayet “والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا وان الله لمع والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا وان الله لمع الحسنين”¹⁹⁶⁵ tefsirinde benzer açıklamalar nakledilmiştir. es-Sülemî’de: “Cafer der ki; Cihad etmek, Allah’a karşı fakir olduğunu gösterme ve eksikliğini hissetme hakikatıdır. O da kulun nefisinden ayrılıp Rabb’ine bağlanmasıyla olur. Mücahede, kulun bağlandığı her şeyden teberrî etmesidir. Mücahede, Hakk’ın rızası uğrunda ruhu feda etmektir. Kim kendi iyiliği için nefsiyle cihad ederse, Rabb’inin ikramına ulaşır. Kim de Rabb’inin rızası için nefsi ile cihad ederse, Rabb’ine kavuşur”¹⁹⁶⁶ denmiştir. Nâfiz Paşa’da nakledilen açıklama ise şöyledir: “Cehd üçtür: Muhlisin cehdi, günahkarın cehdi, ârifin cehdi. Muhlisin cehdi, saadetin yörüngesidir ve ordaki beraberliktir. Allah ondan razı olur ve ihlaslı olduğu için, onu muhlis kılar. Mücrim, kalbinin çevresine

¹⁹⁵⁸ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 204.

¹⁹⁵⁹ Hicr, 15/87: “Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur’an’ı verdik.”

¹⁹⁶⁰ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 205.

¹⁹⁶¹ NP., v.68b-69a.

¹⁹⁶² Nahl, 16/125: “Rabb’inin yoluna hikmet ve güzel nasihatla davet et...”

¹⁹⁶³ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 205.

¹⁹⁶⁴ NP., v.70a-b.

¹⁹⁶⁵ Ankebût, 29/69: “Bizim yolumuzda cihad edenlere yollarımızı gösteririz. Şüphesiz ki Allah muhsinlerle beraberdir.”

¹⁹⁶⁶ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 216.

Allah'ın zikrine engel olan bir sur yapar. Onun muhabbetine meyleder ve onun yakınlığını tercih eder. O takdirde ona göre batıl hakka, hak da hakikata dönüşür. Marifetin etkisiyle hakikata girinceye kadar batıl şehvetlere iman eder. Ârifin cehdi ise kalbin riyazetinde ve nefsin hidayetindedir; nihayetinde ihsan yolu onu cezp eder. 'Muhakkak Allah muhsinlerle beraberdir' müjdesi, onları nurlarının yoluna ve rüyetinin derecelerine hidayet eder. Bu cehdden yüz çevirenler mütekebbir ve kâfirlerdir. Allah onlar için, 'cehennemde mütekebbirler için yerleştirilecekleri yer yok mudur?' buyurur. Kim cehde biner ve ondan başka bir şeyle meşgul olmazsa, kulluğun hakikatına vefâ göstermiş olur. 'Şüphesiz Allah muhsinlerle beraberdir.'¹⁹⁶⁷

A. 17: Nâfiz Paşa Nüshası'ndaki İmam Bâkır rivayetinde "فسبحان الله حين تمسون و حين تصبحون"¹⁹⁶⁸ ayetinin, beş vakit namaza işaret ettiği nakledilmiştir. es-Sülemî'deki İmam Cafer rivayetinde ise sabah ile yatsı ibadeti vurgulanmıştır: "Sabaha Allah ile başla ve akşamını O'nunla bitir. Kimin başlaması ve sonu O'nunla olursa bu ikisi arasında şekavete düşmez (bedbaht olmaz)."¹⁹⁶⁹ Nâfiz Paşa'da ise: "فسبحان kelimesinde 'ف'nin payına sabah, 'س'in payına öğlen, 'ب'ye ikindi, 'ح'ya akşam ve 'ا'in payına da yatsı namazı düşer. Vitir ise 'ن' un kısmetidir"¹⁹⁷⁰ rivayeti vardır.

A. 18: Necm Sûresi'ndeki "النجم" ile ilgili es-Sülemî'de: "Cafer b. Muhammed'den şöyle rivayet olunur: 'والنجم' den maksat Muhammed'dir (s.a.v.) 'اذا هوى' ise, Muhammed'den nurlar saçılır, demektir. Yine 'النجم' Muhammed'in kalbi, 'اذا هوى' Allah'ı masivadan ayırdığı zaman, demektir."¹⁹⁷¹ Nâfiz Paşa'da ise: "النجم Mevlâ ile halvet gecesinde, O'nun nuruyla semaya yükselen Habîbullah'tır"¹⁹⁷² denir.

A. 19: Saff Sûresi 5. ayetle¹⁹⁷³ ilgili es-Sülemî: "Onlar hizmetin emirlerini terk ettiklerinde, Allah da kalplerinden iman nurunu çıkardı"¹⁹⁷⁴ Nâfiz Paşa ise: "Onlar

¹⁹⁶⁷ NP., v.92b.

¹⁹⁶⁸ Rûm, 30/17: "Öyleyse akşama girdiğiniz vakitte ve sabaha girdiğiniz vakitte de O'nu tesbih edip yüceltin"

¹⁹⁶⁹ Nwyia, *Le Tafsır Mystiqué Attribute A Ğa'far Sadıq*, 217.

¹⁹⁷⁰ NP., v. 93a.

¹⁹⁷¹ Nwyia, *Le Tafsır Mystiqué Attribute A Ğa'far Sadıq*, 223.

¹⁹⁷² NP., v.116b.

¹⁹⁷³ Saff, 61/5: "Bir zaman Musa kavmine: Ey kavimim! Benim, Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğumu bildiğiniz halde niçin beni incitiyorsunuz? demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini saptırmıştı. Allah, fâsıklar topluluğunu doğru yola iletmez."

¹⁹⁷⁴ Nwyia, *Le Tafsır Mystiqué Attribute A Ğa'far Sadıq*, 226.

hürmetten kaydıklarında, Allah da kalplerini hidayetden kaydırır¹⁹⁷⁵ ifadeleriyle aynı denecek iki açıklama rivayet ederler.

A. 20: Kalem sûresi 1. ayetteki “ن” harfi için es-Sülemî’de: “‘ن’ bütün kâinatın yaratıldığı ezeli nura işaretler ve bu nur Muhammed (s.a.v.)’in nurudur. Bu nedenle, O’nun için ‘وانك لعلى خلق عظيم’¹⁹⁷⁶ denmiştir. Yani, Ey Muhammed, sana ezelde tahsis edilen nur üzeresin¹⁹⁷⁷ denilmiştir. Nâfiz Paşa’da: “‘ن’ dan maksat Allah’ın, Habîbi ile olan gizli sırrıdır¹⁹⁷⁸” denilir.

A. 21: Duha Suresi’nde geçen “فاما اليتيم فلا تقهر”¹⁹⁷⁹ ayeti için de es-Sülemî’de şu açıklama yapılmıştır: “Yetim iki yurt arasında durandır; ne dünyaya ne ahirete meyleder. Onu ezme, çünkü o hevâsını ezmiş Rabb’ini bulmuştur.”¹⁹⁸⁰ Nâfiz Paşa’da ise: “Yetim, hidayet gömleğinden çıplak olandır; onun hakkında rahmetimden ümit kesme. Muhakkak ki ben, ona hidayet elbisesi giydirmeye kudretliyim¹⁹⁸¹” izahı nakledilir.

A. 22: Hümeze Sûresi 6. ayeti “نار الله الموقدة”¹⁹⁸² izahında “ateş” kavramı ile ilgili, iki eserde de üçlü tasnifat nakledilmiştir. es-Sülemî’de: “Tutuşturulmuş ateş çeşitlidir: Bir kısmı muhabbet ve marifet ateşidir; muvahhidlerin gönüllerinde yanar. Cehennem ateşi kâfirlerin gönüllerinde yanar. Muhabbet ateşi müminin kalbinde tuttuğu zaman Allah’ın gayrına olan bütün hevesleri ve O’nun zikri dışındaki bütün zikirler yanıp kül olur¹⁹⁸³” açıklaması yapılır. Nâfiz Paşa’da ise “يقال” denildi” ibaresiyle: “Ateş üçtür: tevhidi yakan şehvet ve şekavet ateşi, kalpleri yakan Allah’tan kopma ateşi¹⁹⁸⁴” denilmiştir.

A. 23: Kevser Sûresi tefsirinde es-Sülemî: “Muhakkak biz sana Kevser’i verdik. Yani senin kalbine, seni Allah’a yöneltecek ve O’ndan başka her şeyden koparacak olan nuru, ümmetine de senin şefaatinı verdik¹⁹⁸⁵” rivayetini yapar. Ziyadat’da ise neredeyse

¹⁹⁷⁵ NP., v.122a.

¹⁹⁷⁶ Kalem, 68/4: “Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”

¹⁹⁷⁷ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadıq*, 226.

¹⁹⁷⁸ NP., v.124b.

¹⁹⁷⁹ Duhâ, 93/9: “Öyleyse yetimi sakın ezme.”

¹⁹⁸⁰ NP., v.135a; CB., v.120b. (Rivâyetin başında CB.’de “قال ص ع” olan ve “Sâdik a.s. der ki” anlamındaki ifade, NP.’de sanki Hz. Peygamber söylemiş gibi “قال صلى الله عليه وسلم” diye yazılmıştır.)

¹⁹⁸¹ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadıq*, 229.

¹⁹⁸² Hümeze, 104/6: “Allah’ın, tutuşturulmuş ateşidir.”

¹⁹⁸³ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadıq*, 229.

¹⁹⁸⁴ NP., v.143a.

¹⁹⁸⁵ Nwyia, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadıq*, 230.

aynı olan yorumla: “Senin kalbine nur verdik. Bu nur ile Allah’tan başka her şeyden müstağni oldun”¹⁹⁸⁶ denilir. Nâfiz Paşa’da ise: “‘Kevser’den maksat sırrındaki nurdur. Halk onun hakikatiyle şehadet etsin. ‘فصل لربك وانحر’¹⁹⁸⁷ den maksat ise: “Allah için namaz kıl”¹⁹⁸⁸ ve O’nun dışındaki her şeyden alakayı kes”¹⁹⁸⁹ demektir, izahı nakledilir.

A. 24: es-Sülemî’nin Besmele tefsirinde, İmam Cafer es-Sâdık’tan naklettiği lafzatullah açıklaması ile, Nâfiz Paşa Nüshası’nda İhlâs Sûresi’ndeki “قل هو الله”¹⁹⁹⁰ cümlesi açıklanırken yapılan lafzatullah tefsiri son derece benzerlik arzeder. es-Sülemî’de lafzatullah hakkında şöyle denilir: “O tam bir isimdir, çünkü dört harftir. Elif tevhid direğidir. Birinci ‘ل’ fehme, ikinci ‘ل’ nübüvveteye işaret eder. ‘ه’ işaretinde nihayettir. ‘الله’ lafzı, yalnız ve yegane olmanın ismidir. Hiç bir şeye izafe edilmez; aksine her şey ona izafe edilir. Anlamı şudur: Mahlukatın İlahı olan Mâbud, mahiyetinin idrâk edimesinden ve keyfiyetiyle ihata edilmekten münezzehtir. O, gözlerden ve tahminlerden örtülü, Celâli ile idrâkten perdelidir.”¹⁹⁹¹

Nâfiz Paşa’da ise şu açıklama yer alır: “Elif noktasızdır; birinci ‘ل’ risalete, ikinci ‘ل’ ubûdiyete işaret eder. İki lam harfinin ‘ه’ harfine birleşik olması ise, Resul için vahye, kul için Allah’a ibadetin kaçınılmazlığına işaret eder. ‘ه’nin ortasındaki beyazlığın hikmeti, Mustafâ’nın (s.a.v.) Allah’tan aldığı velayet nuruna işaret eder.”¹⁹⁹² “هو الله” için şöyle de denmiştir: “‘ه’ bir harftir ve iki gözü vardır, ‘الله’ lafzı ise dört harftir. ‘ه’nin iki gözünden biri ezeliyete, diğeri ise mülkûn ebediyetindeki tekliğe işaret eder. İki göz arasındaki perde ise Allah’ın perdeli olduğuna işaret eder, akıllar O’nun ezeliyet ve tekliğini anlayamaz.”¹⁹⁹³ Görüldüğü yorumlar son derece benzerlik arz etmektedir.

A. 25: İhlâs Sûresi’nde geçen “الصد” kelimesinin tefsiri de iki eserde benzerlik gösterir. es-Sülemî’nin İmam Cafer es-Sâdık’tan rivayetinde kelime, harflere ayrılarak şöyle izah edilmiştir: “‘الصد’ mahlûkatına, marifetinden ancak isim ve sıfat (kısmını) veren anlamındadır. ‘الصد’ (kelimesi) beş harftir. Elif Ehadiyyete, ‘ل’ Ulûhiyyete işaret eder. İkisi birbiri içine girmiştir; telaffuzda belli olmaz ancak yazıda ortaya çıkar. Bu

¹⁹⁸⁶ es-Sülemî, *Ziyâdât*, 231.

¹⁹⁸⁷ Kevser, 108/2: “Şimdi sen Rabbin kulluk et ve kurban kes.”

¹⁹⁸⁸ Metinde “افضل بالله وانقطع عن سواه” diye geçmektedir ve iki nüshada da aynıdır. Aslı muhtemelen “فصل لله” olmalıdır.

¹⁹⁸⁹ NP., v.145a; CB., v.129b.

¹⁹⁹⁰ İhlâs, 112/1: “De ki: O, Allah birdir.”

¹⁹⁹¹ Nwya, *Le Tafsir Mystique Attribute A Ğa’far Sadiq*, 188.

¹⁹⁹² NP., v.149b-150a.

¹⁹⁹³ NP., v.150a.

durum, O'nun Ehadiyyet ve Ulûhiyyetinin gizli olduğuna, hislerle idrâk edilemeyeceğine ve insanlarla kıyas edilemeyeceğine işaret eder. Lafızda olan gizlilik akılların O'nu anlayamayacağına ve O'nu ilmen ihata edemeyeceklerine işarettir. Elif ve 'ج' harflerinin yazıda ortaya çıkması ise, Allah'ın âriflerin kalplerinde zuhur edeceğine, cennette dostların gözleri için de ortaya çıkacağına işarettir. 'ص' harfi Allah'ın vaat ettiği şeyde sadık olduğuna işarettir. Evet onun fiili de sözü de doğrudur, kullarını da doğruluğa davet eder. 'م' harfi Allah'ın mülküne işarettir, hakiki Melik Allah'tır. 'د' harfi ise, O'nun ezeliyet ve ebediyetine (devamına) işarettir.”¹⁹⁹⁴ Nâfiz Paşa'da 'الصدق' kelimesi ile ilgili nakledilen izahat es-Sülemî 'deki izahata son derece uygundur: “Denir ki 'الصدق' kelimesi üç manayı ifade eder: Kusurlardan tahâret, gaybî şeyleri bilmek ve gözlerin görmesinden perdelenmek. Kusurlu olan, gaybı bilmekten aciz olan ve dünyada görülüp kalplerce anlaşılan kimse Samed olamaz. Samed, gözlerin görmediği fakat gözleri gören zattır; en ince şeylerden haberdardır. Samed, kendisi için zeval olmayan, başkasına muhtaç olmayan, yemeyen, içmeyen ve uyumayandır. Samed, bizâtihi Kâim, Kâdir ve Melik olandır; O'nun ebediyetini idrâk etmek mümkün değildir; mülkünün sonu yoktur. Samed, zeval, tahvil ve intikalden müberrâdır. Zarara uğrayan, kaybolan ve değişken olan Samed olamaz. Samedaniyetteki hikmet, âriflerin Allah'ı o şekilde marifetleri; düşmanların da, bu sıfattan aczleridir.”¹⁹⁹⁵

Görüldüğü gibi, her iki eserde rivayetler arasında ciddi benzerlikler bulmak mümkündür. Özellikle, aynı cümleler ile nakledildiğini tespit ettiğimiz A'râf/143. tefsiri ve birbirinin devamı niteliğini gösteren İbrâhim/24-26 tefsirleri oldukça önemlidir. Kelimenin harflerine ayrılarak tefsir edilmesi de, son örnekte vurguladığımız gibi, iki eserde görülen ortak bir üsluptur. Yorumlar arası görülen bu benzerlikler çalışmamız açısından oldukça sevindiricidir. es-Sülemî'nin, İmam Cafer es-Sâdık'tan rivayet ettiği cümlelerin aynısı veya benzerlerinin Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nda da görülmesi, İmam Cafer es-Sâdık'a nispet edilen rivayetler açısından, Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın da en az es-Sülemî Tefsiri kadar önem arzettiği anlamına gelir. Diğer taraftan bu eserde bulunan ve Cafer es-Sâdık'a isnat edilen izahların en azından bir kısmının ona ait olduğu düşüncesini doğrular ve güçlendirir.

¹⁹⁹⁴ Nwya, *Le Tafsir Mystique Attribue A Ğa'far Sadıq*, 230.

¹⁹⁹⁵ NP., v.150b-151a.

B. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın et-Tüsterî Tefsiri ile Mukayesesi

Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yunus b. İsa b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî, Tüster şehrinde 200/815 senesinde doğdu. Bu şehre izafeten kendisine "et-Tüsterî" denmiştir. Tüster, Huzistan'ın en büyük şehirlerindedir. et-Tüsterî Basra'da 283/896 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁹⁶ Riyazet ve ihlasla öne çıkan Sehl, dayısı Muhammed İbn Sevvâr'ın sohbetinde bulunmuş, hac için Mekke'ye gittiği zaman Zünnûn el-Mısrî'yi görmüştür. Elimizde mevcut olan tefsiri bizzat Sehl'in kendisi yazmamıştır. Ondan gelen rivayetleri Ebû Bekir el-Beledî kaleme almıştır. Ebû Bekir Ahmed el-Beledî'nin bu eseri icâzeten nakledilmiş ve bugün elimizdeki matbû tefsir, onun nüshasından yazılmıştır. Ebû Bekir, kendi görüşünü belirtirken "قال ابوبكر" ifadesiyle bunu Sehl'in sözlerinden ayırır.¹⁹⁹⁷ Tefsirde her ayete yer verilmeyip gerekli görülen ayetler tefsir edilmiş ve tek cilt olarak basılmıştır.

İmam Cafer es-Sadık'a nispet edilen elimizdeki tefsirle, Sehl et-Tüsterî'ye ait olan tefsiri mukayese ettiğimiz zaman da kayda değer benzerlikler bulmak mümkündür. Aşağıda benzerlik ve farklılıkları gösteren bazı örnekler verilmiştir:

B. 1: Bakara Sûresi'nin 1. ayeti ile ilgili Sehl'den yapılan rivayetlerde: "الم' Azîz ve Celîl olan Allah'ın ismidir. İçinde anlayış ehlinin bileceği manalar ve vasıflar vardır. Zâhir ehlinin anlayamayacağı birçok manalar içerir. Bu harfler tek tek ele alındığı zaman: 'Elif' harfi Allah'ın te'lifi anlamındadır. Allah eşyayı istediği gibi te'lif eder (birleştirir). 'ل' kadîm lutfuna, 'م' ise azîm mecdine işarettir. Allah her kitap için bir sır indirmiştir, Kur'ânın sırrı ise sûrelerin başlangıçlarındaki harflerdir; çünkü 'المص', 'الر', 'الم', 'المص', 'طسم', 'كهيص', 'الر', 'الم' gibi harfler esma ve sıfata işarettir. Bu harflerin bazıları bazıları ile birleştiği zaman Allah'ın 'İsm-i a'zam'ı oluşur. Mesela 'الرحمن' harfleri 'الرحمن' manasındadır.¹⁹⁹⁸ 'Kul, Allah'ı birleme ve Nebî'ye (s.a.v.) iktidâ mekanından, Mevlâsına vâsıl olur' anlamını ifade etsin diye, 'ل' Allah, 'ل' abd (kul), 'م' Muhammed (s.a.v.) manasındadır"¹⁹⁹⁹ şeklinde açıklamalar yapılmıştır. et-Tüsterî, A'râf Sûresi'nin başındaki 'المص' için de aynı tarzda "Bu harfler Allah'ın 'Samed' ismidir"²⁰⁰⁰ der.

¹⁹⁹⁶ Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsirü't-El-Tüsterî*, Dâr-ül kütüb-il ilmîye, Beyrut 1423/2002, 4.

¹⁹⁹⁷ Ateş, 65-66.

¹⁹⁹⁸ et-Tüsterî'deki bu rivâyetin aynısını, Hevvârî Hz. Ali'den nakleder: "Ali (r.a.) الر حم ن: الرحمن: demektir, demiştir." (Hûd b. Muhakkem El-Hevvârî, *Tefsîru Kitabullahi'l-Azîz*, tahkik: Hac b. Said Şerîfî, Beyrut 1990, IV, 54.)

¹⁹⁹⁹ et-Tüsterî, 25

²⁰⁰⁰ et-Tüsterî, 65.

Nâfiz Paşa'da, Ankebût Sûresi'nin başındaki 'الم' in elif harfi için İmam Bâkır'dan: "Elif tek başına duran bir harftir; şeklide tek çizgidir ve noktasızdır. Bu, Allah'ın tek ve vahid olduğuna, ortağı olmadığına delildir"²⁰⁰¹ rivayet edilmektedir. Lokman Sûresi'nin başındaki 'الم' için de İmam Cafer'in: "“Elif” kendi ile kâim, hükmünde adil, mülkünde malik demektir. 'ل' ve 'م' ise Mustafa (s.a.v.) ve ümmetine işaretir. Allah onlar üzerinde kâimdir ve onlar onun kaimiyeti ile hidayete, nuruyla kurtuluşa ermiş olanlardır"²⁰⁰² dediği nakledilir. Görüldüğü gibi mukatta‘at harufuna benzer şekilde değişik manalar verilmiştir.

B. 2: Lokman Sûresi 20. ayete²⁰⁰³ belirtilen, Allah'ın verdiği zâhir ve bâtin nimetler hakkında İmam Bâkır'dan: "Zâhir: Tevhid, birr, takva, ihsan, kurb, istikamet ve nimetleri tanımaktır. Allah müminlerin zâhirini (görünen yüzünü), bunlarla süsler. Bâtin ise: Akıl, anlayış (fehm), marifet, ihtiyâr, rıza, kevn ve itminan halidir. İhtiyar, hidayet ve nefsin muhafazası Allah'ın hidayetindedir. Allah bunlarla da müminin bâtınını (iç yüzünü) süsler."²⁰⁰⁴ Açıklaması nakledilmiştir. et-Tüsterî ayet hakkında: "Zâhir olan, sâlihlerin muhabbeti; bâtin olan ise, kalbin Yüce Allah ile sükûnet bulmasıdır"²⁰⁰⁵ izahını yapar.

B. 3: Şûra Sûresi 20. ayet²⁰⁰⁶ açıklamasında, Nâfiz Paşa'da yapılan bazı rivayetlerle, et-Tüsterî'nin yaptığı tefsir benzer üsluptadır. Nâfiz Paşa da: "Kimi dünyayı kimi de ahireti ister. Mevlâ ahireti isteyenin yardımcısıdır. Kim dünyayı isterse, Mevlâ ona istediğini verir ve ahiretten azleder. Kim de Mevlâ'yı isterse, Allah onu cennet bahçelerinde korur ve ona rüyet ve velayet verir"²⁰⁰⁷ izahı nakledilir. et-Tüsterî'de ise şöyle denilir: "‘حَرْثُ الْآخِرَةِ’ den maksat, dünyada kanaat, ahirette rızadır. ‘حَرْثُ الدُّنْيَا’ ise dünyadan başkasını istememektir. Diğer bir yönden: Kim amellerini karşılık talep ederek değil, Allahın emirlerine icâbet için yaparsa onun için Hak'tan

²⁰⁰¹ NP., v. 91b.

²⁰⁰² NP., v. 94b.

²⁰⁰³ Lokman, 31/20: "Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? Yine de, insanlar içinde, - bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı bir kitabı yokken- Allah hakkında tartışan kimseler vardır."

²⁰⁰⁴ NP., v.95a. (İmam Bâkır'dan rivayettir.)

²⁰⁰⁵ et-Tüsterî, 123

²⁰⁰⁶ Şûra, 42/20: "Kim ahiret kazancını istiyorsa, onun kazancını arttırırız. Kim de dünya kârını istiyorsa ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun ahirette bir nasibi olmaz."

²⁰⁰⁷ NP., v.108a.

başka bütün matluplar küçülür, dünyayı da cenneti de istemez, sadece O’nu görmek ister.”²⁰⁰⁸

B. 4: Fetih Sûresi’nin ilk ayetinin²⁰⁰⁹ açıklaması yapılırken, et-Tüsterî, ayette geçen fethetme-açma kavramıyla ilgili: “Senin kalbine ilimlerin esrarını açtık, ta ki Allah’ın eserleri sana görünsün. O eserler ise, muhabbetin bildirilmesi ve nimetin tamamlanmasıdır”²⁰¹⁰ diyerek açıklar. Cafer es-Sâdık’tan yapılan rivayette şu câmi tefsir yapılmıştır: “Fetih üç vecihtir: Kalplerin fethi, hazinelerin fethi, hayrın (birr) fethi. Kalpler hazinedir, kapısı emanet, anahtarı tevfik, kilidi²⁰¹¹ ceza (ukûbet), açanı ise Mevlâ’dır. Mevlâ, onu üç şeyle açar: Düşmanlara karşı nusret, kazaya rıza ve belayı örten sabır. Hazineler üçtür: Hizmet hazinesi minnettir, istikamet hazinesi hürriyettir, doğruluk hazinesi ise seni Mevlâ’dan uzaklaştıran şeylerden teberrî etmektir. Hayrın fethi de üç kısımdır: Allah’ın evliyasına övgü, sevenlerine ihtiyar, müminlere ise O’nun yasağından uzak durmak ve Allah’ın emrinin yerine getirilmesini ön planda tutmak. O zaman, Allah’ın **لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ**²⁰¹² dediği gibi, O’nun mağfiretine müstahak olurlar.”²⁰¹³

B. 5: Kâf Sûresi 1. ayetin tefsirinde, et-Tüsterî: “Allah, ‘Kâf’ kelamı ile kuvvet ve kudretine kalem ediyor. Kâf’in zâhiri, dünyayı ihata eden bir dağdır. Allah, ilk olarak onu, sonra da Safâ’nın üstündeki Ebû Kubeys dağını yaratmıştır”²⁰¹⁴ der. Nâfiz Paşa’da ise: “Allah **ق** ve Kur’ân ile kalem etmiştir. ‘Kâf’, Allah’ın Resûl’ü olan Ebû’l-Kâsım (s.a.v.); Kur’ân ise, O’nun şanı yüce kalamıdır. Allah burada, kalamımı nuruma gönderdim, der”²⁰¹⁵ izahı vardır.

B. 6: Necm Sûresi’nin başında, kendisiyle kalem edilen **النجم** kelimesine, iki eserde de aynı mana verilmiştir: “**النجم**’ Mevlâ ile halvet gecesinde O’nun nuruyla semaya yükseldiği zaman Habîbullah’tır.”²⁰¹⁶ “**النجم**’ semâdan döndüğü zaman Muhammed (s.a.v.)’dir.”²⁰¹⁷

²⁰⁰⁸ et-Tüsterî, 139.

²⁰⁰⁹ Fetih, 48/1: “*Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik.*”

²⁰¹⁰ et-Tüsterî, 147.

²⁰¹¹ İki nüshada da noktasız imlâ edilen **مغلقها** kelimesi, anlam akışına uygun olarak kilit anlamı taşıyan **مغلق** olmalıdır.

²⁰¹² Fetih, 48/2: “*Allah’ın seni bağışlaması için...*”

²⁰¹³ NP., v.112b; CB., v.100a.

²⁰¹⁴ et-Tüsterî, 151.

²⁰¹⁵ NP., v. 114b.

²⁰¹⁶ NP., v.116b.

²⁰¹⁷ et-Tüsterî, 156.

B. 7: Müzzemmil Sûresi 8. ayeti²⁰¹⁸ için benzer şu rivayetler yapılmıştır. Nâfiz Paşa: “Dünyadan, nefisten, ahiretten, hevâdan ve seni Mevlâ’dan uzaklaştıran her şeyden (çık) sıyrıl.”²⁰¹⁹ et-Tüsterî: “Namazın başlangıcında Rahman ve Rahim olan Allah’ın ismini oku; onu okumanın bereketi seni Rabb’ine ulaştırırsın ve O’ndan başka her şeyden alâkanı kessin.”²⁰²⁰

B. 8: Burûc Sûresi’nde zikredilen “**وشاهد ومشهود**”²⁰²¹ ayeti hakkında İmam Cafer es-Sâdık: “Nefis şahit, kalp meşhud; göğüs şahit, ruh meşhud; kul şahit, vaad meşhud; Mustafâ (s.a.v.) şahit, Rabb meşhud; ârif şahit, rüyet ise meşhuddur” İzahı nakledilir.²⁰²² et-Tüsterî Tefsiri’nde ise şu izahat vardır: “Şahit Melik, meşhud ise kıyamet günüdür. İbn Abbas, şahit Muhammed (s.a.v.) meşhud ise Kur’ân’dır, der. Yine, meşhud insandır, denilmiştir. Sehl (et-Tüsterî): Şahit rûhî nefis, meşhud ise normal nefistir (نفس الطبع). Çünkü nefis, aklın anlayışı ve kalbin kavrayışı ile beraber her birine şahit ve Allah da bütün her şeye şahittir (şehîddir).”²⁰²³

B. 9: Târik Sûresi’nin ilk ayetleri²⁰²⁴ ile ilgili, Nâfiz Paşa’da: “Karanlığı delen yıldız ‘النجم الثاقب’ üçtür: Allah’a yönelik yolları ve O’na muhabbet semasında saadet yıldızı; kusurları yok etme yolunda, semânın semâsında tevhid yıldızı; yolları sevinme olan ilticâ semasında rüyet yıldızı”²⁰²⁵ izahı yapılır. et-Tüsterî ise ayetlerle ilgili şöyle der: “‘Semâ’ kelimesi zahir anlamıyla, ‘yükseklik’ ve ‘ulviyet’ manalarını ifade eder. Bâtınî olarak ise, Rabb-ül İzzet’in indinde kâim olan Muhammed (s.a.v.)’in ruhunu, ifade eder. ‘النجم الثاقب’ Muhammed (s.a.v.)’in kalbidir. O kalp ise Allah’ın tevhid ve tenzihinin; dâimî zikri ve müşahedesinin doğduğu yerdir. Şöyle demiştir: ‘Sâkıb’ müminin kalbidir, şeytanın vesveselerinin geçtiği nefisten ve her türlü şek ve şüpheden temiz maşrık anlamındadır”²⁰²⁶

B. 10: Beled Sûresi ilk ayette²⁰²⁷ kasem edilen belde “البلد” et-Tüsterî Tefsiri’nde “yani Mekke”²⁰²⁸ diye açıklanır. Bu açıklama tasavvufî-işârî olmayan tefsirlerde de aynı

²⁰¹⁸ Müzzemmil, 73/8: “Rabbinin adını an. Bütün varlığımla O’na yönel.”

²⁰¹⁹ NP., v.126a.

²⁰²⁰ et-Tüsterî, 180.

²⁰²¹ Burûc, 85/3: “(O günde) tanıklık edene ve edilene andolsun ki.”

²⁰²² NP., v.129a.

²⁰²³ Et-Tüsterî, 191.

²⁰²⁴ Târik, 86/1-3: “Gökyüzüne ve târika yemin ederim. Târikin ne olduğunu nereden bileceksin? (O, karanlığı) delen yıldızdır.”

²⁰²⁵ NP., v.129a.

²⁰²⁶ et-Tüsterî, 191.

²⁰²⁷ Beled, 90/1: “Andolsun bu beldeye.”

şekildedir. Nâfiz Paşa'da ise İmam Cafer es-Sâdık'tan, "Belde (kent, şehir) üçtür: Emniyet beldesi, rıza beldesi, likâ beldesi. Emîn beldeyi Allah harem kılmış, Halîl'in (Hz. İbrahim) eserleri ve Habîb'in (Hz. Peygamber) nurları ve Celîl'in²⁰²⁹ kudretiyle süslemiştir. 'Kim oraya girerse emîndir', yani oraya O'nun sevgisi ile doğru olarak girerse nefsin zevalinden ve kalbin kopuşundan emîn olur. Rıza beldesi emre vefâdır. Likâ beldesi ise ebediyet yurdudur, oraya ancak Allah'ın şekavetten çekip, ihsan ettiği kimseler girebilir"²⁰³⁰ rivayeti nakledilmiştir.

B. 11: Yine Beled Sûresi 15 ve 16. ayetlerin²⁰³¹ tefsirinde ise Nâfiz Paşa'da "denildi ki" ifadesiyle geçen bazı cümleler et-Tüsterî Tefsiri'ndekilerle aynıdır: "فك رقية", kendini dünya muhabbetinden azat etmek, demektir. Çünkü menziller üçtür: Kölesi olduğun dünya muhabbetinden, kendini azat etmek, yetimi ve miskini doyurmak. Burada yetim kalptir, onu vefa yemeği doyurur. Mütehayyir olan miskin²⁰³² ise istikâmette giden ârifdir, onu ise letâfet doyurur. 'ذا مقربة' ise, Allah katında yakınlığı olan (ذا مقربة)²⁰³³, halkın yanında ise hiç bir şeyi olmayandır (ذا متربة)."²⁰³⁴ et-Tüsterî ise şöyle der: "Burada yetim kalptir, yemeği vefâdır. Miskin ise mütehayyir olan ârifdir, onun yemeği ise, Allah'ın lütuflarıdır. O, Allah katında yakınlığı olan (ذا مقربة), halkın yanında ise bir şeyi olmayandır (ذا متربة)."²⁰³⁵

B. 12: Leyl Sûresi 5. ayetin²⁰³⁶ tefsiri yapılırken, iki eserde de ayetin, Hz. Ebû Bekir'e işaret ettiği belirtilir. Nâfiz Paşa'daki şu rivayet İmam Bâkır'dan yapılmıştır: "Bu, Ebû Bekir ve Rahmân'ın evliyâsından ona uyanların vafıdır."²⁰³⁷ et-Tüsterî'de ise: "Ebû Bekir (r.a.) nefsinden ve malından verdi"²⁰³⁸ ifadesiyle açıklanmıştır. Yine Leyl Sûresi 17. ayette²⁰³⁹ geçen 'اتقى (en çok sakınan)' kelimesi de Ebû Bekir olarak tefsir edilir: "Müttakî üçtür: Birincisi, Ebû Bekir gibi dünyayı, 'ondan kopuş' boşaması

²⁰²⁸ et-Tüsterî, 195.

²⁰²⁹ NP.'de "خليل" olarak ifade edilen kelime CB.'de "جليل" şeklindedir.

²⁰³⁰ NP., v.130b; CB., v.116b.

²⁰³¹ Beled, 90/15-16: "Yakınlığı olan bir yetime. Veya hiçbir şeyi olmayan yoksula."

²⁰³² Burada "المتحير المسكين" kelimesinin yanında ne olduğu belli olmayan "الحرين (ي noktasız)" bir kelime vardır.

²⁰³³ NP. ve CB.'de kelime "ذافب (ب noktasız)" şeklinde yazılmıştır. Aslının "ذا مقربة" olduğu et-Tüsterî'deki aynı ifadelerden anlaşıldı.

²⁰³⁴ NP., v.131a; CB., v.116b-117a. (Genelden rivayettir.)

²⁰³⁵ et-Tüsterî, 195.

²⁰³⁶ Leyl, 92/5: "Artık kim verir ve sakınırsa."

²⁰³⁷ NP., v.131b.

²⁰³⁸ et-Tüsterî, 196.

²⁰³⁹ Leyl, 92/17: "En çok korunan ise ondan (ateşten) uzak tutulur."

ile boşayandır.²⁰⁴⁰ “الاتقى Sıddîk’tır, O insanların en takvâlisıydı. İnsanlar verdiler ve sakındılar, O ise fâniyi görmeyerek kendi için bâki olanı ibkâ etti. Resûlullah (s.a.v.): ‘Kendin için ne bıraktın?’ Diye sorduğu zaman O: ‘Allah ve Resûlünü’ diye cevap vermişti.²⁰⁴¹

B. 13: Duhâ Sûresi 4. ayet²⁰⁴² tefsirinde: “Sâdik der ki: Ahiret, rüyet, ümmet, Kevser havuzu, kerâmetler ve cümle alem senindir. Bunlar senin için dünyadan hayırlıdır.²⁰⁴³ et-Tüsterî ise ayeti şöyle yorumlar: “Senin için ahirette sakladığım makâm-ı mahmûd ve mahall-i şefâat, dünyada sana verdiğim nübüvvet ve risâletten hayırlıdır.²⁰⁴⁴ Görüldüğü gibi İki açıklama oldukça yakındır.

B. 14: Beyyine Sûresi 5. ayet²⁰⁴⁵ izahında et-Tüsterî: “Kişi ihlâsa ulaştığı zaman mutmain olur. Kimin ilmi yakîn ve ameli ihlaslı olursa, Allah ondan, endişe, cehalet ve ameli giderir. Endişeye bedel sabır, cehalete bedel ilim, amele bedel ihtiyarın terkini verir ve bu durum ancak müttakîler içindir. ‘İhlas nedir?’ sorusuna et-Tüsterî, ‘icâbettir’ diye cevap verip, ‘kimde icâbet olmazsa, onda ihlas da olmaz’ demiştir. Yine o: ‘İhlas üç manadadır, Allah için yapılan kullukta, amelde ve kalpte ihlas’ demiştir.²⁰⁴⁶ Nâfîz Paşa’da ayetle ilgili şu benzer açıklamalar bulunmaktadır: “Allah nefse itaat, kalbe vefâ, ruha ise temizlik ve istikameti emreder. Müminler bu emirlere icabet ettikleri zaman, Allah onları, rüyet ve likâsına yakın kılar.²⁰⁴⁷ “İbadet ancak niyet ile ibadet olur. Niyet ise, kalbin bütün meşgalelerden kaçması, bütün irâdesi ve kalbi ile bir tek şeye yönelmesidir.²⁰⁴⁸

B. 15: Âdiyat Sûresi 6. ayetinde²⁰⁴⁹ geçen “الكنود” kelimesinin, Nâfîz Paşa nüshasında, İmam Muhammed el-Bâkır’a isnat edilen açıklaması, çok küçük farklarla et-Tüsterî’den de nakledilmiştir. Rvayetler şöyledir: “الكنود , ‘şiddetli inkâr eden’ demektir.²⁰⁵⁰ “Ahde muhalefet eden, doğruluktan kaçınan ve hevâ ile ülfet kuran

²⁰⁴⁰ NP., v.132a.

²⁰⁴¹ et-Tüsterî, 196.

²⁰⁴² Duhâ, 93/4: “Gerçekten senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır.”

²⁰⁴³ NP., v.133b.

²⁰⁴⁴ Sülemî, 197. (Aynı rivâyeti Sülemî’de, et-Tüsterî’den yapmıştır.)

²⁰⁴⁵ Beyyine, 98/5: “Halbuki onlara ancak, dini yalnız O’na has kılarak ve hanifler olarak Allah’a kulluk etmeleri, namaz kilmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.”

²⁰⁴⁶ et-Tüsterî, 201.

²⁰⁴⁷ NP., v.140a-b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

²⁰⁴⁸ NP., v.140b. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

²⁰⁴⁹ Âdiyat, 100/6: “Şüphesiz insan, Rabbine karşı pek nankördür.”

²⁰⁵⁰ Parantez içindeki kelime sadece et-Tüsterî tefsirinde vardır.

demektir. İşte o zaman Allah onu her türlü hayır ve takvadan yoksun (ümitsiz)²⁰⁵¹ kılar.”²⁰⁵²

B. 16: Âdiyât Sûresi'nin 8. ayetinin²⁰⁵³ tefsiri de yine iki eserde aynıdır. et-Tüsterî Tefsiri'nde “قال” ifadesi ile et-Tüsterî'den yapıldığı anlaşılan nakil, Nâfiz Paşa'da “يقال” ile nakledilmiştir: “(Burada hayırdan kastedilen)²⁰⁵⁴ (mal sevgisi üçtür)²⁰⁵⁵: Nefis muhabbeti, dünya muhabbeti ve hevâ muhabbeti. Ehli bilsin diye ‘خير’ olarak isimlenmiştir. ‘خير’ ise ancak üç şeydir: Halktan istiğna etmek, Allaha karşı fakrını bilmek ve Allah'ın emirlerini yerine getirmektir.”^{2056,2057}

B. 17: Nâfiz Paşa'da Kureyş Sûresi 2. ayet²⁰⁵⁸ için Cafer es-Sâdık'tan yapılan rivayet zâhir anlam içermeyen işâri tefsirdir: “Ârif'in yolculuğu kulluk (ubûdiyet) kışından ve hürriyet yazındandır. Allah'a bolca ibadet eder²⁰⁵⁹ ve karşılık talep etmez. Çünkü ahrârın özellikleri, verdikleri zaman mükâfat istememeleridir. Mevlâ onlara, hevânın açlığından doyana kadar rıza taâmı yedirir ve firak ve zevalin korkusundan emîn eder.”²⁰⁶⁰ et-Tüsterî'nin açıklaması ise zâhirîdir: “Kış seyahati Şam'a, yaz yolculuğu ise Yemen'e yapılan seferlerdir. Böylece Yemen halkını helâk etmişizdir. Sanki bu ayet, Nebî'ye (s.a.v.): Onlara, senin gönderilmenden evvelki hallerini ve onlara senin ile verdiğim nîmetimi Kureyş'e hatırlat. Demektedir.”²⁰⁶¹

Örneklerden anlaşıldığı gibi et-Tüsterî tefsiri ile İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen tefsir arasında önemli yakınlık ve benzerlikler vardır. Farklılaşmanın görüldüğü noktalarda ise Nâfiz Paşa nüshasında bulunan yorumların işâri tefsir sahasında daha öne çıkmış olduğu görülmektedir. Ayrıca Âdiyât Sûresinin 8. ayetiyle ilgili, Nâfiz Paşa nüshasında “يقال” ibaresiyle yapılan rivayetin aynısının Tüsterî'de geçiyor olması ilginçtir. Bu durum İmam Cafer'e isnat edilen tefsirin satır aralarında değişik tefsirlerden alıntılar olduğuna delil olabilir. Bu tür rivayetlerin “يقال” ibaresi ile İmam

²⁰⁵¹ Kelime Nâfiz Paşa'da “أيسه” et-Tüsterî'de “يؤيسه” şeklinde kullanılmıştır.

²⁰⁵² NP., v.140a., et-Tüsterî, 203.

²⁰⁵³ Âdiyât, 100/8: “Ve o, mal sevgisine de aşırı derecede düşkündür.”

²⁰⁵⁴ Parantez içindeki cümle, sadece et-Tüsterî'de geçmektedir.

²⁰⁵⁵ Parantez içindeki cümle, sadece Nâfiz Paşa'da geçmektedir.

²⁰⁵⁶ Parantez içindeki kısım, et-Tüsterî'de “وإداء الأمر” şeklinde geçerken Nâfiz Paşa ve C. Beatty nüshalarında “وإدالمن الله” şeklinde imlâ edilmiştir. Yazım hatası olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁵⁷ NP., v.140a; CB., v.126a; et-Tüsterî, 203.

²⁰⁵⁸ Kureyş, 106/2: “Kış ve yaz seyahatleri onlara kolaylaştırıldığı için.”

²⁰⁵⁹ Metinde “بعده” kulu ile” şeklinde yazılan kelimenin “بعده” O'na ibadet eder” şeklinde olması manaya daha uygundur.

²⁰⁶⁰ NP., v.144a; CB., v.128b.

²⁰⁶¹ et-Tüsterî, 206.

Cafer'den yapılan rivayetlerden ayrılması, İmam Cafer'den yapılan isnatların güvenliği açısından sevindiricidir.

C. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın el-Kuşeyrî Tefsiri ile Mukayesesi

Abdülkerim b. Havâzîn Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (376/986-465/1072) tasavvufa dair ünlü "Risale"nin yazarıdır. Küçük yaşta babasını kaybetmiş ve Sülem kabilesine mensup olan dayısı Ukayl es-Sülemî'nin himayesinde büyümüştür. Ebû Ali Hüseyin ed-Dakkak'ın sohbetine devam edip ona mürid olmuş, onun işaretleriyle Ebû Bekir Muhammed b. Tûsî'nin fıkıh ve Ebû Bekir Muhammed b. Fûrek el-İsbahânî'nin kelimelerini izlemiştir. Kelamda İbn Fûrek ile İsferrâinî'nin metodunu birleştirmek, Kadı Ebû Bekir b. et-Tayyib'in de kitaplarından yararlanmak suretiyle kendi metodunu kurmuştur. el-Kuşeyrî, es-Sülemî'nin sohbetlerine katılarak kemale erip Horasan şeyhi olmuştur. Hocası olan es-Sülemî'den çok istifade etmiştir. Metodu es-Sülemî'nin metoduna yakındır.²⁰⁶²

el-Kuşeyrî, her sûrenin başındaki besmeleye ayrı birer mana verip ona göre açıklama yapmasıyla dikkat çeker. Ayrıca Nâfiz Paşa'da olduğu gibi besmelenin harflerini haruf-u mukatta'a gibi ayırıp inceleme üslubu onda da göze çarpar. Mesela Kureyş Sûresi'nin başındaki besmele izahı buna örnektir.²⁰⁶³ İmam Cafer es-Sadık'a nispet edilen Nâfiz Paşa nüshası ile, el-Kuşeyrî'ye ait olan Letâifu'l-İşârât adlı tefsiri mukayese ettiğimiz zaman, görebildiğimiz benzerlik ve farklılıkların örnekleri aşağıda verilmiştir:

C. 1: Bakara Sûresi başındaki "الم" ayeti için, el-Kuşeyrî: "'ا' Allah isminden gelir, 'ل' Latîf ismine eder, 'م' ise Mecîd ve Melik isimlerine delâlet eder. Denilmiştir ki: Allah bu harflerle, onların şerefi için kasem etmiştir. Çünkü onlar, Allah'ın isimlerini ve hitabını oluşturan temel parçalardır. Denildi ki: 'ا' Allah'ın ismine, 'ل' Cibril'e, 'م' ise Muhammed'e (s.a.v.) delâlet eder. Bu Kitap Allah'tan, Cibril lisanıyla Muhammed'e (s.a.v.) indirilmiştir. 'ا' harfi, yazıda başka harflerle birleşmemesiyle alfabenin diğer harflerinden ayrılır ve ferdîleşir. Kalan harfler ise, önemsiz bir kısmı hariç onunla birleşir. Kul bu özelliği düşündüğünde, yaratılmışların bilcümle Allah'a muhtaç olduklarını, O'nun ise hepsinden müstağnî olduğunu idrâk eder"²⁰⁶⁴ demiştir.

²⁰⁶² Ateş, 98-100.

²⁰⁶³ Abdülkerim b. Havâzîn Ebû'l Kâsım el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât (I-III)*, thk. İbrahim Besyûnî, El Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitab, Mısır 1981, III, 771.

²⁰⁶⁴ el-Kuşeyrî, I, 53.

Nâfiz Paşa'da ise “الم” için “Elif tek başına duran bir harftir, şekli de tek çizgidir ve noktasızdır. Bu, Allah'ın tek ve vahid olduğuna ortağı olmadığına delildir.”²⁰⁶⁵ “(Tek başına) Elif harfi, ‘kendi ile kâim; hükmünde adil; mülkünde malik olan Allah’ anlamı taşır. ‘ل’ ve ‘م’ ise Mustafa (s.a.v.) ve ümmetidir. Hz. Peygamber, onlar üzerinde kâimdir ve onlar onun kaimiyeti ile hidayete, nuruyla kurtuluşa ermiş olanlardır.”²⁰⁶⁶ Açıklamaları vardır. Özellikle elif harfi için söylenenlerin benzeştiği görülmektedir.

C. 2: Âl-i İmran Sûresi 18. ayet²⁰⁶⁷ açıklamasında el-Kuşeyrî: “Yani, Allah bildi, haber verdi ve hükmetti ki: O, kendinden başka ilah olmayan Allah'tır. Bu Hak'ın Hak için ve Hak ile yaptığı şهادettir. O'nun Allah olduğuna ilk şهادet eden, yine kendisidir.”²⁰⁶⁸ Nâfiz Paşa'da yapılan rivayetlerde: “Allah bu şهادetle, şahit olanların imamıdır. Kim O'nun şهادetine ve imametine uyarsa, dünyada ehl-i velayet olan ‘ilim sahipleri’nden, ahirette de Allah'ın yakınlığından emîn ve O'na vâsıl olanlardan olur.”²⁰⁶⁹ “Sâdik şöyle der: Yüce Allah, kimseden hüccetsiz dâva kabul etmediği gibi, kendinden de delilsiz iddia kabul etmiyor: ‘O, kendinden başka ilah olmayan, gökleri, yeri ve bütün eşyayı yaratan Allah'tır’ derken, dâvasını doğruluyor ve başkalarına kabul edilmesi zarûri olan bir delil getirmiş oluyor. Kim²⁰⁷⁰ ilahlık iddia ederse, ona Mevlâ'nın hücceti gibi hüccet, O'nun şهادeti gibi de ikrâr gerekir”²⁰⁷¹ şeklinde ifadeler vardır. “اولوا العلم” ifadesi içinse: “Onlar Âdemoğulları'nın, Allah'ın kudretinin celâlini bilen ve izzetini tanıyan evliyasıdır.”²⁰⁷² İmam Cafer es-Sâdik'tan yapılan rivayette ise “اولوا العلم” ise peygamberlerin ruhlarıdır”²⁰⁷³ İzahı vardır.

C. 3: Meryem Sûresi başındaki “كهيعص” hurûfu için: “‘ك’ harfi ile Allah'ın nimet vermek ve intikam almak için ‘Kâfi’ olduğuna işaret edilmiştir. Evliyasına kevnini tarif etmesidir. İmtihanında mekrinin gizliliği ile korkutmasıdır. Yine ‘ك’, kulları hakkında, meleklerinin zelle yazmalarından önce; Allah'ın kendi hakkında onlar için rahmet yazdığına (kitabet) işaretler. ‘ه’ müminlerin, Onun irfanıyla hidayetlerine

²⁰⁶⁵ NP., v. 91b.

²⁰⁶⁶ NP., v. 94b.

²⁰⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/18: “Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur.”

²⁰⁶⁸ el-Kuşeyrî, I, 226.

²⁰⁶⁹ NP., v.20b. (Hz. Ali'den rivayettir.)

²⁰⁷⁰ “Kim” diye ile tercüme ettiğimiz kelime, iki nüshada da “ممن kimden” şeklinde imlâ edilmiştir. Ancak cümle akışına göre “من kim” olması gerekmektedir.

²⁰⁷¹ NP., v.20a-b., CB., v.19a-b.

²⁰⁷² el-Kuşeyrî, I, 226-227.

²⁰⁷³ NP., v.20b.

işaret eder. ‘ي’ mihnetlerinin zorluğundan sonra, nimetlerinin kolaylığına işaret eder. Ayrıca mümin kulları için, rahmet ile genişlendirilmiş eline (يد) işaretler. ‘ع’ Allah’ın ilminin, kulun gizli ve açık bütün hallerini kapsadığını ifade eder. ‘ص’ harfi ise, Allah’ın vâdinde ‘Sâdık’ olduğunu gösterir²⁰⁷⁴ denilmiştir. Cafer es-Sâdık’ın: “‘ك’ velayetin ikramı, ‘ه’ Allah’ın hîbesi, ‘ي’ ise Sultan’ın elidir (يد)” dediği nakledilir²⁰⁷⁵

C. 4: Tâ-Hâ Sûresi başındaki “طه” harfleri için el-Kuşeyrî: “‘ط’ Muhammed (s.a.v.)’in kalbine, ‘ه’ ise kalbinin Allah’a doğru yönelmesine işaretler. Denilmiştir ki: ‘ط’ yakınlık sahasında sırrındır, bizden gayrısına yönelme. Senin sırrından, Allah’tan başkasının zikrini sildik ve seni Biz’e hidayet eyledik. Seninle hidayete erenin hayatı güzel olsun. Ne mutlu seninle hidayete erene.”²⁰⁷⁶ Nâfiz Paşa’da İmam Cafer es-Sâdık’tan yapılan rivayette ise benzer şekilde “طه”nın manası: “Ey kalbi Allah’tan başka her şeyden arınmış olan ve hevâsı onu Allah ile beraber kılan ve Allah’tan başka hiçbir şeyi O’na tercih etmeyen” demektir.²⁰⁷⁷

C. 5: Duhân Sûresi başında bulunan “حم” harfleriyle ilgili el-Kuşeyrî: “‘ح’ Allah’ın hakkına, mîm ‘م’ muhabbetine işaret eder. Manası ise: Kullarım üzerindeki hakkım ve onlara olan muhabbetim ile başlıyorum, demektir.”²⁰⁷⁸ Duhân Sûresi’ndeki “حم” harfleri için İmam Cafer es-Sâdık’tan: “‘ح’ Allah’ın ünsiyetinin güzelliğinde habîb’in hamiyeti, ‘م’ ise, tevhid meydanında ârifin makamıdır”²⁰⁷⁹ rivayeti nakledilmiştir. Nâfiz Paşa’da “حم” ile başlayan diğer altı sûredeki (Fussilet, Mümin, Şûra, Zuhruf, Câsiye, Ahkâf) harfler de izah edilmiş, ‘ح’ harfine Habîbullah, muhabbet, hilm, hikmet, himaye, ihâta, gibi manalar verilirken; ‘م’ harfi de marifet, mülk, minnet ve nimet olarak yorumlanmıştır.²⁰⁸⁰

C. 6: Necm Sûresi 1. ayeti olan “والنجم إذا هوى”²⁰⁸¹ tefsirinde el-Kuşeyrî: “Batıp sâkıt olduğu zaman Süreyya Yıldızı’na yemin olsun, demektir. Ayrıca: O, kendileri ile kasem edilen yıldız cinsidir; Nebî’nin üzerindeki Kur’ân yıldızları ile kasem edilmiştir; şeytanlara atılan yıldızlardır; Mi’rac’dan geri geldiğinde Nebî (s.a.v.) ile kasemdir; Âriflerin kalp ziyaları ve taliblerin akıl yıldızları ile kasem edilmiştir, gibi çeşitli

²⁰⁷⁴ el-Kuşeyri, II, 418-419.

²⁰⁷⁵ NP., v. 76b-77a.

²⁰⁷⁶ el-Kuşeyri, II, 445.

²⁰⁷⁷ NP., v. 78a.

²⁰⁷⁸ el-Kuşeyri, III, 379.

²⁰⁷⁹ NP., v. 110a.

²⁰⁸⁰ Bkz. NP., v. 105b, 106b, 108b, 109a, 110b, 111a.

²⁰⁸¹ Necm, 53/1: “Battığı zaman yıldız andolsun ki.”

nakiller vardır.”²⁰⁸² Üstteki rivayetlerden biriyle benzer olan izahta, İmam Cafer’den: “النجم”, Mevlâ ile halvet (Mîraç) gecesinde, O’nun nuruyla semaya yükselen Habîbullah’tır”²⁰⁸³ açıklaması nakledilmiştir.

C. 7: Müddessir Sûresi 4. ayet²⁰⁸⁴ açıklamasında el-Kuşeyrî: “Kalbini bütün mahlûkattan ve bütün mezmûm sıfatlardan temizle. Nefsini hatalardan (zelle), kalbini muhalefetlerden, sırrını da iltifatlardan temizle”²⁰⁸⁵ açıklamasını yapar. Nâfiz Paşa’da nakledilen, “Kalbini benim dışındakilerin muhabbetinden temizle”²⁰⁸⁶ rivayeti ile aynı mahiyettedir.

C. 8: el-Kuşeyrî, Nebe Sûresi 7. ayette²⁰⁸⁷ geçen “الاولاد” kelimesini, “Arzın sağlam durması için direklerdir”²⁰⁸⁸ diye açıklarken; İmam Cafer es-Sâdık’tan: “Evtad üçtür: Arzın direkleri âlimler, kalplerin direkleri Allah’tan korkmak, nefislerin direkleri ise Allah’ın emirlerine vefadır”²⁰⁸⁹ şeklinde orijinal bir açıklama rivayet edilmiştir. Görüldüğü gibi el-Kuşeyrî’nin açıklaması klasik tefsirlerdeki gibidir. Cafer es-Sâdık’tan yapılan rivayet ise tasavvufî-işârî olarak yapılan bir açıklamadır.

C. 9: Tekvîr Sûresi’nin başında bulunan “إذا الشمس كورت”²⁰⁹⁰ ayetiyle ilgili İmam Cafer es-Sâdık’tan: “Güneşler dörttür: Marifet, akıl, muhabbet ve şevk. Marifet meyl ile nefiste oturduğu zaman dürülüp katlanır. Akıl, ihvanı ihsana tercih ettiği zaman dürülür. Muhabbet, dünya sevgisiyle ölümü ve değersizliği unuttuğu zaman dürülür. Şevk ise, Rahman’ın sahasına gizlenmiş sırrı geçtiğine, pişman olduğu zaman dürülür”²⁰⁹¹ izahı nakledilir. el-Kuşeyrî ise ayeti zahîrî manasıyla ele alarak: “Güneşin ışığı gittiği zaman”²⁰⁹² diye açıklamıştır.

C. 10: Burûc Sûresi 3. ayet olan “وشاهد ومشهود”²⁰⁹³ ifadesi el-Kuşeyri tefsirinde: “Denilir ki: شاهد Allah, مشهود halktır. Yahut şahit halk, meşhud Allah’tır. Kalpleriyle müşahede ettikleri zatı, yarın gözleriyle müşahede edeceklerdir. Yine denilir ki: Şahit

²⁰⁸² el-Kuşeyri, III, 480.

²⁰⁸³ NP., v.116b.

²⁰⁸⁴ Müddessir, 74/4: “Elbiseni tertemiz tut.”

²⁰⁸⁵ el-Kuşeyrî, III, 648.

²⁰⁸⁶ NP., v.126b.

²⁰⁸⁷ Nebe, 78/7: “Dağları da birer (direk) kazık (yapmadık mı?).”

²⁰⁸⁸ el-Kuşeyri, III, 676.

²⁰⁸⁹ NP., v.129b.

²⁰⁹⁰ Tekvir, 81/1: “Güneş katlanıp dürüldüğünde”

²⁰⁹¹ NP., v.128a.

²⁰⁹² el-Kuşeyrî, III, 692.

²⁰⁹³ Burûc, 85/3: “(O günde) tanıklık edene ve edilene andolsun ki”

Muhammed (s.a.v.) meşhud ise Kıyamettir. Allah, şahit hakkında “ فكيف إذا جننا من كل امة ”²⁰⁹⁴ , meşhud olan kıyamet hakkında ise: “ ان في ذلك لاية لمن ”²⁰⁹⁵ buyurmuştur. Ayrıca şu rivayetler de yapılmıştır: Şahit Cuma günü, meşhud arefe günüdür./ Şahit, ameli yazan melektir./ Şahit, nefesine şehadet eden insandır, azaları da ona şehadet eder. O hem şahit hem meşhuddur./ Şahit kıyamet günü, meşhud insanlardır./ Meşhud bu ümmettir, çünkü Nebî (s.a.v.) onlar için, onlara şehadet eder./ Şahit bu ümmet, meşhud sair ümmetlerdir./ Şahit Hacer-ül Esved'dir, çünkü onda ahit yazısı vardır./ Şahit Allah'ın vahdâniyetine şehâdet eden bütün mahlûkattır. Meşhud ise Allah'tır./ Şahit Allah'tır. Kendi için vahdâniyete şehadet eder. Meşhud'da O'dur, çünkü O, kendi kendine de şehadet eder.”²⁰⁹⁶ İmam Cafer es-Sâdık'tan ayetle ilgili Yukarıdaki rivayetlerle de benzeşen: “Nefis şahit, kalp meşhud; göğüs şahit, ruh meşhud; kul şahit, vaad meşhud; Mustafâ (s.a.v.) şahit, Rabb meşhud; ârif şahit, rüyet ise meşhuddur”²⁰⁹⁷ izahı nakledilir.

C. 11: Târik Sûresi 3. Ayet olan “النجم الثاقب”²⁰⁹⁸ cümlesinin izahı iki eserde şu şekilde yapılır: “(Karanlığı) Delen yıldız üçtür, bunlar: Allah'a yönelik yollarında ve Allah'a muhabbet semasında saadet yıldızı; kusurları silme yolunda, semânın semâsında tevhid yıldızı ve yolları sevinç olan ilticâ semasında rüyet yıldızdır.”²⁰⁹⁹ Bu rivayetle Cafer es-Sâdık'tan ayetin işâri yorumu aktarılmış olur. el-Kuşeyrî ise: “Şeytanlara atıldığı söylenen yüksek ışık saçıcı yıldızdır. Bu yıldızların, tevhide delîl olan, nurları ile aydınlatan ve basîret sahiplerini hidayete götüren marifet yıldızları oldukları da söylenir”²¹⁰⁰ izahını yapar.

C. 12: A'lâ Sûresi 1. ayetin²¹⁰¹ izahı, Nâfîz Paşa nüshasında: “Sâdık der ki: ‘سبح’ yani, Ey Muhammed (s.a.v.) bütün kalbinle benim ol, ta ki senden ve her şeyden ulviyetimle beraber, ben de senin (ile) olayım”²¹⁰² nakli ile yapılmıştır. el-Kuşeyrî ayete: “Rabb'ini, esmâsını bilerek tesbîh et. Sendeki sırla, Allah'ın nîmet denizlerine

²⁰⁹⁴ Nîsa, 4/41: “Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak!”

²⁰⁹⁵ Hûd, 11/103: “İşte bunda, ahiret azabından korkanlar için elbette bir ibret vardır. O gün bütün insanların bir araya toplandığı bir gündür ve o gün (bütün mahlûkatın) hazır bulunduğu bir gündür.”

²⁰⁹⁶ el-Kuşeyrî, III, 710.

²⁰⁹⁷ NP., v.129a.

²⁰⁹⁸ Târik, 86/3: “(O karanlığı) delen yıldızdır.”

²⁰⁹⁹ NP., v.129a.

²¹⁰⁰ el-Kuşeyrî, III, 714.

²¹⁰¹ A'lâ, 87/1: “Yüce Rabbinin adını tesbih et!”

²¹⁰² NP., v.129b.

dal. O'nu medh-ü senâ etme gerdanlığını süsleyeceğin, O'nun yücelik ve ulviyet cevherlerini çıkar"²¹⁰³ şeklinde mana verir.

C. 13: Leyl Sûresi 1. ayette²¹⁰⁴ geçen “الليل” kelimesi izahında el-Kuşeyrî: “Gece’ hayret sahipleri içindir. Onlar, fikirlerinin aktârına gark olur ve doğruyu (rüşd) bulamazlar”²¹⁰⁵ derken, İmam Cafer es-Sâdık’a isnat edilen rivayette: “Gece ârifin bineğidir, ârif geceye binerek Allah’ın münâcâtına gider”²¹⁰⁶ açıklaması yapılır.

C. 14: el-Kuşeyrî Duhâ Sûresi’nin ilk ayetinde²¹⁰⁷ geçen “ضحى” kelimesinin zâhiri manasını verdikten sonra: “Mûsa (a.s)’ın Rabb’i ile konuştuğu saattir. Denildiğini belirtir.”²¹⁰⁸ Cafer Sadık tefsirinde ise daha ilginç bir yaklaşımla şöyle denir: “Allah “ضحى” ile kalem etmiştir. O öyle bir günün duhâ vaktidir ki, onda Mustafa (s.a.v.) vardır. Âlemde ondan daha faziletli ve şerefli bir gün olmamıştır ve o günden sonrada ebediyyen olmayacaktır. O günde Muhammed (s.a.v.) doğmuştur.”²¹⁰⁹

C. 15: Yine Duhâ Sûresi’nde geçen “والليل إذا سجي”²¹¹⁰ ayetine el-Kuşeyrî; “Mîrac Gecesi’dir”²¹¹¹ manasını vermiştir. Aynı yorum Nâfiz Paşa’da İmam Cafer’e isnatla: “Allah’ın, O’nu Cibril’in kanadında ta melekûtu geçene kadar yükselttiği gecedir”²¹¹² şeklinde göze çarpar.

C. 16: Âdiyât Sûresi ilk ayetindeki²¹¹³ “عاديات” kelimesini el-Kuşeyrî: “Koşan at veya devedir. ‘Allah savaş atları ile kalem ediyor’ diyenler de olmuştur.”²¹¹⁴ Açıklamasını yapar. Görüldüğü gibi verilen mana klasik tefsirlerdeki gibidir. Cafer es-Sâdık’a isnat edilen izahta ise bu kelime, işârî-tasavvufî boyutuyla ele alınmıştır: “Binek üçtür: Nefis tâat bineği, kalp muhabbet bineği, gönül ise marifet bineğidir. Kim nefse binerse ona emniyet, kim kalbe binerse ona velayet, kim de gönüle binerse ona kusurların ortaya döküleceği gün rüyete kavuşma vardır.”²¹¹⁵

²¹⁰³ el-Kuşeyrî, III, 717.

²¹⁰⁴ Leyl, 92/1: “(Karanlığı ile etrafı) bürüyüp örttüğü zaman geceye (andolsun).”

²¹⁰⁵ el-Kuşeyri, III, 735.

²¹⁰⁶ NP., v.133b.

²¹⁰⁷ Duhâ, 93/1: “Duhâ (kuşluk) vaktine andolsun.”

²¹⁰⁸ el-Kuşeyri, III, 739.

²¹⁰⁹ NP., v.134b.

²¹¹⁰ Duhâ, 93/2: “Ve sükûna erdiğinde geceye andolsun ki.”

²¹¹¹ el-Kuşeyri, III, 739.

²¹¹² NP., v.134b.

²¹¹³ Âdiyât, 100/1: “Harıl harıl koşanlara andolsun.”

²¹¹⁴ el-Kuşeyri, III, 757.

²¹¹⁵ NP., v.141a.

C. 17: İhlâs Sûresi 2. ayette²¹¹⁶ geçen Allah'ın “الصمد” isminin açıklamasında: “Samed üç kısımdır: Kusursuzluk, kusurları bilmek ve gözlerin görmesinden perdeli olmak. Kusurlu olan; gaybı bilmekten âciz olan; dünyada, gözlerin onu gördüğü ve kalplerin anladığı kimse Samed olamaz. Samed, gözlerin görmediği fakat gözleri gören zattır ve en ince şeylerden haberdardır” denir.²¹¹⁷ el-Kuşeyrî de özetle aynısını söyler: “الصمد” yaratılmışların ilminin ihâtasından; gözleriyle O’nu idrâk ve bilgileriyle O’nu kontrol etmelerinden mukaddes olan zattır.”²¹¹⁸

C. 18: Kevser Sûresi'nin ilk ayetinde²¹¹⁹ geçen “الكوثر” kelimesinin açıklamasında el-Kuşeyrî şöyle der: “Kevser’ hayrın kesreti ve bolluğudur. Cennette bir nehir; nübüvvet ve kitap; şerîatın hafifleştirilmesi; ümmetinin bolluğu; sahabî ve taraftarlar anlamı da verilmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kalbindeki nurdur ve Allah’ın Rubûbiyetine olan marifetidir. Diyenler de olmuştur.”²¹²⁰ Nâfiz Paşa’daki Cafer es-Sâdık rivayetinde ise “Kevser” için “Sırrındaki nurdur”²¹²¹ izahı yapılır. Keza Cafer es-Sâdık’tan: “Kevser iki nehirdir, şevk nehri ve likâ nehri. Şevk nehri kişiden, Allah’ın muhabbeti dışındaki her şeyi yakar ve giderir, ta ki Allah’ın likâ ve rüyetine müstahak olsun.”²¹²² İmam Bâkır’dan rivayetle: “Biri Cennet’in kapısında, diğeri bahçelerinde olmak üzere iki nehir...”²¹²³ ve genelden yapılan rivayetle: “Kevser, Mustafâ’ya (s.a.v.) verilen peygamberlik, vahiy, Kur’ân, bağışlanma, şanının yüceltilmesi ve ümmetinin bekasıdır. Yahut ahirette O’na vaat edilen, Livâü’l-Hamd, saadet, Makâm-ı Mahmûd, Adn Cenneti, Vesîle Derecesi, Kevser ve Tûbâ Ağacı’dır.”²¹²⁴ İki eserdeki izahatın örtüştüğü görülür.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, iki eserdeki izahlar arasında birçok benzerlikler bulunmakta, bunun yanı sıra değişen açıklamalar da göze çarpmaktadır. Dikkat çekici nokta: Diğer tefsirlerle mukayesesinde olduğu gibi, el-Kuşeyrî’nin klasik tefsirlerdeki gibi açıkladığı en genel ayetlerin bile, Cafer es-Sâdık’a isnat edilen tefsirde işâri-tasavvufî izahatının yapılmış olmasıdır. Ayrıca kelime ve kavramlara getirilen işâri

²¹¹⁶ İhlâs, 112/2: “Allah Samed’dir.”

²¹¹⁷ NP., v.150b-151a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

²¹¹⁸ el-Kuşeyrî, III, 784.

²¹¹⁹ Kevser, 108/1: “(Resûlum!) Kuşkusuz biz sana Kevser’i verdik.”

²¹²⁰ el-Kuşeyri, III, 775.

²¹²¹ NP., v.145a.

²¹²² NP., v.145a.

²¹²³ NP., v.145a.

²¹²⁴ NP., v.146a. (Bu rivayetin ravisi belli değildir)

yorumların orijinalitesi açısından da çoğu noktada Nâfiz Paşa nüshasındaki rivayetler öne geçmektedir.

D. Nâfiz Paşa-65 Nüshası'nın el-Kummî Tefsiri ile Mukayesesi

Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, hicrî 3. ve 4. asırların büyük Şîî âlim ve râvilerindendir. Şîa düşüncesinin ayet yorumuna nasıl yansıdığını göstermesi bakımından oldukça önemli olan ve “Tefsîru'l Kummî” adıyla meşhur olan tefsirini Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî neşretmiştir. Eserin mukaddimesinde hicrî 307'de vefat ettiği belirtilir. Müellifin bu tefsirden başka, “*Kitabu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*”, “*Kitabu Kurbi'l-İsnâd*”, “*Kitabu's-Serâi*”, “*Kitabu'l-Hayz*”, “*Kitabu't-Tevhîd ve's-Şirk*”, “*Kitabu Fedâili Emîri'l-Müminîn*”, “*Kitabu'l-Megâzi*”, “*Kitabu'l-Enbiyâ*”, “*Kitabu'l-Müşîr*”, “*Kitabu'l-Menâkıb*”, “*Kitabu İhtiyâri'l-Kur'ân*” gibi te'lifleri de vardır.²¹²⁵

Kummî Tefsiri'nin genel üslubunun ve bu tefsir içinde İbrahim el-Kummî'nin Cafer es-Sâdık'tan rivayet ettiği bazı açıklamaların, Nâfiz Paşa nüshasıyla mukayeselerini aşağıdaki örneklerle yapmaya çalışalım:

D. 1: Bakara Sûresi'nin başındaki “الم” hurûfu hakkında el-Kummî: “Bu harfler Allah'ın, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve İmam'a (Hz. Ali) hitâb eden İsm-i Âzam'ının, Kur'ân'da kesik kesik bulunan harflerindendir. Onlarla dua edilirse o duaya icâbet edilir” demiştir.²¹²⁶ Nâfiz Paşa'da ise, yukarıda da belirtildiği gib İmam Bâkır'dan: “Elif tek başına duran bir harftir; şeklide tek çizgidir ve noktasızdır. Bu, Allah'ın tek ve vahid olduğuna, ortağı olmadığına delildir”²¹²⁷ izahı rivayet edilir. İmam Cafer'den ise: “‘Elif’ kendi ile kâim, hükmünde adil, mülkünde malik olan Allah demektir. ‘ل’ ve ‘م’ ise Mustafa (s.a.v.) ve ümmetine işaretidir. Allah onlar üzerinde kâimdir ve onlar onun kaimiyeti ile hidayete, nuruyla kurtuluşa ermiş olanlardır”²¹²⁸ ve “Elif marifet hazinesidir, içinde hidayet, valeyat, ve beşaret vardır. ‘ل’ mülk hazinesidir, içindeki üç şey ünsiyet, inâbe ve itizârdır. ‘م’ ise minnet hazinesidir ve içinde emniyet, İslam ve Rahman'a ibadet vardır. Ne zaman ki Allah, kullarını bu hazinelere sokarsa onları hayır

²¹²⁵ Ebû'l Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri'l-Kitab, Kum 1387/1968., I, 8.

²¹²⁶ el-Kummî, I, 30.

²¹²⁷ NP., v. 91b.

²¹²⁸ NP., v. 94b.

arşının üzerine oturtmuş ve ihsan melekûtunda ağırlamış olur²¹²⁹ izahları nakledilmiştir.

D. 2: Bakara Sûresi 260. ayetinin²¹³⁰ tefsirinde, İmam Cafer es-Sâdık'tan yapılan nakilde, Hz. İbrahim'e yakalaması emredilen dört kuşun, tavus, horoz, güvercin ve karga olduğu belirtilmiş ve her birinin neye işaret olduğu izah edilmiştir.²¹³¹ el-Kummî Tefsirinde de aynı dört kuş aynı sırayla zikredilir. Fakat bunların işârî yönüne temas edilmez.²¹³²

D. 3: En'âm Sûresi 76-79.²¹³³ ayetlerin açıklaması Nâfiz Paşa'da şöyle yapılır: "Allah Halîl'ine (Hz. İbrâhim), düşmanları ile sohbeti²¹³⁴ nasip edince, yıldızın doğduğu yeri gördü ve onlara: 'Bu yıldız, benim Rabb'im ve sizin Rabb'inizdir (رب)' dedi, onlar 'evet' dediler. Sonra Ay'ı gördüğünde, 'bu benim ve sizin Mabûd'unuzdur (معبود)' dedi, onlar yine 'evet' dediler. Sonra Güneş'i gördüğü zaman, 'bu benim ve sizin yoktan var edicinizdir (فاطر)' dedi, evet dediler. Ardından o: 'Ben sizin şirk koştüğünüz şeylerden uzağım, ben Rabb'ime yöneldim, beni, gökleri ve yeri, Güneş'i ve Ay'ı yoktan yaratan O'dur. Ben şirk koşanlardan değilim' dedi. Ayette geçen 'elif' istifham elifidir. Başka ayetlerde: 'تلك نعمة تمنها' anlamında 'او' veya 'او اوى الى المولى' manasında 'او' dendiği gibi, 'Ben Güneş'e ve ötesine sığınyorum' dendiği zaman, 'Güneş'in ve Ay'ın Rabb'ine sığınyorum çünkü O her şeye Kâdir'dir' anlamını ifade eder.²¹³⁷

²¹²⁹ NP., 95a. (واصم) şeklinde yazılan yer muhtemelen او اوم olabileceği için tercüme ona göre yapılmıştır.)

²¹³⁰ Bakara, 2/260: "İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? Dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah Azîzdir, Hakîmdir, buyurdu."

²¹³¹ NP., v.17a.

²¹³² el-Kummî, I, 91.

²¹³³ En'âm, 6/76-79: "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi. Ay'ı doğarken görünce, Rabbim budur, dedi. O da batınca, Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yoldan sapan topluluklardan olurum, dedi. Güneş'i doğarken görünce de, Rabbim budur, zira bu daha büyük, dedi. O da batınca, dedi ki: Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım. Ben hanîf olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim"

²¹³⁴ "Sohbet صحبة" kelimesi NP.'de eksiktir.

²¹³⁵ Şuarâ, 26/22: "O nimet diye başıma kaktığın ise, (aslında) İsrailoğullarını kendine kul köle etmelidir."

²¹³⁶ Hüd, 11/80: "(Lût:) Keşke benim size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı veya güçlü bir kaleye sığınabilseydim! dedi." Ayetin parçası iki nüshada da "او اوى الى ركن شديد" şeklinde hatalı imlâ edilmiştir. Doğrusu olan "او اوى الى ركن شديد" yazıldı.

²¹³⁷ NP., v.46a., CB., v.42b.

Yukarıdaki ayetlerle ilgili, el-Kummî Tefsiri'nde, İmam Cafer'e isnat edilen yorum, Nâfiz Paşa'daki rivayet ile paralellik gösterir: “(İbrâhim) mağaradan çıktığı zaman güneş batmıştı. Zühre yıldızına bakarak, ‘Rabbim bu(mu)dur? هذا ربي’ ve yıldız kaybolunca da, ‘eğer Rabb’im bu olsaydı hareket etmez ve gitmezdi’ demişti. Ardından: ‘Ben kaybolanları sevmem لا أحب الافلين’ dedi. Doğu tarafına bakınca Ay’ın doğmuş olduğunu gördü. ‘Bu(mu)dur benim Rabbim, bu daha büyük ve güzel’ dedi. O da hareket edip yok olduğunda: ‘Eğer Rabbîm beni doğru yola iletmeseydi, ben de sapmış kavimden olurum’ dedi. Sabah olup güneş doğunca onun ışığını gördü, dünyayı aydınlatıyordu. ‘Bu(mu)dur Rabbim! Bu daha büyük ve daha güzel’ dedi. O da hareket edip kaybolunca; Allah, arşı ve üstündekileri görene değin semâvatın perdelerini ona açtı ve ona göklerin ve yerin melekûtunu gösterdi. Bu esnâda: ‘Ey kavmim, ben sizin şirk koştüğünüz şeylerden uzağım, ben yüzümü gökleri ve yeri yaratan zâta hanîf olarak döndüm ve ben şirk koşanlardan değilim’ dedi. Ebû Abdullah’tan (İmam Cafer) Hz. İbrâhim’in ‘Rabb’im budur هذا ربي’ sözünde şirk yok mudur? Diye soruldu. Ebû Abdullah: ‘Hayır. Kim bu sözü, bugün başka niyet taşıyarak söylerse şirk koşmuş olur. İbrâhim’in ki şirk değildi. O’nun maksadı, ancak Rabb’ini talep etmektir. Ama o söz başkasından olsa şirk olur’ dedi.”²¹³⁸

D. 4: Meryem Sûresi’nin başındaki haruf hakkında Nâfiz Paşa nüshasında “Bahrü’l Ümme” den yapılan rivayette: “‘ك’ Allah’ın nebîsine kifayeti; ‘هـ’ Allah’ın sevdiklerine hidayeti; ‘ي’ Allah’ın yardım eli; ‘ع’ Allah’ın ilmi; ‘ص’ ise Allah’ın sıdkıdır.”²¹³⁹ el-Kummî’nin Ebû Abdillâh’dan (İmam Cafer) yaptığı nakilde: “Bunlar Allah’ın mukatta‘a isimleridir. ‘كهيصص’ ayetinin manası: Allah, Kâfi الكافي, Hâdi الهادي, Azametli eller sahibi ذوالايادي العظام, Âlim العالم, Sâdik الصادق’tır demektir.” Görüldüğü gibi iki rivayette harflere verilen anlamlar aynıdır.

D. 5: Yâsîn Sûresi’ne adını veren “يس” harfleri için el-Kummî İmam Cafer es-Sâdik’tan rivayetle şunları söyler: “‘يس’ Resûlullah’ın (s.a.v.) ismidir, buna delil ise, ardından gelen ‘إنك لمن المرسلين على صراط مستقيم’²¹⁴⁰ ayetleridir.”²¹⁴¹ Nâfiz Paşa Nüshası’nda İmam Cafer es-Sâdik’tan naklen yapılan izahta ‘يس’ kelimesinin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ismi olduğundan bahsedilmez. Ancak Kevser Sûresi tefsirinde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) çeşitli isimlerinden şöyle bahsedilir: “Mustafâ (s.a.v.) için,

²¹³⁸ el-Kummî, I, 207-208.

²¹³⁹ NP., v. 76a-b.

²¹⁴⁰ Yâsîn, 36/3-4: “Sen şüphesiz peygamberlerdensin. Doğru yol üzeresin.”

²¹⁴¹ el-Kummî, II, 211.

seni Tevrat'ta 'Safî صفى', Zebûr'da 'Beşîr بشير', Suhûflarda 'Münzîr منذر', İncil'de 'Habîb حبيب', kâfirler arasında 'Nezîr نذير', müminler arasında 'Rahîm رحيم', Kur'ân'da 'Tâ-Hâ طه ve Yâsîn يس', peygamberler arasında 'Hâtim خاتم', yeryüzünde 'Muhammed محمد', gökyüzünde 'Ahmed احمد', kullar arasında 'Kul عبد, Resûl رسول ve Muhtâr رسول', kıyamet te 'Hâşîr حاشر', mevkıfta (toplanma yeri, mahkeme) 'Şefî شفيع', mîzanda 'Sâhib صاحب', sıratıta 'Kâid قائد', makamda 'Hatîb خطيب', diğêr nebîler arasında 'Seyyid سيد', cennet kapısında 'Kâim قائم', cennette 'Mukaddim مقدم', derecelerde 'Refî رفيع' ve rüyette 'Karîb قريب' diye vâsfettik.²¹⁴²

D. 6: Şûrâ Sûresi ilk ayette geçen "حم عسق" hurûfu için el-Kummî "الم" için yaptığı yorumu yineler ve: "Allah'ın İsm-i Âzamından kesik harflerdir. Resûlullah (s.a.v.) veya İmam (Hz. Ali) onu bir araya getirir ve onunla Allah'a duâ edildiği zaman icâbet edilecek İsm-i Âzam oluşur"²¹⁴³ der. Nâfiz Paşa'da ise İmam Cafer es-Sâdık'tan şu izah nakledilir: "'ح' Habîbullah, 'م' ise Allah'ın Habîb'inin ümmetine verdiği nimetlerdir, 'ع' âriflerin kusur ve noksanları (عيوب) ve Habîb'in gözüdür (عين). 'س' harfinin üç dalı vardır. Birincisi ubudiyet, ikincisi hürriyet, üçüncüsü ise mülk ve velayettir. 'ق' Ârifin hevâsına, habîbin de nefesine karşı kudretidir. Mevla ise onların üzerinde kudretiyle Kâdirdir. Onlara vefanın lezzetini tattırır, azl ve cefayı tattırması ise muhaldir."

D. 7: Zuhruf Sûresi'nin başında bulunan mukatta'a harflerinden 'حم' için el-Kummî: "İsm-i Âzam'dan harftir"²¹⁴⁴ der. İmam Cafer'den ise: "'ح' Ârifin marifet kesbettiği şeylerin melekûtunu ihâta etmesi, 'م' ise, şevk meydanında ünsiyetin delâleti ile minnetin kabulüdür"²¹⁴⁵ rivayeti yapılır.

D. 8: Kâf Sûresi'nin başında bulunan "ق" harfi ile ilgili, İmam Cafer es-Sâdık'tan şu izah nakledilir: "Allah 'ق' ve Kur'ân ile kâsem etmiştir. 'ق' Allah'ın Resûlü Ebû'l-Kâsım (s.a.v.)'dir, Kur'ân ise O'nun şanı yüce kelimadır."²¹⁴⁶ el-Kummî

²¹⁴² NP., v.146b.

²¹⁴³ el-Kummî, II, 267.

²¹⁴⁴ el-Kummî, II, 280.

²¹⁴⁵ NP., 108b, 109a.

²¹⁴⁶ NP., v. 114b.

ise: “‘ق’ dünyayı Ye’cûc ve Me’cûc’ün arkasından ihâta eden bir dağdır”²¹⁴⁷ der. Aynı rivayeti: “Dünyayı muhîr bir dağdır dediler” İfâdesiyle Hevvârî’de yapmıştır.²¹⁴⁸

D. 9: Necm Sûresi tefsirinde, Cafer es-Sâdık’tan yapılan rivayette “النجم” Mevlâ ile halvet gecesinde, O’nun nuruyla semaya yükselen Habîbullah’tır.”²¹⁴⁹ Aynı şekilde el-Kummî de: “النجم” Resûlullah’tır (s.a.v.), ‘إذا هوى’ ise: O’na gece yolculuğu yaptırıldığı zaman havadaydı, demektir. Bu, mirâcî inkâr edenlerin inkârını red ve Resûlullah (s.a.v.) ile kasedir. Aynı zamanda, sâir peygamberler üzerinde O’nun fazîletini gösterir”²¹⁵⁰ der.

D. 10: Müzzemmil Sûresi’nde geçen “و اذكر اسم ربك وتبتل اليه تبتيلا”²¹⁵¹ ayeti için benzer şu rivayetler yapılmıştır: “Dünyadan, nefisten, ahiretten, hevâdan ve seni Mevlâ’dan uzaklaştıran her şeyden sıyrıl.”²¹⁵² “Ona ihlaslı olarak bağlan”²¹⁵³

D. 11: Duhâ Sûresi’nin ilk ayetinde²¹⁵⁴ geçen “ضحى” kelimesini el-Kummî: “Güneşin yükseldiği zamandır”²¹⁵⁵ diyerek zahirî manasıyla açıklarken, İmam Cafer’dan: “Allah ‘ضحى’ ile kasedir. O öyle bir gündür ki, onda Mustafa (s.a.v.) vardır. Âlemde ondan daha faziletli ve şerefli bir gün olmamıştır ve o ebediyyen olmayacaktır. O günde Muhammed (s.a.v.) doğmuştur”²¹⁵⁶ rivayeti nakledilir.

D. 11: Tîn Sûresi 1-3. ayetler²¹⁵⁷ hakkında Nâfiz Paşa’daki rivayetiyle: “Sâdık şöyle der: ‘تین’ Ebû Bekir, ‘زيتون’ Ömer, ‘طور سينين’ Osman, ‘هذا البلد الأمين’ ise Ali’dir. İmam Bâkır’a göre ise: ‘تین’ Hasan b. Ali, ‘زيتون’ Hüseyin b. Ali, ‘طور سينين’ Ali b. Ebî Tâlib, ‘هذا البلد الأمين’ ise Fâtımatu’z-Zehrâ’dır.”²¹⁵⁸ el-Kummî de, benzer bir tarzda: “‘تین’ Resûlullah (s.a.v.), ‘زيتون’ Emîrü’l-Müminîn (Hz. Ali), ‘طور سينين’ Hasan ve Hüseyin, ‘بلد الأمين’ ise diğer imamlardır”²¹⁵⁹ der. Başka bir Şîa tefsiri olan “*Tefsîru Nûr-üs Sekaleyn*”de de aynı üslup görülür: “Mukâtil Merazim’dan, o’da Mûsa b. Cafer’dan

²¹⁴⁷ el-Kummî, II, 323.

²¹⁴⁸ Hûd b. Muhakkem El-Hevvârî, *Tefsîru Kitabullahi’l-Azîz*, thk: Hac b. Said Şerîfî, Beyrut 1990, IV, 5.

²¹⁴⁹ NP., v.116b.

²¹⁵⁰ el-Kummî, II, 333-334.

²¹⁵¹ Müzzemmil, 73/8: “*Rabbini adını an ve bütün varlığıyla O’na yönel.*”

²¹⁵² NP., v.126a.

²¹⁵³ el-Kummî, II, 392.

²¹⁵⁴ Duhâ, 93/1: “*Duhâ (kuşluk) vaktine andolsun.*”

²¹⁵⁵ el-Kummî, II, 427.

²¹⁵⁶ NP., v.134b.

²¹⁵⁷ Tîn, 95/1-3: “*İncire, zeytine, Sina dağına ve şu emîn beldeye yemin ederim ki.*”

²¹⁵⁸ NP., v.137a.

²¹⁵⁹ el-Kummî, II, 428.

şöyle rivayet eder: “‘والتين والزيتون’ Hasan ve Hüseyin, ‘طور سينين’ Ali b. Ebî Tâlib, ‘هذا البلد الأمين’ ise Muhammed (s.a.v.)’dir” denir.²¹⁶⁰

D. 12: Kevser Sûresi’ndeki “الكوثر” kelimesinin açıklamasında el-Kummî şöyle der: “الكوثر Cennette bir nehirdir, Allah (onu) Muhammed (s.a.v.)’e oğlu İbrâhim’e karşılık olarak vermiştir.”²¹⁶¹ Nâfiz Paşa’daki Cafer es-Sâdık rivayetinde الكوثر için “Sırrındaki nurdur”²¹⁶² izahı yapılmıştır. Keza Cafer es-Sâdık’tan “Kevser iki nehirdir, şevk nehri ve likâ nehri. Şevk nehri kişiden, O’nun (Allah’ın) dışındaki her şeyi yakar, ta ki O’nun likâ ve rüyetine müstahak olsun.”²¹⁶³ İmam Bâkır’dan rivayetle “Biri Cennet’in kapısında, diğeri bahçelerinde olmak üzere iki nehirdir...”²¹⁶⁴ denir. الكوثر’in nehir olarak tefsir edilmesi bakımından rivayetler ortaktır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, iki tefsir arasındaki benzeşme oranı diğer tefsirlere nazaran daha azdır. Bununla birlikte aynı üslupla açıklamaların yapıldığı yerler bulunmaktadır. Özellikle Tîn Sûresi ile ilgili açıklama, el-Kummî’nin Nâfiz Paşa ile üslup birliğini göz önüne sermektedir. Az da olsa aynı anlamların yüklendiği ayet, kelime ve harfler de göze çarpmaktadır. İmam Cafer es-Sâdık’a isnat edilen tefsirin, diğer tefsirlerle mukayesede olduğu gibi, işârî yönünün el-Kummî’ye göre daha ağır bastığı görülmektedir. el-Kummî’nin zahirî olarak anlamlandırdığı ayetler, Nâfiz Paşa nüshasında işârî tefsir yöntemiyle ele alınmıştır.

²¹⁶⁰ Abdu Ali b. Cum’a el-Arûsî El-Huveyyi, *Tefsîru Nûri’s-Sekaleyn*, tahkik: Seyyid Ali Aşur, Beyrut 2001, I, 43.

²¹⁶¹ el-Kummî, II, 445.

²¹⁶² NP., v.145a.

²¹⁶³ NP., v.145a.

²¹⁶⁴ NP., v.145a.

SONUÇ

1. İmam Cafer es-Sâdık, hem Şîa'nın hem de Ehl-i Sünnet'in ortak değeri olan bir önderdir; dinî ve fennî ilimlerde söz sahibi bir şahsiyettir. İmam Cafer es-Sâdık'tan ders alan yüzlerce İslam uleması vardır; İmam Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Süfyan es-Sevrî ve Süfyan b. Uyeyne bunların sadece birkaçıdır.

2. İmam Cafer es-Sâdık, yaşadığı dönemdeki siyasi olaylara ve isyan hareketlerine katılmamış, her zaman sağduyunun ve müspet hareketin temsilcisi olmuştur. Şîa, İmam Cafer'in siyasi olaylardan uzak duruşunu takkiye ıstılahıyla açıklar. Ehl-i Sünnet'e göre ise bu durum, onun keskin basiretinin ve insanların selametini gözetmesinin bir neticesidir.

3. İmam Cafer es-Sâdık'ın yaşadığı dönem, kökleri daha geriye uzanan birçok siyasî ve itikadî fırkanın boy attığı bir dönemdir. İslam'a sokulmak istenen çeşitli sapık görüşlerle hesaplaşma görevi de, kendi dönemindeki müslümanların önderi konumunda olan İmam Cafer'e düşmüştür.

4. İmam Cafer es-Sâdık'ın hayatının büyük bölümünün Medîne'de, bir kısmının da Kûfe'de geçtiğini düşünürsek, Medîne tefsir ekolü ile Irak tefsir ekolünü birleştirdiği ve bunları da babasından ve dedelerinden gelen ilmî tevârüsle taçlandığı sonucuna varabiliriz.

5. İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilmiş olan yüzlerce değişik eser vardır. Bunlar çeşitli ilim dallarıyla ilgilidir; tefsir ile ilgili olan eserler bunların içinde önemli bir yer tutar.

6. İmam Cafer es-Sâdık'a isnat edilen ve özel bir adı bulunmayan tefsirin değişik ülkelerde çeşitli nüshaları vardır. Süleymaniye Kütüphanesi/ Nâfiz Paşa-65 nüshası ülkemizdeki tek nüshadır. Bu nüsha ile, nüshaların en eskisi olan İrlanda/ Chester Beatty-5253 nüshasının rivayet zinciri ve içeriği tümüyle aynıdır.

7. Nâfiz Paşa nüshası, Chester Beatty nüshası esas alınarak çoğaltılmıştır. Chester Beatty nüshası ise, şu anda kayıtlarda olmayan çok daha eski ve eksik başka bir nüshadan istinsah edilmiştir. Chester Beatty nüshasında Kullanılan “*Hurde Ta'lik*” yazı tipi eserin İran menşeli olabileceğini düşündürmektedir.

8. Chester Beatty Nüshası'nın içeriği ve müstensihin nüshanın sonuna düştüğü not göz önüne alınırsa tefsirin asıl nüshasının çok daha eski bir tarihte kaleme alındığı, son derece yıpranmış olduğu ve aslına sadık kalınarak istinsah edilmeye çalışıldığı farkedilmektedir. Bu durum tefsirin, tarihsel ve yorumsal açıdan kıymet atfedilen bir eser olduğuna işaret eder. İstinsah edilen bu nüshaların hepsinin kaynağı olan orijinal nüsha ya da eseri bulmak mümkün olsa, İmam Cafer es-Sâdık tefsiri ile ilgili pekçok karanlık nokta aydınlanabilecektir.

9. Diğer nüshalardan Bankipora ve Buhâr nüshalarının ravisi, Brockelmann'ın belirttiğine göre Nu'mânî'dir. Dolayısıyla bu nüshaların içeriği de Nâfiz Paşa ve Chester Beatty nüshaları ile farklı olmalıdır.

10. Bazı araştırmacılar tarafından, es-Sülemî tefsirinde geçen İmam Cafer rivayetlerinin tahkikini yapan Paul Nwyia'nın çalışması ile, bizim çalışma konumuz olan İmam Cafer'e isnat edilen tefsir nüshası birbirine karıştırılmıştır. Çünkü es-Sülemî tefsirinde geçen ve İmam Cafer'den naklen yapılan tefsir rivayetlerinin tahkikine "İmam Cafer'e isnat edilen tefsir" denmiştir. Tez konumuzu oluşturan tefsirin özel bir isminin olmayışı ve onun da "İmam Cafer'e isnat edilen tefsir" diye anılması bu yanlış anlamayı kolaylaştırmıştır.

11. Tefsirin Nâfiz Paşa ve Chester Beatty nüshasındaki rivayetlerin tümü İmam Cafer es-Sâdık'tan nakledilmiş değildir. Eserde Hz. Ali'den, İmam Bâkır'dan rivayetler, bunun yanı sıra, kime ait olduğu belirtilmeden yapılan anonim tefsirler de vardır.

12. Aşırı mezhepsel fikirlere rastlanmayan eserde, Ehl-i Sünnete ve sahabîlere hiçbir şekilde dil uzatılmamış, hatta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında senâkar ifadeler kullanılmıştır. Bunun yanında, Ehl-i Beyt sevgisine de yoğun vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla gerek Ehl-i Sünnet gerekse Şîa açısından, bu tefsirin uydurulmuş olduğu ihtimalini destekleyecek herhangi bir karîne yoktur.

13. Bu Tefsirin bütünüyle İmam Cafer'e aidiyeti iddiası abartılı olur. Çünkü içeriğinde farklı kişilerden rivayetler bulunmaktadır. Ancak İmam Cafer'e isnat edilen rivayetlerin hepsi değilse bile bir bölümünün gerçekten ona ait olması kuvvetle muhtemeldir.

14. Bu eserde, küçük bir tasavvufî tefsir terimleri sözlüğü çıkacak kadar işârî-tasavvufî kavram açıklaması vardır. Bunların hepsi tespit edilip tezin üçüncü bölümünde alfabetik sırayla belirtilmiştir.

15. İmam Cafer'e isnat edilen bu tefsir ile mukayese ettiğimiz diğer işârî tefsirler arasında şaşırtıcı benzerlikler görülmüştür. Bu durum tefsirin sıhhati bakımından yukarıda belirttiğimiz ihtimali kuvvetlendirir niteliktedir.

16. Özellikle bir işârî tefsir olan es-Sülemî tefsirinde İmam Cafer'den yapılan rivayetlerle, Nâfiz Paşa nüshasında İmam Cafer'e isnat edilen rivayetlerin ciddi benzerlikler göstermesi, bazı yerlerde cümlelerin bire bir örtüşmesi, bu tefsirin de en az es-Sülemî tefsiri kadar güvenilir olduğunu göstermektedir.

17. es-Sülemî tefsirinde İmam Cafer'e isnat edilen rivayetlere sıcak bakıp reddetmeyen Şîa ulemasının, çalışma konumuz olan tefsirden bahsetmemeleri enteresandır. Nitekim es-Sülemî'deki İmam Cafer rivayetleri ile Nâfiz Paşa'daki rivayetlerin paralelliği, Şîa'nın mantıken bu tefsiri de reddetmemelerini gerektirir.

18. Bir diğer işârî tefsir olan et-Tüsterî tefsirinde, Sehl et-Tüsterî'nin bazı görüşleri, İmam Cafer'e isnat edilen ve tetkik ettiğimiz Nâfiz Paşa nüshasında “*denilir ki*” lafzı ile nakledilmiştir. Bu da nüshanın güvenilirliği açısından ayrıca sevindirici bir noktadır. Nitekim et-Tüsterî'nin tefsir örnekleri İmam Cafer'den rivayet edilenlerle karıştırılmamış ve genel tefsir rivayeti olarak nakledilmiştir.

19. Diğer işârî tefsirler olan el-Kuşeyrî ve el-Kummî tefsirleri ile bu tefsir arasında kayda değer benzerlikler tespit edilmiştir. Ayrıca Nâfiz Paşa'da İmam Cafer'den naklolunan bazı söz ve yorumlara değişik Şîi ve Sünnî kaynaklarda rastlamak da mümkündür.

Tevfik Allah'tandır.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm

Nâfiz Paşa Nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi No: 65, İstanbul, Türkiye.

Chester Beatty Nüshası, Chester Beatty Kütüphanesi, No: 5253, Dublin, İrlanda.

Abdurrahman, Abdülcebbar, *Zehâirü't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslamî*, (Delîlu Bibliyoğrafıya Li'l Mahtûtâti'l Arabiyyeti'l Matbûati Hetta Âm 1980 -1980 Yılına Kadar Basılmış El Yazması Arapça Eserler Bibliyografyası Rehberi) Basra 1981.

el-Aclûnî el Cerrâhî, Şeyh İsmâil b. Muhammed (h.1162), *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l -İlbâs (I-II)*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut h.1351.

Açıkel, Yusuf, *Hadislerde Ehl-i Beyt*, (basılmamış doktora tezi) Danışman: Talat Sakallı, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE., Isparta, 1999.

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (h.164-241), *El-Müsned (I-XX)*, şârih: Ahmed Muhammed Şâkir, Dârü'l Hadîs, Kâhire 1416/1995.

Ahmed, Abdülhüseyn Ali, *el-Hulefâu'l-Abbasiyyîn*, Dâru'l Kutrî İbn el-Fücâe, Katar 1985.

Ahmed Emîn, *Duha'l-İslam*, Dâru'l Kitabi'l Arabî, Beyrut, tsz.

-----, *Fecru'l-İslam*, basımevi yok, tsz., Beyrut.

-----, *Zuhru'l-İslam*, (I-IV), Mektebetü'n-Nehdati'l Mısriyye, 1966.

Ahmed Hilmî (Dârü'l Fünûn Muallimlerinden Şebenderzâde Filibeli) ve Ziya Nur, *İslam Tarihi (Hz. Peygamber'den Zamanımıza Kadar)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1982.

Ali, Yunus Emir, *“İmam Cafer”, VII, Mevsûatü'l-Arabiyye*, (I-XVIII), Müdîri'l Âm: Mes'ud Bubu, Dımaşk: Hey'etü'l-Mevsûati'l-Arabiyye, y.y., 2003.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-3 (Emevîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.

Âşur, Seyyid Ali, *Sîretü'l-İmam Cafer b. Muhammed es-Sâdık XIII, Mevsûatü Ehli'l-Beyt (I-XX)*, Dâru Nazîr 'Ubbûd, Beyrut, 1427/2006.

Atalan, Mehmet, *Cafer-i Sadık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

-----, *“Cafer es-Sâdık'ın Eserleri”*, Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık 2001, IV. s.115-131.

Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998.

-----, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969.

- Atıyyetullah, Ahmed, “İmam Cafer”, *Kâmusu'l-İslâmi*, Mektebetü'n-Nehdati'l Mısriyye, Kahire, 1963.
- Badıllı, Abdülkadir, *Risale-i Nûr'un Kudsî Kaynakları*, Envar Neşriyat, İstanbul 2007.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmi (h.429), *Usûlü'd-Dîn*, Matbaatü'd-Devle, İstanbul, (1346-1928), 3. baskı Dârü'l Kütübi'l İlmiye, Beyrut, (1401-1981).
- *el-Fark Beyne'l-Fırak*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dârü'l Ma'rife, Beyrut t.y.
- *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l-Fırak)*, Önsöz ve notlarla çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 73, Ankara, 1991.
- Bahşayışî, Akîkî, *Tabakât Müfessirân Şîa*, Müessesetü Âl-i Beyt, Kum, h.1371.
- Balbay, Muhammed, *Garanik Kıssası ve Oryantalist Yaklaşımlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi S.B.E., Şanlıurfa 2007.
- Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, (I-II), Dâru'l-İlim li'l Melâyîn, Beyrut 1973.
- Bedrî, Abdülaziz, *el-İslamu Beyne'l-Ulemâi ve'l-Hükkâm*, Medîne 1966.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Kitâbu'l-Cümel Min Ensâbi'l-Eşraf*, I-XIII, nşr. Süheyl Zekkar-Riyaz Ziriklî, Beyrut: Daru'l-Fikr 1996.
- Bergul, Emîre, (*Tebliğ: Hayâtu'l-İmami's-Sâdik ve Lemehatün min Ahlâkîhî ve Âdâbihî*) Mü'temerü'l İmami Cafer es-Sâdik ve'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, Yayın: el-Müsteşâriyyetü's-Sekâfetü Cumhuriyyeti'l-İslamiyyeti'l-İraniyye, Beyrut, 1997.
- el-Beşbîşî, Mahmud, *el-Fıraku'l-İslamiyye*, (y.y., tsz.)
- Beydûn, İbrahim, *ed-Devletü'l-Emeviyyetu ve'l-Muâradatu*, (Hollandalı müsteşrik Van Vloten'in “es-Saytaratü'l-Arabiyye” kitabına giriş) el-Müessesetü'l Câmia, Beyrut 1985.
- el-Beyhakî, El-İmam el-Hâfız Ebûbekir Ahmed b. el-Hüseyn, 458/1066., *el-Câmi'u li-Şu'abi'l-İman (I-III)*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Dâru's-Selefiye, Bombay 1407/1976.
- , *es-Sünenü'l-Kübra*, (I-X), thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Mektebetü Dâri'l-Baz, Mekketü'l-Mükerreme 1414/1994.
- el-Bezzar, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri (292/905), *el-Bahrü'z-Zehhar =Müsnedü'l-Bezzar (I-IX)*, thk., Mahfuzurrahman Zeynullah, Beyrut, Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân; Medine : Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1988/1409.

- Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mutezile Ekolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi S.B.E., Tefsir Hadis Anabilim Dalı, Danışman: Sakıp Yıldız, Bursa 1991.
- Bozan, Metin, *İmâmiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru (4. ve 5. Asırlar)*, İlahiyât, Ankara 2007.
- Brockelmann, Carl., *GAL: Geschichte Der Arabischen Litteratur Erster Supplementband, (I-II)*, Leiden, E.J:Brill, 1937.
- *Târîhu's-Şuûbi'l-İslâm, (I-II)*, Dâru'l İlim Li'l Melâyîn, Beyrut.
- Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fi (256/870), *Kitabu't-Târîhi'l-Kebûr, (I-IX)*, Mektebetu'l İslâmiye, Diyarbakır, tsz.
- *Sahihu'l-Buhârî, (I-V)* Dâru İbn Kesîr/ el-Yemame, Şam-Beyrut, 1410/1990.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları (Hicrî II. Asır)*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999
- Cafer el-Halîlî, *el-Medhalu İlâ Mevsûati'l-'Atebâti'l-Mukaddese*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut/ Lübnan, 1407/1987.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kûfî (331/942), *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttab*, nşr. Mustafa Sekkâ, Kahire: Şirketü Mustafa el-Bâbi el-Halebî 1980.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara 1968.
- el-Cevzî, ibnü'l-Kayyim, *Sifâtu's-Safve*, Beyrut, 1979.
- Crow, Douglas S. "*Ja'far al-Sadîq*", *Encyclopedia Of Religion*, New York 1987, VII, 505-506.
- el-Cu'fî, Mufaddal b. Amr, *el-Heftü's-Şerîf Min Fedaili Mevlana Cafer es-Sâdık*, takdim ve tahkik: Mustafa Gâlib, Dârü'l Endelûs 1964.
- Cuma Muhammed, Ali, "*Cafer es-Sâdık*", *Mevsûatü A'lâmi'l-Fikri'l-İslâmî*, 212-214., El Mecâlisu'l A'lâ Li's-Şuûni'l İslâmiyye, Kâhire, 1425/2004.
- el-Cündî, Abdülhalim, "*el-İmam Cafer es-Sâdık*", tahkik: Kemal es-Seyyid, Müessesetü Ensâriyan, Kum 1995/1415.
- Tebliğ: "*Cafer es-Sâdık*", Yayın: Menşûratü'l Meclisi'l A'lâ Li's-Şuûni'l-İslâmiyyeti fî Cumhûriyyeti Mısri'l-Arabiyye, Kahire 1977.
- Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, (I-II), "*İmam Cafer*", II, 355-360, haz. Ahmed Hacc Seyyid Cevâdî, Kâmuran Fânî, Bahaüddîn Hurremşâhî, Tahran, 1989.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

- Dıyâî, Ali Ekber, “*Ma‘rifî Berhayi Âsâr Mensûb be İmam Sâdık*”, Keyhan-ı Endîşe, XLVI, Kum, h.1371.
- ed-Diyarbakri, Hüseyin b. Muhammed b. El- Hasan (990/ 1582), *Tarihu'l-Hamîs fî Ahvali Enfesi Nefis*, Beyrut, tsz.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi***, (Komisyon), I-XIII, Ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- Donaldson, Dwight M., *The Shi'ite Religion*, London 1933.
- Draz, M. A., “Ja‘far Ibn Muhammad al-Sadiq” *Encyclopedia Of The Holy Qur’an*, C. II, Delhi 2000.
- ed-Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbasiyyi'l-Evvel, Dirâsetü Fi't-Târîhi's-Siyasiyyi ve'l-İdariyyi ve'l-Mâlî*, Dâru't-Talâa, Beyrut 1988,
- Ebu'l-Ayneyn, Ali Halil Mustafa, ***Tebliğ: “el-İhtimâmatu't-Terbeviyyeti fî Fikri Cafer es-Sâdık”, Min A'lâmi't Terbiyyeti'l Arabiyyeti'l İslâmiyye***, Yayın: Mektebetü't Terbiyyeti'l Arabî Lidüveli'l Halîc, Riyad, 1988
- Ebûbekir b. Ali, Muhammed, ***İstidrâkâtu Alâ Tarîhi't-Türâsi'l-Arabî***, Akîde Kısmı, III, Cidde, h.1422.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (275/889), ***Sünen***, (I-V), nşr. Mahmûd Avvâme, Dâru'l Kible/Cidde-Müessesetü'r-Reyyân/Beyrut-el-Mektebetü'l Mekkiyye/Mekke.,1419/1998.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, ***el-Ağânî***, nşr. Abd Ali Mühennâ, Beyrut 1992, I-XXV
- Ebû Nuaym, Hâfız Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî (430), ***Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Asfiyâ***, (I-X), Matbaatu's Saâdet 1974.
- Ebû Zehra, Muhammed, ***İmam Cafer***, çev. İbrahim Tüfekçi, Şafak yayınları, İstanbul,1992.
- ***İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi***, çev. Kerim Aytekin-Hasan Karakaya, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983.
- Edîb, Âdil, ***el-Eimmetü'l-İsnâ'aşer***, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1405/1985.
- el-Elbânî, Muhammed Nasıruddîn, ***Mu'cemu Esâmî er-Ruvât***, (I-IV), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.
- el-Endelûsî, Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed b. Abdurrahman b. Halfûn el-Ezdî el-Ûnebî, (636), ***Esmâu Şuyûhi Mâlik İbnu Enes***, (Tahkik: Ebî Abdilbârî Buşâme el-Cezâirî) Mektebetu Advâi's-Selef, Riyad, (h.1425) 2004.
- Ergin, Murat, ***İslam Mezhepleri Tarihi***, Şentürk Ofset-Matbaacılık, Gaziantep, tsz.

- el-Eş'ârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, nşr. H. Ritter, Wisbaden 1980.
- Fayda, Mustafa, "*Abdullah b. Hasan b. Hasan*", *DİA, I*, İstanbul 1988, s.106.
- el-Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b Cuvvan el-Farisî, (277/890), *Kitabu'l-Ma'rifeti ve't-Tarih*, I-IV, rivayet: Abdullah b. Cafer b. Dürüsteveyh, thk. Ekrem Ziya Ömerî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne h.1410.
- el-Fîrûzabâdî, Ebî Tâhir Muhammed b. Yakûb (h.817), *Tenvîrü'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l Halebî, Mısır 1370/ 1951.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, *İmâmiyye Şîası, (Caferiyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, Selçuk Yayınları-Kent Basımevi, İstanbul 1984.
- Gâlib, Mustafa, *Tarîhu'd-Da'veti'l-İsmâiliyye*, Dâru'l Endelus, Beyrut 1965.
- Genc, Züheyr, *Tebliğ: "Menhecü'l-İmami's-Sâdık fî Muvâceheti Müşkilâti'l-Asr"*, İmam Cafer es-Sâdık- Dırasât ve Ehbâs, Yayın: Müsteşâriyyetü's-Sekâfe, Şam tsz.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şûlik*, Der Yayınları, İstanbul 1987.
- Gürel, Şevket, *İslamda İki Facia, Oniki İmam, Ehl-i Beyt'in Fazileti*, Sağlam Yayınları, İstanbul, Eylül, 2000.
- Hâirî, Seyyid Mehdî, "*Tevhîdu'l-Mufaddal*", Dâiretü'l Maârif Teşeyyu', Tahran h.1375, V, 136.
- el-Hakîmî, Şeyh Muhammed Rıza, *Levlâ es-Senetan Leheleke'n-Nu'man*, y.y., 1985.
- Hammâde, Muhammed Mâhir, *el-Visâku's-Siyasiyyeti ve'l-İdâriyyeti'l-Âideti li'l-Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1401/1981.
- el-Harrânî, Ebî Muhammed Hasan b. Ali b. el-Hüseyin b. Su'be, *Tuhafü'l-'Ukûl an Âl-i'r-Resûl*, İntişarât Kitabfürûşu İslâmiye, y.y. h.1366.
- Harekât, İbrahim *es-Siyasetu ve'l-Mücteme'u Fî'l-Asri'l-Emevî*, Dâru'l Âfâki'l Cedîde, Fas 1990.
- Hasan el-Emîn, "Cafer es-Sâdık", *Dâiretü'l-Maârifî'l-İslâmiyyeti's-Şîiyye*, (I-XXIII), Dâru't Taarûf, Beyrut 2001.
- Hasan, İbrahim, *Târîhü'l-İslam*, (Yayınevi yok.), Beyrut 1991.
- el-Hâşimî, Abdülmün'im, *El-Hilâfetü'l-Abbasiyye*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003/1424.
- el-Hâşimî, Muhammed Yahya, *el-İmamu's-Sâdık Mülhimü'l-Kimya*, El-Müessesetü's-Sûriyyetü'l-İrakiyye, Kahire-Halep-Bağdat 1959.
- Haydar, Esed, *Câmiatü'l-İmam es-Sâdık ve Medârisü'l-İslami'l-Uhrâ*, Hazırlayan: Abbas el-Müsevî (Kemal es-Seyyid) Müessesetü Ensâriyân, Kum, 2008.

- el-Hâzin, Vilyem, *el-Hadâretü'l-Abbasiyye*, Menşuratü'l-Camiati'l-Lübnaniyye, nşr. Mektebetü'ş-Şarkiyye, Beyrut 1974.
- el-Hevvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitabullahi'l-Azîz*, (I-IV) tahkik: Hac b. Said Şerîfî, Beyrut 1990.
- el-Hindî el-Bürhanfûrî, Alâüddin Ali b. Müttakî b. Hüsamüddîn (975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ef'âl (I-XVI)*, thk., Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekâ, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1405/1975.
- Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (I-IV), çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları- 52. Büyük Kültür Eserleri, İstanbul 1980.
- Hodgson, Marshall. G. S., *İslâm'ın Serüveni* (I. Cilt: İslâm'ın Klasik Çağı), trc: kurul, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- , *“Dja'far al-Sâdik”*, The Encyclopedia Of Islam, Leiden, II, 374-375.
- Horasânî, Hücetü'l-İslam Vâizzade, Tebliğ: *“Devrü'l-İmami's-Sâdik- fî Hareketi'l-İlmiyyeti fî Sadri'l-İslam”*, İmam Cafer es-Sâdik- Dırasât ve Ebhâs, Müsteşâriyyetü's-Sekâfe, Şam tsz.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, (Hakikat Bilgisi) Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- el-Hudarî, Muhammed, *Târihu't-Teşrî'l-İslâmî* (9. Baskı), Mısır, 1970.
- el-Hûî, Es-Seyyid Ebû'l-Kâsım el-Mûsevî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs ve Tafsilu Tabkâti'r-Ruvât*, (I-XXVI), Basımevi yok, Kum-Beyrut 1409/1989.
- el-Huveyzi, Abdu Ali b. Cum'a el-Arûsî, *Tefsîru Nûri's-Sekaleyn*, (I-VIII) tahkik: Seyyid Ali Aşur, Beyrut 2001.
- Hüseynî, Seyyid Ali, *İmam Cafer es-Sâdik ve Fikri Akımlar*, Kevser Yayınları, İstanbul 2001.
- İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî, *el-Ikdu'l-Ferîd*, nşr. Ali Şîrî, Beyrut 1989.
- İbn Cevzî, İmam Cemalüddîn Ebû'l-Ferec, *Sıfâtu's-Safve (Resûlullah'ın (s.a.v.) Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri)*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006.
- İbn Ebî Hayseme, Ebûbekir Ahmed Züheyr b. Harb (h.679), (Târîhu'l Kebîr) *Tarihu İbn Ebî Hayseme*, y.y., Kahire 2004.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/ 1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, (I-XIII), Dâru Beyrut, Beyrut 1982.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Mecdüddîn Ebî's-Saâdet el-Mubârek b. Muhammed (h.544/606), *Câmi'u'l-'Usûl fî Ehâdîsi'r-Resûl (I-XIII)*, thk. Abdülkadir el-Arnâvût, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1403/1983.

- İbnü'l-Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Ebû'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali (h.773-852), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-VI, Dâru'l-Marife, Beyrut 1996.
- *el-İsâbe fiTemyîzi's-Sahâbe*, Beyrut 1328, I-IX.
- *Bulûğu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, Mektebetü Dâru's-Selam/Riyad-Dâru'l-Feyhâ-Şam, 1413/1992.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed el-Mekkî, *es-Savâuku'l Muhrika fi'r-Reddi Alâ Ehli'l-Bid'âi ve'z-Zındıka*, İstanbul 1994.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, (y.y., tsz.)
- *Mukaddime (I-III)*, çev. Zakir Kadirî Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997
- İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-A'yan*, I-VIII, Beyrut, tsz.
- İbn Hazm, Ebî Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî, *el-Fisalu fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Dâru'l Mârife, Beyrut 1985.
- İbnü'l-İmâd, Şihabüddîn Ebû'l-Felah Abdurrahman b. Ahmed (1679), *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, nşr. Abdülkadir el-Arnâût, Mahmud el-Arnâût, I-X, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1988.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, (774/1372), *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1996.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah ed-Dîneverî, *El-İmâme ve's-Siyâse*, (I-II) Halep, 1937.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Matbaatu'l-İstikame, Kahire, tsz.
- İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, (I-X), Dâru's-Sâdr, Beyrut, tsz.
- İbn Şehr Âşûb, Ebû Cafer Muhammed b. Ali es-Servî el-Mâzenderânî, *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib (I-IV)*, Dâru'l-Advâ, Beyrut tsz.
- İbnü't-Tıktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, (709/1309), *el Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslamiye*, Dâr Beyrut, Beyrut, 1973.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyüddin Ahmed b. Abdülhalim, (728/1263), *el-İstikâme*, (thk: Muhammed Reşad Sâlim), Câmiatu'l-İmam Muhammed İbn Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1983.
- , *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, I-IV, Riyad, 1406/1986.
- İbn Vâdiran, *Târîhü'l-Abbasiyyîn*, (Tahkik: Müncî el-Ka'bî), y.y., Beyrut, 1993.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer (h.749), *Târîhu İbni'l-Verdî (I-II)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

- İpek, Ali, *Abbasiler Döneminde Âl-i Beyt-Hilafet İlişkileri (762-815)*, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Kars 2002.
- İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. M. Sâim Yeprem, Mârifet Yayınları, İstanbul 1981.
- İslam Ansiklopedisi, (İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati)*, (I-XIII), “Cafer es-Sâdık”, (Trc. ve Telif: A. Adıvar, R. Arat, A. Ateş, İ. Kafesoğlu, T. Yazıcı tarafından yapılmış ve “Leiden-Hollanda” tab’ı esas alınmıştır.) Cabala-DVIN- C.3, M.E.B.Yay., Ankara, 2001.
- Karabiber, Namık Kemal, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicrî I ve II. Asırlar)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Karabulut, Ali Rıza, *Mu‘cemü’l-Mahtûtatî’l-Mevcûdeti fî Mektebâtî İstanbul ve Anadolu*, Akabe Kitabevi, Kayseri, tsz.
- Kâşifu’l-Ğitâ, Muhammed Hüseyin, *Caferî Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, Ensâriyan Yayınları Kum/İran, 1992.
- Kaygusuz, İsmail *“İmam Cafer Sadık, Ortodoks-Heterodoks Caferilik ve ‘Buyruk’”, Alevîlik*, (Hazırlayan: İsmail Engin-Havva Engin), İstanbul 2004., s.233-258.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu‘cemu’l-Müellifîn*, Beyrut, tsz.
- Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat., İstanbul, tsz.
- , *“Cafer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri”*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VI, (s.95-112), Kayseri 1989.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçiler ile Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989.
- el-Kudâ’î, El-Kâdî Ebû Abdillâh Muahmmmed b. Selâmet, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî, *Müsnedü’ş-Şihab (I-II)*, Müessesetu’r-Risale, Beyrut 1407/1986.
- el-Kummî, Ebû’l-Hasan Ali b. İbrahim, *Tefsîru’l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri’l-Kitab, Kum 1387/1968.
- el-Kummî, Sa’d b. Abdullah Ebî Halefî’l-Eş‘arî, *Kitâbu’l-Makâlât ve’l-Fırak*, Tahran, 1963.
- Kuleynî, Ebû Cafer Sikâtu’l-İslam Muhammed b. Yakûb b. İshak (329/940), *el-Usûl Mine’l-Kâfî (Usûlu’l Kâfî)*, I-IV, İntişârât-ı İlmiyye Tahran h.1389, (Seyyid Cevâd Mustafavî’nin Farsça tercüme ve şerhiyle birlikte)
- Kusayy el-Hüseyin, *Tecdîdü’l-Devleti’l-Arabiyye (Zemenü’l-Emeviyyîn)*, eş-Şirketü’l Alemiyyeti li’l-Kitab, Lübnan 1997.

- el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû'l-Kâsım, *Letâifü'l-İşârât (I-III)*, thk. İbrahim Besyûnî, El Hey'etü'l Mısriyyeti'l Âmmeti li'l-Kitab, Mısır 1981.
- el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir (764/1363), *Fevâtü'l -Vefâyât ve'z-Zeylü Aleyha*, thk. İhsan Abbas, (I-IV) Dâru's-Sadr, Beyrut 1973.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvini, 273/887 *Sünenu İbn Mace* (I-II); thk. Muhammed Mustafa A'zami, 2.baskı, Riyad, Şeriketü't-Tıbaati'l-Arabiyye, 1984.
- Mağribî, Kâdî Ebî Hanîfe en-Nu'man b. Muhammed et-Temîmî (363), *Şerhü'l-Ahbar Fî Fedâilü'l-Eimmeti'l-Athar*, I-III, Dâru's-Sekaleyn, Beyrut,1993.
- Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hutât ve'l-Âsâr*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, Kâhire, tsz.
- Ma'lûf, Levis, *El-Müncid fi'l-Luğat*, Dâru'l-Maşrık, Beyrut, 1996.
- Martin, Richard C., "Ja'far al-Sadiq", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York 2004, I.
- Massignon, Louis, *Essay on the Origing of the Technical Language of İslamic Mysticism*, Indiana 1997.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Ali, (1110/1698), *Bihâru'l-Envâri'l-Câmia li-Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athâr*, (I-CX), II. Baskı, Müessesetü'l Vefâ, Beyrut 1403/1983.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (345/956), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, (I-IV), Beyrut 1965.
- el-Mizzî, Cemalüddin Ebu'l-Haccac Yusuf, (h.654-746), *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical*, (I-XXXV), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler (Metot ve Kaynakları)*, Süleymaniye Vakfi Yayınları, Kahraman Ofset, İstanbul 2002.
- el-Mu'cemü'l-Arabiyyi'l-Esâsî*, (Heyet), Lârus, (basımyeri ve tarihi yok)
- Muğniye, Muhammed Cevad, *Ehl-i Beyt Menziletühüm ve Mebadîhim*, Dâru't-Teyyari'l-Cedîd, Beyrut, tsz.
- el-Muhâcir, Abdülhamîd, *er-Resûl ve Ehl-u Beytihi Esmâiin Lâ Tünsâ*, (I-II), Müessesetü'l-'A'lemî, Beyrut 1413/1992.
- el-Muhâcir, Cafer, Tebliğ: *"el-Âlemu'l-Fikrî li'l-İmami's-Sâdik"*, İmam Cafer es-Sâdik Dirâsât ve Ehbâs, Müsteşâriyyetü's-Sekâfiyye, Şam tsz.
- Muhammed el-Halîlî, *Min Emâli'l-İmâm es-Sâdik*, (I-IV), Müessesetü'l-'A'lemî li'l-Matbû', Beyrut 1984/1404.

- Muhammed Kâmil Hüseyin, *Tâîfetü'l-İsmâiliyye: Târîhuha Nuzûmuha ve 'Akâiduha*, Mektebetü'n-Nehdati'l Mısıriyye, Kahire 1959.
- Muhsin el-Emîn, İmam Seyyid, *A'yânu's-Şîa*, Dâru't-Teârûf, Beyrut, 1983.
- Mutahharî, Ayetullah Murtaza (1399/1979), *Min Hayâti'l-Eimmeti'l-Athar*, ed-Dâru'l-İslâmiyye, Beyrut, 1413/1992.
- Muzaffer, Şeyh Muhammed Hüseyin, *İmam al-Sâdıq*, İngilizce'ye çeviri: Jasim al-Rasheed, Ansariyan Publication, Kum, 2000.
- Mübeyyad, Muhammed Saîd, *Mevsûatu Hayâti't-Tabiîn ve Tabiîhim*, Neşr: Mektebetü Dâri'l Feth, Tevzî': Dâru's-Sekâfe, Katar, (1423-2003).
- el-Müceddidî, Abdullah Farukî, *Ehl-i Beyt ve Oniki İmamlar*, FİAV, Bars Matbaası, Ankara, 1999.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/875), *Sahih*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbakî, İstanbul: 1992.
- el-Münâvî eş-Şâfiî, Şemsüddin Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr*, (I-XIII), thk. Hamdi ed-Demirdaş Muhammed, Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Suûdî Arabistan 1418/1998.
- en-Nablûsî, Şeyh Afif, *Tebliğ: "el-İmam Cafer es-Sâdıq"*, İmam Cafer es-Sâdıq-Dırasât ve Ebhâs, Yayın: Müsteşâriyyetü's-Sekâfe, Şam tsz.
- Nasrullah, Hasan Abbas, *"el-İtticahâtu'l-İnsaniyyetu fi Fikhi'l-İmam Cafer es-Sâdıq"*, Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İnsaniyye, (59-65), Tahran 1991.
- en-Necâşî el-Esedî el-Kûfî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali (372-450), *Ricâlü'n-Necâşî*, (I-II), thk. Muhammed Cevad en-Nâînî, Dâru'l Advâ, Beyrut 1408/1988.
- en-Nesâî, el-İmam Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-VI, thk. Abdülğaffar Süleyman el-Bendârî-Seyyid Kûsrevî Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.
- en-Neşşar, Ali Sâmi (1400/1980), *İslamda Felsefe Fikrinin Doğuşu*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1977.
- Nevbahtî, Ebî Muhammed el-Hasan b. Mûsa, *Firaku's-Şî'a*, Dâru'l Advâ, Beyrut, 1984.
- en-Neysabûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hakim, *Müstedrek Ale's-Sahîhayn*, I-X, thk. Hamdî ed-Demirdaş Muhammed, Beyrut 1420/2000.
- en-Nu'mânî, Hamza b. Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed, *İstidrâkâtu Alâ Târîhi't-Türâsi'l-Arabî (VIII)*, Cidde h.1422,
- Nûreddîn Âl Alî (trc.), *el-İmam Cafer es-Sâdıq Fî Nazari Ulemâi'l-Garb*, Redaksiyon: Vedî' Filistîn, Dâru'l Fâdıl, Dımaşk, 1996.

- Nuveyhıd, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, Beyrut, 1983.
- Nwya, Paul, S.J., *Le Tafsır Mystiqué Attribue A Ğa'far Sadıq-Édition critique*, Mélanges de L'Université Saint-Joseph, Sayı: XLIII, Fasıkül: 4, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1968., 179-230.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şü Hareketleri ve Günümüz Şülüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Öz, Mustafa, *“Cafer es-Sâdik”, DİA*, VII, İstanbul 1993, s.1-3.
- *“Haşîşiyye”, DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 418.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum-Tefsirde Bâtınîlik ve Batınî Te'vil Geleneği*, Kitâbiyât, Ankara 2003.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *“Cafer b. Muhammed es-Sâdik ”* Nesil, C.II, S. 11, İstanbul, 1978.
- Pleßner, M., *Der Islam*, S. XVIII, (1/2), (Julius Ruska'nın “Arabische Alchemistein” adlı eserine değerlendirme olarak yazılmıştır) 176-180, Berlin,1929.
- er-Rifâ'î, Abdülcebbâr, *Mu'cemu mâ Kütibe ani'r-Resûli ve Ehli'l-Beyt, (I-XI)* Vizaretu Ferheng ve İrşâdı İslâmî, Tahran tsz.
- Rûhânî, Muhammed Hüseyin, *Dâiretü'l-Maârif et-Teşeyyu'*, (III), s.98-99., Tahran h.1371.
- R.Y. Ebied ve M.J.L.Young, *“A Treatise On Hemerology Ascribed To Ja'far Allah'-Sadıq” Arabica*, Leiden 1976, XXIII.
- es-Sâbûnî Muhammed Ali, *Tenvîrû'l-Ezhân Min Tefsîri Rûhi'l-Beyan-İsmail Hakkı Bursevi*, basımevi yok, Beyrut 1988.
- es-Sâfedî, Salâhuddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyat*, (I-XXII), nşr. Sven Dederling, Wiesbaden 1974.
- Salihyye, Muhammed İsa, *Mu'cemü's-Şamil Li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-Matbû'*, II, Kahire, 1993.
- Seyyid Abdülaziz Salim, *Târîhü'd-Devleti'l-Arabiyye (Cahiliye Asrından Emevîlerin Çöküşüne Kadar)*, Dâru'n-Nehdati'l Arabî, Beyrut 1406/1986.
- Sayılır, Raşid, *Resulullah ve Ehl-i Beyti*, Kevser Yayınları, İstanbul 2006.
- es-Sevrî, İmam Ebû Abdillâh Süfyan b. Saîd b. Mesrûk (161/777), *Tefsîru Süfyan es-Sevrî*, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- Sezgin, Fuat, *GAS: Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden, E.J.Brill, 1967-84, I-X; (*Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmud Fehmî Hicazî, I-VIII, Riyad 1982-88.)
- Sırma, İhsan Süreyya, *Abbasiler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

- Sicistânî, Ebû Yakûb İshak b. Ahmed, *Risaletu Tuhfetü'l-Müstecîbîn* (“Selâsu Resâilî'l-İsmâiliyye” içinde), nşr. Ârif Tâmir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1983.
- Strange, Guy Le, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkiyye*, trc. Beşîr Fransis- Kûrkîs Avvâr, Müessesetü'r-Risâle, 2. bs. Beyrut 1405/1985.
- es-Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tarîhu'l-Hulefa*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1952.
- , *Tabakâtu'l-Huffaz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- , *El-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, (I-IV)*, tahkik: Ahmed b. Alî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1427/ 2006.
- , *Câmi'u'l-Ehâdîs*, thk: Abdülhalim Mahmûd, Ahmed Abbas Sakr, Ahmed Abdülmevcud, y.y., tsz.
- es-Sübhanî, Cafer, *Mevsûatu Tabakâti'l-Fukahâ*, (el-İmam es-Sadık Müessesesi ilmî heyeti tarafından telif edilmiştir.) Mektebetü't-Tevhîd, Kum, h.1418.
- es-Sülemî, İmam Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsa el-Ezdî (h.412), (*Tefsîrû's-Sülemî*) *Hakâiku't-Tefsîr Tefsîru Kur'âni'l-Azîz*, thk. Seyyid İmran, I-II, Dâru'l Kütübi'l ilmiyye, Beyrut 2001.
- , *Ziyâdât-u Hakâiki't-Tefsîr*, Dâru'l-Maşrîk , Beyrut, 1976.
- eş-Şâmî, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslamiyyetu fî Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, Demmam, 1983.
- Şehîdî, Seyyid Cafer, *Ez Dirûz Tâ İmrûz*, Neşr Katre, Tahran h.1382.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- eş-Şek'a, Mustafa, *el-Eimmetü'l-Erba'a - İmamu'l-A'zam Ebû Hanîfe en-Nu'man*, Dâru'l -Kütübi'l-İslâmiyye, 1977.
- Şemseddîn Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1891.
- Şeyh Müfid, Mumahhed b. Muhammed en-Numânî el-Bağdâdî (h.413), *El-İrşâd*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû', Beyrut 1399/1979.
- eş-Şeyyal, Cemâluddîn, *Târîhü'd- Devleti'l-Abbasiyye*, y.y., İskenderiye 1967.
- et-Taberânî, Ebî'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmî (260-360/971), *Mu'cemü'l-Kebîr (I-XXV)*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, y.y., 1405/1985.
- , *el-Mu'cemü'l-Evsat (I-XI)*, thk. Mahmûd el-Tahhân, Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1415/1995.

- , *er-Ravdu'd-Dânî İle'l-Mu'cemi's-Sağîr li't-Taberânî, (I-II)*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hac Emrîr, el-Mektebetü'l-İslâmî/Beyrut-Dâru'l-'Ammâr/Amman., 1405/1985.
- et-Tâberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem (310/922), *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk, (I-XIII)*, y.y., Beyrut 1987.
- , *Delâilü'l-İmâme*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûat, Beyrut 1988.
- et-Tabresî, Imâdüddîn el-Hasan b. Alî, (h.7.yy.), *Esrâru'l-İmâme*, Müessesetü't-Tab'î't-Tâbia li'l-İstâneti'r-Radviyyeti'l-Mukaddese, Meşhed, h.1422.
- et-Tabresî, eş-Şeyh Ebû Ali Eminüddîn Fadl b. Hasan b. Fadl (548/1153), *Î'lâmü'l-Verâ bi Î'lâmi'l-Hüdâ*, Dâru Mektebeti bi'l-Hayat, Beyrut 1985.
- Tahir, el-Habîb b., (Tunus Din İşleri Bakanlığı), *“Cafer es-Sâdık, Ebû Abdillâh Cafer b. Muhammed el-Bâkir” Mevsûatu 'A'lâmi'l-Ulema ve'l-Üdebâi'l-Arabi'l-Müslimîn*, (I-XV), Tunus: El-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-Terbiyyeti ve's-Sekâfeti ve'l-'Ulûm, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1426 /2005., V, 312-320.
- Tâmir, Ârif, *Erbau Resâili İsmâiliyye*, Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1978.
- Taylor, John B., “Ja'far al-Sadiq”, *Biographical Encyclopedia Of Sufis: Central Asia and middle East*, New Delhi 2002.
- Tebrâiyan, Muhammed Hasan, *Tebliğ: “Hayâtu'l-İmami's-Sâdık ve Kabasün min Ahlâkihî ve Âdâbihî”*, *Mü'temerü'l-İmami Cafer es-Sâdık ve'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Yayın: el-Müsteşâriyyetü's-Sekâfetü Cumhuriyyeti'l-İslamiyyeti'l-İraniyye, Beyrut, 1997.
- et-Tehrânî, Ağa Büzürg, *Ez-Zerî'a İlâ Tasânîfi's-Şîa, (I-XXVI)*, Dâru'l Advâ, tsz.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre (209/297), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü Tirmizî) (I-V)*, Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısır, 1395/1975.
- Toker, Ali, *On iki İmam Hanedân-ı Ehl-i Beyt*, Fulya yayınları, İstanbul, 2002.
- et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan b. Ali, (h.385-460), *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl (el-Ma'rûf bi-Ricâli'l-Keşşî)*, haz. Hasan Mustafavî, Basimevi ve yeri yok. Esfend h.1348.
- et-Tüsteri, Sehl b. Abdillâh, *Tefsirü't-Tüsteri*, Dâr-ül Kütüb-il İlmiyye, Beyrut 2002.
- el-Ûş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Emeviyye ve'l-Ehdâsü'lleti Sebeketha ve Mehhedet Leha İbtidâen min Fitneti Osman*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1985.
- Utvân, Hüseyin, *el-Fıraku'l-İslamiyye fî Bilâdi's-Şam fî Asri'l-Emevî*, y.y., Amman 1986.

- Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt- İslam Tarihinde Alî-Fâtıma Evladı*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Ünlü, Nuri, *İslam Tarihi-I (Başlangıçtan Osmanlı'ya Kadar)*, (I-III), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Varol, Bahaüddin, *Hilafet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, Yediveren Kitap, Konya 2004.
- Vedâd, El-Hacc Hüseyin, *Ehl-i Beyt*, y.y., tsz.
- Yakûbî, Ahmed b. Ebû Yakûb İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (284/897), *Târîhu'l-Yakûbî*, (I-II), Dâru's-Sâdir, Beyrut tsz.
- Yakût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, (I-V), nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut tsz.
- Yasin, Hikmet Beşîr, *İstidrâkâtü Târîhi't-Türâsi'l-Arabî*, Tefsir ve Ulûmü'l-Kur'an Bölümü, Dâru İbn el-Cevzî, Cidde 1422, II.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *"Abbasiler" DİA*, I, İstanbul 1988, s. 31-56.
- Yiğit, İsmail, *"Emevîler" DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 87-108.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lam*, basımevi ve y.y., 1954.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347) *Mizânu'l-İ'tidâl*, (I-IV) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1963.
- , *Târîhu'l-İslam ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lam*, (I-X), Tahkik: Avvâd Ma'rûf, Dâru'l Garbi'l İslâmî, Beyrut, 2003.
- , *Tezkiretü'l-Huffâz*, basımevi yok, Haydarabad, 1956.
- , *Siyeru 'A'lâmi'n-Nübelâ*, (I-XXV), nşr. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.
- , *el-Kâşif fî Ma'rifeti Men Lehu Rivayetün fî Kütübi's-Sitte*, (I-II) Dâru'l-Kible, Cidde 1992.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li Dirasâti's-Şerâti'l-İslamiyye*, Mektebetü'l-Kudüs, Bağdat, 1976.
- Zeyneddîn, Muhammed Emîn, *el-Ahlâku İnde'l İmam es-Sâdık*, Matbaatu Siper, y.y., h. 1403.
- Zey'ur, Ali, *et-Tefsîru's-Sûfi li'l-Kur'an İnde's-Sâdık*, Mısır, 1979.
- ez-Zuhaylî, Muhammed, *Mercû'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Tarîfuha Tarîhuha Eimmetuha Ulemâuha Mesadîruha Kütübüha*, y.y., Şam, tsz.
- Zuhaylî, Vehbe, Tebliğ: *"el-İmam Sâdık, Hasâisuhu-Fıkhuhu"*, İmam Cafer es-Sâdık Dırasât ve Ebhâs, Müsteşâriyyetü's-Sekâfiyye, Şam, tsz.

ÖZET

Hicrî 80 tarihinde Medîne’de doğan ve 148’de yine aynı yerde vefat eden İmam Cafer es-Sâdık, Şîiler kadar Ehl-i Sünnet’in de önem verdiği ve saygıyla andığı bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemin siyasi karışıklıkları içinde ilim ve irfanla meşgul olma yolunu seçmiş ve yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Büyük fakihlerden Ebû Hanîfe, Malik b. Enes, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne ve daha birçok bilgin ondan ders almıştır.

İmam Cafer’e yüzlerce eser isnat edilmiştir. Bunlardan bazıları tefsir ile ilgilidir. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Nâfiz Paşa/65’te kayıtlı olan eser, ona isnat edilen ilgi çekici bir tefsirdir. Bu tefsirdeki tasavvufî-işârî ayet yorumlarından oluşan rivayetler, yedi kişilik bir rivayet zinciriyle İmam Cafer’e dayandırılmıştır. Tefsirde ayetlerin bir kısmının açıklaması bulunmaktadır. Şimdiye kadar ayrıntılarıyla incelenmemiş olan bu eserin diğer bir nüshası İrlanda Chester Beatty/5253’te kayıtlıdır. Hindistan’da olduğu belirtilen, rivayet zinciri farklı üç nüsha daha vardır.

Bu tezde İmam Cafer es-Sâdık, bütün yönleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır. Ona isnat edilen çok çeşitli eserler tafsilatlı olarak belirtilmiştir. Nâfiz Paşa-65 ve Chester Beatty-5253 nüshaları tetkik edilmiş ve tefsirin metodu ayrıntılarıyla ortaya konmuştur. İmam Cafer’e isnat edilen tefsirle diğer bazı işârî tefsirler mukayese edilmiş, benzer ve farklı taraflar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tefsirin analizi sonucu ortaya çıkan onlarca tasavvufî terim alfabetik olarak sunulmuş ve adeta küçük çaplı bir tasavvufî terimler lugati oluşturulmuştur.

Sonuç itibariyle bu tez çalışması: Üzerinde dikkatle durulması gereken bir eser olan, İmam Cafer es-Sâdık’a isnat edilmiş tefsirin metodolojik analizini içermektedir. Bunun yanı sıra, işârî-tasavvufî tefsirler arası yapılan mukayeselerden ilgi çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmamız genelde işârî-tasavvufî tefsir ve özelde İmam Cafer tefsiri ile ilgili akademik çalışmalara bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

SUMMARY

Born in Madina in the year 80 after hijra Imam Jafar as-Sadeq, Prophet Muhammad's descendants was a great man of science and worship. According to Shia, he is one of Ahl-i Bait's twelve imams. He is always a great respect for the Ahl al-Sunnah who are the spiritual leaders. Imam Jafar's house in Madina, served as an Islamic university, science centers that have emerged from the many religious scholars. Imam Jafar was attributed to the works of hundreds of large and small. This works in astronomy, chemistry, natural sciences, such as those that are related. Undoubtedly the most important of these are the ones related to Islam. Interpretation of the Quran at the beginning of their work is related to income.

Mystical method of interpretation of the Quran, is not a common method. The apparent meaning of the verse, this method can not be denied. But by the apparent meaning, the mystical meaning of the verses that are claimed. Hasan Basri is the first known representative of Sufi commentaries. His commentary today, we unfortunately do not exist. For this reason, we have examples of the oldest Sufi interpretation belongs to Imam Jafar.

Attributed to the Sufi interpretation of Imam Jafar has five copies of the manuscript. Interpretation of the oldest copies of the Hijra 10. Century dating from Ireland/ Chester Beatty-5253 is a copy. Suleymaniye Library, Nâfiz Pasha-65 copy is single copy in our country and the oldest is the second copy. During our work we analyze these two copies of the interpretation of the method, detailed content, the place of the mystical interpretation of tradition, in some mystical interpretation. We tried to determine the possible effects. The remaining three of five copies of the aforementioned is in india, narrative chain is different and this is not as old as two copies.

At the beginning of the Thesis: In the Umayyad and Abbasid periods, long analysis about Imam Jafar's life, birth of political and theological divisions and Quran interpretation of early period studies.

In the first part of the Thesis: Imam Jafar's life and personality of science, teachers, students and the works attributed to him are mentioned.

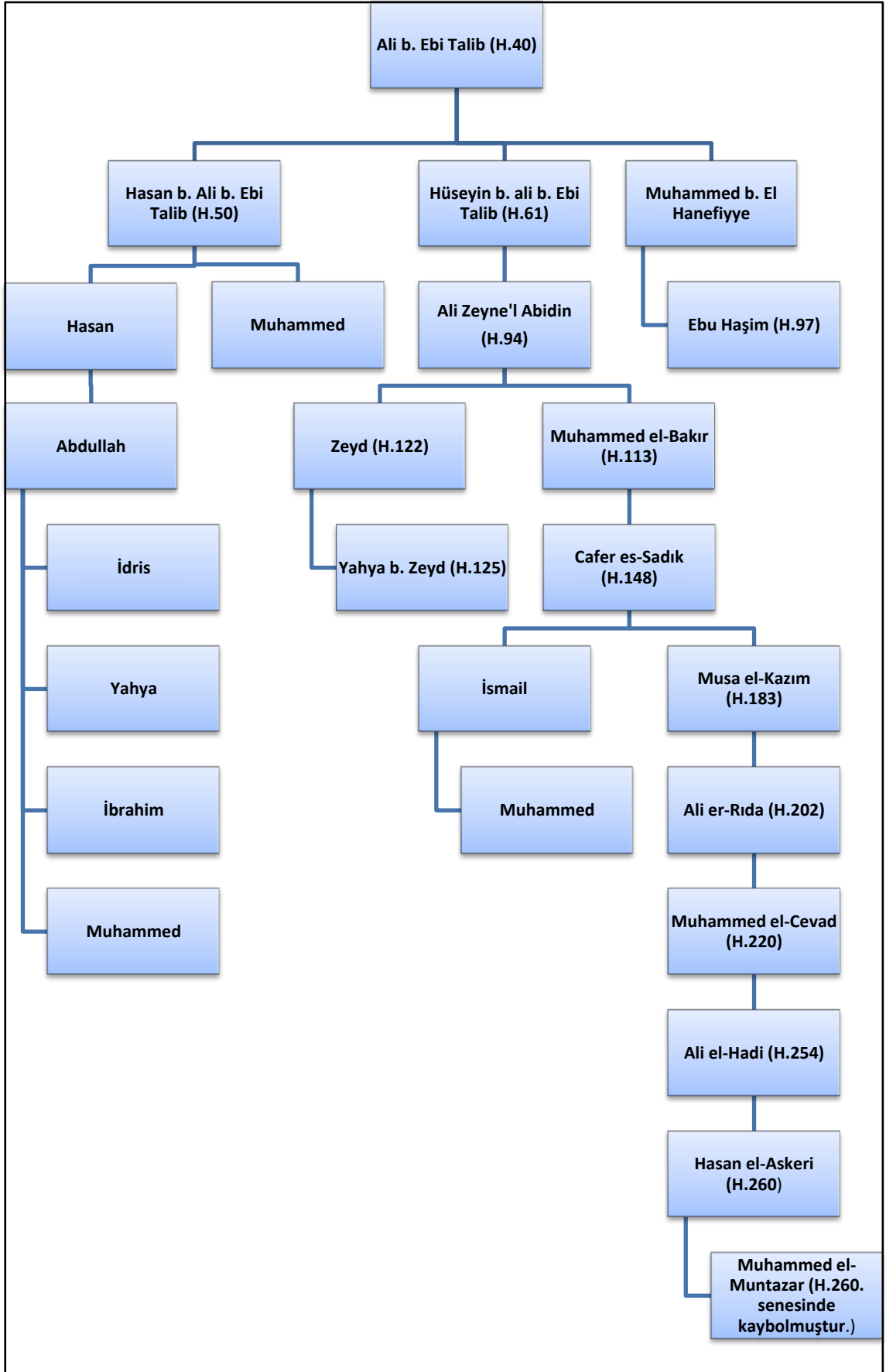
In the second part of the Thesis: the mystical commentary attributed to Imam Ja'far, copies of this commentary and the method followed in the detailed commentary will be considered.

The third and final section of the thesis: Terms of mystical and interpretations has been analyzed. Compared with other mystical commentaries of some of them are included in this section.

KEY WORDS

Imam Jafar as-Sadeq, Works attributed to Imam Jafar, The mystical commentary attributed to Imam Jafar, Mystical Interpretation, Mystical Commentary, Chester Beatty-5253 manuscript, Nâfiz Pasha-65 manuscript, Terms of mystical, Political and theological division, Shia's sections.

EHL-İ BEYT'İ GÖSTEREN TABLO

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

16

الحمد لله الذي خضعت له أفئدة الجبارين بلهوت عزه ومرجت
قلوب أولي النهى إلى جداول رياض أسسه وفقرت أفواه الصبوي
إلى نغمات نسيم رَوْحِه فتبثتوا بحبال عصمته حتى بلغوا إلى قربه
واقعدتم على موائد سره وكشف لهم عن مغيبات امره فهداهم
غلق وملق وشغف واحترق فسبغنا من رَوْحِهِم وأكرمهم
وأنعمهم فبَارَكَ اللهُ أحسن الخالقين والحمد لله الذي أنزل الفرقان
كتاباً عزيزاً ونوراً مبيناً وهدى شريفاً وتبليفاً لطيفاً وبياناً
واضحاً ومجماً ظاهراً ومعانياً باهراً ودقاً يقاناضاً وخصاً يصاً
ناثراً وجعل من شروط كتابه أن لا يأتيه الباطل من بين يديه
ولا من خلفه تنزيل من حكيم حميد الحمد لله الذي جعل القرآن ضياءً
وشفاءً للمؤمنين وقوة للمسلمين ووجهة للكافرين هدى من
الضلالة وبصيرة من العمية هادياً إلى النجاة وداعياً إلى الجناب
فجعله مفصل آيات محكم البينات وواضح الأعلام وبين
الأحكام يزيد للمؤمنين ربماً ويقينا ويزيد للكافرين شقاً وخساراً
ونشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له كذبا للعادلون بالله

وضلوا ضلالا بعيدا وخسروا خسراتا مبينا وقالوا قولا عظيما
ونشهد ان محمدا عبده ورسوله اخرج به الله من الالباء الاخاير
والامهات الطواهر من شجرة اصلها اصيل وظلها ظليل غارها
للليل ومشهدا جبرئيل اصلها الخليل وفرعها اسمعيل غصنها
التنزيل وثمرها التأويل بمكة طهرت وبالتهامة نبت وبالمدينة
نسقت وبيثرب ادركت واتبعت فماؤها مغدق وطلعها مشرق
وطلها موفق فذاك والله النبي المؤيد والرسول المسدد والمصطفى
محمد صلى الله عليه وسلم من بين الانبياء والمفضل على اهل الارض
والسما والمصلى بملائكة عند المسجد الاقصى والمتكلم عند سدرة
المنتهى اذ كان من ربه قاب قوسين او ادنى فصلوات عليه
في الاولين والآخرين **اما بعد** فان الله تعالى جعل الدنيا جمر عميقا
ودحضا عريقا ومعبرا على خطر ومترعا على سفر الى قرار ومستقر
واحل العباد فيها العبادته وملازمة طاعته وجعل القرآن لهم جلا
فقال واعتصموا بحبل الله اي بدين الله والقران وعهده اليكم سمي
القران جبلا لان به بنجات الفريق اذا غرق في بحر العميق ليكون بنجاة
بحبل الوثيق وهو الاقرار بالله والاعتصام بكاتبه الذي لا ياتي بالباطل
من بين يديه ولا من خلفه تنزيل من حكيم حميد بسم الله الرحمن الرحيم
قال احمد بن محمد بن محمد بن حرب **حدثنا** ابو طاهر بن مأمون قال
حدثني ابو محمد الحسن بن محمد بن حمزة قال **حدثني** ابي محمد بن حمزة قال

حدثني عمي ابو محمد الحسن بن عبد الله عن علي بن محمد بن علي بن موسى
 الرضا عم عن ابيه موسى بن جعفر عن ابيه جعفر بن محمد الصادق
 عم في قوله بسم الله الرحمن الرحيم قال الصادق الباء بقاؤه والسين
 اسمائه والميم مقامه معناه اذكر وابقائي واسمائي ومقامي ايمان
 المؤمن ذكره ببقائه وخدمة المرید ذكره لاسمائه والعارف في ذكره
 مقامه من ربه فالمؤمن يستفيد بذكر بقاءه التوفيق والمرید يستفيد
 بذكر اسمائه للحب والعارف يستفيد بذكر مقامه الهيب وقال ص
ايضا للنكمة في حركة الباء وانها محفوضة مقترنة والسين ساكنة
 والميم محفوضة على ان البدى تحت عليه الاقرا بحركة اللسان بشها
 ان لا اله الا الله والتخفيض هو التواضع لله ولرسوله ثم يكون السين
 هو اليقين والطمانينة الى ما جاء به محمد صلى الله عليه وسلم انه نزل به
 جبرئيل من اللوح المحفوظ الذي خط به القلم بامر الباري ونظيره
 الى نكمة البيضاء الذي في الميم وهي النبوة التي اكرم بها محتسبا
 صلى الله عليه وسلم وانها محفوضة على ان محمدا متواضع لربه كما
 انك متواضع له متابع لامره فكذلك هو الا ترى الى ذنبه الى اسفل
 دليل على انه عند ميت خلق من تراب ومرجعه الى التراب والفرق
 والبقاء لله الواحد المتعال قوله الله قال ص الله المعبود الذي
 اله الخلق عن ذلك ما يتيه اى ماهيته والاحاطة بكيفية قوله
الرحمن قال ص الرحمن المضيف للعارف بنور محبة وكرامته

مطلب بقاء
 السمانية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي خضعت له أفئدة الجبارين لجسوت عمه
ومرحت قلوب اولى النهى الى حدائق رياضاته وقفت
افواه الجوى الى نفحات نسيم روجه فتنبوا بحال عصمه
حتى بلغوا الى قربه واقعدتم على موادسره وكشف لهم
عز مغيبات احسن فهم اهل غلق وملق وشغف واجراق
فبحان مروه وحيم والكرمهم وانهم قبارك الله احسن الخلق
والحمد لله الذي انزل الفرقان كتابا عزيزا ونورا مبينا
وهدى شريفا وتبيانا لطيفا وبيانا واضحا ومجاطا مبرا
ومعانيبا مبرأ ودقايقا ماضرا وخصائصا نارا وجعل من
شروط كتابه ان لا ياتيه الباطل مزينا بديه ولا خلفه
تيزيل من حكيم حميد الحمد لله الذي جعل القرآن ضياء وشفاء
للمؤمنين وقوة للمسلمين وحجة على الكافرين هدى للضلال
وبصيرة من العافية هاديا الى النجاة وداعيا الى الجناب مجمله
مفصل لآيات محكم البينات وواضح للاعلام وبين الاحكام
يزيد للمؤمنين بجا وبقينا ويزيد للكافرين شقا وخسارا
ونشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له كذب المعادلو
بالله وضلوا اضلالا بعيدا وخسرنا وخرنا انا مبينا وقالوا
قولا عظيما ونشهد ان محمدا عبده ورسوله اخرج الله من

ما باركر
فلها طا
فرعها
نبت
مغذ
والر
على امها
عند سد
عليه في
الدينا
الى قرا
وجعل
والقرآن
اذا غر
والاعنا
خلفه ت
محمد بن
محمد بن
من عند

ما بارها خاير و كائنات الطواهر من شجرة اصلها اصيل و
 ظلها ظليل غارها الجليل و مشهدها جبريل اصلها الكليل و
 فرعها اسمعيل غصنها التريل و ثمرها التاويل بحكمة ظهرت بالتمام
 نبتت و بالمدينة نسقت و ببيتها احرقت و انبعت فجاوحتها
 معذوق و طلعتها مشرق و ظلها موفق فذاك والله النبي المودع
 و الرسول المسدد المصطفى محمد صه من بين الانبياء و المفضل
 على اهل الارض و السما و المصلي ببلانكته عند المسجد الأقصى و المتكلم
 عند سدرة المنتهى اذ كان من ربه قاب قوسين او ادنى فضلوا
 عليه في راولين و الاخرين اما بعد فان الله تم جعل
 الدنيا بحر أعيقا و دحضاء عيقا و معجزة على خطر و محررا على سفر
 الى قرار و مستقر و احل العباد فيها العبادة و ملازمة طاعة
 و جعل القرآن لهم جبلا نقيا و اعتموا بجبل الله اى يدين الله
 و القرآن و عمدت اليكهم سمي القرآن جبلا لان به كاهة العريق
 اذ اغرق في بحر العميق ليكون نجاة جبل الوشيق و سورا قرار بالله
 و الاعصام بكتابة الذي لا ياتيه الباطل من بين يديه و لا من
 خلفه تنزيل من حكيم حميد بسم الله الرحمن الرحيم قال احمد بن محمد
 محمد بن حرب حدثنا ابو طامر بن مامون قال حدثني ابو محمد الحسن بن
 محمد بن حمزة قال حدثني ابي محمد بن حمزة قال حدثني عمي ابو محمد الحسن
 بن عبد الله عن علي بن محمد بن علي بن موسى الرضا عن ابيه موسى

من جعفر عن ابيه جعفر بن محمد الصادق ع في قوله لسر الله الرحمن
 قال الصادق بقائ ^{البار} واليمين اسماين واليمين مقامه معناه اذكروا
 بقائى واسماين ومقامى ايمان المؤمن ذكر بقائه وخدمته المراد ذكره
 لاسماة والعارف في ذكر مقامه من ربه فالؤمن يستفيد بذكر
 بقائه التوفيق والمراد يستفيد بذكر اسماة الحب والعارف يستفيد
 بذكر مقامه اليدوقال ص ايضا الحكمة في حركة الباء وانها
 مخفوضة متحركة والسين ساكنة واليمين مخفوضة على ان المبتدى كسب
 عليه لما قرار بحركة اللسان بشبهان ان لا آله الا الله والتخفيض
 هو التواضع لله ولرسوله ثم سكون السين هو اليقين والطمأنينة
 الى ما جاز به محمد ص انه نزل به جبرئيل من اللوح المحفوظ الذى
 خط به القلم بامر الباري وتطبيق الى نكته البيضاء الذى في الميم
 ومن النبوة التي اكرم بها محمد ص وانها مخفوضة على ان محمد ا
 متواضع لربه كما انك متواضع له متابع لامر فكل ذلك متوارى
 الى ذنبه الى اسفل دليل على انه عبد ميت خلق من تراب ورجوعه
 الى التراب والعزة والبقا لله الواحد المتعالى قول الله
 قال ص الله المعبود الذى له الخلق عز وجل يا ايها منته و
 ملاحظه بيمينية قول الرحمن قال ص الرحمن المضيف
 للعارف بنور محبته وكرامته وقد انتمها كرامته الى غاية لانه قد
 وصل اليه لان كان غاية الكرامة كما قال خصمهم ان اي اثمها جرح

٧٧- A

Ek. 3: CB. Nūshanda okunmayen
kelimeyi pōsteren sayfa

في حوته بدر الوفا حتى نمت الله فممانات الروتة واللقاء
قول ته وهو الذي اشاعت به مشايخنا في قوله
قال من عم الحصاد ثلثه حصاد العالمين لولاه
الرضاء وحصاد العاقلين للمحان وحصاد العارفين لروية المنان
ومني خالصه لهم محرم على طاعهم المتمتع فطعامه حب الدنيا وعدا
المول قول ته وهو الذي اشاعت به مشايخنا في قوله
قال من عم من كذب ام الله حرم الله عليه حلاوة حديته وصفاته
محبة ولذته ذكره وانس معرفته كما حرم على اليهود حتى نسوا
عواقب امورهم وكفروا بمولاهم قول ته وهو الذي اشاعت به مشايخنا
في قوله لعلمكم بشيئين قال من عم الكبر الكبار ثلثه وهو العوا
واصل القطعة اولها قتل النفس في اتباع والثاني قتل القلب
في يلية الفراق وهو اختيار الدنيا وتفرد الفواد في المحاربه مع
ما سئل عن الله قول ته ثم انما موسى الكاتب قال من عم
السا ط ثلثه سا ط الهداية والرحمة واللقاء الهداية للمؤمنين
بامانهم وكحتها عزل اليهود والرحمة ولاته وظلمة القلوب لامة محمد
وكحتها ايا سية المنقطوعين واللقار فزع الحشمه والعبود عز الانسا
وكلاولبار وكحتها قول العذر عز اهل التوحيد قول ته وهو الذي اشاعت به مشايخنا
قال من عم من اطاع الله على وفان محنته
فله عشر من الكرامات ومن اطاعه على موافقه علمه له فلا يجزي حسنة

الهي مع

اٰتينا موسى الكتاب تماما قال ص البساط ثلاثة بساط

الهداية والرحمة واللقاء الهداية للمؤمنين بايمانهم

وتحتها عزل اليهود والرحمة ولاة القلوب لامة محمد

عليه السلام وتحتها اياسيه المنقطعين واللقاء رفع

الحشمه والعيوب عن الانبياء والاولياء وتحتها قبول

Em=160

العدر عن اهل التوحيد قوله تعالى من جاء بالحسنة فله

عشر امثالها قال ص من اطاع الله على وفاق محته فله

Silik

عشر من الكرامات ومن اطاعه على موافقه فلا

يجزى من سنده الا اللعنه ولانها به للعنة قوله تعالى

Em=165

قل اغير الله ابغى ريبا الى آخر السورة قال ص من استانس

Em
164

شرسواه فقد خالفه وعزل عن خلافته ومن وافقه

Sunnan
Allah
halqam
Sunnam

صار في الدنيا خليفه وعند الله ملكا سورة الاعراف

بسم الله الرحمن الرحيم قوله تعالى المص الى

قوله ولا تتبعوا من دونه اولياء قال اولياء الى فطروا

الى ظاهر الكتاب اشتغلوا بالبكاء والتضرع واذا فطروا

الى باطنه اشتغلوا بالافتخار والاستبشار قوله تعالى

فكم من قرية اهلكناها الى قوله لعلمكم تشكرون قال ص

Arf=4

الميزان ثلثة ميزان العارفين قلوبهم وميزان المرئدين

نفوسهم وميزان المحسنين اختيارهم للمولى فمن

مطالب
سورة الاعراف

Arf=1

Arf=3

قليل ما تشكرون

Arf=10